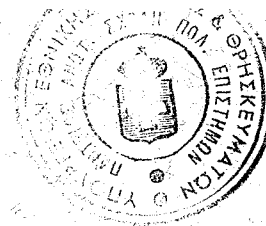

48021 00612

Δ. Γ. ΤΣΑΟΥΣΗ

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

Δοκίμιον ἐπὶ τῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεων
τῆς Δύσεως μετὰ τοῦ Τρίτου Κόσμου

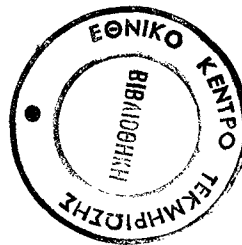
ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑ,
ΕΓΚΡΙΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΤΗΣ ΠΑΝΤΕΙΟΥ
ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ
1970

Ἡ ἐγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς
ὑπὸ τῆς Παντείου Σχολῆς Πολιτικῶν
Ἐπιστημῶν δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν
τῶν γνώμῶν τοῦ συγγραφέως (Ν.
5343/32 ἄρθρ. 202).

nd: 3598

Δ. Γ. ΤΣΑΟΥΣΗ

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

Δοκίμιον ἐπὶ τῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεων
τῆς Δύσεως μετὰ τοῦ Τρίτου Κόσμου

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑ,
ΕΓΚΡΙΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΤΗΣ ΠΑΝΤΕΙΟΥ
ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ
1970

ΣΤΗ ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ

ΚΑΙ

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΜΟΥ

«Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει τήν αφέλεια
να φαντάζεται ότι ξεπέρασε τήν εποχή του
μύθου, ότι πατάει τώρα πια στερεά στο
δάπεδο τῆς θετικότητας, τῆς επιστημονικῆς
ἀλήθειας».

Κ. Τσάτσου, *Ἑλληνική Πορεία*

«Εἰς πᾶσαν ἔννοιαν, εἰς πᾶν συγκεκριμένον
νόημα, περιέχεται μία ἀποκρυστάλλωσις
τῶν ἐμπειριῶν μιᾶς ὁρισμένης ομάδος».

K. Mannheim, *Ideology and Utopia*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τελευταίας εικοσαετίας ἡ ἀνάπτυξις κατέστη ἐν τῶν βασικωτέρων προβλημάτων περίξ τῶν ὁποίων στρέφεται, μὲ σταθερῶς αὐξανόμενον ἐνδιαφέρον, ἡ πολιτικὴ δράσις καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψις, τόσον ἐπὶ ἐθνικοῦ ὅσον καὶ ἐπὶ διεθνοῦς ἐπιπέδου. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐκ τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου προκυψάσης διεθνοῦς τάξεως παρετηρήθη σειρὰ ὅλη σημαντικῶν ἐξελίξεων, χαρακτηριστικῶν τῶν ἐπελθουσῶν μεταβολῶν εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις καὶ εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἔκαστος τῶν μελῶν τῆς διεθνοῦς κοινότητος θεᾶται ἑαυτό, καθ' ἑαυτό καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ λοιπὰ. Ἰδιαιτέρας σπουδαιότητος παράγων εἰς τὴν ἐπέλευσιν τῶν μεταβολῶν αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ συνεχὴς ἀναφορὰ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν, ὡς τελικοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρωπότητος ἐν τῷ συνόλῳ τῆς καὶ τῶν συνιστώσων αὐτὴν ἐπὶ μέρους ὀργανωμένων κοινωνικῶν συνόλων.

Ἡ συνεχὴς ἀναφορὰ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν κατέστησεν αὐτὴν ὕπατον κριτήριον ἀξιολογήσεως τῆς πολιτικῆς πράξεως. Ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἑνὸς κράτους ἀξιολογεῖται σήμερον ἀναλόγως τοῦ τρόπου καθ' ὃν συμβάλλει εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν ἀναπτυξιακῶν του στόχων. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίστροφον εἶναι ἀληθές. Ἡ ἀνάπτυξις μὴ ἀνεπτυγμένων κρατῶν καθίσταται σήμερον ἀπαραίτητος ὅρος διὰ τὴν προώθησιν τῶν ἰδίων πολιτικῶν σκοπῶν τῆς ἀνεπτυγμένης κοινωνίας. Ἡ ἀκόλουθος περικοπὴ ἐκ προσφάτως δημοσιευθείσης ἐκθέσεως εἶναι ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ.

«Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ δόγματος Τρούμαν μέχρι σήμερα ἡ πολιτικὴ μας ἔναντι τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν ὠδήγησε σιγὰ-σιγὰ σὲ μία ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στὸ ἐθνικὸ μας συμφέρον καὶ στὸ ἠθικὸ καὶ ἀνθρωπιστικὸ ἐνδιαφέρον μας γιὰ τὸν πτωχὸ κόσμον. Σήμερα πλέον πρέπει νὰ κατανοήσωμεν πληρέστερον ὅτι, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξιν τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν διαμορφώνεται περισσότερο ὁμοιογενὲς καὶ συγγενικὸ πρὸς ἡμᾶς περιβάλλον, γίνεται ἀσφαλέστερον τὸ ἀμυντικὸ μας περιβάλλον, ἐξασφαλίζεται ἡ νομισματικὴ σταθερότης, ἡ δυνατότης ἀναπτύξεως μεγαλυτέρων ἐμπορικῶν σχέσεων καὶ ἐπενδύσεως κεφαλαίων, παραλλήλως, δὲ ὑποβοηθεῖται ἡ κοινωνικὴ, πολι-

τιστική και πολιτική προαγωγή των λαών, πράγμα που ανταποκρίνεται στα ανθρωπιστικά ιδεώδη μας»¹.

Ἡ ανάπτυξις, ὡς ἐκπεφρασμένος σκοπὸς τῆς ἐθνικῆς καὶ τῆς διεθνoῦς πολιτικῆς δράσεως, κατέστησε κοινὴν πλέον συνείδησιν τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὰ πλαίσια τοῦ συγχρόνου κόσμου ἅπαντα τὰ ἔθνη τελοῦν ἐν ἀπολύτῳ, ἀμέσῳ ἢ ἐμμέσῳ ἐκφραζομένη, ἀλληλεξαρτήσῃ.

Τοῦτο, συντελούντων καὶ ἄλλων παραγόντων, ἤγαγε τελικῶς εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι πλέον ὅ,τι εἰς τὸ παρελθὸν ἐφαίνετο νὰ εἶναι. Δὲν ἀποτελεῖ πλέον μίαν διφυῆ πραγματικότητα, ὅπου ἀπὸ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἴσταται ὁ «κόσμος», ἡ συντεταγμένη ὁμάς τῶν προηγμένων, καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης ὁλόκληρος ἡ λοιπὴ «οἰκουμένη», ὡς χῶρος προβολῆς καὶ ἰσχυροποιήσεως τῶν προηγμένων. Σήμερον ὁλόκληρος ἡ «οἰκουμένη» κατέστη εἰς ἐνιαῖος «κόσμος». Πᾶν ὅ,τι συμβαίνει εἰς ἓν σημεῖον τοῦ συστήματος ἐπηρεάζει τὸ σύστημα ἐν τῷ συνόλῳ του². Καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν πραγματικότητα τὴν ὁποίαν οὐδεὶς δύναται πλέον νὰ παρίδῃ.

Ἄλλ' εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς τοιαύτης πραγματικότητος ἡ παλαιὰ ἀντίληψις περὶ τῆς ἰδιαιτέρας, ἐναντι τῶν λοιπῶν, φύσεως τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως δὲν δύναται παρὰ νὰ ὑφίσταται ριζικὰς μεταβολάς. Ἡ πεποίθησις ὅτι τὸ ἐθνικὸν ἔγῳ εἶναι φορεὺς δικαιωμάτων ἀπορρεόντων ἐκ τῆς ἀνωτέρας φύσεώς του δὲν δύναται πλέον νομίμως νὰ προβληθῇ. Ἐντὸς τοῦ ἐνιαίου παγκοσμίου χώρου ἡ προεξέχουσα θέσις θεμελιούται οὐχὶ πλέον ἐπὶ μιᾶς ποιοτικῆς, ἀλλ' ἐπὶ μιᾶς οὐσιαστικῶς ποσοτικῆς διαφοροποιήσεως ἐκ τῆς ὁποίας γεννῶνται ὑποχρεώσεις μᾶλλον ἢ δικαιώματα. Τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς σοβαρὰς ἀναπροσαρμογὰς τῆς αὐτοπαραστάσεως, αἱ δὲ ἐντεῦθεν προκύπτουσαι σοβαραὶ ἐσωτερικαὶ πολιτιστικαὶ κρίσεις δὲν ἔχουν εἰσέτι λυθῇ. Κατέχει καὶ ἐν προκειμένῳ κεντρικὴν θέσιν ἡ ἀνάπτυξις. Ὡς ἐκφρασις τῆς νέας θέσεως τῶν μὲν ἐναντι τῶν δέ. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπίκεντρον τῶν πολιτι-

1. Μάξ Μίλλικαν, Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Διεθνῶν Μελετῶν τοῦ Μ.Ι.Τ. καὶ Σύμβουλος τοῦ Ὁργανισμοῦ Διεθνoῦς Ἀναπτύξεως (Α.Ι.Δ.) εἰς «Αἱ ὑπερδυνάμεις τώρα δὲν εἶναι παντοδύναμοι» εἰς ἐφημερίδα Τὸ Β ἤ μ α, 12.1.1969.

2. «Γιὰ πρώτη φορά ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἐγίνε σφαιρικὴ, καθολικὴ. Στὸ παρελθὸν κάθε ἡπείρος ἀκολουθοῦσε ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἀπομονωμένη ἀπὸ τίς ἄλλες ἡπείρους. Καθ' ὅλη σχεδὸν τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Εὐρώπης σπανίως ἐπηρεάζετο ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Ἀσίας. Ὅταν κατὰ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ὀγδόου καὶ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ἐπεξέτειναν τὴν ἐπιρροήν τους σ' ὅλο τὸν κόσμον, οἱ ἀποτελεσματικὲς ἀποφάσεις ἐξακολουθοῦσαν νὰ λαμβάνωνται σὲ λίγες μόνον εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες. Σήμερα ἀντιθέτως οἱ πολιτικοὶ ἀντιμετωπίζουν τὸ ἄνευ προηγουμένου πρόβλημα νὰ διαμορφώσουν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ γιὰ περισσότερες ἀπὸ ἑκατὸ χῶρες. Κάθε κράτος, ὅσο ἀσήμαντο καὶ ἂν εἶναι, συμμετέχει στίς διεθνεῖς ὑποθέσεις. Οἱ ιδέες μεταβιβάζονται σχεδὸν στιγμιαῖα. Ὅ,τι ἐθεωρεῖτο ἄλλοτε ἐσωτερικὸ γεγονὸς μπορεῖ νὰ ἔχῃ παγκόσμιες συνέπειες». Η. Kissinger, Καθηγητὴς καὶ Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Διεθνῶν Ὑποθέσεων τοῦ Πανεπιστημίου Harvard εἰς «Αἱ ὑπερδυνάμεις τώρα δὲν εἶναι παντοδύναμοι» εἰς ἐφημερίδα Τὸ Β ἤ μ α, 5.1.1969.

στικῶν κρίσεων ἐκ τῶν ἀναπροσαρμοζομένων αὐτοπαραστάσεων ὅλων τῶν μερῶν τοῦ συστήματος.

Ἡ ἀνάπτυξις παρουσιάσθη ἀρχῆθεν ὡς ἐν σχετικῶς περιορισμένης φύσεως τεχνικὸν πρόβλημα. Περιορίζετο εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα καὶ τὸ πρόβλημα συνίστατο εἰς τὸ πῶς ὁ τομεὺς οὗτος δύναται νὰ ὀργανωθῇ κατὰ τὸν ταχύτερον καὶ τὸν καλύτερον τρόπον ὥστε νὰ ἀποδώσῃ ἄμεσα ἀποτελέσματα, νὰ ὀδηγήσῃ δηλαδὴ εἰς ὑψηλότερα βιοτικὰ ἐπίπεδα. Ἐνέπιπτεν οὕτω εἰς τὸν χῶρον τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Κατέστη ὅμως σὺν τῷ χρόνῳ ἀντιληπτὸν ὅτι τελικὸς διαμορφωτικὸς παράγων τῆς οἰκονομικῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας ἦτο τὸ εὐρύτερον πολιτιστικὸν πλαίσιον, τὸ προσδιορίζον τὰς ἐντὸς μιᾶς κοινωνίας σχέσεις. Ἐγένετο δεκτὸν ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ἦτο δυνατὴ μόνον ἐφ' ὅσον προϋπῆρχον, ἢ νῦν τὸ πρῶτον ἐδημιουργοῦντο, οἱ ἐξωτερικοὶ ἐκεῖνοι θεσμικοὶ ὅροι οἱ συνιστῶντες τὰς ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀποτελεσματικὴν λειτουργίαν μιᾶς συγχρόνου οἰκονομίας. Καὶ ἐτέθη τὸ ἐρώτημα : ἀπὸ ποίου σημείου ἄρχεται καὶ εἰς ποῖον σημεῖον τερματίζεται ἡ ἀναπτυξιακὴ διαδικασία ; Διάφοροι κατὰ καιροὺς ἐδόθησαν ἀπαντήσεις. Οὐδεμία ὅμως ἐγένετο γενικῶς ἀποδεκτὴ ὡς πλήρως ἱκανοποιούσα.

Ἡ τοιαύτη περὶ τὰς προϋποθέσεις τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως σταθερῶς διευρυνομένη ἐνασχόλησις ὠδήγησεν εἰς σειρὰν ὅλην νέων προβλημάτων. Ἔθεσεν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν αὐτοδυναμίαν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ὡς συντεταγμένου κλάδου γνώσεων ἱκανῶν νὰ παράσχουν ἐπαρκῆ ἐρμηνείαν τοῦ συνόλου τῶν ἀναπτυξιακῶν φαινομένων καὶ ἱκανοποιητικὰς λύσεις εἰς τὸ πρόβλημα τῆς καθόλου ἀναπτύξεως. Ἡ ἄμεσος συνεργασία μὲ ἄλλους κλάδους τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν κατέστη ἀναγκαία. Πλήν ὅμως ἡ συνεργασία αὕτη ὠδήγησεν εἰς τὴν περαιτέρω ἀμφισβήτησιν τῆς ἀντιστοίχου αὐτοδυναμίας καὶ τῶν κλάδων τούτων. Ἡ ὀργανωτικὴ ἀρχὴ τῆς ἐξειδικεύσεως τῶν ἐπιστημῶν θεμελιόυται ἐπὶ τῆς ἐξατομικεύσεως καὶ ἀπομονώσεως τῶν κοινωνικῶν φαινομένων πρὸς ἔρευναν. Ἡ πανταχόθεν ὅλον ἐν καὶ ἐντονώτερον διαπιστουμένη ἀλληλεξάρτησις τῶν φαινομένων δημιουργεῖ ἐρωτήματα, τόσον ὡς πρὸς τὸν ἀκολουθούμενον τρόπον ἀπομονώσεως καὶ ἐρεύνης τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ὑπὸ μιᾶς ἐκάστης τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα γνώσεως τῆς συνολικῆς πραγματικότητος διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὀργανωτικῆς ἀρχῆς τῆς ἐξειδικεύσεως, ἰδίᾳ ὅταν ἡ ἀνασύνθεσις τῆς οὕτω πῶς κατατμηθείσης πραγματικότητος καθίσταται προβληματικὴ. Ἡ ἀνάπτυξις ὀδηγεῖ, ἐπομένως, εἰς σοβαρὰ ἐπιστημολογικὰ προβλήματα καὶ εἰς τὴν ἀνάγκην ἐπανεξετάσεως βασικῶν μεθοδολογικῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Ἐξ ἐτέρου, τὸ συνεχῶς διευρυνόμενον ἐνδιαφέρον περὶ τὰς προϋποθέσεις τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως δημιουργεῖ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον τὸ ἀναπτυξιακὸν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον προδήλως πλέον δὲν περιορίζεται εἰς

τὸν οἰκονομικὸν μόνον τομέα, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόβλημα περιορισμένον, ἔστω καὶ ἐπὶ εὐρυτέρας βάσεως τοποθετούμενον, ἢ δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόβλημα καθολικόν. Θεωρουμένη ὡς καθολικὸν πρόβλημα, ἡ ἀνάπτυξις ὁδηγεῖ εὐθέως εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ πολιτιστικοῦ ὑποβάθρου ἐφ' οὗ θεμελιῶνται οἱ ἐπὶ μέρους θεσμοὶ καὶ ἡ μορφολογία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Τοῦτο ὅμως σημαίνει δύο τινά. Πρῶτον, θέτει τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἡ ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ πρόβλημα δυνάμενον νὰ λυθῇ διὰ μόνης τῆς ἐπιστημονικῆς ὁδοῦ, διὰ τῆς ἀντικειμενικῆς δηλονότι θεωρήσεως τοῦ ἀνευ ἀναγωγῆς εἰς εὐρυτέρας ἔξω-ἐπιστημονικὰς ἀρχὰς καὶ πεποιθήσεις. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς ποῖος εἶναι ὁ ἐν προκειμένῳ ρόλος τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν; Κύριος καὶ αὐτοδύναμος ἢ ἐπικουρικὸς καὶ ἐξηρητημένος; Δεύτερον. Ἐξεταστέον τυγχάνει μέχρι ποίου σημείου εὐσταθεῖ ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ἑλλείψεως ποιοτικῆς τινος διαφορᾶς μεταξύ τῶν μερῶν τῆς παγκοσμίου κοινότητος. Τὸ ζήτημα τίθεται συνεπείᾳ τῆς ὑπάρξεως δύο ὑποκειμένων ἐρωτημάτων: Διατί ὠρισμένοι πολιτισμοὶ δὲν ὠδήγησαν μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐξακολουθοῦν παρεμποδίζοντες τὴν ἀναπτυξιακὴν ἀνέλιξιν καὶ διατί ὠρισμένοι λαοὶ δὲν ἀνέπτυξαν αὐτοδυνάμως ἢ δὲν ἐνετάχθησαν αὐτοβούλως εἰς πολιτισμοὺς καθιστῶντας δυνατὴν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν; Ἐὰν δὲν γίνῃ δεκτὴ ἡ ἐξελικτικὴ ἀποψις τῆς ἀναπτύξεως γεννᾶται τὸ πρόσθετον ἐρώτημα: ποία ἡ ἱστορικὴ σχέσις μεταξύ τῶν διαφόρων πολιτισμῶν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἀναπτυξιακῆς ἱστορικῆς διαδικασίας; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα δύναται νὰ δοθῇ κατὰ δύο τρόπους. Ὁ πρῶτος ἔγκειται εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος καθ' ἑαυτό, ἀνευ ἀναδρομῆς εἰς τὰς κρατούσας σήμερον ἀντίληψεις καὶ εἰς τὴν ἐντεῦθεν προκύπτουσαν παροῦσαν ὀργάνωσιν τῆς διεθνοῦς κοινότητος, θεωρουμένην ὡς ἐκφράζουσαν μίαν συγκεκριμένην ἀποψιν περὶ τοῦ «κόσμου». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἐρευνητὴς θεάται τὴν διεθνή πραγματικότητα ὡς ἀνοργάνωτον «οἰκουμένην» καὶ ἀδιαφορεῖ ἂν ἡ ὑπ' αὐτοῦ δοθησομένη εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐρωτήματα ἀπάντησις θὰ καταστήσῃ ἀναγκαίαν τὴν ἀναπροσαρμογὴν τῆς παρούσης κοσμοαντιλήψεως ἐπὶ νέων βάσεων. Ὁ δευτέρος τρόπος ἔγκειται εἰς τὴν ἀντίστροφον προσπάθειαν: νὰ βεβαιωθῇ θεωρητικῶς ἡ κρατοῦσα σήμερον ἀντίληψις περὶ τῆς «οἰκουμένης» ὡς ἀποτελούσης «κόσμον», ὡς συγκροτούσης ἐν ἐνιαῖον «σύστημα» ἔχον ἐσωτερικὴν «τάξιν» καὶ «νομοτέλειαν». Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ δοθησομένη ἀπάντησις διαμορφοῖ μίαν ἀντίληψιν, εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἡ προϋφισταμένη ἀντίληψις προδικάζει μίαν ἀπάντησιν. Τὸ οὐσιαστικὸν ὅμως ἐν προκειμένῳ πρόβλημα δὲν εἶναι ποία ἡ καθ' ἑαυτὴν προκριτέα ὡς ὀρθότερα μέθοδος καὶ ὁδὸς ἐνεργείας, ἀλλὰ κατὰ πόσον ὁ ἐρευνητὴς ἔχει πράγματι ἐλευθερίαν ἐπιλογῆς μεταξύ τῶν δύο ὁδῶν. Κατὰ πόσον, δηλαδή, θεωρεῖ ὁ ἴδιος ἑαυτὸν νομιμοποιούμενον εἰς τὴν ἐπιλογὴν ὁδοῦ δυναμένης νὰ ἀγάγῃ εἰς ἀναθεωρήσεις τῆς κρατούσης σήμερον κοσμοαντιλήψεως καὶ κατὰ πόσον μία τοιαύτη ἐνέργεια εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀπο-

δεκτὴ ὡς ὀρθὴ καὶ γόνιμος ἀπὸ τὸ περιβάλλον τὸν ἐρευνητὴν ἐθνικὸν καὶ διεθνὲς κοινωνικὸν σύνολον.

II

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀνάπτυξις εὐρίσκεται εἰς τὸ ἐπίκεντρον ὃχι μόνον τῶν τυπικῶν διεθνῶν σχέσεων, ἀλλὰ τῶν εὐρυτέρων καὶ οὐσιαστικῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς διεθνοῦς κοινότητος. Ἐχει δὲ ἰδιαιτέραν σημασίαν τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν καλουμένων σήμερον ἀνεπτυγμένων χωρῶν ἀνήκει εἰς ἓν ἴδιον πολιτιστικὸν χῶρον, τὴν Δύσιν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τοποθετεῖται οὐσιαστικῶς εἰς τὰ πλαίσια τῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ πολιτιστικοῦ χώρου τῆς Δύσεως καὶ τῶν περὶ αὐτὴν λοιπῶν πολιτιστικῶν χώρων. Ἄν τοῦτο εἶναι ἀληθές, τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως δὲν δύναται νὰ κατανοηθῇ εἰμὴ μόνον τοποθετούμενον καὶ διερευνώμενον εἰς τὰς πραγματικὰς του διαστάσεις : ὡς πρόβλημα διαπολιτιστικῆς ἐπαφῆς καὶ σχέσεων.

Ἡ κατὰ τοιοῦτον τρόπον θέσις τοῦ ζητήματος ὁδηγεῖ τὴν ἔρευναν πρὸς ὅλως διάφορον κατεύθυνσιν. Δὲν γίνεται πλέον ἐκ προοιμίου δεκτὸν ὅτι ἡ ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ ὁμοιογενῆ τυπικὴν διαδικασίαν ἀνεξάρτητον τοῦ τόπου εἰς ὃν καὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐκτυλίσσεται αὕτη. Ἀναζητᾶται ὃχι τὸ τί εἶναι καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ τὸ τί ἐκφράζει, ὡς στοιχεῖον διαμορφωτικὸν μιᾶς σχέσεως. Κεντρικὸν σημεῖον ἀναφορᾶς τῆς ἐρεῦνης δὲν εἶναι πλέον τὸ φαινόμενον, ἀλλὰ τὰ ἔναντι ἀλλήλων ἰστάμενα ὑποκείμενα (ἐν προκειμένῳ οἱ πολιτισμοὶ καὶ οἱ ἐκφρασταὶ καὶ φορεῖς των), διὰ τὰ ὅποια τὸ φαινόμενον καθίσταται κριτήριον καθορισμοῦ τῆς ἰδίας ἐκάστου ἔναντι τῶν λοιπῶν θέσεως καί, ταυτοχρόνως, προσδιορισμοῦ τῶν μεταξὺ των δυνατῶν καὶ ἐπιθυμητῶν σχέσεων. Ὅταν ἡ ἔμφασις τεθῇ, ἐπομένως, εἰς τὰ ὑποκείμενα τῆς σχέσεως, ἡ ἀνάπτυξις ἐξετάζεται ὡς στοιχεῖον τῆς αὐτοπαραστάσεως καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἀναγνωρίσεώς των. Διὰ τὴν διαπολιτιστικὴν ἔρευναν ἡ ἀνάπτυξις δὲν ἐρευνᾶται, ἐπομένως, καθ' ἑαυτήν, ὡς φαινόμενον ἐν ἀπομονώσει, ἀλλ' ἐν ἀναφορᾷ πρὸς συγκεκριμένα ὑποκείμενα τελοῦντα ἐν ἀμοιβαίᾳ σχέσει ὀρισμένου τύπου : ἐν κοινωνικῇ σχέσει³. Ἡ ἀνάπτυξις ἀναγνωρίζεται καὶ ἐρευνᾶται ὡς στοιχεῖον ἐπὶ τοῦ ὁποίου θεμελιοῦν τὴν μεταξύ των σχέσιν καὶ διὰ τοῦ ὁποίου προσδίδουν εἰς αὐτὴν περιεχόμενον καὶ νόημα. Αἱ συνέπειαι τῆς ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο θεάσεως τῶν πραγμάτων εἶναι ἐνδιαφέρουσαι. Ἐν πρώτοις, καθίσταται δυνατὴ ἡ διαπίστωσις τοῦ ἰδιαιτέρου πολιτιστικοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται ἢ τε προβληματικὴ τῆς ἀναπτύξεως, ὡς στοιχείου αὐτοδιαγνώσεως, καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ τρόπου καὶ τῶν ὁρῶν ὑφ' οὓς προβάλλεται καὶ γίνεται ἐν συνεχείᾳ δεκτὴ ἡ ἀνάπτυξις, ὡς στοιχεῖον αὐτοπροσδιορισμοῦ, αὐτοπαραστά-

3. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς κοινωνικῆς σχέσεως βλ. κατωτέρω Κεφάλαιον Δ': I.

σεως καὶ ἀμοιβαίας ἀναγνωρίσεως — ἀλλὰ καὶ ὡς παράγων καθοριστικὸς τῶν ἐκ τῆς διαπολιτιστικῆς συναντήσεως προκυπτουσῶν σχέσεων. Ἀφ' ἑτέρου, ἐπιτρέπει τὴν διακρίβωσιν τῶν ἐπὶ μέρους ἀπόψεων τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος ἐκάστου πολιτιστικοῦ φορέως, αἱ ὁποῖαι ἐντάσσονται εἰς τὸν ἀναπτυξιακὸν χῶρον ὑφ' ἑνὸς ἐκάστου τῶν ἐπὶ μέρους ὑποκειμένων τῆς σχέσεως· τὴν κατανόησιν τῶν λόγων καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἐκλεκτικῆς ταύτης συνθέσεως τοῦ ἰδιαίτερου καθ' ὑποκείμενον περιεχομένου τῆς ἐννοίας τῆς ἀναπτύξεως· τέλος δέ, τὴν διερεύνησιν τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἀντιπαράτιθενται καὶ ἀναπροσαρμόζονται, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν κρίσεων καὶ πολιτιστικῶν συγκρούσεων εἰς τὰς ὁποίας ὁδηγοῦν, αἱ εἰς τὰ πλαίσια τῆς θεωρουμένης σχέσεως ἐκατέρωθεν προβαλλόμεναι περὶ ἀναπτύξεως ἀντιλήψεις.

Ἡ κατὰ κανόνα ἀκολουθηθεῖσα μέχρι σήμερον ὁδὸς ἐρεύνης τοῦ ἀναπτυξιακοῦ προβλήματος δὲν ἤγαγεν εἰς ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα, διότι ἐξεκίνησεν ἐξ ἐσφαλμένης ἀφετηρίας. Βάσις τῆς ἤτο ἡ μέθοδος, ὅχι τὸ πρόβλημα. Ἐκκινούσα ἀπὸ τὰς ἀπόψεις ἀρχικῶς μὲν τῆς οἰκονομικῆς, βραδύτερον δὲ καὶ ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἀπεμόνωνσεν — καὶ ἐπομένως διετύπωσεν — τὸ ἀναπτυξιακὸν φαινόμενον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδιαίτερας δι' ἐκάστην ἐπιστήμην μεθόδου. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ὀρθόν. Ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ F. S. C. Northrop,

«τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ἴστανται ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ποικίλων εἰδῶν. Ὡς ἐκ τούτου, πρὸ τῆς ἐξετάσεως τῆς τεχνικῆς διὰ τὴν ἀνάλυσιν οἰουδήποτε προβλήματος, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ τὴν ἔρευναν ἀναγκαίαν, εἶναι ἀπαραίτητον νὰ κατατάξωμεν τὰ μείζονα εἶδη προβλημάτων εἰς κατηγορίας.

Ἡ παράλειψις τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ὠδήγησεν εἰς τὸ βεβιασμένον καὶ ἐσφαλμένον συμπέρασμα, ὅτι ὑπάρχει μόνον μία ἐπιστημονικὴ μέθοδος. Δεδομένου ὅτι ἡ ἔρευνα δὲν ἀφορμᾷ ἐκ μιᾶς ἐκ προοιμίου γνωστῆς μεθόδου, ἀλλ' ἐξ ἑνὸς συγκεκριμένου προβλήματος, τὸ πρόβλημα καθορίζει τὴν μέθοδον. Ἔτι περαιτέρω, εἰς διάφορα τμήματα τῆς ἐμπειρίας των οἱ ἄνθρωποι τίθενται ἐνώπιον διαφόρων τύπων προβλημάτων ἐγείροντα διαφόρων εἰδῶν ἐρωτήματα. Δεδομένου ὅτι τὸ εἶδος τοῦ τιθεμένου ὑπὸ δεδομένου προβλήματος ἐρωτήματος καθορίζει τὸν τύπον τῆς καταλλήλου μεθόδου πρὸς ἀπάντησιν τοῦ ἐρωτήματος, ἔπεται ὅτι ὑπάρχουν τόσα διάφορα εἶδη ἐπιστημονικῶν μεθόδων, ὅσα καὶ τὰ βασικῶς διάφορα εἶδη προβλημάτων.

Τοῦτο ἀναγνωρίζεται σαφῶς εἰς τὰς ἀκριβεῖς ἐπιστήμας. Εἰς τὴν μαθηματικὴν φυσικὴν ἢ τὰ καθαρὰ μαθηματικὰ ἐμφανίζονται ὀρισμένα προβλήματα τὰ ὁποῖα θέτουν μόνον ἐρωτήματα λογικῆς συνεπειᾶς. Οὐδεὶς θεωρεῖ ὅτι πρὸς ἀπάντησιν τῶν ἐρωτημάτων αὐτῶν αἱ ἐμπειρικαὶ μέθοδοι τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος εἶναι ἀναγκαῖαι ἢ κατάλληλοι.

Ὑπάρχουν, ἐπίσης, προβλήματα ὅπου ἡ συνέπεια μιᾶς δοθείσης θεωρίας δὲν ἀμφισβητεῖται καὶ ὅπου τίθεται μόνον τὸ πρόβλημα τῆς ἐμπειρικῆς ἀληθείας τῆς. Εἶναι σαφές, ὅτι ἐν τοιοῦτον ἐρώτημα δὲν δύναται νὰ ἀπαντηθῇ διὰ μόνων τῶν μεθόδων τῆς τυπικῆς λογικῆς, παρ' ὅλον ὅτι δυνατόν αὐται νὰ εἶναι ἐν τινι μέτρῳ ἀπαραίτητοι. Ἀπαιτεῖται προσέτι ἡ χρησιμοποίησις καὶ ἐμπειρικῶν μεθόδων.

Πέραν ὅμως τῶν προβλημάτων τῆς λογικῆς συνεπειᾶς καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἐμπειρικῆς ἀληθείας, δηλαδὴ τῶν προβλημάτων ἀποδείξεως, ὑπάρχουν καὶ προβλήματα τὰ ὅποια, ἐλλείψει καλυτέρου ὅρου, δύναται νὰ ἀποκληθοῦν ἀξιολογικὰ προβλήματα. Εἰς τὰς κοινωνικὰς καὶ τὰς ἀνθρωπιστικὰς ἐπιστήμας, ὅπου τὰ ἰδεολογικὰ ζητήματα εἶναι πανταχοῦ παρόντα, ἰδίως εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον, τὰ προβλήματα ταῦτα εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας. Τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἐνὸς ἀξιολογικοῦ προβλήματος (. . .) εἶναι ὅτι, μερικῶς τουλάχιστον, θέτει τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ τί δέον νὰ εἶναι, μᾶλλον ἢ περὶ τοῦ τί πράγματι εἶναι. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ κατάλληλος ἐπιστημονικὴ μέθοδος πρὸς ἀπάντησιν ἐνὸς ἐρωτήματος περὶ τοῦ τί δέον νὰ εἶναι δὲν δύναται εἶμῃ νὰ εἶναι διάφορος τῆς μεθόδου διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἀπαντηθῇ ἐν ἐρώτημα σχετικῶς μὲ τὸ τί ἐκάστοτε πράγματι εἶναι.

Συνηθίζεται σήμερον νὰ μὴ γίνεταί δεκτὴ ἡ θέσις αὕτη, μὲ τὴν βεβαίωσιν ὅτι τὰ προβλήματα ἀποδείξεως καὶ τὰ ἀξιολογικὰ προβλήματα εἶναι ἀπολύτως ταυτά, ὅτι μόνον τὸ περιεχόμενον τῶν διαφέρει καί, ἐπομένως, ὅτι δύναται νὰ λυθοῦν διὰ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὅποιον προϋποθέτει ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι ὅτι τὸ πρόβλημα προσδιορίζεται ἐκ τῆς μεθόδου καὶ ὅχι ὅτι τὸ πρόβλημα προσδιορίζει τὴν μέθοδον. Ἄλλ' ἡ ἀποψις καθ' ἣν ἡ μέθοδος προσδιορίζει τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα τοῦ προβλήματος εἶναι ἐσφαλμένη, διότι ἡ ἔρευνα δὲν ἀφορμᾶται ἐκ τινος μεθόδου· ἐκκινεῖ ἐξ ἐνὸς προβλήματος. Ἄρα τὸ πρόβλημα καθορίζει τὴν μέθοδον, ὅχι ἡ μέθοδος τὸ πρόβλημα»⁴.

Ἡ διαπολιτιστικὴ ἔρευνα τῆς ἀναπτύξεως ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸν τόσον τῆς ἐκτάσεως τῆς συμφωνίας καὶ τῆς διαφωνίας περὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τῆς ἀναπτύξεως, ὅσον καὶ τῶν λόγων ἐξ ὧν προκύπτει, καὶ τῶν τρόπων δι' ὧν ἀνατοποθεῖται ἐπὶ νέων ἐκάστοτε βάσεων, ἢ τοιαύτη συμφωνία καὶ διαφωνία. Ἐπιτρέπει τὴν κατ' ἀκριβέστερον τρόπον διακρίβωσιν τῶν εἰς τὸν ἀναπτυξιακὸν χῶρον ἐντασσομένων ἀντικειμενικῶν γεγονότων καὶ ἀξιολογικῶν στοιχείων καὶ τῆς μεταξὺ τῶν δύο σχέσεως. Καθιστᾷ, ἐπομένως, δυνατὴν τὴν ἀποσαφήνισιν τῆς φύσεως τῶν

4. F.S.C. Northrop, *The Logic of the Sciences and the Humanities*, (Meridian Books, New York, 1959), σελ. 19-20.

προβλημάτων καὶ τὴν ἀνάλυσίν των κατὰ κατηγορίας προκυπτόντων ἐρωτημάτων, παρέχουσα οὕτω τὴν δυνατότητα τῆς ἐπιλογῆς τῶν καταλλήλων μεθόδων πρὸς ἀπάντησιν ἐκάστης κατηγορίας ἐρωτημάτων. Παρέχει, ἐν ἄλλοις λόγοις, μίαν λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα ποῖαι ἐκ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν προσφέρονται, μόναι ἢ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἀλλήλας, πρὸς ἐρευναν τῆς ἀναπτύξεως καὶ ποῖαι ἐκ τῶν μεθόδων τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν εἶναι ἐκάστοτε, αἱ προσφορώτεραι.

Ἐπιτρέπει ὁμῶς ἡ διαπολιτιστικὴ μελέτη τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν περαιτέρω ἀπάντησιν εἰς δύο κεντρικώτερα καὶ καίρια ζητήματα τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως : τὰ ὅρια τῆς ἀντικειμενικότητος τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιστήμονος κατὰ τὴν ἐρευναν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἔκτασιν τῆς δυνατότητος τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν νὰ διαγνώσουν, ὑπὸ τὴν σημερινὴν μορφήν των, τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀνθρωπίνης πραγματικότητος, ἐν τῷ συνόλῳ της θεωμένην. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ ἀνάπτυξις τοποθετηθῇ εἰς συγκεκριμένα ἐκάστοτε πολιτιστικὰ πλαίσια, ὡς στοιχεῖον διαμορφωτικὸν διαπολιτιστικῶν σχέσεων, καθίσταται σαφέστερος ὁ ρόλος τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιστήμονος, ὡς φορέως τοῦ ἐνδοπολιτιστικοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἀναπτύξεως, καὶ πλέον εὐδιάγνωστοι ἡ μορφή καὶ ἡ ἔντασις τῶν πολιτιστικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν πιέσεων ὑφ' ἧς τελεῖ τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον. Δύνανται οὕτω πῶς νὰ διαγραφοῦν εὐχερέστερον τὰ ὅρια τῆς ἐκ τῶν πραγμάτων παρεχομένης εἰς τὰς κοινωνικὰς ἐπιστήμας ἐλευθερίας δράσεως. Ἐξ ἑτέρου, μία τοιαύτη ἀνάλυσις ἐπιτρέπει τὴν παράλληλον διάγνωσιν τῆς ἐκτάσεως τοῦ πολιτιστικοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῆς μεθόδου τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καί, ἐπομένως, τοῦ βαθμοῦ μέχρι τοῦ ὁποίου τὰ μέχρι σήμερον κατὰ τὰς ἀναζητήσεις των ἐπιτευχθέντα ἀποτελέσματα ἀποδίδουν πιστῶς μίαν πανανθρώπινον ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν ἢ, ἀντιθέτως, καὶ μέχρι ποίου σημείου, μίαν ἀλήθειαν καθ' ἑαυτὴν μὲν ἀντικειμενικὴν, περιωρισμένην ὁμῶς εἰς ἑκτασιν, συνεπεία τοῦ γεγονότος ὅτι θεμελιούται ἐπὶ συγκεκριμένων ἐμπειρικῶν παρατηρήσεων γενομένων ἐντὸς τῶν πλαισίων καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προϋποθέσεων ἑνὸς ἰδιαίτερου πολιτιστικοῦ χώρου. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης θὰ ἔχουν ἀβιάστως καθολικὴν ἰσχὺν καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν προκύπτουσαι λύσεις καθολικὴν ἐφαρμογὴν. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων καὶ θεωριῶν θὰ εἶναι κατ' ἀνάγκην περιωρισμέναι ἐντὸς συγκεκριμένων ἐκάστοτε πολιτιστικῶν πλαισίων. Γεγονὸς τὸ ὅποιον θὰ σημαίη, ὅτι προκειμένου αἱ κοινωνικαὶ ἐπιστήμαι νὰ ἐπιτελέσουν τὸν σκοπὸν των, κοινὸν ἄλλωστε δι' ὅλας τὰς ἐπιστήμας, τῆς γνώσεως τῆς Ἀληθείας ἄνευ τοπικῶν καὶ χρονικῶν περιωρισμῶν, θὰ πρέπη νὰ ἐπανεξετάσουν, καὶ ἐνδεχομένως νὰ ἀναθεωρήσουν, τόσον τὸν τρόπον ἀναγωγῆς τῶν φαινομένων εἰς γεγονότα, μὲ βάσιν μίαν εὐρυτέραν καὶ πλέον πολὺπλοκον ἐμπειρίαν, ὅσον καὶ τὰς μεθόδους ἀναγωγῆς ἐκ τῶν γεγονότων εἰς τυπικὰς σχέσεις, βάσει μιᾶς εὐρυτέρας ἀντι-

λήψεως περί τῆς αἰτιώδους συναφείας τῶν στοιχείων τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνικῆς πραγματικότητος πρὸς ἄλληλα. Ἡ διαπολιτιστικὴ ἔρευνα τῆς ἀναπτύξεως δύναται νὰ ὁδηγήσῃ, ἐπομένως, εἰς τὴν πληρεστέραν κατανόησιν θεμελιωδῶν γνωσιολογικῶν προβλημάτων καὶ νὰ βοηθήσῃ τὰς κοινωνικὰς ἐπιστήμας εἰς τὴν ἔξοδον ἐκ τῆς κρίσεως, τὴν ὁποίαν ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν αὐτὴ αὐτὴ ἢ ἀνάπτυξις, ὡς πρόβλημα καὶ ὡς ἐνεργὸς ἐνασχόλησις, ἐδημιούργησε καὶ καθιστᾷ ὁσημέραι ἐντονώτερον αἰσθητήν.

III

Αἱ ἐκτεθεῖσαι διαπιστώσεις καὶ σκέψεις συνιστοῦν καὶ τὴν ἀφετηρίαν τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης. Ἐκκινουσα ἐκ τῆς παραδοχῆς ὅτι ἐν τῇ οὐσίᾳ τῆς ἢ ἀνάπτυξης ἀποτελεῖ τὴν χαρακτηριστικὴν μορφήν, ὑφ' ἣν διαμορφοῦνται καὶ ἐκδηλοῦνται σήμερον αἱ διαπολιτιστικαὶ σχέσεις τῆς Δύσεως μετὰ τῶν λοιπῶν περὶ αὐτὴν πολιτιστικῶν χώρων, πειρᾶται νὰ βεβαιώσῃ, διὰ παραλλήλων διερευνήσεων, τὴν ἰσχὺν τῆς παραδοχῆς ταύτης καὶ τὴν κατ' ἀρχὴν δυνατότητά της νὰ ὁδηγήσῃ εἰς γόνιμα συμπεράσματα καὶ εἰς πληρεστέραν κατανόησιν τῶν περὶ τὴν ἀνάπτυξιν προβλημάτων.

Τρεῖς εἶναι αἱ κύριαι κατευθύνσεις πρὸς τὰς ὁποίας στρέφεται ἡ παροῦσα ἔρευνα. Ἡ πρώτη συνίσταται εἰς τὴν κατ' ἀρχὴν θεμελίωσιν τῆς γενομένης παραδοχῆς. Διὰ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀναλύσεως τοῦ κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν ἀποδιδομένου εἰς τὸν ὅρον «ἀνάπτυξις» περιεχομένου καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀναδρομῆς εἰς τὰς συνθήκας ὑφ' ἃς προέκυψεν τὸ σύγχρονον περὶ τὴν ἀνάπτυξιν ἐνδιαφέρον, ἡ ἔρευνα ἀπολήγει εἰς τρεῖς διαπιστώσεις. Πρῶτον, ὅτι ἡ «ἀνάπτυξις» ὡς ὅρος ἔχει πλείονας τῆς μιᾶς σημασίας. Ἐκφράζει ἀντιλήψεις περὶ τῆς κρατούσης ἐκάστοτε κοινωνικῆς πραγματικότητος, περὶ τῆς δυνατότητος καὶ τοῦ τρόπου διεξόδου ἐξ αὐτῆς καὶ κατακτήσεως ἐνὸς ὑψηλοτέρου ἐπιπέδου καί, τέλος, περὶ τῆς ἐνότητος τῆς πορείας τοῦ Ἀνθρώπου εἰς τὸν χῶρον. Δεύτερον, ὅτι αἱ ἀντιλήψεις αὗται εἶναι χαρακτηριστικαὶ καὶ κρατοῦσαι εἰς τὸν χῶρον τῆς Δύσεως, ὡς στοιχεῖα τῆς αὐτοπαραστάσεώς της, καὶ τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ της ὡς πολιτιστικῆς ιδιαιτερότητος, καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν συναρτήσει πρὸς τοὺς λοιποὺς περὶ αὐτὴν πολιτιστικοὺς χώρους. Τρίτον, ὅτι ἡ Δύσις διεδραμάτισε κύριον ρόλον εἰς τε τὴν προβολὴν τῆς ιδέας τῆς ἀναπτύξεως, ὑπὸ τὰς ποικίλας σημασίας τοῦ ὅρου, καὶ εἰς τὴν ἀναγωγὴν της εἰς θεμελιώδη ἀρχὴν διαρθρώσεως καὶ ὁργανώσεως τῆς συγχρόνου παγκοσμίου κοινότητος.

Ἡ δευτέρα κατεύθυνσις συνίσταται εἰς τὴν εἰς βάθος διερεύνησιν τοῦ τρόπου καὶ τῶν ὁρῶν ὑφ' οὓς ἐγένετο ἡ προβολὴ τῆς αὐτοπαραστάσεως τῆς Δύσεως εἰς τὸ εὐρύτερον διαπολιτιστικὸν περιβάλλον καὶ τῶν ἐκ τῆς προβολῆς ταύτης ἐπιπτώσεων, εἰς τε τὴν Δύσιν καὶ τοὺς ἐκτὸς αὐτῆς πολιτιστικοὺς χώρους. Τρεῖς ιδιαιτέρας σημασίας διαπιστώσεις προκύπτουν ἐκ τῆς τοιαύτης ἀναλύσεως. Ἡ πρώτη, ὅτι θεμελιώδης ὅρος τῆς αὐτοσυ-

νειδήσεως τῆς Δυτικῆς πολιτιστικῆς ιδιαιτερότητος εἶναι ἡ ἐνεργὸς μὲ τὸν ὑπόλοιπον κόσμον ἐπαφή. Ἡ ἐπαφή αὕτη, ἀναλυτικῆς πάντοτε ὕφης, ἐπιτρέπει εἰς τὴν Δύσιν νὰ ἀποκτήσῃ ἰδίαν συνείδησιν περὶ τοῦ τι ἡ ἴδια εἶναι, συνειδητοποιοῦσα τὰς διαφορὰς αὐτῆς ἀπὸ τοὺς λοιποὺς μὴ δυτικοὺς πολιτισμούς, νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἰδιαιτέραν, κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀντίληψιν, θέσιν της εἰς τὴν «οἰκουμένην», καί, περαιτέρω, τὸν ἐκ τῆς θέσεως ταύτης προκύπτοντα ἰδιαίτερον, κατ' αὐτὴν πάντοτε, ρόλον της. Ἡ δευτέρα διαπίστωσις εἶναι ὅτι εἰς τὰ πλαίσια τῆς διαπολιτιστικῆς ἐπαφῆς διαπιστοῦται μία χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν Δύσιν διαδικασία διευρύνσεως τῶν ὁρίων τῆς ἀποτελεσματικῆς προβολῆς της, μὲ ταυτόχρονον τὰσιν ἀφομοιώσεως εἰς τὸν ἴδιον αὐτῆς χῶρον ἐκείνων οἱ ὅποιοι ἀποδέχονται τὰς ἰδιαιτέρας αὐτῆς κοσμοθεωριακὰς βάσεις καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν προκύπτουσιν κοσμοαντίληψιν. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἡ αὐτοπαράστασις καὶ ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τῆς Δύσεως φαίνεται βεβαιούμενος ἐκ τῆς παρατηρουμένης πραγματικότητος, ὥς αὕτη σταθερῶς ὑπὸ τῆς Δύσεως ἀναδιαμορφοῦται, καὶ αἱ δυτικαὶ κοσμοθεωρίαι καὶ κοσμοαντιλήψεις ἀνάγονται εἰς αὐταποδείκτους πανανθρωπίνου ἰσχύος ἀληθείας. Τρίτη διαπίστωσις εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ δυναμικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ προβολὴ τῆς Δύσεως ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων πολιτιστικῶν χώρων ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τῶν παραδοσιακῶν αὐτοπαραστάσεων τῶν καὶ εἰς τὴν ἔντονον παρόρμησιν ἐντάξεώς των, καὶ δὴ ὀργανικῶς, εἰς τὸν πανταχόθεν ὥς ἀληθῆ βεβαιούμενον χῶρον τῆς δυτικῶς προσδιοριζομένης ἐνιαίας παγκοσμίου κοινότητος. Ἡ τοιαύτη ἔνταξις τῶν ἀποτελεῖ τὸν ἀπαραίτητον ὅρον διὰ τὴν ἐξοδὸν τῶν ἐκ τῆς προτέρας ποικιλοτρόπου ὑποτελείας τῶν καὶ ἐκ τῆς ὀριακῆς θέσεως ἦν μέχρι τοῦδε κατεῖχον. Ἐπιτρέπει ἐπίσης, δυνάμει τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀφομοιώσεως, τὴν ἀνάκτησιν τῆς προτέρας ἰδίας αὐτῶν πολιτιστικῆς αὐθυπαρξίας. Τοῦτο καθίσταται δυνατόν μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἀναπροσαρμογῆς τῆς παραδοσιακῆς αὐτοπαραστάσεώς των εἰς τὰ πλαίσια τῆς συγχρόνου παραστάσεως τῆς ιδιαιτερότητος τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν φορέων των. Γεγονὸς τὸ ὅποιον ἀναγκάζει εἰς προσπάθειαν ὑπαγωγῆς τῶν ὑποκειμένων εἰς τοὺς πολιτισμοὺς αὐτοὺς ἀρχῶν εἰς ὀργανωτικὰ καὶ λειτουργικὰ πλαίσια ἐξωγενῆ δι' αὐτοὺς καὶ θεμελιούμενα ἐπὶ κοσμοθεωριακῶν βάσεων καὶ ἐπὶ κοσμοαντιλήψεων ξένων πρὸς αὐτοὺς. Ἡ τοιαύτη προσπάθεια ἐμφανίζεται σήμερον ὥς ἀναπτυξιακὴ προσπάθεια καὶ ἡ ἀνάπτυξις καθίσταται οὕτω ἡ χαρακτηριστικὴ της ἐκδήλωσις. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς διαδικασίας αὐτῆς παρουσιάζεται ἔντονος ἡ διάστασις μεταξὺ τῶν παραδοσιακῶν πολιτιστικῶν θεμελίων τῶν λεγομένων ὑπαναπτύκτων περιοχῶν καὶ τῶν δυτικῶν πολιτιστικῶν ἀρχῶν τῶν συνιστωσῶν τὴν βάσιν τῶν εἰσαγομένων εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους κοινωνίας νέων ὀργανωτικῶν καὶ λειτουργικῶν μορφῶν. Ἡ διάστασις αὕτη καθίσταται ἐντονωτέρα ἐκ τοῦ ἐκδήλου καὶ πανταχόθεν προβαλλομένου ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν ταχύρρυθμον καὶ ἀποτελεσματικὴν εἰσαγωγὴν τῶν ἀναπτυξιακῶν

προτύπων. Αί έντεϋθεν προκύπτουσαι έσωτερικαί κρίσεις έπιτείνονται. Τοσοϋτον μάλλον, καθόσον ή τυχόν αποδοχή καί τών υποκειμένων είς τά πρότυπα πολιτιστικών θέσεων καί άρχών συνεπάγεται τόν κίνδυνον άπωλείας τής βάσεως έφ' ής θεμελιοϋται ή έν ιστορική συνεχεία πολιτιστική ιδιαιτερότης τών αναπτυσσομένων κοινωνιών.

Ή είς βάθος άνάλυσις τών διαπολιτιστικών σχέσεων τής Δύσεως καθιστά δυνατήν τήν πληρεστέραν κατανόησιν τών είς τήν θεωρίαν συνήθως αποκαλουμένων «έμποδίων» τής αναπτύξεως. Γίνεται φανερόν ότι τά «έμπόδια» ταϋτα δέν είναι τελικώς είμή χαρακτηριστικά έκδηλώσεις τής πολιτιστικής κρίσεως τήν όποιαν διέρχονται αί αναπτυσσόμεναι κοινωνίαί. Το γεγονός ότι δέν θέλομεν, ή δέν δυνάμεθα, νά παραδεχθώμεν τοϋτο δέν αίρει τήν οϋσίαν τών πραγμάτων. Ή τοιαύτη άρνησις ή άδυναμία, δυναμένη νά έχη ιδιαιτέραν καθ' έαυτήν σημασίαν, καθιστά τήν αντιμετώπισιν τοϋ προβλήματος δυσχερεστέραν. Ή άναγνώρισις όμως τής άληθοϋς φύσεως τών «έμποδίων» τής αναπτύξεως καθιστά ίσως δυνατήν τήν άνεύρεσιν νέων μεθόδων υπερνικήσεώς των. Τοϋτο θά προϋπέθετε τήν συνειδητήν προσπάθειαν αντιμετώπισεως τής αναπτυξιακής διαδικασίας υπό τó πρίσμα τών πολιτιστικών άναγκών τών αναπτυσσομένων μάλλον κοινωνιών ή υπό τó πρίσμα τής πολιτιστικώς προσδιορισμένης δυτικής αναπτυξιακής έμπειρίας. Θα έδημιούργει τοϋτο ίσως τήν ανάγκην νά επανεξετάση ή Δύσις τήν ιδίαν της έμπειρίαν κατά τρόπον όλως νέον : θεωμένη έαυτήν έξωθεν, όχι, ως μέχρι σήμερον, έσωθεν. Τοϋτο δέν είναι διά τήν Δύσιν ούτε άκατόρθωτον, ούτε άπολύτως καινοφανές. Διαθέτει ήδη ίκανά προηγούμενα αντικειμενικής αυτοπαρατηρήσεως, διασπάσεως δηλαδή τοϋ υποκειμένου είς νοϋν καί νοούμενον, διά νά μη όρρωδή πρό τοϋ προβλήματος. Θα συνεπάγεται ίσως, μία τοιαύτη επανεξέτασις, βαθείας αναπροσαρμογής τής δυτικής αυτοπαραστάσεως. Άλλά καί τοϋτο δέν είναι δι' αϋτήν ίκανός άνασχετικός λόγος. Ή συνεχής αυτοπαρατήρησις της, συνεπεία τής ένεργού άναλυτικής μετά τών άλλων πολιτισμών έπαφής της, καί ή έντεϋθεν προκύπτουσα άνάγκη συνεχούς αναπροσαρμογής τής αυτοπαραστάσεώς της καί τοϋ αυτοπροσδιορισμοϋ της άποτελοϋν βασικά χαρακτηριστικά τής πολιτιστικής ιδιαιτερότητός της καί θεμελιώδη παράγοντα τοϋ δυναμισμού της. Είναι δέ άξιον ιδιαιτέρας ένταϋθα έξάρσεως τó γεγονός, ότι τά φαινόμενα μιās άρχομένης επανεξετάσεως τών πολιτιστικών βάσεων τής Δύσεως, υπό τó φώς τών συγχρόνων αναπτυξιακών έμπειριών καί τής έντεϋθεν προκυπτούσης άνάγκης διακριβώσεως τών όρίων ισχύος των, πληθύνονται σταθερώς κατά τά τελευταία έτη.

Ή τρίτη κατεύθυνσις προς τήν όποιαν στρέφεται ή παρούσα μελέτη είναι άκριβώς ή επανεξέτασις όρισμένων θεμελιωδών παραδοχών τής Δύσεως αί όποίαί έχουν καταστή τοσοϋτον εύρέως παραδεκταί, ώστε νά αποκτοϋν πλέον τήν μορφήν αϋταποδείκτων άληθειών. Σκοπός τής επανεξετάσεως αϋτής δέν είναι ή διακρίβωσις τοϋ κατά πόσον αί παραδοχαί αϋται

ἐκφράζουν ἢ ὄχι τὴν ἀλήθειαν. Τοῦτο εἶναι διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς παρουσίας μελέτης ἄνευ οὐσιώδους ἐνδιαφέροντος. Ἀρκεῖ ὅτι ἐκφράζουν ὅ,τι εἰς τὴν Δύσιν θεωρεῖται ὡς ἀληθές. Τὸ κρίσιμον ἐν προκειμένῳ ζήτημα εἶναι κατὰ πόσον αἱ παραδοχαὶ αὐταὶ ἀποτελοῦν ἐκ προοιμίου βεβαιώσεις περὶ τῆς ἀληθείας ἢ ἐμπειρικῶς καὶ κατ' αὐστηρῶς προκαθορισμένον λογικὸν τρόπον προκυψάσας βεβαιώσεις — κατὰ πόσον, δηλαδή, ἀποτελοῦν πεποιθήσεις ἢ γνώσεις. Διότι διάφορος θὰ εἶναι εἰς ἐκάστην περίπτωσιν ἡ δεσμευτικότης των. Ἐὰν εἶναι πεποιθήσεις, ἡ ἰσχὺς των δὲν δύναται νὰ ἐκταθῇ πέραν τῶν ὁρίων τῆς ἀποδοχῆς των. Ἐὰν εἶναι γνώσεις, ἡ ἰσχὺς των δὲν δύναται εἰμὴ νὰ εἶναι ἀνεξάρτητος τῶν τοπικῶν καὶ χρονικῶν ὁρίων τῆς ἐφαρμογῆς των. Ἔτι δὲ περαιτέρω. Αἱ γνώσεις καθ' ἑαυτὰς δὲν ἀποτελοῦν κίνητρον πρὸς δρᾶσιν. Μόνον αἱ πεποιθήσεις διαμορφοῦν τὴν ροπὴν πρὸς δρᾶσιν. Αἱ γνώσεις ἀποτελοῦν ὅρον μόνον πρὸς ἐπιλογὴν τοῦ εἵδους τῆς ἀναληφθησομένης δράσεως. Τὸ κίνητρον ὅμως πρὸς ἀνάληψιν δράσεως εἶναι πάντοτε συνδεδεμένον μὲ τὴν ψυχικὴν σφαῖραν, ὄχι μὲ τὴν διάνοιαν. Μόνον ἐμμέσως δύνανται νὰ καταστοῦν κίνητρα δράσεως αἱ γνώσεις. Ὅταν ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ δεσμευτικότης των στηρίζεται ἐπὶ τὴν ἰσχυρὰν καὶ μηδόλως ἀμφισβητουμένην πεποίθησιν περὶ τῆς ἐγγενοῦς ἀξίας των, ὡς μέσων δια-γνώσεως τῆς ἀληθείας καὶ ἀποτελεσματικῆς ἐπιδιώξεως τοῦ ἐπιθυμητοῦ. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ὑφισταμένης ταύτης μεταξὺ πεποιθήσεως καὶ γνώσεως σχέσεως δύο εἶναι τὰ πλέον σημαντικὰ ἐν προκειμένῳ προβλήματα. Τὸ πρῶτον, μέχρι ποίου σημείου ἡ πεποίθησις περὶ τῆς ἀξίας τῆς γνώσεως δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκην νὰ προβληθῇ ἡ πεποίθησις ὡς γνώσις, ὡς ἐμπειρικῶς καὶ λογικῶς βεβαιωμένη ἀντίληψις, προκειμένου νὰ γίνῃ εὐρύτερον ἀποδεκτὴ καὶ νὰ καταστήσῃ δυνατὴν τὴν ἀνάληψιν δράσεως πρὸς συγκεκριμένην κατεύθυνσιν. Τὸ δεύτερον, μέχρι ποίου σημείου αἱ πεποιθήσεις καθίστανται προσδιοριστικοὶ παράγοντες τοῦ τρόπου λειτουργίας καὶ τῶν κατευθύνσεων τῆς τυπικῆς γνωστικῆς διαδικασίας, τῆς ἐπιστήμης. Τὰ δύο ταῦτα προβλήματα ἀποτελοῦν καὶ τοὺς κεντρικοὺς ἄξονας περὶ τοὺς ὁποίους στρέφεται κατὰ τὴν τρίτην της κατεύθυνσιν ἡ ἐνταῦθα γενομένη ἔρευνα τῆς ἀναπτύξεως.

Ἡ μελέτη τῆς ἀναπτύξεως εἰς τὰ πλαίσια τῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεων τῆς Δύσεως κατέδειξε τὴν σημασίαν τῶν βασικῶν παραδοχῶν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ὡς παραγόντων διαμορφώσεως τῆς δυτικῆς δράσεως ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἰδίου της πολιτισμοῦ καὶ εἰς τὸ εὐρύτερον περὶ αὐτὴν πολιτιστικὸν περιβάλλον. Κατέδειξεν ὅτι ἡ ἰσχὺς τῶν παραδοχῶν αὐτῶν εἶναι τοσοῦτον εὐρέως ἀποδεκτὴ καὶ τοσοῦτον καθοριστικὴ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ συνιστοῦν ἐν τῷ συνόλῳ των τὴν βάσιν τῆς κυριαρχούσης εἰς τὰς δυτικὰς κοινωνίας ιδεολογίας. Τὴν ιδεολογίαν αὐτὴν συνοψίζει σήμερον ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν ἔννοιαν «ἀνάπτυξις». Μέρος τῆς ιδεολογίας αὐτῆς, καὶ δὴ ἡ πεποίθησις ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπότης, ἐν τῷ συνόλῳ της καὶ κατὰ τὰ κατ' ἰδίαν συστατικὰ αὐτῆς μέρη, ἀκο-

λουθεῖ μίαν ἐνιαίαν ἀναπτυξιακὴν πορείαν, κατέστη πλέον ἢ κρατοῦσα παγκόσμιος ἰδεολογία. Ἡ πεποιθήσις αὕτη ἄγει εἰς τὴν ἀνωτέρω διαγνωσθεῖσαν πολιτιστικὴν κρίσιν τῶν ὑπαναπτύκτων καὶ τῶν ἀναπτυσσομένων κοινωνιῶν. Ἀλλὰ καὶ καθιστᾷ ταυτοχρόνως τὴν κρίσιν αὐτὴν βιώσιμον, παρέχουσα τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν βεβαιότητα ἐνὸς ἀπολύτως ἐφικτοῦ καλυτέρου μέλλοντος. Ἐξ ἐτέρου, ὁλόκληρον τὸ ἀναπτυξιακὸν ἰδεολογικὸν κλίμα καθορίζει δεσμευτικῶς τὴν θέσιν καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ συγχρόνου κοινωνικοῦ ἐπιστήμονος, ἐνῶ, παραλλήλως, ἡ πεποιθήσις ἐπὶ τὴν ἀξίαν τῆς γνώσεως, καθ' ἑαυτὴν στοιχεῖον τῆς δυτικῆς ἰδεολογίας, καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν προβολὴν τῆς ἀναπτύξεως, ὡς γενικῆς ἐνοποιούσης ἀρχῆς, ὑπὸ μορφήν ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Ἡ σημασία τῶν διαπιστώσεων αὐτῶν εἶναι διττή. Ἀφ' ἐνὸς μὲν, ἐπιτρέπουσαι τὴν ἀκριβεστέραν διάγνωσιν τόσον τῆς ἐκτάσεως τῆς πράγματι κτηθείσης περὶ τὰ κοινωνικὰ πράγματα γνώσεως, ὅσον καὶ τῶν ὁρίων ἐντὸς τῶν ὁποίων δύναται νὰ κινηθῇ, ἐλευθέρα ἐξωτερικῶν πιέσεων, ἡ γνωστικὴ λειτουργία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὰ πλαίσια τῆς συγχρόνου κοινωνικῆς πραγματικότητος, καθιστοῦν δυνατὴν τὴν ἐπανεξέτασιν τῶν μέχρι σήμερον δοθεισῶν ἐπιστημολογικῶν καὶ μεθοδολογικῶν λύσεων καὶ τὴν ἀναζήτησιν λύσεων νέων, προσφοροτέρων καὶ συνεπεστέρων πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Ἀφ' ἐτέρου δέ, ὁδηγοῦσαι εἰς τὴν πληρεστέραν συνειδητοποίησιν τῶν οὐσιαστικῶν προβλημάτων τῆς ἀναπτύξεως, δημιουργοῦν τὰς προϋποθέσεις ἐπανεξετάσεως τῆς ἀκολουθουμένης σήμερον μεθοδολογίας τῆς ἀναπτυξιακῆς πράξεως καὶ τῆς ἀναζητήσεως νέων, προσφοροτέρων πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν ὑπαναπτύκτων κοινωνιῶν, λύσεων.

IV

Ἀφετηρία τῆς παρούσης μελέτης ὑπῆρξεν ἐν πρόβλημα διαπολιτιστικῶν σχέσεων. Εἰς τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις των, καὶ ὅταν ἔτι αὗται ἀφορῶν μεμονωμένας ἐκφάνσεις των, οἱ πολιτισμοὶ ἴστανται ἔναντι ἀλλήλων ὡς σύνολα γνώσεων, ἐμπειριῶν, πεποιθήσεων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν προκυπτουσῶν μορφῶν ὁργανώσεως καὶ λειτουργίας τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἀφετηρία, ἀλλὰ καὶ συνισταμένη, τῶν γνώσεων, ἐμπειριῶν καὶ πεποιθήσεων ἀποτελεῖ μία γενικωτέρα παράστασις τοῦ σύμπαντος καὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς αὐτοῦ, τόσον ὡς ἀτόμου, ὅσον καὶ ὡς μέλους ἐνὸς κοινωνικοῦ συνόλου. Ἡ παράστασις αὕτη, ἐκφραζομένη γενικῶς εἰς ἀφηρημένους, φιλοσοφικοὺς, ὅρους ἀποτελεῖ μίαν κοσμοθεωρίαν. Ἐκφραζομένη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συγκεκριμένης ἐκάστοτε ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, ἀποτυποῖ μίαν κοσμοαντίληψιν. Ἀμφότεραι, κοσμοθεωρία καὶ κοσμοαντίληψις, δίδουν περιεχόμενον καὶ νόημα εἰς τὸν ἀτομικὸν καὶ συλλογικὸν ἀνθρώπινον βίον ἐνεργοῦσαι ὡς ἐνοποιητικὰ στοιχεῖα, ἡ μὲν τῆς γνώσεως, ἡ δὲ τῆς ἐμπειρίας. Ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν ἀπὸ

τῆς ἀπόψεως τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου προβλήματος, εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι αἱ κοσμοθεωρίαι καὶ αἱ κοσμοαντιλήψεις ἀποτελοῦν ταυτοχρόνως καὶ τὸν διαμορφωτικὸν παράγοντα τοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκτυλίσσονται, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ἐκάστου, αἱ μεταξὺ τῶν πολιτισμῶν σχέσεις. Διότι καθορίζουν τὸν τρόπον καθ' ὃν ἕκαστος θεᾶται ἑαυτόν, καθ' ἑαυτόν καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς λοιπούς, ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ὑπ' αὐτοῦ συλλαμβανόμενης ἐνιαίας καὶ καθολικῆς πραγματικότητος τοῦ σύμπαντος. Ἡ διερεύνησις τῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεων, ὡς αὗται διαμορφοῦνται καὶ ἐκτυλίσσονται, δὲν εἶναι ἐπομένως δυνατὴ ἄνευ ἀναδρομῆς εἰς τὰς εὐρυτέρας ἐκείνας βάσεις τὰς συνιστώσας τὰ θεμέλια τῶν ἐπὶ μέρους πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων. Ἡ θεώρησις ὁλοκλήρου τοῦ πλέγματος τῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεων ὑπὸ μίαν καὶ μόνην ὀπτικὴν γωνίαν συνιστᾷ μίαν αὐθαίρετον περιστολὴν μιᾶς συνθέτου πραγματικότητος εἰς ἓν μονοσήμαντον σύστημα, μὲ ἀναγκαῖον ἐπακόλουθον ἢ πραγματικότης νὰ καθίσταται τελικῶς ἀσύλληπτος. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἡ μελέτη τῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεων εἶναι τελικῶς ἀνέφικτος, ὅταν ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ἐνὸς μόνον ἐπιστημονικοῦ κλάδου ἢ μιᾶς μόνον ἐπιστημονικῆς μεθόδου. Ἡ σημασία τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἀπόψεως τοῦ F. S. C. Northrop, καθ' ἣν τότε μόνον δύναται νὰ ἐρευνηθῇ ἀποτελεσματικῶς ἐν πρόβλημα, ὅταν ἡ μέθοδος ἐπιλέγεται μὲ βάσιν τὸ πρόβλημα καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ πηγάζοντα ἐρωτήματα, ὅχι ὅταν τὸ πρόβλημα διατυπῶται μὲ βάσιν τὴν μέθοδον, καθίσταται ἐμφανής.

Τὴν ὁδὸν ταύτην ἐνεργείας ἠκολούθησε καὶ ἡ παρούσα μελέτη. Ἀντὶ νὰ ὑπαγάγῃ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς θεωρίας καὶ τῆς μεθόδου μιᾶς τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνικῶν ἐπιστημῶν προετίμησε τὴν ἀντίστροφον διαδικασίαν : τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ εἵδους τοῦ ἐκάστοτε τιθεμένου εἰδικωτέρου ἐρωτήματος ἐκλεκτικὴν χρησιμοποίησιν τῆς προσφορετέρας ἐπιστημονικῆς θεωρίας καὶ μεθόδου. Τοῦτο εἶχε δύο ἀποτελέσματα. Τὸ πρῶτον εἶναι ὅτι ἡ μελέτη κατέστη οὐσιαστικῶς καὶ τυπικῶς μία προσπάθεια διεπιστημονικῆς ⁵ ἐρεύνης τῆς ἀναπτύξεως. Τὸ δεύτερον ἀποτέλεσμα, ἀναγκαῖον ἐπακόλουθον τῶν περιορισμένων δυνατοτήτων τῆς ὑφ' ἐνὸς ἐρευνητοῦ διεπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐνὸς τοσοῦτον πολυσυνθέτου φαινομένου, ὡς αἱ διαπολιτιστικαὶ σχέσεις, εἶναι ὅτι ἡ μελέτη προσλαμβάνει πλεόν τὸν χαρακτήρα ὅχι μιᾶς διεξοδικῆς ἐρεύνης ὁλοκλήρου τοῦ φαινομένου τῆς ἀναπτύξεως, ἀλλ' ἐνὸς πλαισίου περαιτέρω ἐπὶ μέρους διερευνήσεων. Ἡ τελικὴ βεβαίωσις καί, ἐπομένως, ἡ τελικὴ ἀπόφασις περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἀκολουθηθείσης ἐνταῦθα μεθόδου καὶ τοῦ προκύψαντος ἐρευνητικοῦ πλαισίου καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν ὑποβολὴν τῶν ἐπὶ μέρους πορισμάτων εἰς τὴν λεπτομερῆ βάσανον πλειόνων εἰδικῶν, ἕκαστος τῶν ὁποίων θὰ κρίνῃ ἀπὸ τῆς ἰδιαιτέρας ἐπιστημονικῆς σκοπιάς του τόσον τὴν

5. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου βλ. κατωτέρω Κεφάλαιον II': IV.

ἐκτασιν τῆς ἰσχύος τῶν προβαλλομένων ἀπόψεων, ὅσον καὶ τὴν ἐκτασιν τῆς δυνατότητος περαιτέρω ἐφαρμογῆς τῶν πρὸς διάγνωσιν καὶ μελέτην συναφῶν προβλημάτων. Οἰαδήποτε ὅμως καὶ ἂν εἶναι τελικῶς ἡ ἐκβασίς μιᾶς τοιαύτης λεπτομεροῦς ἐμπειρικῆς βασάνου ἢ ἐπιχειρηθεῖσα ἐνταῦθα ἔρευνα θὰ ἐξακολουθῇ νὰ διατηρῇ διὰ τὸν παρόντα ἐρευνητὴν ἀκεραίαν τὴν ἀξίαν τῆς ὡς μιᾶς ἐντόνου προσωπικῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας. Ἡ ἐπανεξιλημμένη ἀλλαγὴ τῆς θέσεως ἀφ' ἧς θεᾶται τὸ κεντρικὸν πρόβλημα ἐπιτρέπει τὴν ἀπὸ διαφόρου ἐκάστοτε πλευρᾶς θεώρησιν τῆς ἰδίας πραγματικότητος καὶ δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκην τῆς παραλλήλου βεβαιώσεως τῶν ἐκάστοτε προκυψάντων συμπερασμάτων. Ἐκάστη μεταβολὴ ὀπτικῆς γωνίας συνιστᾷ ἐν ταύτῃ καὶ μίαν κατ' ἀρχὴν ἀμφισβήτησιν τῶν μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης γενομένων διαπιστώσεων καί, ὡς ἐκ τούτου, μίαν νέαν πνευματικὴν πρόκλησιν. Ἀλλ' εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ συγκίνησις τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου τοῦ ὁ ἐπιστήμων ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἀθλητὴν. Ὅπως δι' ἐκείνον ἡ ἀληθὴς συγκίνησις εὕρηται εἰς τὴν ἄθλησιν, ὅχι εἰς τὴν νίκην, οὕτω καὶ διὰ τὸν ἐπιστήμονα ὅ,τι τὸν πληροῖ εἶναι ἡ ἀνταπόκρισις τοῦ πρὸς μίαν πνευματικὴν πρόκλησιν, ὅχι τὸ ἀποτέλεσμα καθ' ἑαυτό. Διὰ τὸν ἐπιστήμονα, ὅπως καὶ διὰ τὸν ποιητὴν, δὲν ἔχει τόσον σημασίαν ἡ Ἰθάκη, ὅσον ὁ πλοῦς πρὸς τὴν Ἰθάκην. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἔργον τοῦ στερεῖται πρακτικοῦ ἐνδιαφέροντος ἢ ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐρεῦνης τοῦ εἶναι δι' αὐτὸν ἀδιάφορον. Τοῦναντίον. Σημαίνει ὅμως ὅτι τὸ πρακτικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ ἔργου τοῦ, θετικὸν ἢ ἀρνητικόν, βεβαιωτικὸν ἢ ἀπορριπτικὸν τῆς ἐπιστημονικῆς ὑποθέσεως ἐξ ἧς ἀφωρμήθη, ἔχει δι' αὐτὸν μίαν ἰδίαν ἀξίαν, θεώμενον ὅχι ὡς τελικὸς σκοπὸς τῆς δραστηριότητός του, ἀλλ' ὡς νέα πνευματικὴ πρόκλησις – ὡς πρόσκλησις εἰς νέον πλοῦν, πρὸς νέαν Ἰθάκην.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ
ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑΙ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΕΙΣ

Α'

ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΕΣ

Ἐάν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν μεγάλων τεχνολογικῶν κατακτῆσεων τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου ἡ μεταπολεμικὴ περίοδος δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ αἰὼν τοῦ ἀτόμου ἢ τοῦ διαστήματος, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ παγκοσμίου ἐνδιαφέροντος περὶ τῶν ὑπὸ τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν ἐπιδιωκτέων σκοπῶν, καὶ τοῦ τρόπου πραγματώσεως τῶν σκοπῶν αὐτῶν, ἡ μεταπολεμικὴ περίοδος δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ «αἰὼν τῆς ἀναπτύξεως». Πράγματι, τὸ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἐνδιαφέρον περὶ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὰ ἐπὶ μέρους ἀναπτυξιακὰ προβλήματα παρουσιάζεται μεταπολεμικῶς ἐκδηλὸν καὶ ἔντονον τόσον εἰς τὰ πλαίσια τῶν καθ' ἑκάστην ἐθνικῶν κοινωνιῶν ὅσον καὶ τῆς διεθνoῦς κοινότητος. Δὲν ὑπάρχει σήμερον χώρα τῆς ὁποίας ἡ πολιτικὴ ἡγεσία νὰ μὴν ἀσχολεῖται κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον μὲ τὴν ἀναπτυξιακὴν πολιτικὴν, εἴτε διὰ τῆς καθιερώσεως εὐρυτέρων προγραμμάτων ἀναπτύξεως, εἴτε διὰ τῆς θέσεως μεμονωμένων ἀναπτυξιακῶν στόχων. Τὰ Ἑνωμένα Ἔθνη πολλοχῶς ἀσχολοῦνται, ἀπὸ μακροῦ ἤδη, μὲ τὴν προώθησιν τῆς ἀναπτύξεως τῶν ὑπαναπτύκτων ἢ τῶν ὑπὸ ἀνάπτυξιν περιοχῶν, ὠνόμασαν δὲ τὴν δεκαετίαν 1960 - 1970 «Δεκαετίαν Ἀναπτύξεως»¹. Ὁ Ὄργανισμὸς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Συνεργασίας (Ο.Ε.Ο.Σ.) ἀπὸ ἐτῶν διευρυνθεὶς μετωνομάσθη εἰς Ὄργανισμὸν Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καὶ Ἀναπτύξεως (Ο.Ο.Σ.Α.). Τὰ διμερῆ, πολυμερῆ καὶ διεθνῆ προγράμματα τεχνικῆς βοήθειας ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν καὶ μόνον μαρτυροῦν τὴν ἔντονον προσπάθειαν διεθνoῦς συνεργασίας εἰς τὸν τομέα τῆς ἀναπτύξεως. Παραλλήλως καὶ ἡ ἐπιστήμη, διὰ τῶν διαφορῶν ἐπὶ μέρους κλάδων τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἔχει ἰδιαιτέρως ἐνσκήψει εἰς τὰ ἀναπτυξιακὰ θέματα. Κατὰ δεκάδες ἀριθμοῦνται τὰ ἐπιστημονικὰ κέντρα τὰ ἀσχολούμενα μὲ τὴν ἀναπτυξιακὴν ἔρευναν, ἐκπαίδευσιν καὶ τὸν προγραμματισμόν². Ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία ἐπὶ θεμάτων ἀναπτύξεως ἔχει λάβει

1. Ἀπόφασις 1710 (XVI) τῆς 19.12.1961 τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τοῦ ΟΗΕ. Ἀπὸ τοῦ τρέχοντος δὲ ἔτους διανύομεν τὴν «Δευτέραν Δεκαετίαν Ἀναπτύξεως».

2. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1961 ὁ ΟΕΟΣ ἐπεσήμαινε 33 Ἰνστιτοῦτα, μεταπτυχιακῆς κυρίως, ἐκπαίδευσεως εἰς θέματα ἀναπτύξεως εἰς 7 εὐρωπαϊκὰς χώρας, τὰς Η.Π.Α. καὶ τὸν Καναδᾶν (Catalogue des Instituts de formation en matière de développement économique, ΟΕСЕ, Paris, 1961). Τὸ δὲ ἐν ἔτει 1960 ἰδρυθὲν Μεσογειακὸν Συμβούλιον Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν (Mediterranean Social Sciences Research Council) ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑπὲρ τὰ 40 ἐπιστημονικὰ κέντρα ἀσχολούμενα μὲ θέματα ἀναπτύξεως τῶν Μεσογειακῶν Χωρῶν.

τοιαύτας διαστάσεις, ώστε καθίσταται τελικῶς ἀδύνατος ἡ πλήρης παρακολούθησίς της., Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς περιόδου, τὴν ὁποίαν ἐξετάζομεν, γίνεται συνήθως καὶ κυρίως λόγος περὶ τῆς «οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως». Πλὴν ὅμως ὁλονέν καὶ περισσότερο ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι ἀναπτυξιακοὶ τομεῖς, ὡς ἡ «πολιτικὴ ἀνάπτυξις», ἡ «κοινωνικὴ ἀνάπτυξις», ἡ «διοικητικὴ ἀνάπτυξις» κ.ο.κ., εἰς δὲ τὴν ἐπιστήμην ὁ γενικός, ἄνευ εἰδικωτέρου προσδιορισμοῦ, ὅρος «ἀνάπτυξις» χρησιμοποιεῖται συνεχῶς καὶ εὐρύτερον.

Παρ' ὅλην ὅμως τὴν εὐρυτάτην πρακτικὴν καὶ θεωρητικὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὰ ἀναπτυξιακὰ θέματα — ἢ ἴσως ἐξ αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς τόσον ἐκτεταμένης ἐνασχολήσεως — παραμένει γεγονὸς ὅτι τόσον ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις, ὅσον καὶ πᾶσα ἄλλη ἐπὶ μέρους μορφή ἀναπτύξεως, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ «ἀνάπτυξις» ὡς εὐρύτερον καὶ καθολικὸν φαινόμενον, «εἶναι ἐκ τῶν ὄρων ἐκείνων τῶν ὁποίων οἱ πάντες γνωρίζουν τὴν ἔννοιαν, οὐδεὶς ὅμως δύναται νὰ δώσῃ τὸν ὅρισμόν»³. Δὲν θὰ ἦτο ὑπερβολὴ ἂν ἐλέγετο ὅτι ὁ ἐπιστημονικὸς ὅρισμός τῆς ἀναπτύξεως, πάσης μορφῆς ἀναπτύξεως, κατὰ τε τὴν ἔννοιαν καὶ τὰ ἐπὶ μέρους οὐσιαστικὰ στοιχεῖα αὐτῆς, ἀποτελεῖ τὸν σταυρὸν τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Ἡ πρόσφατος, ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, εὐρεία χρῆσις τοῦ ὅρου «ἀνάπτυξις» ἀντικατέστησε τὴν ἐξ ἴσου εὐρύτατα κατὰ τὸ παρελθὸν γενομένην χρῆσιν ἑτέρου συναφοῦς ὅρου, τῆς «ἐξελίξεως». Δὲν εἶναι ὅμως ἀπολύτως σαφές κατὰ τί διαφέρουν οἱ ὅροι αὐτοὶ μεταξὺ τῶν. Καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι σαφές τί εἰδικώτερον ἐκφράζει ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ἐνὸς διὰ τοῦ ἄλλου. Τὴν ἀκριβεστέραν διάγνωσιν τῆς φύσεως μιᾶς σειρᾶς παρατηρουμένων κοινωνικῶν μεταβολῶν ἢ τὴν ἐπελθοῦσαν εἰς τὸν παρατηρητὴν μεταβολήν; Ἐκφράζει, ἐπομένως, κατακτηθεῖσαν ἐπιστημονικὴν ἀλήθειαν ἢ εἶναι ἀπότοκος ὑποκειμενικῆς, ψυχολογικῆς, τοῦ παρατηρητοῦ μεταβολῆς καὶ ἐκδηλώνει οὕτω, τὸν διάφορον τρόπον καθ' ὃν γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ περιβάλλουσα αὐτὸν διεθνὴς κοινωνικὴ πραγματικότητα;

Δὲν εἶναι, περαιτέρω, κοινῶς παραδεδεγμένη ἡ ἔκτασις τῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα ἐμπίπτουν εἰς τὸν χῶρον τῆς ἀναπτύξεως. Ἀφορᾷ ὁλόκληρον τὴν κοινωνίαν, ὡς διάρθρωσιν καὶ λειτουργίαν, ἢ περιορίζεται εἰς ὀρισμένους μόνον τομεῖς τοῦ κοινωνικοῦ βίου; Εἰς τὴν τελευταίαν δὲ περικυλίσσονται εἰς ποίους τομεῖς — τὴν οἰκονομίαν, τὴν διοίκησιν, τὴν μορφολογίαν, τοὺς θεσμούς; Καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς καθ' ἑκάστον τομεῖς, καλύπτει τὸν τομέα ἐν τῷ συνόλῳ του ἢ περιορίζεται εἰς μέρος μόνον αὐτοῦ; Διὰ νὰ λάβωμεν ἓν μόνον παράδειγμα: τὴν οἰκονομίαν. Ἡ οἰκονομικὴ

3. B. Ward, Greek Regional Development, (Centre of Economic Research, Athens), σελ. 7. Πρβλ. καὶ R. Dickinson, Line and Plummets—The Churches and Development, (World Council of Churches, Geneva, 1968), σελ. 33.

ανάπτυξιν ἀφορᾷ ἓνα ἢ περισσοτέρους τομεῖς τῆς οἰκονομίας, λ.χ. τὴν βιομηχανίαν, τὴν παραγωγὴν (ὥς συνολικὸν μέγεθος καὶ ὥς διάρθρωσιν) ἢ τὴν ἀπασχόλησιν, ἢ καλύπτει τὸ σύνολον τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, ὥς θεσμοποιηθεῖσων, συγκροτημένων καὶ ἐν συνεχεῖ ἀλληλεξαρτήσῃ καὶ ἀλληλουχίᾳ τελουσῶν κοινωνικῶν σχέσεων ; Ὅποτε, εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν, ποῦ τίθενται τὰ ὅρια τοῦ «οἰκονομικοῦ» φαινομένου· μέχρι ποίου σημείου οἱ λεγόμενοι «ἐξω-οἰκονομικοὶ» προσδιοριστικοὶ παράγοντες τῆς οἰκονομίας (ὥς συνόλου σχέσεων) δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὥς εὐρισκόμενοι ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῶν πλαισίων τοῦ ἀναπτυξιακοῦ προβλήματος ;

Δὲν φαίνεται, ἐξ ἄλλου, νὰ ἔχῃ ἐπιτευχθῇ οὐσιώδους συμφωνία ἐπὶ θεμελιωδῶν ἀπόψεων τῆς ἀναπτύξεως. Πότε ἄρχεται ἡ ἀνάπτυξις ; Ποῖα τὰ ἐπὶ μέρους στάδια τῆς ἀναπτύξεως ; Ἐξ ἑτέρου, τί εἶναι ἀνάπτυξις ; Ἀπλῶς ποσοτικὸν φαινόμενον ; Εἶναι φαινόμενον ποιοτικόν ; Εἶναι φαινόμενον διαρθρωτικόν ; Εἶναι φαινόμενον τυπικόν, ἀφορῶν ἐξωτερικὰς μορφὰς καὶ φαινομένας λειτουργίας, ἢ εἶναι φαινόμενον οὐσιαστικόν, ἀφορῶν τὸ ὑπόβαθρον τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ ἀλληλεξαρτήσεων, ὥς τὸ ὑπόβαθρον τοῦτο ἐκφράζεται, ἔστω καὶ ἀσαφῶς, ἐκ τοῦ γενικωτέρου συστήματος ἀξιών καὶ τῆς εὐρυτέρας κοσμοθεωρητικῆς ἀντιλήψεως τῆς κρατούσης ἐν δεδομένῃ κοινωνίᾳ ; Ἐν ἄλλοις λόγοις, ἡ ἀνάπτυξις ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴν μορφολογίαν ἢ ἀφορᾷ τὸ ἐσώτερον ἐκεῖνον στοιχεῖον, τὸν πολιτισμόν ; Ἡ σημασία τοῦ προβλήματος εἶναι προφανής. Ἐὰν ἡ ἀνάπτυξις θεωρηθῇ ὥς φαινόμενον ἀναφερόμενον εἰς τὴν κοινωνικὴν μορφολογίαν ἔπεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ἡ κατὰ τομεῖς τοῦ κοινωνικοῦ βίου (οἰκονομία κλπ.) κατάρτησις του εἶναι δυνατὴ καὶ νόμιμος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι τὰ κατὰ τομεῖς ἐπίπεδα ἀναπτύξεως εἶναι μεταξύ των ἀλληλένδετα, καθ' ὃ μέτρον εὐρίσκονται ἐν ἀπολύτῳ ἀλληλεξαρτήσῃ οἱ ἐπὶ μέρους τομεῖς. Ἄν ἀντιθέτως, ἡ ἀνάπτυξις θεωρηθῇ ἄρρηκτως συνδεδεμένη μὲ τὸ πολιτιστικὸν ὑπόβαθρον μιᾶς κοινωνίας, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ εἰμὴ ὥς εὐρύτερον, καθολικὸν φαινόμενον. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἢ κατὰ τομεῖς κατάρτησις του εἶναι τελικῶς, καὶ ὥς θεωρητικὴ ἐνασχόλησις καὶ ὥς πρακτικὴ δραστηριότης (πολιτικὴ), ἀδόκιμος καὶ ἀπρόσφορος. Καὶ τοῦτο διότι ἡ μεταξύ των τομέων ἀλληλεξάρτησις εἶναι ἐγγενής, ἐκ τῆς κοινῆς των πολιτιστικῆς ἀφετηρίας καὶ ὑποδομῆς, πᾶσα δὲ μονομερής — καὶ ὥς ἐκ τούτου μὴ ἰσόρροπος — ἀνάπτυξις ἐπὶ μέρους τομέων δὲν δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰμὴ εἰς ἐπιτεινομένας κοινωνικὰς ἀσυνεχείας καὶ συνακολούθους ἐντάσεις καὶ κρίσεις, οὐχὶ δὲ εἰς ὁμαλὴν ἐπίτευσιν ἀνωτέρων ἐπιπέδων. Τὸ ὅτι εἰς τὸ θέμα τοῦτο οὐδεμία γενικῶς παραδεκτὴ λύσις ἔχει δοθῇ ἐξῆγεί τὴν καὶ ἐπὶ ἑτέρου σημείου παρατηρουμένην ἀσάφειαν : ἐπὶ τῆς σχέσεως, δηλονότι, τῆς κρατοῦσης μεταξὺ τῶν διαφόρων κατὰ τομεῖς βαθμῶν καὶ ἐπιπέδων ἀναπτύξεως καὶ ἐπὶ τῆς τυχὸν ὑφισταμένης ἀλληλουχίας μεταξύ των ἐπὶ μέρους ἀναπτυξιακῶν μορφῶν. Δὲν εἶναι ἀκόμη σαφὲς ἂν

υπάρχει σχέσις προτέρου καὶ ὑστέρου μεταξύ δύο μορφῶν ἀναπτύξεως (π.χ. οἰκονομικῆς καὶ διοικητικῆς), ὅπως δὲν εἶναι σαφὲς μέχρι ποίου σημείου ἡ ἀνάπτυξις ἑνὸς τομέως ἐπηρεάζει ἢ ὄχι τὴν αὐτόματον ταυτόχρονον ἀνάπτυξιν ἑτέρου τινὸς (καὶ ποίου) τομέως.

Ἡ κρατοῦσα περὶ τὰ θέματα ταῦτα ἀσάφεια καὶ ἀβεβαιότης ἐπιτείνεται ἐκ τῆς παρατηρουμένης ἀδυναμίας νὰ προσδιορισθῇ, κατὰ γενικῶς παραδεκτὸν τρόπον, ὁ ἀντίπους τῆς «ἀναπτύξεως», ἡ «ὑπανάπτυξις», ὡς τυπικὸν καὶ οὐσιαστικὸν φαινόμενον. Παρουσιάζεται οὕτω πὺς μία δυσ-χέρεια ἀναγωγῆς ἀπὸ τῆς «ἀναπτύξεως» εἰς τὴν «ὑπανάπτυξιν» καὶ τ' ἀνά-παλιν καὶ μιᾶς, κατὰ λογικὸν καὶ ἐπιστημονικῶς ἀδιαμφισβήτητον τρόπον, εὐθείας συνδέσεως τῶν δύο φαινομένων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευράν, ὁλόκληρος ἡ περὶ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ὑπανάπτυξιν φιλολογία, ἐπιστημονικὴ καὶ ἄλλη, ὅσην ἀσάφειαν καὶ ὅν περιέχει περὶ τὰ καθέκαστα λεπτομερειακὰ θέματα, ἐκφράζει μίαν γενικω-τέραν συναίνεσιν περὶ τῆς πραγματικότητος εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται. Προδίδει ἓν ζωηρὸν ἐνδιαφέρον περὶ τῆς κρατοῦσης εἰς ὠρισμένας περιο-χὰς τῆς γῆς καταστάσεως καὶ περὶ τῆς δυνατότητος ἐξόδου ἐκ τῆς κατα-στάσεως αὐτῆς καὶ ἐπιτεύξεως ἐκείνου τὸ ὁποῖον διὰ γενικῶν, ἔστω καὶ ἀσαφῶν, ὅρων χαρακτηρίζεται ὡς «ὑψηλότερον βιοτικὸν ἐπίπεδον».

Τίθεται, ἐπομένως, τὸ ἐρώτημα : τί εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κοινῶς νοεῖ-ται ὡς «ἀνάπτυξις» καὶ διατὶ ὅ,τι κοινῶς νοεῖται διαφεύγει τοῦ ἐπακριβοῦς καὶ ἀναμφισβητήτου ἐπιστημονικοῦ προσδιορισμοῦ του;

Ἡ ἀδυναμία ἐπακριβοῦς προσδιορισμοῦ τοῦ νοουμένου δύναται νὰ ὀφεί-λεται εἰς πλείονας παράγοντας, αὐτοτελῶς ἢ ἐν συνδυασμῷ ἐπενεργοῦντας. Ὁ πρῶτος συνίσταται εἰς τὴν ἐνδεχομένην διάστασιν μεταξύ τῆς ἀμέσου βιοτικῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς ἀπροσώπου καὶ ἀμετόχου γνώσεως. Ὁ δεῦτε-ρος ἔγκειται ἴσως εἰς τὴν πρόσκαιρον ἔλλειψιν μεθόδων καὶ μέσων ἀπο-μονώσεως καὶ ἐρεῦνης τῶν καθ' ἑκάστον ἐμπειρικῶν φαινομένων πρὸς ἀναγωγὴν των εἰς ἀντικειμενικὰς γνώσεις. Ὁ τρίτος ἴσως εἶναι ἡ ἀδυναμία συνειδητοποιήσεως τῶν καθ' ἑκάστον οὐσιαστικῶν στοιχείων τοῦ ἐν τῷ συνόλῳ του διαισθαντικῶς νοουμένου. Ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενον τὸ κοι-νῶς ὑπὸ πάντων ἐν τῷ συνόλῳ του νοούμενον διαφόρως πὺς νὰ καθίσταται ὑφ' ἐκάστου τῶν παρατηρητῶν ἀντιληπτόν, καί, ἐπομένως, ἐκ διαφόρων ἐκάστοτε στοιχείων νὰ συγκροτῆται ἡ ἔννοια τοῦ ὑπὸ πάντων γενομένου ἀντιληπτοῦ. Εἶναι, τέλος, δυνατόν, ὅ,τι ἐξωτερικῶς ἐκ πρώτης ὄψεως φαί-νεται ταῦτόν νὰ εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα διάφορον καὶ νὰ ἔχη παρα-βλεφθῇ ἡ ἀνάγκη διαφορικῆς διαγνώσεως τοῦ φαινομένου.

Διὰ νὰ δοθῇ μία, ἔστω καὶ κατ' ἀρχήν, ἀπάντησις εἰς τὸ ἀνωτέρω τεθὲν ἐρώτημα, διατὶ ἐκφεύγει τοῦ ἐπακριβοῦς προσδιορισμοῦ τὸ κοινῶς νοού-μενον, ἀνάγκη νὰ διερευνηθῇ τὸ ἀναπτυξιακὸν πρόβλημα εἰς τὴν ρίζαν του, πρὸς τὸν σκοπὸν διαγνώσεως τῶν παραγόντων ἐκείνων εἰς τοὺς ὁποίους φαίνεται νὰ ὀφείλεται ἡ ἀδυναμία αὐτή. Δύο φαίνεται νὰ εἶναι ἐν προκει-

μένω αἱ ἀκολουθεῖται ὁδοὶ πρὸς μίαν ἀρχικὴν ἐπισήμανσιν τοῦ προβλήματος. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς περιγραφικῆς ἐννοιολογικῆς ἀναλύσεως. Νὰ διερευνηθῇ ὅχι τὸ ποίαν συγκεκριμένην πλειάδα ἐπιστημονικῶς ἀπομονωθέντων φαινομένων ἀποτυποῦν οἱ ὅροι «ἀνάπτυξις» καὶ «ὑπανάπτυξις» καὶ κατὰ τίνα λογικὸν καὶ αἰτιολογικὸν τρόπον συντίθενται ταῦτα, ἀλλὰ ποίαν ἐμπειρικὴν πραγματικότητα ἐκφράζουν οἱ ὅροι οὗτοι καὶ κατὰ τίνα τρόπον γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ πραγματικότης αὐτή. Ἡ δευτέρα ὁδὸς εἶναι ἡ ἱστορικὴ. Στόχος εἶναι ἡ διακρίβωσις τῶν ὅρων ὑφ' οὗς διεμορφώθη ἡ κοινὴ περὶ τῶν φαινομένων ἐμπειρικὴ ἀντίληψις καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐξεφράσθη καὶ προεβλήθη εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν. Ὅταν οὕτω πῶς, ἀναλυτικῶς καὶ ἱστορικῶς διαγνωσθῇ τὸ τί νοεῖται, θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ διακρίβωσις τῆς εἰδικωτέρας σχέσεως μεταξὺ νοουμένης καταστάσεως καὶ νοοῦντος ὑποκειμένου καί, ἐντεῦθεν, τὸ σημεῖον μέχρι τοῦ ὁποίου καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐξαντικειμενοποίησις τοῦ ἐμπειρικῶς νοουμένου, ὁ ἐπιστημονικὸς δηλονότι προσδιορισμὸς του.

Β'

ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΧΑΙ

I

Ἡ πρώτη καὶ κυρία ἔννοια ἣ ὁποία ἀποδίδεται εἰς τὸν ὅρον «ἀνάπτυξις» εἶναι ἡ τῆς διαδικασίας. Ὑποδηλοῦται δι' αὐτῆς ἡ μετάβασις ἀπὸ μιᾶς καταστάσεως εἰς ἑτέραν, θεωρουμένην ὡς ἀνωτέραν ἢ πλέον ἐξελιγμένην. Ἡ διαδικασία αὕτη νοεῖται διττῶς. Κατ' ἀρχὴν ὡς ἱστορικῶς παρατηρουμένη πορεία μιᾶς ομάδος κοινωνιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκκινήσασαι ἀπὸ ἐνὸς σημείου, ὁμοίου πρὸς ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον εὗρηνται σήμερον αἱ λεγόμεναι ὑπανάπτυκτοι ἢ καὶ ὑπὸ ἀνάπτυξιν κοινωναί, ἔφθασαν ἤδη εἰς ἓν σημεῖον ἐξαιρετικῶς προκεχωρημένον, πρὸς τὸ ὁποῖον καὶ προσβλέπουν αἱ καθυστεροῦσαι εἰσέτι κοινωναί. Ἐξ ἑτέρου ἡ διαδικασία τῆς ἀναπτύξεως νοεῖται ὡς μία σειρὰ ἐκουσίων ἐνεργειῶν τεινουσῶν εἰς τὴν διαδοχικὴν κατάκτησιν ὅλον ἐν ὑψηλοτέρων βαθμίδων μέχρι τῆς ὁριστικῆς πραγματώσεως τῶν τελικῶς ἐπιδιωκομένων στόχων, τῆς κατακτήσεως δηλαδὴ ἀναλόγων καὶ ἀντιστοίχων πρὸς τὰ σημερινὰ ἐπίπεδα τῶν ὡς ἀνεπτυγμένων θεωρουμένων κοινωνιῶν, τὸ ἐκούσιον τῶν ἐνεργειῶν τούτων προϋποθέτει, λογικῶς, τὴν δυνατότητα ἐλέγχου τῆς ὅλης πορείας καὶ τῆς ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν παρεμβάσεως πρὸς διόρθωσιν τυχόν παρατηρουμένων παρεκκλίσεων ἢ ὑπερκέρασιν ἐμφανιζομένων τυχόν ἐμποδίων. Ὡς ἐκουσία καὶ ἐλεγχόμενη διαδικασία πρὸς ἐπίτευξιν συγκεκριμένων προκαθορισμένων στόχων, ἡ ἀνάπτυξις ὑποδηλοῖ τὴν ἐνεργὸν καὶ σταθερῶς ἀκολουθουμένην ἀπόφασιν θέσεως καὶ διατηρήσεως ἐν κινήσει ἐνὸς μηχανισμοῦ πρὸς ἐπανάληψιν, ὑπὸ ἐλεγχόμενας συνθήκας καὶ ὅρους, μιᾶς ἀλλαγῆς παρατηρηθείσης αὐτομάτου διαδικασίας μεταβάσεως ἀπὸ σταδίου εἰς στάδιον μέχρις πραγματώσεως τῶν ὑψηλοτέρων σήμερον δυνατῶν ἐπιπέδων ζωῆς.

Ἡ τοιαύτη περὶ ἀναπτύξεως ἀντίληψις στηρίζεται εἰς σειρὰν ὅλην ἀρχικῶν παραδοχῶν, ἄνευ τῶν ὁποίων ἡ ἐπιδίωξις τῶν ἀναπτυξιακῶν στόχων, διὰ τῆς θέσεως ἐν κινήσει καὶ τῆς διατηρήσεως ἐν λειτουργίᾳ τοῦ ἀναπτυξιακοῦ μηχανισμοῦ, θὰ ἦτο καθ' ὅλοκληρίαν ἀδιανόητος. Αἱ παραδοχαὶ αὗται εἶναι τοσοῦτον παραδεδεγμένα, ὥστε σπανίως διατυποῦνται ρητῶς. Ἔτι σπανιώτερον ἀμφισβητεῖται ἡ ὀρθότης των. Δὲν θὰ ἦτο ὑπερβολικὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἔχουν σιωπηρῶς ἀναχθῇ εἰς οἶονεϊ ἀξιώματα. Αἱ κυριώτεραι τῶν παραδοχῶν αὐτῶν εἶναι αἱ ἀκόλουθοι.

Πρῶτον, ἡ πορεία τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν αἱ λεγόμεναι ἀνεπτυγμέ-

ναι κοινωνίαι δὲν ἦτο τυχαία—ἦτο ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα μιᾶς σειρᾶς φαινομένων εὐρισκομένων εἰς ἀμοιβαίας μεταξύ των σχέσεις οὐσιώδους συναφείας. Δεύτερον, τὰ φαινόμενα ταῦτα, δεδομένης τῆς οὐσιώδους συναφείας ἣτις τὰ συνέχει, εἶναι ἐπαναληπτά. Ἀρκεῖ ἡ δημιουργία συγκεκριμένων συνθηκῶν καὶ ὄρων διὰ νὰ ἐπακολουθήσουν συγκεκριμένα προβλεπόμενα ἐπιθυμητὰ φαινόμενα, τὰ ὅποια μὲ τὴν σειρά των θὰ ὀδηγήσουν εἰς ἕτερα ἐπιθυμητὰ φαινόμενα κ.ο.κ. Τρίτον, ὅ,τι ἔλαβε χώραν εἰς τινὰς κοινωνίας δύναται ἐλευθέρως νὰ ἐπαναληφθῇ, συντρεχουσῶν τῶν ἀναγκαίων προϋποθέσεων, εἰς πάσας τὰς λοιπὰς κοινωνίας. Τοῦτο διότι, τέταρτον, δὲν ὑπάρχει καμμία πραγματικὴ ποιοτικὴ διαφορὰ μεταξύ τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν καί, ἐπομένως, πέμπτον, πᾶσαι αἱ ἀνθρώπιναι κοινωνίαι ἔχουν ἐγγενῶς ἐν δυνάμει τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν τὴν ἀπὸ σταδίου εἰς στάδιον διαδρομὴν τῆς αὐτῆς πορείας. Τέλος, ἕκτον, ὁ λόγος διὰ τὴν παρατηρουμένην σήμερον ἀπόστασιν μεταξύ τῶν λεγομένων ἀνεπτυγμένων καὶ ὑπαναπτύκτων χωρῶν δέον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς ἐξωτερικοὺς παράγοντας—ἐφ' ὅσον δὲν ἀναγνωρίζονται ἐσωτερικοὶ ποιοτικοὶ παράγοντες—οἱ ὅποιοι ἀνέστειλαν ἢ ἐπεβράδυναν τὴν φυσικὴν ἀναπτυξιακὴν πορείαν των. Ἡ ἄρσις, ἐπομένως, τῶν ἐξωτερικῶν ἀνασχαιτικῶν παραγόντων καὶ ἡ συνειδητὴ δημιουργία τῶν ἀναγκαίων ἀρχικῶν ὄρων ἀποτελοῦν τὰς πρώτας ἐνεργείας διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν καταλλήλων συνθηκῶν ἐκτυλίξεως τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας.

Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ παραδοχαὶ αὗται στηρίζονται ἐπὶ ἐνὸς συγκεκριμένου τρόπου θεάσεως τῆς περιβαλλούσης τὸν ἄνθρωπον πραγματικότητος. Προϋποθέτει μίαν αἰτιοκρατικὴν ἀντίληψιν τῶν κοινωνικῶν πραγμάτων καὶ μίαν πεποίθησιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν δυνατότητα καὶ τὴν ἰκανότητα νὰ διαμορφώσῃ τὸ ἀτομικὸν καὶ τὸ συλλογικὸν παρὸν καὶ μέλλον του. Ἀνάπτυξις καὶ ὑποταγὴ εἰς τὸ μοιραῖον, πάντοτε ἀπροσδιόριστον καὶ ἀνεξέλεγκτον, εἶναι ἀπολύτως ἀσυμβίβαστοι.

II

Ἡ ἀντίληψις ὅτι αἱ «ἀνεπτυγμένοι» καὶ αἱ «ὑπανάπτυκτοι», πολλῶ δὲ μᾶλλον αἱ «ὑπὸ ἀνάπτυξιν» καὶ αἱ «ἐν ἀναπτύξει», κοινωνίαι διαφέρουν ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὴν ἀπόστασιν τὴν ὁποίαν ἐκάλυψαν ἐφ' ἐνὸς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον συνεχοῦς πεδίου (continuum) ἀποτελεῖ συνθετικὴν ἔκφρασιν μιᾶς σειρᾶς, λογικῶς προτέρων, ἀντιλήψεων, ἐφ' ὧν καὶ ἐδράζεται. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ἐνότητος τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Ἐπ' αὐτῆς ἀκριβῶς θεμελιούται ἡ αἴσθησις περὶ τοῦ συνεχοῦς πεδίου, ἐφ' οὗ σημειοῦται ἡ καθόλου ἀναπτυξιακὴ πορεία. Ὑπάρχει, ἐπίσης, ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, περὶ τῆς ἀλληλουχίας παρελθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος καὶ δὴ κατὰ ἐσωτέραν λογικὴν, ἐπομένως αἰτιώδη, τάξιν. Τέλος, ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ ἐνιαίου τῆς φύσεως

τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Ἄνευ τῶν δύο αὐτῶν ἀντιλήψεων δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ βεβαίωσις τῆς «πορείας» τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἀπὸ σταδίου εἰς στάδιον εἰς τὸν ἱστορικὸν χῶρον καὶ ἡ πεποίθησις περὶ τῆς δυνατότητος ἐπαναλήψεως τῆς διαδικασίας αὐτῆς εἰς τὸν χῶρον τοῦ παρόντος.

Κατὰ ταῦτα, ἡ «ἀνάπτυξις», ὡς διαδικασία νοουμένη, ἀποτελεῖ τὴν συνοπτικὴν ἔκφρασιν μιᾶς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Πλὴν ὅμως, σπανίως προβάλλεται ὡς τοιαύτη. Ἐμφανίζεται καὶ γίνεται δεκτὴ ὡς ἐπιστημονικὴ θεωρία, ὡς συστηματικὴ σύνθεσις ἀντικειμενικῶν γνώσεων. Δὲν εἶναι τῆς παρούσης στιγμῆς ἡ ἐξέτασις τῶν λόγων διὰ τοὺς ὁποίους συμβαίνει τοῦτο¹. Ἄρκει ἡ ἐνταῦθα ἡ ἐπισήμανσις τοῦ γεγονότος, ἡ συνειδητοποίησης τοῦ ὁποίου καθιστᾷ δυνατὴν τὴν κατανόησιν πολλῶν ἐκ τῶν παρουσιαζομένων εἰς τὴν ἀναπτυξιακὴν θεωρίαν καὶ δρᾶσιν προβλημάτων.

Ἄφ' ἧς στιγμῆς αἱ περὶ ἀναπτύξεως ἀντιλήψεις παρουσιάζονται ὡς ἐπιστημονικὴ θεωρία, ἀποσυνδέονται ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸν τῶν ὑπόβαθρον καὶ ἐμφανίζονται ὡς αὐτόνομοι. Τοῦτο εἶναι ἀναπόφευκτον ὑπὸ τὸ καθεστὼς τῶν συγχρόνων κρατουσῶν ἀντιλήψεων περὶ ἐπιστήμης. Ἡ ἀποδέσμευσις τῆς ἐπιστημονικῆς ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν θεωρεῖται, σήμερον, ἡ κατ' ἐξοχὴν κατάκτησις τῆς συγχρόνου σκέψεως καὶ ἐγγύησις τῆς ἀντικειμενικότητος. Ἡ ἐμφανὴς, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἡ ρητὴ, σύνδεσις τῆς ἀναπτυξιακῆς θεωρίας πρὸς τὴν ἐξ ἧς πηγάζει φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, ἔτι δὲ περαιτέρω πρὸς τὴν ἐξ ἧς ἀπαγωγικῶς ἀπορρέει αὕτη, κοσμοαντίληψιν καὶ κοσμοθεωρίαν, καθιστᾷ τὴν ἀναπτυξιακὴν θεωρίαν διαβλητὴν, χωρὶς νὰ αἴρῃ ταυτοχρόνως τὸ τελικῶς ἀναπόδεικτον τοῦ φιλοσοφικοῦ της ὑποβάθρου — ἐφ' ὅσον ἡ θεωρία θὰ βεβαιώνη οὕτω ἐκ προοιμίου ἀπόφανσιν καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐμπειρικῶς θεμελιουμένην γενίκευσιν. Εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι ἡ τοιαύτη ἀποσύνδεσις τῆς ἀναπτυξιακῆς θεωρίας ἀπὸ τὸ φιλοσοφικόν της ὑπόβαθρον ἀποτελεῖ μίαν βεβιασμένην ἐνέργειαν ἢ ὁποία δὲν αἶρει — διότι δὲν δύναται νὰ τὴν ἄρῃ — τὴν πράγματι ὀφισταμένην ἐσωτέραν σχέσιν τῶν οὕτω ἀποσυνδεθέντων στοιχείων. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πράγματι συνέβη, διὰ τῆς κατὰ τοιοῦτον βεβιασμένον τρόπον αὐτονομήσεως τῶν ἀναπτυξιακῶν ἀντιλήψεων καὶ τῆς ἀναγωγῆς των εἰς ἐπιστημονικὴν θεωρίαν, εἶναι ὅτι κατεβλήθη προσπάθεια νὰ προσλάβῃ χαρακτηῖρα τυπικῆς, ἐπιστημονικῶς βεβαιωμένης, γνώσεως ὅ,τι εἰς τὴν οὐσίαν του δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ τυπικὸμορφος ἔκφρασις μιᾶς διαχύτου καὶ εἰς συγκεκριμένον πολιτιστικὸν χῶρον κυριαρχούσης ἀντιλήψεως περὶ τῆς ἀληθοῦς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης πραγματικότητος.

1. Τὸ φαινόμενον δὲν εἶναι μοναδικόν. Παρατηρεῖται εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὅπου ἐπιχειροῦνται ἀνωτάτου ἐπιπέδου γενικεύσεις ἢ θεωρίαι. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐρευνά του δὲν δύναται νὰ γίνῃ εἰμὴ μόνον εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς γενικωτέρας ἐξετάσεως τῆς ὕψους τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καὶ τοῦ βαθμοῦ καθ' ὃν πράγματι ἀπεδεσμεύθησαν τῆς φιλοσοφικῆς θεωρήσεως, περιορισθεῖσαι εἰς τὸν αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν χῶρον.

Τὸ γεγονός τοῦτο ἔχει ὀρισμένας συνέπειας, ἰδιαίτερας ἐνδιαφερούσας ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς παρούσης μελέτης. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν εἶναι ὅτι, ἀποδεδειγμένα ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸν τῶν ὑπόβαθρον, αἱ ἀναπτυξιακαὶ ἀντιλήψεις δύνανται νὰ μεταβιβασθοῦν ἐλευθέρως ἀπὸ πολιτιστικοῦ εἰς πολιτιστικὸν χῶρον, ὡς ἐπιστημονικαὶ ἀλήθειαι ἢ γνώσεις, ὡς ἀντικειμενικαὶ κατακτήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἐξ ἐτέρου ὅμως, ἐκεῖ ὅπου αἱ ἀναπτυξιακαὶ θεωρίαι καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἐξ ἧς ἀπορρέουν, ἔχουν κοινὸν πολιτιστικὸν ὑπόβαθρον, ἡ δευτέρα παραμένει ὡς βασικός, σιωπηρῶς ἀποδεκτός, προσδιοριστικός καὶ ἐνοποιητικὸς παράγων τῶν πρώτων. Αἱ τυχόν ὑφιστάμεναι εἰς τὰς θεωρίας λογικαὶ ἐλλείψεις καὶ ἀτέλειαι, ἢ αἱ λογικῶς ἀναγκαῖαι προεκτάσεις, δὲν γίνονται ἀμέσως ἀντιληπταί, διότι καλύπτονται ἀπὸ τὰς ἀσυνειδήτως ἀποδεδεγμένας ἀρχικὰς παραδοχάς. Ἐκεῖ, τέλος, ὅπου αἱ ἀναπτυξιακαὶ θεωρίαι εἰσάγονται αὐτοδυνάμως, ὡς ἐπιστημονικαὶ γνώσεις ἢ βεβαιώσεις, ἰσχύουσαι ἀνεξαρτήτως τοῦ κρατοῦντος πολιτιστικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ ὑποβάθρου, ἡ ἀνασύνδεσις τῆς θεωρίας πρὸς τὸ κρατοῦν ὑπόβαθρον καθίσταται, θάπτον ἢ βράδιον, ἀναγκαῖα. Τοῦτο, διότι, ὡς ἐκουσία καὶ ἐλεγχόμενη διαδικασία, ἡ ἀνάπτυξις σημαίνει ἀνάληψιν δράσεως πρὸς ἐπίτευξιν συγκεκριμένου σκοποῦ. Ἄλλ' ἢ δρᾶσις δὲν δύναται νὰ ἀναληφθῇ, καὶ ἀναληφθεῖσα δὲν δύναται νὰ ὀλοκληρωθῇ, ἂν δὲν ἔχη κοινῶς ἀποδεκτὸν νόημα. Τοιοῦτον δὲ νόημα δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν δρᾶσιν ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ μόνην βεβαίωσιν τῆς ὀρθότητος καὶ τῆς ἀναγκαιότητός της². Ἡ δρᾶσις ἀποκτᾷ νόημα, διὰ τε τὸ ἄτομον καὶ τὸ σύνολον, ἀπὸ τὰς εὐρέως εἰς τὸν κοινωνικὸν χῶρον κρατούσας γενικωτέρας ἀντιλήψεις περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς θέσεως καὶ τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου ἐν αὐτῷ. Ἀπὸ τὴν εὐρυτέραν, δηλονότι, κυρίαρχον κοσμοαντίληψιν καὶ κοσμοθεωρίαν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς προκύπτουσαν φιλοσοφικὴν ἔκφρασιν καὶ βεβαίωσιν τῆς ἀληθείας της. Διὰ νὰ μεταφρασθῇ, ἐπομένως, ἡ ἀναπτυξιακὴ θεωρία εἰς ἀναπτυξιακὴν δρᾶσιν, ἀνάγκη νὰ προσδεθῇ πρὸς τὸ συγκεκριμένον κοσμοθεωρητικὸν καὶ φιλοσοφικὸν ὑπόβαθρον τὸ κρατοῦν εἰς τὸν κοινωνικὸν χῶρον ἐντὸς τοῦ ὁποῖου εἰσάγεται ἡ θεωρία, ἢ, ἀντιστρόφως, νὰ προσαρμοσθῇ τὸ ὑπόβαθρον τοῦτο

2. Ἡ δρᾶσις ἀποκτᾷ νόημα ἐκ μόνης τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιταγῆς πρὸς ἀνάληψιν της μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀναχθῇ εἰς κοινωνικῶς ἀποδεκτὴν ἀξίαν καὶ ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν μέσον διαγνώσεως τῆς τε δυνατότητος πρὸς ἀνάληψιν καὶ τοῦ εἶδους τῆς ἀναληφθησομένης δράσεως. Ἐμμέσως, ἐπομένως, ὡς ἐκ τῆς ἀποδιδομένης εἰς αὐτὴν ἀξίας, ὄχι ἀμέσως, ἐκ τῆς ἰδίας της φύσεως, προσδίδει εἰς τὴν δρᾶσιν νόημα ἢ ἐπιστήμη. Εἶναι δὲ τοῦτο προφανές, διότι ἀξία προσδίδεται ἐκ τῆς συσχετίσεως τοῦ ἀξιολογουμένου πρὸς τι τὸ ἔξω καὶ πέραν αὐτοῦ κείμενον καὶ καθολικώτερον ἰσχύον. Ἡ ὕπαρξις ὅμως τοῦ τελευταίου τούτου καὶ ἡ πρὸς αὐτὸ συσχετίσις τοῦ ἀξιολογουμένου δύναται νὰ προσδιορισθῇ μόνον εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς ἀνωτάτης γενικεύσεως, ὡς εἶναι ἡ κοσμοθεωρία καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσα φιλοσοφικὴ—κατὰ λογικὴν δευτερεύουσαν—συνέπειαν—θέασις τῆς καθολικῆς πραγματικότητος.

πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ κοσμοθεωρητικὰς προαπαιτήσεις τῆς ἀναπτυξιακῆς θεωρίας. Ὑπὸ ἀμφοτέρων ὁμως τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἐκείνο τὸ ὁποῖον τελικῶς συμβαίνει εἶναι ὅτι ἐξυποκειμενοποιεῖται πολιτιστικῶς ἡ ἀναπτυξιακὴ θεωρία καὶ αἱρεται, ἐπομένως, ὁ ἀρχῆθεν ἐπισφαλὴς ἀντικειμενικὸς τῆς χαρακτῆρ.

III

Ἡ «ἀνάπτυξις», ἐκτὸς τῆς ἐννοίας τῆς ἐκουσίας καὶ ἐλεγχομένης διαδικασίας πρὸς πραγμάτων ἐνὸς προκαθορισμένου σκοποῦ, τὴν ἐπανάληψιν δηλαδή, τῆς ἤδη ἀλλαγῶ παρατηρηθείσης «αὐτομάτου» ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας, ἐκφράζει, ὡς ὅρος, καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ τελικῶς ἐπιδιωκόμενον : τὴν κατάκτησιν τῆς «ἀναπτύξεως», ὡς ἐνεργοῦ παρούσης καταστάσεως. Παραλλήλως, ὅταν λέγομεν «ἀνεπτυγμένοι», «ὑπανάπτυκτοι», «ὑπὸ ἀνάπτυξιν», «ἐν ἀναπτύξει» κοινωνίαι δὲν ὑποδηλοῦμεν μόνον τὴν συνολικὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας κατὰ τὰς διαδοχικὰς αὐτῆς φάσεις. Ἐννοοῦμεν προσέτι καὶ τὰς φάσεις αὐτὰς καθ' ἑαυτάς, ὡς χαρακτηριστικὸς σταθμοὺς δηλωτικὸς μιᾶς διανυθείσης ἤδη ἢ μιᾶς πρὸς κάλυσιν ὑπολειπομένης ἀποστάσεως μέχρι τῆς, κατὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα, τελικῆς ἀναπτυξιακῆς φάσεως, ὡς «βαθμοὺς» ἀναπτύξεως.

Ἐχομεν ἐν προκειμένῳ μίαν πλειάδα συγγενῶν — καὶ ὡς ἐκ τούτου συχνάκις συγχεομένων — ἐννοιῶν. Κατ' ἀρχὴν ἐκφράζεται, ὡς ἐλέγχῃ, τὸ τελικῶς ἐπιδιωκόμενον : ἡ τελικὴ φάσις, ὁ ἀνώτατος βαθμὸς ἀναπτύξεως. Κατὰ δεύτερον λόγον ἐκφράζεται ἡ καθ' ἐκάστην ἀναπτυξιακὴ φάσις, ὡς συγκεκριμένη ἀναπτυξιακὴ κατάσταση. Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν αὐτὴν ὁ ὅρος καλύπτει μίαν διφυᾶ πραγματικότητα. Μίαν πραγματικότητα λαμβανομένην ὅτε μὲν ὑπὸ τὴν στατικὴν τῆς μορφήν, ὡς δεδομένη τυπικὴ συγκρότησις, ὅτε δὲ ὑπὸ τὴν δυναμικὴν τῆς ἐκδήλωσιν, ὡς τάσις πρὸς ὑπέρβασιν τῆς παρούσης καὶ ἀναγωγῆς εἰς ἐτέραν πλέον προκεχωρημένην τυπικὴν συγκρότησιν³. Ὑπὸ τὴν διφυᾶ αὐτὴν ἐννοίαν ὡς «ὑπανάπτυκτος» κοινωνία νοεῖται ἐκείνη εἰς τὴν ὁποίαν τὸ στατικὸν στοιχεῖον προεξάρχει, ἐνῶ τὸ δυναμικὸν στοιχεῖον, ὡς τάσις πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὴν καθόλου ἀναπτυξιακὴν πορείαν, ἐνυπάρχει ἐν δυνάμει. Εἰς τὰς «ὑπὸ ἀνάπτυξιν» κοινωνίας ἡ παρεμβατικὴ (ἀναπτυξιακὴ) προσπάθεια κατατείνει εἰς τὴν

3. Ἡ τοιαύτη διφυὴς ἀντίληψις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος παρατηρεῖται μὲ ἐπαρκὴ σαφήνειαν εἰς τὰς Ροστοβιανὰς ἀναπτυξιακὰς φάσεις ἀπὸ τῆς «ἀπογειώσεως» (take-off) καὶ ἐντεῦθεν. Προκειμένου περὶ τῶν κατὰ τὸν Ροστόβ «παραδοσιακῶν» καὶ «μεταβατικῶν» κοινωνιῶν ἡ ἔμφασις δίδεται εἰς τὴν στατικὴν ἄποψιν. Πλὴν ὁμως ἡ δυναμικὴ ἄποψις εἶναι, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Ροστοβιανοῦ σχήματος, ὡς ἄλλωστε καὶ παντὸς ἀναπτυξιακοῦ σχήματος, σταθερῶς ὑπολαμβανομένη, ὡς λογικὴ ἀναγκαιότης.

ἐνδυνάμωσιν τοῦ δυναμικοῦ στοιχείου. Εἰς τὰς «ἐν ἀναπτύξει» τὸ δυναμικὸν στοιχεῖον ἐμφανίζεται ἐνεργῶς ἐπηρεάζον τὸ στατικὸν καὶ ὁδηγοῦν ἀπὸ ἀναπτυξιακῆς εἰς ἀναπτυξιακὴν φάσιν. Εἰς τὰς «ἀνεπτυγμένης» κοινωνίας ἡ κατάστασις παρουσιάζει μίαν ἰδιομορφίαν. Ἐνυπάρχει καὶ ἐν ταῦθα τὸ στατικὸν καὶ τὸ δυναμικὸν στοιχεῖον. Ἡ παροῦσα ἀναπτυξιακὴ κατάστασις, ὡς ἀνώτατος βαθμὸς ἀναπτύξεως, ἐνέχει ἅπαντα τὰ στοιχεῖα τῆς ὑπερβάσεώς της πρὸς ἑτέραν, νέαν καὶ ἔτι ἀνωτέραν, φάσιν. Μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι τὰ τυπικὰ στοιχεῖα τῆς νέας αὐτῆς φάσεως εἶναι ἀβέβαια, ὡς μελλοντικὰ καὶ ἄγνωστα. Αἱ περαιτέρω ἀναπτυξιακαὶ τάσεις τῆς ἀνεπτυγμένης κοινωνίας, συνιστοῦν, ἐπομένως, ἀπλᾶς δυνατότητας. Ὡς ἐκ τούτου, μὲ βάσιν τὴν χαρακτηριολογίαν τῆς σήμερον ἀνεπτυγμένης κοινωνίας, ἡ ἀνάπτυξις, ὡς συνολικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπίνου κοινωνίας εἰς τὸν ἐνιαῖον ἱστορικὸν χῶρον, εἶναι μία διαδικασία τῆς ὁποίας εἶναι γνωστὴ ἡ ἀφετηρία καὶ ἡ διαδρομή, δὲν εἶναι ὁμως γνωστὸν τὸ τέρμα. Ἡ τελικὴ φάσις ἀναγνωρίζεται ἀρχῇθεν ὑπερβατὴ καὶ κατὰ συνέπειαν, πρόσκαιρος. Τὸ βασικὸν της χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καθιστᾷ δυνατόν τὴν ἐκλογὴν τῆς περαιτέρω πορείας ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πολλαπλασιάζει τὰς ἀνθρωπίνους δυνατότητας καὶ καθιστᾷ, ἐπομένως, ἐφικτὴν τὴν ἐκλογὴν ἐκ πλειόνων ὑπαλλακτικῶς τιθεμένων περαιτέρω τελικῶν σκοπῶν.

Ἡ τοιαύτη ἀνάλυσις ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸν τρόπον καθ' ὃν προκαθορίζονται ἐκάστοτε οἱ ἀναπτυξιακοὶ στόχοι εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐκουσίας καὶ ἐλεγχόμενης ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας. Ὁ καθορισμὸς γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει δύο στοιχείων πάντοτε. Ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς στατικῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς δυναμικῆς ἀπόψεως τῆς προκεχωρημένης φάσεως, τῆς κατὰ τὴν τρέχουσαν ἐννοίαν «ἀνεπτυγμένης» κοινωνίας. Ἡ «ἀνεπτυγμένη» κοινωνία ἀποτελεῖ οὕτω τὸ ἐπιδιωκόμενον καὶ ἀνάγεται εἰς πρότυπον. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπιζητεῖται εἶναι ἡ κατάκτησις ἑνὸς ἐπιπέδου παρομοίου πρὸς τὸ ἐπίπεδον συγκροτήσεως καὶ λειτουργίας τῆς ἀνεπτυγμένης κοινωνίας καί, ἐντεῦθεν, ἡ δυνατότης ἀναγωγῆς, εἰς περαιτέρω προκεχωρημένας μορφάς, ἡ δυνατότης δηλονότι ἐπιλογῆς καὶ πραγματώσεως ὑψηλοτέρων ἀναπτυξιακῶν στόχων. Τοῦτο, ἂν φαίνεται ἀπλοῦν, εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα δυσχερές. Διότι προϋποθέτει μίαν βασικὴν συμφωνίαν τόσον ἐπὶ τῆς χαρακτηριολογίας καὶ μορφολογίας τοῦ ἀναπτυξιακοῦ προτύπου, ὅσον καὶ ἐπὶ τῶν περαιτέρω ἐπιδιωκτέων ἀναπτυξιακῶν στόχων πρὸς τοὺς ὁποίους δύναται νὰ κατατείνῃ ἡ ἀνεπτυγμένη κοινωνία. Τοιαύτη συμφωνία ὁμως δὲν ἔχει μέχρι στιγμῆς ἐπιτευχθῆ. Καὶ δὲν φαίνεται δυνατὴ.

Πᾶσα κοινωνικὴ πραγματικότης ἀποτελεῖ ἐν πολυσύνθετον φαινόμενον. Περιλαμβάνει δομάς, λειτουργίας, θεσμούς, ἀξίας καὶ ἀπαξίας, τυπικάς καὶ ἀτύπους μορφάς καὶ σχέσεις, τάσεις, προσδοκίας. Πάντα ταῦτα, συνεχόμενα πρὸς ἄλληλα καὶ ἐν ἀμοιβαίᾳ ἐξαρτήσῃ καὶ ἐπιδράσῃ τελοῦντα, συγκροτοῦν ἐν ἐνιαῖον σύνολον. Διὰ τὸ εἰς τὸ σύνολον τοῦτο ἐντεταγμένον ἄτομον, ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης ἀποτελεῖ βίωμα. Δι' αὐτῆς ἡ ζωὴ

ἀποκτῇ νόημα. Δι' αὐτῆς τὸ ἄτομον ἐντάσσεται εἰς τὴν περιβάλλουσαν αὐτὸ καθολικὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου, νοουμένην τόσον ὡς σύστημα ἠθικῶν καὶ φυσικῶν σχέσεων καὶ νόμων, ὅσον καὶ ὡς διαχρονικὴ ἐνότης ἐνοῦσα τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον καὶ προσδίδουσα, οὕτω, νόημα εἰς τὸ βιούμενον παρὸν. Προσδίδει νόημα εἰς τὴν ζωὴν ἢ κοινωνικὴ πραγματικότης διότι θεωρεῖται πάντοτε ἀρρήκτως συνδεδεμένη μὲ μίαν εὐρυτέραν ἀλήθειαν, τὴν παγκόσμιον τάξιν, τὴν ὁποίαν καὶ ἀποτυποῖ ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ὡς παροῦσα κατάστασις ἢ ὡς ἐσωτέρα τάσις. Ὁ τρόπος καθ' ὃν ἀντιλαμβάνονται τὰ εἰς τὴν συγκεκριμένην κοινωνίαν ἐντεταγμένα ἄτομα τὴν συνολικὴν, παγκόσμιον, καὶ τὴν παροῦσαν κοινωνικὴν πραγματικότητα καὶ τὴν μεταξὺ τῶν δύο τούτων πραγματικοτήτων ὕφισταμένην σχέσιν, ἀποτελεῖ τὸ βασικὸν θεμέλιον τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς. Διότι ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἐδράζεται ἡ αἴσθησις τῆς κοινότητος, ἡ αἴσθησις τοῦ κοινοῦ πεπωμένου. Διὰ τὸν ἐκτὸς τῆς συγκεκριμένης κοινωνικῆς πραγματικότητος ἰστάμενον ἢ πραγματικότης αὕτη, ὡς διαρθρωμένον σύστημα σχέσεων καὶ ὡς συνέχον τοῦτο σύστημα ἀντιλήψεων, ἀποτελεῖ ἐξωτερικὸν πρὸς αὐτὸν φαινόμενον. Φαινόμενον μὴ δυνάμενον νὰ βιωθῇ, ἀλλὰ μόνον νὰ νοηθῇ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι διαφόρως πὼς γίνεται ἀντιληπτὴ μία κοινωνικὴ πραγματικότης ἀπὸ τὸν εἰς αὐτὸν ἐντεταγμένον καὶ ἀπὸ τὸν ἐκτὸς αὐτῆς παρατηρητὴν. Ὁ πρῶτος τὴν γνωρίζει ἀμέσως, διὰ τοῦ συναισθήματος, καὶ ἐμμέσως διὰ τῆς νοήσεως. Ὁ δεῦτερος μόνον ἐμμέσως, διὰ τῆς νοήσεως, δύναται νὰ τὴν γνωρίσῃ. Ἡ σημασία τοῦ φαινομένου τούτου διὰ τὴν μελέτην τῶν ἀναπτυξιακῶν φαινομένων εἶναι προφανής. Ἡ κατὰ φάσεις κατὰμνησις τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας σημαίνει τελικῶς τὴν ἀναγωγὴν ὁμοειδῶν κοινωνικῶν πραγματικοτήτων εἰς τυπικάς, κατὰ φάσιν, ἀναπτυξιακὰς καταστάσεις. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ἀπὸ τὰ ὁμοειδῆ φαινόμενα τῶν εἰς αὐτὰ παρατηρουμένων κοινῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῆς ἀνασυνθέσεώς των εἰς ἓν ἀφηρημένον σύνολον, τὸν τύπον. Διὰ νὰ καταστῇ τὸ οὕτω ἀνασυντεθειμένον σύνολον τύπος προαπαιτεῖται, βεβαίως, συμφωνία ἐπὶ τοῦ ποῖα ἐκ τῶν στοιχείων τοῦ παρατηρουμένου εἶναι χαρακτηριστικά, ἐπὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν δεόν νὰ ἀπομονωθοῦν καὶ νὰ παρατηρηθοῦν, ἐπὶ τῶν πρὸς ἄλληλα χαρακτηριστικῶν των σχέσεων καὶ ἐξαρτήσεων. Ὅταν τὰ φαινόμενα εἶναι ἐξωτερικὰ πρὸς τὸν παρατηρητὴν ἢ τοιαύτη συμφωνία εἶναι, ἐντὸς ὁρίων, δυνατή. Ἄλλως ἔχουν τὰ πράγματα, ὅταν αἱ μελετώμεναι κοινωνικαὶ πραγματικότητες εἶναι διὰ τινὰ τῶν παρατηρητῶν φαινόμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐνῶ διὰ τινὰς βιώματα. Διότι κατὰ διάφορον, ὡς εἶδομεν, τρόπον ἀντιλαμβάνονται τὴν αὐτὴν πραγματικότητα οἱ μὲν καὶ οἱ δέ. Εἰς αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖον ἔγκειται ἡ δυσχέρεια δημιουργίας μιᾶς κοινῆς παραδεκτῆς τυπολογίας τῆς ἀναπτύξεως. Αἱ αὐταὶ κοινωνικαὶ πραγματικότητες, παροῦσαι ἢ ἱστορικαί, εἶναι διὰ τινὰς τῶν παρατηρητῶν ξέναί, ἐπομένως, ἐξωτερικὰ φαινόμενα νοούμενα, ἐνῶ διὰ τινὰς ἄλλους εἶναι βιώματα — εἴτε διότι εὑρηνται

ἀμέσως ἐντεταγμένοι εἰς τὸ περιβάλλον αὐτοὺς συγκεκριμένον παρόν, εἴτε διότι ἐντάσσονται εἰς αὐτὰς ἐμμέσως, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ ἐρευνώμεναι κοινωνικαὶ πραγματικότητες ἀποτελοῦν τὴν ἱστορικὴν ὑποδομήν, τὸ παρελθὸν ἐκ τοῦ ὁποίου πηγάζει τὸ συγκεκριμένον κοινωνικὸν παρόν εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκονται ἀντεταγμένοι. Δεδομένου δέ, ὅτι πᾶσα τυπικὴ ἀναπτυξιακὴ κατάστασις περιλαμβάνει τόσον τὰ τυπικὰ στατικά στοιχεῖα τῆς συγκροτήσεως, ὅσον καὶ τὰ τυπικὰ δυναμικὰ στοιχεῖα τῆς τάσεως πρὸς τὴν περαιτέρω μορφήν, ἢ ἀδυναμία συμφωνίας ἐπὶ τῶν τυπικῶν φάσεων καθίσταται, ἀπὸ ἑνὸς σημείου καὶ πέραν, ἀπόλυτος. Καὶ τοῦτο διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραμένῃ, διὰ τὸν ἐντεταγμένον, ἀδικαίωτον — καὶ συνεπῶς νὰ ἀπορριφθῇ ὁλοσχερῶς — τὸ παρελθὸν ἐκ τοῦ ὁποίου προκύπτει τό, ἔναντι τῶν ὑπολοίπων, ὑπολειπόμενον εἰσέτι κοινωνικὸν παρόν. Μία τοιαύτη ἀπόρριψις τοῦ παρελθόντος θὰ ἦρε κατ' ἀνάγκην τὴν αἴσθησιν τῆς πορείας πρὸς τὸ μέλλον. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἀσυμφωνία εἶναι ἰδιαίτερος ἐμφανὴς εἰς τὰ δύο ἄκρᾳ σημεῖα τῆς ἀναπτυξιακῆς τυπολογίας : τὴν «ἀνάπτυξιν» καὶ τὴν «ὑπανάπτυξιν» ὡς τυπικὰς μορφάς.

IV

Τὸ πρότυπον τῆς «ἀναπτύξεως» ἀποτελοῦν, βεβαίως, αἱ αὐτοαποκαλούμεναι καὶ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἀναγνωρίζομεναι ὡς «ἀνεπτυγμέναι» κοινωνίαι. Αἱ κοινωνίαι αὗται ἀποτελοῦν μίαν ὁμάδα μὲ ὠρισμένα ἐκ πρώτης ὄψεως κοινὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα πηγάζοντα ἀπὸ μίαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον κοσμοθεωρίαν καί, ὡς ἐκ τούτου, ἐκφράζοντα μίαν συγγενῆ ἀντιλήψιν περὶ τοῦ κοινωνικοῦ δέοντος. Ὑπάρχει μία σχετικὴ ταυτότης ἀντιλήψεων περὶ τῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους δέον νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ σύγχρονον ὀργανωμένον κοινωνικὸν σύνολον, καὶ τῶν λόγων διὰ τοὺς ὁποίους εἶναι ἐπιδιωκτέοι οἱ σκοποὶ αὗτοί. Αἱ βασικαὶ αὗται ἀντιλήψεις τείνουν σήμερον νὰ καταστοῦν παγκόσμιοι. Τοῦτο ὅμως δὲν αἶρει τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται περὶ ἰδιαίτερων τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν ἀντιλήψεων, συνιστωσῶν ἐν πολλοῖς τὴν βάσιν τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ των ὡς «ἀνεπτυγμένων» — διότι ἐκφράζουν τὴν συνισταμένην τῶν δυνάμεων αἱ ὁποῖαι διεμόρφωσαν τὴν σημερινὴν τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν μορφολογίαν καὶ τὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὴν ὁποίαν ὁδηγοῦνται αἱ τάσεις τῆς περαιτέρω ἀναπτύξεώς των. Ἄλλ' ἂν ὑπάρχῃ ποιά τις συμφωνία ἐπὶ τῶν γενικῶν θέσεων, δὲν ὑπάρχει ἀναγκαίως καὶ ταυτότης ἀντιλήψεων ἐπὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεων τῶν ἀρχῶν αὐτῶν. Ἐκάστη τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν ἔχει τὰς ἰδιομορφίας της καὶ αἱ ἰδιομορφίαι αὗται ἔχουν ἰδιαίτεραν σημασίαν. Διότι προσδιορίζουν τὸν ἐιδικώτερον τρόπον καθ' ὃν νοεῖται ὑφ' ἐκάστης τὸ γενικῶς ὡς ὀρθὸν θεωρούμενον καὶ θεμελιοῦν τοιοῦτοτρόπως τὴν αὐτοπαράστασιν, τὴν ἰδιαιτερότητα, τὴν συνοχήν καὶ τὸν δυναμισμόν των. Ἐκάστη, ἐπομένως, ἀνεπτυγμένη κοινωνία ἀποτελεῖ ἰδιαίτεραν κατάστασιν ἀναπτύ-

ξεως. Τοῦτο ὁμως σημαίνει ὅτι τελικῶς τὸ ἀναπτυξιακὸν πρότυπον, ἡ τυπικὴ μορφή τοῦ ἀνωτάτου μέχρι σήμερον βαθμοῦ ἀναπτύξεως, δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ εἰμὴ μόνον κατὰ τὰ γεγικώτερα αὐτοῦ χαρακτηριστικά, τὰ ἀποτελοῦντα κατὰ κύριον λόγον τὸ φιλοσοφικὸν καὶ κοσμοθεωριακὸν ὑπόβαθρον τῶν κοινωνικῶν πραγματικοτήτων τῆς ἀναπτύξεως, ἐφ' ὅσον αἱ ἐπὶ μέρους συγκεκριμέναι τοῦ ὑποβάθρου τούτου ἐκδηλώσεις ποικίλαι οὔσαι θεωροῦνται, ἐξ ὀρισμοῦ, ἰσοδύναμοι ἀναπτυξιακαὶ μορφαὶ καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν προκύπτουσαι περαιτέρω τάσεις καθίστανται κατ' ἀνάγκην ἰσοσθενεῖς.

Ὁ ἀντίπους τῆς ἀναπτύξεως, ὡς κατακτηθέντος ἤδη ἐπιπέδου, εἶναι ἡ «ὑπανάπτυξις», ὡς ὑστεροῦσα παροῦσα κατάστασις. Κατ' ἀρχὴν ἡ ὑπανάπτυξις νοεῖται ὡς ἔννοια ἀναφερομένη εἰς κοινωνίας τρίτας καὶ ξένas πρὸς τὰς ἀνεπτυγμένας. Ἀναφέρεται ὁμως ὁ ὅρος καὶ ὡς δηλωτικὸς καθυστερήσεως εἰς αὐτοὺς τοὺτους τοὺς κόλπους τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν. Διότι καὶ εἰς αὐτάς παρατηροῦνται τμήματα ἀποτελοῦντα, ἔναντι τοῦ περιβάλλοντος αὐτὰ συνόλου, ὑπολειπομένας πραγματικότητος. Πρόκειται περὶ τῶν καλουμένων «θυλάκων ὑπαναπτύξεως». Θύλακες ὑπαναπτύξεως καὶ ὑπανάπτυκτοι κοινωνίαι ἀποτελοῦν τὴν ὁμάδα τῶν κοινωνικῶν πραγματικοτήτων ἐξ ἧς θὰ συντεθῇ ὁ τύπος τῆς ὑπαναπτύξεως, ὡς χαρακτηριστικὴ μορφή τοῦ ἀρχικοῦ σταδίου τῆς ὅλης, ἀναπτυξιακῆς πορείας. Εἶναι φανερὰ ὁμως ἡ ἐντεῦθεν προκύπτουσα δυσχέρεια. Διότι ἄλλη εἶναι ἡ φύσις τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία δὲν εἰσῆλθεν εἰσέτι, ὡς σύνολον, εἰς τὴν ἀναπτυξιακὴν διαδικασίαν καὶ ἄλλη ἡ φύσις τοῦ κοινωνικοῦ ἐκείνου τμήματος τὸ ὁποῖον παρέμεινεν ἐν καθυστερήσει εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς ἀναπτυχθείσης κοινωνικῆς ὁλότητος, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐρηται ὀργανικῶς ἐντεταγμένον.

Ἐπενσημάνθησαν ἤδη αἱ ἀντικειμενικαὶ δυσχέρειαι αἱ προκύπτουσαι εἰς τὴν προσπάθειαν διαγνώσεως τῶν δύο ἀκραίων τυπικῶν φάσεων τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας. Ἀνάγκη νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐνταῦθα ἡ πρόσθετος δυσχέρεια, ἡ καταδειχθεῖσα ἐκ τῆς ἀμέσως ἀνωτέρω ἐπιχειρηθείσης ἀναλύσεως. Ὑπάρχει κατ' ἀρχὴν εἰς αὐτοπροσδιορισμὸς τῆς ἀνεπτυγμένης κοινωνίας, προκύπτων ἐκ τῆς ἐκ τῶν ἔνδον παρατηρήσεως αὐτῆς. Ὅπως ὑπάρχει καὶ εἰς ἐξωτερικὸς προσδιορισμὸς τῆς προκύπτων ἐκ τῆς ἐξώθεν παρατηρήσεως αὐτῆς ὑπὸ πάντων τῶν λοιπῶν, ἀνεπτυγμένων καὶ ὑπαναπτύκτων. Αἱ κοινωνικαὶ πραγματικότητες, ἐπομένως, ἐκ τῶν ὁποίων θὰ συντεθῇ ὁ τύπος τῆς ἀναπτύξεως συντελοῦν μίαν πολυδιάστατον πραγματικότητα ἀποτελουμένην ἀπὸ πλείονας, σπανίως συμπιπτούσας, ἀντιλήψεις περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ὁμάδος φαινομένων, παρατηρουμένων ὅτε μὲν ἐν στάσει, ὡς παροῦσα διάρθρωσις, ὅτε δὲ ἐν κινήσει, ὡς τάσις πρὸς τι ἕτερον. Ἀντίστοιχον φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ὑπαναπτύξεως. Ἡ πολυδιάστατος πραγματικότης τῶν ὑπαναπτύκτων κοινωνιῶν, ὡς ὁμάδος ἐξ ἧς θὰ συντεθῇ ὁ γενικὸς τύπος, ἀποτελεῖται ἀπὸ σειράν ὅλην ἐξωτερικῶν προσδιορισμῶν καὶ αὐτοπροσδιορισμῶν. Κατ' ἀρχὴν

ἕκαστον τῶν ὑπαναπτύκτων κοινωνικῶν συνόλων χαρακτηρίζεται ὡς τοιοῦτον μὲ βάσιν τὸν τρόπον καθ' ὃν ἑκάστη τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν διαγνώττει τὴν καθυστέρησίν του ἐν σχέσει πρὸς τὸ αὐτοπροσδιοριζόμενον ἴδιον καὶ ὡς ὑψηλὸν θεωρούμενον ἀναπτυξιακὸν ἐπίπεδόν της. Τοῦτο ἰσχύει τόσον ἐπὶ ὑπαναπτύκτων κοινωνιῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ θυλάκων ὑπαναπτύξεως, εἴτε οὗτοι παρατηροῦνται εἰς τοὺς ἰδίους τῆς ἀνεπτυγμένης κοινωνίας κόλπους, εἴτε εἰς τὰ πλαίσια ἐτέρας ἀνεπτυγμένης κοινωνίας. Ἀφ' ἑτέρου, ἑκάστη τῶν ὑπαναπτύκτων κοινωνιῶν αὐτοπροσδιορίζεται ὡς τοιαύτη μὲ βάσιν τὸν τρόπον καθ' ὃν αὕτη διαγνώττει τὴν ἔναντι ἑκάστης τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν καθυστέρησίν της καὶ τὸ ἴδιον ἐπιτευχθὲν ἐπίπεδον, ἰδίᾳ πρὸς τοὺς ἐντὸς τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν παρατηρουμένους θύλακας ὑπαναπτύξεως. Οἱ θύλακες ὑπαναπτύξεως, ἐξ ἄλλου, ἐνῶ ἀποτελοῦν φαινόμενα ἐξωτερικῶς προσδιοριζόμενα, δὲν ἀποτελοῦν καὶ κοινωνικὰς πραγματικότητας αὐτοπροσδιοριζόμενας. Διότι δὲν συνιστοῦν ὄντοτητας ἀνεξαρτήτους τοῦ εὐρυτέρου κοινωνικοῦ χώρου εἰς ὃν εἶναι ἐντεταγμένοι. Ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τῆς ὑπαναπτύξεως καθιστᾷ ἐμφανῆ τὴν ἐνυπάρχουσαν διάστασιν μεταξύ τοῦ τρόπου καθ' ὃν γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν. Διότι αἱ ὑπανάπτυκτοι κοινωνίαι δὲν στεροῦνται ἰδίας ἱστορίας. Καὶ ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ πορείαν, ἔστω καὶ ἀργήν. Ἰδίως ὅταν τὸ ἱστορικὸν παρελθὸν περιλαμβάνει ὑψηλὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα. Παρατηρεῖται, ἐπομένως, τὸ φαινόμενον ἡ ἰδίᾳ κοινωνικὴ πραγματικότης θεωμένη ἔξωθεν νὰ διαγνώττεται ὡς ὑστεροῦσα, θεωρουμένη δὲ ἐκ τῶν ἑνδον νὰ διαγνώττεται ὡς ἀνελίσσομένη ἐκ τοῦ ἰδίου της παρελθόντος πρὸς τὸ ἴδιον αὐτῆς μέλλον, πρὸς τὰ πεπρωμένα της. Ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τῆς ἰδίας της καθυστέρησεως ἐν σχέσει πρὸς ἄλλας, ξένας πρὸς αὐτὴν κοινωνίας, δὲν δύναται, ὡς ἐκ τούτου, νὰ γίνῃ εἰμὴ μόνον δι' ἀναφορᾶς εἰς ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα της τὰ ὅποια δὲν συνεπάγονται, διὰ τῆς μεταβολῆς των, ἀνατροπὴν τῶν θεμελίων ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ αὐτοπροσδιοριζομένη ὑπανάπτυκτος κοινωνία.

V

Ἡ ἀναπτυξιακὴ διαδικασία δὲν τίθεται ἐν κινήσει ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ κατακτηθῇ τὸ ἐπίπεδον τῶν ἤδη ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν. Αὐτὸ ἀποτελεῖ, ὡς ἐλέχθη, πρόσκαιρον στόχον. Τὸ τελικῶς ἐπιδιωκόμενον εἶναι νὰ καταστήνῃ δυνατὴ ἡ ἐπιδιώξις στόχων ἐπέκεινα τῆς ἀναπτύξεως κειμένων. Τοῦτο βεβαιοῦται ἐκ δύο κατευθύνσεων. Ἀφ' ἑνὸς μὲν, διότι δι' αὐτὰς ταύτας τὰς ἀνεπτυγμένας κοινωνίας τὸ παρὸν ἐπίπεδόν των δὲν εἶναι καὶ τὸ τελικόν, ἀλλ' ἀπλῆ φάσις εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῶν περαιτέρω ἐπιδιώξεων των. Ἀφ' ἑτέρου δέ, διότι ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν μὴ εἰσέτι ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν ἡ πραγμάτωσις τῶν πεπρωμένων των δὲν εἶναι δυνατὴ εἰμὴ μόνον διὰ τῆς προτέρας κατακτήσεως ἐπιπέδων ὁμοίων ἢ ἀναλόγων πρὸς ἐκεῖνα.

τῶν ἀνεπτυγμένων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ τελικὸς προσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου τῆς ἀναπτύξεως γίνεται ὄχι μὲ βάσιν τὸ τυπικὸν στοιχεῖον τῆς ἐξωτερικῆς μορφολογίας αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν, ἀλλὰ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ἐν ἐκάστη κοινωνίᾳ ὄραμα τῆς ἐκ τοῦ παρόντος δυναμένης νὰ προκύψῃ μελλοντικῆς ἰδανικῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ἐπιζητεῖται μὲν ἡ κατάκτησις ὁλονὲν ὑψηλοτέρων βιοτικῶν ἐπιπέδων, ὥς ἄμεσος ἀναπτυξιακὸς στόχος, πλὴν ὅμως οὐδαμοῦ λαμβάνεται ἡ κατάκτησις αὐτῆ ὡς αὐτοσκοπός. Ἡ σταθερῶς ὑποκειμένη τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας ἀντίληψις εἶναι ὅτι διὰ τοῦ ἀνωτέρου βιοτικοῦ ἐπιπέδου καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀποδέσμευσις τῶν δημιουργικῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἐνδεείας καὶ τῆς ἀνασφαλείας καὶ ἡ πραγμάτων ὑψηλοτέρων σκοπῶν διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ τὸν προορισμὸν του καὶ προσδίδει τὸ ἀληθὲς νόημα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν.

Καὶ εἶναι μὲν γεγόνος, ὅτι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ἐσκόπει πάντοτε ἡ ἀνθρωπίνη διανόησις. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ἀληθές, ὅτι ἡ ἐπιδιώξις τῶν τοιούτων σκοπῶν ἀποτελεῖ πάντοτε τὸ προνόμιον περιορισμένων ὁμάδων τῶν καθ' ἐκάστην κοινωνιῶν, εἰς τὰ μέλη τῶν ὁποίων καὶ μόνον ἀναγνωρίζεται ἡ δυνατότης καὶ ἡ ἱκανότης πραγματώσεώς των. Τὸ σύγχρονον ἀναπτυξιακὸν κλῖμα ἔχει ἐπιφέρει δύο βασικὰ μεταβολὰς ἐν προκειμένῳ. Ἡ πρώτη συνίσταται εἰς τὴν ἀναγνώρισιν εἰς ἅπαντα τὰ μέλη ἑνὸς κοινωνικοῦ συνόλου τῆς δυνατότητος καὶ τῆς ἱκανότητος νὰ ἐπιδιώξουν μεμονωμένως καὶ συλλογικῶς τὴν πραγμάτωσιν τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐπιδιώξις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ πλέον ὑπόθεσιν τῶν ὀλίγων, τῶν εἰδότην, ἀλλὰ τοῦ συνόλου, ἐντὸς τοῦ οὗ οὗ δὲν διαφοροποιοῦνται πλέον αἱ μᾶζαι ἀπὸ τὴν διανόησιν. Ἡ δευτέρα μεταβολὴ ἔγκειται εἰς τὴν κοινὴν ὑφ' ὅλων ἀναγνώρισιν τῆς ὑποχρέωσος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ὥς συντεταγμένης πολιτικῆς δυνάμεως, νὰ ἐπιδιώξῃ καὶ νὰ κατευθύνῃ τὴν δημιουργίαν τῶν συνθηκῶν ἐκείνων αἱ ὁποῖαι, συνιστῶσαι τοὺς ἀπαραιτήτους ὅρους, θὰ καταστήσουν δυνατὴν τὴν ἐνεργὸν ὑπὸ τῆς κοινωνικῆς ὁλότητος καὶ τῶν μελῶν τῆς ἀναζήτησιν καὶ πραγμάτωσιν εἰς τὸν χῶρον τοῦ κοινωνικοῦ παρόντος τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀνυψοῦται, ἐπομένως, ἡ ἀνάπτυξις εἰς ἓν ἀπόλυτον δέον, τὸ ὁποῖον οὐδεμία ὀργανωμένη κοινωνία δύναται νὰ ἀποφύγῃ. Μέχρι τοιούτου δὲ βαθμοῦ ἐπιβάλλεται ἡ ἐπιδιώξις τῆς ἀναπτύξεως σήμερον, ὥστε οὐδεμία κοινωνία δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἰσότιμον πρὸς τὰ λοιπὰ εἰς πολιτείαν συντεταγμένον σύνολον, ἂν πρῶτον καὶ θεμελιῶδες μέλημα τῆς συντάξεώς της δὲν θέτῃ αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπιδιώξιν τῆς ἀναπτύξεώς της. Ἡ ἔλλειψις τοιαύτης ἐπιδιώξεως δὲν συνιστᾷ, προκειμένου περὶ κοινωνιῶν μὲ ἐκδηλον ἰδιαιτερότητα, χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῆς ὑπαναπτύξεως, ἀλλὰ προαναπτυξιακὴν κατάστασιν. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς διεθνoῦς κοινότητος, ἡ ὑπανάπτυξις θεμελιούται εἰς τὸν αὐτοπροσδιορισμὸν, παραλλήλως πρὸς τὸν ἑξῶθεν προσδιορισμὸν,

τῆς ὑπαναπτύξεως, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν δεδηλωμένην σταθερὰν θέλησιν ἐπιδιώξεως τῆς ἀναπτύξεως. Τοῦτο δὲ καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἶναι ἐπαρκῶς προσδιορισμένοι οὔτε οἱ συγκεκριμένοι τελικοὶ ἀναπτυξιακοὶ στόχοι, οὔτε ἡ ἑκτασις καὶ ὁ βαθμὸς τῆς συγκεκριμένης ἐκάστοτε ὑπαναπτύξεως.

VI

Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ἀνάλυσις κατέδειξε τὸ πολυσήμαντον καὶ πολυδιάστατον τῆς κατὰ τὴν τρέχουσαν ἀντίληψιν ἐννοίας τῆς ἀναπτύξεως καί, κατὰ συνέπειαν, τοῦ ἀντίποδος αὐτῆς, τῆς ἐννοίας τῆς ὑπαναπτύξεως.

Κατὰ ταῦτα, ἡ ἀνάπτυξις ὑψηλοῖ μίαν διαδικασίαν ἐγγενῇ καὶ αὐτόματον παρατηρηθεῖσαν ἥδη ἐν τῇ μέχρι σήμερον ἐξελίσσει τῆς εἰς ὀρισμένης κοινωνίας. Ἡ διαδικασία αὕτη θεωρεῖται ἐπαναληπτὴ, πρὸς τὴν αὐτὴν ἢ ἀνάλογον κατεύθυνσιν, ἐφ' ὅσον ἀρθοῦν ὀρισμένα ἐξωτερικὰ ἐμπόδια καὶ ἐξασφαλισθοῦν ὀρισμένοι ὅροι. Ἡ διαδικασία τῆς ἀναπτύξεως θεωρεῖται ὅτι ἐκτυλίσσεται κατὰ διαδοχικὰ στάδια, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐκδηλοῦται διὰ μιᾶς τυπικῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος νοουμένης τόσον ὑπὸ τὴν στατικήν, μορφολογικὴν ἀποψίν της, ὅσον καὶ ὑπὸ τὴν δυναμικὴν σκοπιάν της, τῶν ἐν αὐτῇ τάσεων πρὸς ὑπερβάσιν της. Τὰ δύο ἀκράϊα σημεία τοῦ ἐνιαίου πεδίου τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας ἀποτελοῦν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ τυπικὴ κατάστασις τῆς ἀναπτύξεως, νοουμένη στατικῶς μὲν ὡς συγκεκριμένη μορφολογία, δυναμικῶς δὲ ὡς πλειάς περαιτέρω δυνατοτήτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ τυπικὴ κατάστασις τῆς ὑπαναπτύξεως, νοουμένη ὡς μορφολογία καὶ ὡς ἐνυπύρχουσα ἐν δυνάμει ἱκανότης πρὸς εἴσοδον εἰς τὴν καθόλου ἀναπτυξιακὴν πορείαν. Ἡ ἀνεγνωρισμένη δυνατότης ὑπερβάσεως τῆς παρούσης, ὑστερούσης, καταστάσεως καὶ κατακτήσεως τῆς ἀνωτέρας μέχρι σήμερον γνωστῆς ἀναπτυξιακῆς καταστάσεως καθιστᾷ τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ἀναπτύξεως ἐν ἀπόλυτον δέον διὰ τὰς κοινωνίας τὰς ἐπιθυμούσας νὰ ἐνταχθοῦν ὡς ἰσότιμα πρὸς τὰς λοιπὰς μέλη τῆς διεθνοῦς κοινότητος. Ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἐπιδιωκτέων ἀμέσων καὶ ἀνωτέρων ἀναπτυξιακῶν στόχων ἡρτηται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν αὐτοπροσδιορίζεται ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ ὑπανάπτυξις, καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ἑτέραν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὸν τρόπον καθ' ὃν προσδιορίζεται ἑξῶθεν, ὑπὸ τῶν μὴ εἰς αὐτὴν ἐντεταγμένων, ἢ συγκεκριμένη ἐκάστοτε ἀνεπτυγμένη ἢ ὑπανάπτυκτος κοινωνία. Ὡς ἐκ τούτου, ἐνῶ γίνεται κατ' ἀρχὴν δεκτὴ ἡ ὕπαρξις τυπικῶν ἀναπτυξιακῶν φάσεων τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας, ὁ λεπτομερὴς προσδιορισμὸς τῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων ἐκάστης φύσεως καθίσταται δυσχερὴς, ἂν μὴ ἀνέφικτος.

Γ'

ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΑΝΑΔΡΟΜΑΙ

I

“Ό,τι σήμερον περιληπτικῶς, καὶ ἐν πολλοῖς ἀσαφῶς, ἐκφράζεται διὰ τοῦ ὅρου «ἀνάπτυξις» εἶναι ὅ,τι περίπου διατυποῦται ὡς «στερρὰ ἀπόφασις» τῶν ἰδρυτικῶν μελῶν τοῦ Ὁργανισμοῦ Ἑνωμένων Ἐθνῶν καὶ ὅ,τι τίθεται ὡς εἰς τῶν τριῶν βασικῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους τάσσει εἰς ἑαυτὴν πρὸς ἐπίτευξιν ἢ ἐκ τῆς δίνης τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου προκύψασα διεθνῆς κοινότης. Πράγματι, τὸ Προοίμιον τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τοῦ ΟΗΕ ἀναφέρει ρητῶς ὅτι :

«Ἡμεῖς οἱ Λαοὶ τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν ἀποφασισμένοι... ὅπως εὐνοήσωμεν τὴν κοινωνικὴν πρόοδον καὶ καλλίτερα ἐπίπεδα ζωῆς ἐντὸς μεγαλυτέρας ἐλευθερίας, καὶ πρὸς τοῦτο... νὰ χρησιμοποιῶμεν τὸν διεθνῆ μηχανισμόν διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς Οἰκονομικῆς καὶ Κοινωνικῆς προόδου ἀπάντων τῶν λαῶν, ἀπεφασίσαμεν νὰ ἐνώσωμεν τὰς προσπάθειάς ἡμῶν διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν τούτων».¹

Τὸ δὲ ἄρθρον 1 τοῦ αὐτοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου, ὅτι μεταξὺ τῶν σκοπῶν τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν εἶναι :

«Νὰ ἐπιτυχάνωσι διεθνῇ συνεργασίαν ἐπιλύοντες τὰ διεθνῇ προβλήματα οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς, ἐκπολιτιστικῆς καὶ ἀνθρωπιστικῆς φύσεως καὶ προάγοντες καὶ ἐνθαρρύνοντες τὸν σεβασμὸν πρὸς τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰς θεμελιώδεις ἐλευθερίας διὰ πάντας ἄνευ διακρίσεως φυλῆς, φύλου, γλώσσης ἢ θρησκείας»².

Ἡ ἐπίτευξις ὑψηλῶν βιοτικῶν ἐπιπέδων δι' ὅλους τοὺς λαοὺς τάσσεται οὕτω εἰς ἴσην μοῖραν μὲ τὴν διατήρησιν τῆς διεθνοῦς εἰρήνης καὶ ἀσφαλείας, καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν φιλικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Ἐθνῶν «βασιζομένης εἰς τὸν σεβασμὸν πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἰσότητος τῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν»³.

Ἡ πρὸς ἀλλήλους συσχέτισις τῶν τριῶν αὐτῶν σκοπῶν δὲν εἶναι τυχαία. Ἀποτελεῖ τὴν φυσικὴν κατάληξιν τοῦ ἰδεολογικοῦ περιεχομένου,

1. Ἀκολουθεῖται ἐνταῦθα ἡ μετάφρασις τοῦ ἐν Ἀθήναις Τμήματος Πληροφοριῶν τοῦ ΟΗΕ.

2. Ἄρθρ. 1 παρ. 3.

3. Βλ. Καταστατικὸν Χάρτην ΟΗΕ ἄρθρ. 1 παρ. 2 καὶ 3.

τὸ ὁποῖον προσέδωσαν οἱ Σύμμαχοι εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ Ἄξονος καὶ τὸ ὄραμα τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου τὸ ὁποῖον διεμόρφωσαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἤδη τοῦ πολέμου ὁ τότε Πρωθυπουργὸς τῆς Μεγάλης Βρετανίας διεκήρυττεν ὅτι :

«Δὲν πρόκειται περὶ πολέμου ἐπιδιώκοντος κυριαρχίαν ἢ αὐτοκρατορικὴν ἐπέκτασιν ἢ ὑλικά ὀφέλη· δὲν πρόκειται περὶ πολέμου ἐπιδιώκοντος νὰ ἀποκλείσῃ οἰανδήποτε χώραν ἀπὸ τὸν ἥλιον τῆς καὶ τὰ μέσα τῆς προόδου. Πρόκειται περὶ ἑνὸς πολέμου ὁ ὁποῖος, θεωρούμενος ἀπὸ τὴν ἐσωτέραν ὕφην του, ἀποσκοπεῖ νὰ καθιερώσῃ, ἐπὶ σταθερῶν βάσεων, τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου· πρόκειται περὶ πολέμου διὰ τὴν καθιέρωσιν καὶ ἀναγέννησιν τοῦ ἀναστήματος τοῦ ἀνθρώπου»⁴.

Ἐξ ἐτέρου τὸν Ἰανουάριον 1941, ἑνδεκα μῆνας πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν εἰς τὸν πόλεμον, ὁ τότε Ἀμερικανὸς Πρόεδρος F.D. Roosevelt, διεκήρυξε τὰς περιφήμους τέσσαρας ἐλευθερίας. Ἐλεγεν, ὁμιλῶν πρὸς τὸ Ἀμερικανικὸν Κογκρέσσον :

«Εἰς τὰς ἐπερχομένας ἡμέρας, τὰς ὁποίας ἐπιζητῶμεν νὰ καταστήσωμεν ἀσφαλεῖς, προσβλέπομεν εἰς ἓνα κόσμον θεμελιούμενον ἐπὶ τεσσάρων οὐσιωδῶν ἀνθρωπίνων ἐλευθεριῶν.

Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐκφράσεως — ἀπανταχοῦ τῆς γῆς.

Ἡ δευτέρα εἶναι ἡ ἐλευθερία παντὸς προσώπου νὰ λατρεύῃ τὸν Θεὸν κατὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ τρόπον — ἀπανταχοῦ τῆς γῆς.

Ἡ τρίτη εἶναι ἡ ἐλευθερία ἐκ τῆς ἐνδείας — ἡ ὁποία μεταφραζομένη εἰς παγκοσμίους ὅρους, σημαίνει οἰκονομικὰς συμφωνίας διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐξασφαλισθῇ εἰς πᾶν ἔθνος μία ὑγιὲς ζωὴ διὰ τοὺς κατοίκους του κατὰ τὴν εἰρήνην — ἀπανταχοῦ τῆς γῆς.

Ἡ τετάρτη εἶναι ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τοῦ φόβου — ἡ ὁποία μεταφραζομένη εἰς παγκοσμίους ὅρους, σημαίνει παγκόσμιον περιστολὴν τῶν ἐξοπλισμῶν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν καὶ κατὰ τοιοῦτον καθολικὸν τρόπον, ὥστε οὐδὲν ἔθνος νὰ εὑρεθῇ εἰς θέσιν νὰ προβῇ εἰς πρᾶξιν ἐπιθέσεως ἐναντίον οἰουδήποτε γείτονος — ἀπανταχοῦ τῆς γῆς.

Δὲν ἀποτελεῖ τοῦτο τὸ ὄραμα μιᾶς ἀπομεμακρυσμένης χιλιετηρίδος. Ἀποτελεῖ μίαν ὀριστικὴν βάσιν διὰ τὸ εἶδος τοῦ κόσμου τὸ ὁποῖον δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ εἰς τὴν ἰδικήν μας ἐποχὴν καὶ γενεάν... Ἡ παγκόσμιος τάξις τὴν ὁποίαν ἐπιζητοῦμεν εἶναι ἡ συν-

4. Λόγος τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1939 τοῦ Βρεττανοῦ Πρωθυπουργοῦ Winston S. Churchill ἐνώπιον τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων εἰς R. S. Churchill (ed.), *Into Battle-Speeches by the Rt. Hon. Winston S. Churchill C.H., M.P.* (Cassell and Co., London, 1947), σελ 128a-128b.

εργασία ἐλευθέρων χωρῶν, ἀπὸ κοινοῦ ἐργαζομένων εἰς μίαν φιλικήν, πολιτισμένην κοινωνίαν»⁵.

Ὁκτώ μηνas βραδύτερον, τὸν Αὐγούστου 1941, θὰ ὑπογραφῇ ἀπὸ τὸν F.D. Roosevelt καὶ τὸν Winston S. Churchill ὁ Χάρτης τοῦ Ἀτλαντικοῦ εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἀναφερθοῦν, ὡς ρηταὶ «κοινὰ ἀρχαὶ κοινῆς πολιτικῆς» τῶν ΗΠΑ καὶ τῆς Μεγάλης Βρετανίας «ἐπὶ τῶν ὁποίων (αἱ χῶραι αὗται) βασίζουσι τὰς ἐλπίδας τῶν δι' ἐν καλύτερον μέλλον τοῦ κόσμου», μεταξὺ τῶν ἄλλων τὸ δικαίωμα αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν καὶ δύο ἀπὸ τὰς τέσσαρας ἐλευθερίας, ἡ ἐλευθερία ἐκ τῆς ἐνδεείας καὶ ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τοῦ φόβου. Οὕτω, ρητῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν Χάρτην τοῦ Ἀτλαντικοῦ :

«Δεύτερον, δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ ἴδουσι ἐδαφικὰς μεταβολὰς αἱ ὁποῖαι δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰς ἐλευθέρως ἐκφρασθεῖσας ἐπιθυμίας τῶν ἐνδιαφερομένων λαῶν. Τρίτον, σέβονται τὸ δικαίωμα ὅλων τῶν λαῶν νὰ ἐκλέξουσιν τὴν μορφήν τοῦ πολιτεύματος, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἐπιθυμοῦν νὰ ζήσουσιν, καὶ ἐπιθυμοῦν νὰ ἴδουσι τὰ κυρίαρχα δικαιώματα καὶ τὴν αὐτοδιοίκησιν ἀποκαθιστάμενα ἐκεῖ ὅπου διὰ τῆς βίας ἀφηρεθήσαν. . . Πέμπτον, ἐπιθυμοῦν νὰ πραγματοποιήσουσιν τὴν πληρεστέραν συνεργασίαν μεταξὺ ὅλων τῶν ἐθνῶν εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἐξασφαλισθοῦν εἰς ὅλους καλύτερα ἐπίπεδα ἐργασίας, οἰκονομικῆς προόδου καὶ κοινωνικῆς ἀσφαλείας.

Ἔκτον, μετὰ τὴν τελικὴν καταστροφὴν τῆς ναζιστικῆς τυραννίας ἐλπίζουσιν νὰ ἴδουσι ἐγκαθιδρυομένην μίαν εἰρήνην ἢ ὁποία θὰ παράσχη εἰς ὅλα τὰ ἔθνη τὰ μέσα νὰ κατοικοῦν ἐν ἀσφαλείᾳ ἐντὸς τῶν συνόρων τῶν καὶ ἡ ὁποία θὰ παράσχη τὴν βεβαιότητα ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, εἰς ὅλας τὰς χώρας, θὰ δύνανται νὰ ζήσουσιν τὴν ζωὴν τῶν ἐλεύθεροι ἀπὸ τοῦ φόβου καὶ τὴν ἐνδειαν»⁶.

Μετὰ ἓνα μῆνα, τὸν Σεπτέμβριον 1941, ὁ Χάρτης τοῦ Ἀτλαντικοῦ θὰ ἔχη ὑπογραφῇ ὑφ' ὅλων τῶν Συμμάχων καὶ θὰ καταστῇ ἡ βάση διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν.

Ἡ ἀνάδειξις τῆς ἐπιδιώξεως ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ζωῆς, τῆς ἐπιτεύξεως τῆς οἰκονομικῆς προόδου καὶ τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοῦ φόβου καὶ τὴν ἐνδειαν, εἰς θεμελιώδη ἀξίαν τοῦ ὁράματος τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου, θὰ ἐξακολουθήσῃ προβαλλομένη καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου. Τὸν Ἰανουάριον 1944, εἰς τὸ ἐτήσιον μήνυμά του πρὸς τὸ Ἀμερικανικὸν Κογκρέσσον, ὁ Πρόεδρος F. D. Roosevelt θὰ δηλώσῃ :

«Τὰ μέγιστα συμφέροντα παντὸς ἔθνους, μεγάλου ἢ μικροῦ, καθι-

5. F. D. Roosevelt, Λόγος τῆς 6.1.1941 ἐνώπιον τοῦ 77ου Κογκρέσσου τῶν ΗΠΑ εἰς B. D. Zevin (ed.), *Nothing to fear—The Selected Addresses of Franklin D. Roosevelt*, (Popular Library, New York, 1961), σελ. 277-278.

6. B. D. Zevin (ed.) *Nothing to fear* κλπ. σελ. 296.

στον αναγκαῖον, ὅπως ὅλα τὰ εἰρηνόφιλα ἔθνη συνασπισθοῦν εἰς ἓν δίκαιον καὶ διαρκὲς σύστημα εἰρήνης . . . Καὶ μία ἐξ ἴσου βασικὴ προϋπόθεσις τῆς εἰρήνης εἶναι ἓν ἱκανοποιητικὸν ἐπίπεδον ζωῆς δι' ἕκαστον, ἄνδρα, γυναῖκα ἢ παῖδα, εἰς ὅλα τὰ ἔθνη. Ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τοῦ φόβου εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τὴν ἐλευθερίαν ἀπὸ τὴν ἔνδειαν»⁷.

Πέντε ἔτη βραδύτερον ἢ θέσις αὕτη θὰ λάβῃ πλέον συγκεκριμένην ἔκφρασιν. Τὴν 4ην Ἰανουαρίου 1949, ὁ Πρόεδρος Τρούμαν θὰ κηρύξῃ τὸ περίφημον πλέον Τέταρτον Σημεῖον ὡς θεμελιώδη ἄξονα τῆς διεθνούς πολιτικῆς τῶν ΗΠΑ καὶ τῶν λοιπῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν. Ἐλεγεν ὁ Πρόεδρος Τρούμαν εἰς τὸν λόγον του ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῶν Προεδρικῶν του καθηκόντων μετὰ τὴν ἐπανεκλογὴν του τὸν Νοέμβριον 1948 :

«Τέταρτον, ὀφείλομεν νὰ προχωρήσωμεν εἰς ἓν ἀποφασιστικὸν νέον πρόγραμμα διὰ νὰ καταστήσωμεν τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ τῆς βιομηχανικῆς προόδου μας προσιτὰ διὰ τὴν καλυτέρεισιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὑπαναπτύκτων περιοχῶν.

Ἄνω τοῦ ἡμίσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς διαβιοῖ ὑπὸ συνθήκας ἐγγιζούσας τὰ ὅρια τῆς δυστυχίας. Ἡ τροφή των εἶναι ἀνεπαρκής. Πίπτουν θύματα ἀσθενειῶν. Ἡ οἰκονομικὴ των ζωὴ εἶναι πρωτόγονος καὶ στάσιμος. Ἡ ἔνδειά των ἀποτελεῖ ἐμπόδιον καὶ συνιστᾷ κίνδυνον τόσον δι' αὐτὰς ὅσον καὶ διὰ τὰς πλέον εὐημερούσας περιοχάς.

Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν, ἡ ἀνθρωπότης κατέχει τὰς γνώσεις καὶ τὰς μεθόδους νὰ ἀνακουφίσῃ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς ἀπὸ τὰ δεινὰ των.

Αἱ Ἠνωμένοι Πολιτεῖαι κατέχουν προεξάρχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν ἐθνῶν εἰς τὸν τομέα τῆς ἀναπτύξεως βιομηχανικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν τεχνικῶν. Οἱ ὕλικοι πόροι τοὺς ὁποίους δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν διὰ τὴν παροχὴν βοηθείας εἰς ἄλλους λαοὺς εἶναι περιορισμένοι. Ἀλλ' οἱ ἀστάθμητοι πόροι μας εἰς τεχνικὰς γνώσεις αὐξάνονται σταθερῶς καὶ εἶναι ἀνεξάρτητοι. Πιστεύω ὅτι θὰ πρέπῃ νὰ καταστήσωμεν προσιτὰ εἰς τοὺς φιλειρηνικοὺς λαοὺς τὰ ἀγαθὰ τῆς τεχνικῆς μας γνώσεως διὰ νὰ τοὺς βοηθήσωμεν νὰ πραγματοποιήσουν τὰς φιλοδοξίας των διὰ μίαν καλυτέραν ζωὴν. Καί, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ ἄλλα ἔθνη, θὰ πρέπει νὰ προωθήσωμεν ἐπενδύσεις κεφαλαίων εἰς περιοχὰς ἐχούσας ἀνάγκην ἀναπτύξεως.

Ὁ σκοπὸς μας πρέπει νὰ εἶναι νὰ βοηθήσωμεν τοὺς ἐλευθέρους λαοὺς τοῦ κόσμου, μέσῳ τῶν ἰδίων των προσπαθειῶν, νὰ παράγουν περισσότερα τρόφιμα, περισσότερα ἐνδύματα, περισσότερα οἰκοδο-

7. Ἐτήσιον μήνυμα τοῦ Προέδρου ἐνώπιον τοῦ Ἀμερικανικοῦ Κογκρέσσου τὴν 11.1.1944, εἰς B. D. Zevin (ed.) *Nothing to fear* κλπ., σελ. 400.

μικά υλικά καὶ περισσοτέραν μηχανικὴν ἐνέργειαν διὰ τὰ ἐλαφρύνουν τὰ βάρη των.

Καλοῦμεν τὰς ἄλλας χώρας νὰ συνενώσουν μεθ' ἡμῶν τοὺς τεχνολογικοὺς των πόρους εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτήν. Αἱ συνεισφοραὶ των θὰ γίνουν θερμῶς δεκταί. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ ἐν συλλογικὸν ἐγχείρημα εἰς τὸ ὁποῖον πάντα τὰ ἔθνη συνεργάζονται ἀπὸ κοινοῦ μέσῳ τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν καὶ τῶν εἰδικῶν των Ὁργανισμῶν, ὅπου τοῦτο εἶναι ἐφικτόν. Πρέπει νὰ καταστῇ μία παγκόσμιος προσπάθεια διὰ τὴν ἐπίτευξιν εἰρήνης, πλούτου καὶ ἐλευθερίας».

II

Τὰ παρατεθέντα ἀνωτέρω κείμενα παρέχουν σαφεῖς ἐνδείξεις μιᾶς νέας ἀντιλήψεως τοῦ κόσμου ὄχι ἀπλῶς ὡς «οἰκουμένης», ἀλλ' ὡς ἐνιαίας ὁλότητος. Ἡ στροφὴ πρὸς τὴν νέαν αὐτὴν ἀντίληψιν ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν σύγχρονον ἱστορίαν μετὰ τὸ τέλος τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὁ κόσμος νοεῖται ὡς μία διφυῆς πραγματικότης περιλαμβάνουσα ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν Εὐρώπην καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς προκυψάσας κοινωνίας τοῦ Νέου Κόσμου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν λοιπὴν «οἰκουμένην», τὸ σύνολον τῶν ὑπολοίπων κοινωνιῶν θεωρουμένων ὡς ἀποτελουσῶν μίαν ἐν πολλοῖς ἀδιαφοροποιήτων καὶ ὑστεροῦσαν ἐνότητα. Κατὰ τὴν περιγραφὴν κορυφαίου διπλωμάτου τῆς ἐποχῆς, μέχρι τῆς ἰδρύσεως τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν :

«Κατ' ἀρχήν, ἡ Εὐρώπη ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ σημαντικώτερα ὅλων τῶν ἡπείρων. Ἡ Ἀσία καὶ ἡ Ἀφρικὴ ἐθεωροῦντο ἐδάφη ἀποικιακῆς, ἐμπορικῆς ἢ ἀποστολικῆς ἐπεκτάσεως. Ἡ Ἰαπωνία, ὅταν ἐνεφανίσθη εἰς τὸ προσκήνιον ἐθεωρήθη ὡς φαινόμενον ἐξαιρετικόν, Ἡ Ἀμερικὴ μέχρι τοῦ 1897, παρέμενεν ἀπομεμονωμένη ὀπισθεν τῶν ὠκεανῶν καὶ τοῦ δόγματός της. Ἐκυριάρχη ἡ πεποίθησις ὅτι οὐδεὶς πόλεμος ἦτο δυνατόν νὰ ἐξελιχθῇ εἰς πόλεμον μεγάλης ἐκτάσεως ἐφ' ὅσον δὲν ἀνεμιγνύετο εἰς αὐτὸν μία τῶν πέντε Μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης. Ἡ τελικὴ ἀπόφασις περὶ γενικῆς εἰρήνης ἢ πολέμου μόνον εἰς τὰς Καγκελλαρίας τῆς Εὐρώπης ἠδύνατο νὰ ληφθῇ.

Κατὰ δεύτερον λόγον, ὑπετίθετο ὅτι αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἦσαν μεγαλύτεραι ἀπὸ τὰς Μικράς Δυνάμεις, ἐφ' ὅσον διέθετον εὐρύτερον κύκλον συμφερόντων, μεγαλυτέρας εὐθύνας καί, ὑπεράνω ὅλων, περισσότερον χρῆμα καὶ περισσότερα ὅπλα. Ἡ σπουδαιότης τῶν Μικρῶν Δυνάμεων διεβαθμίζετο μετὰ βάσιν τὰς στρατιωτικὰς των δυνάμεις, τὴν στρατηγικὴν των θέσιν, τὴν ἀξίαν των ὡς ἀγορῶν ἢ πηγῶν πρώτων ὑλῶν καὶ τὴν σχέσιν των πρὸς τὴν Ἱσορροπίαν τῶν Δυνάμεων. Αἱ κατηγορίαι αὗται οὐδεμίαν εἶχον σταθερότητα. . . Καθ' ὅλην αὐτὴν

τὴν περίοδον αἱ Μικραὶ Δυνάμεις κατετάσσοντο συμφώνως πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖον εἶχον ἐπὶ τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων : σπανίως διευτυποῦτο ἢ ἄποψις ὅτι τὰ συμφέροντά των, αἱ γνώμαι των, ἔτι ὀλιγώτερον αἱ ψῆφοι των, ἠδύναντο νὰ ἐπηρεάσουν τὴν πολιτικὴν ἢ ὁποία συμφωνήθη εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Συναυλίαν.

Τὸ ἀξίωμα τοῦτο ὠδήγει εἰς μίαν τρίτην ἀρχήν, ὅτι δηλαδὴ αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις εἶχον κοινὴν εὐθύνην διὰ τὴν συμπεριφορὰν τῶν Μικρῶν Δυνάμεων καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τῆς μεταξὺ των εἰρήνης. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπεμβάσεως, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Κρήτης ἢ τῆς Κίνας, ἦτο κοινῶς παραδεκτὴ»⁸.

Ἡ ἴδρυσις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἐπισημαίνει δύο βασικὰς μεταβολάς. Ἡ περίοδος τῆς κλειστῆς διπλωματίας φαίνεται νὰ λήγῃ. Ἀντ' αὐτῆς ἐγκαινιάζεται ἡ περίοδος τῆς ἀνοικτῆς διπλωματίας τῶν διεθνῶν διασκέψεων. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀξιολογικὴ διάκρισις μεταξὺ Μεγάλων καὶ Μικρῶν Δυνάμεων ἀντικαθίσταται διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσοτιμίας ὅλων τῶν Δυνάμεων, Μεγάλων καὶ Μικρῶν. Ἡ παλαιὰ ἀντίληψις τοῦ κόσμου, ὡς μιᾶς κλειστῆς ἀριστοκρατικῆς διεθνoῦς κοινωνίας, ἀρχίζει νὰ δίδῃ τὴν θέσιν τῆς εἰς μίαν νέαν ἀντίληψιν, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ κόσμος φαίνεται ὡς μία ἀνοικτὴ δημοκρατικὴ λέσχη εἰς τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ μετέσχουν ὅλαι αἱ φιλειρηνικαὶ πολιτικῶς συντεταγμέναι ἐθνότητες. Ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, μὲ τὸ ἰδεολογικὸν περιεχόμενον τὸ ὁποῖον προσέδωσαν εἰς τὸν ἀγῶνα των οἱ νικηταὶ Σύμμαχοι ὁδηγεῖ εἰς περαιτέρω μεταβολάς. Ὁ πόλεμος ἐκληροδότησε συγκεκριμένα αἰτήματα διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς μεταπολεμικῆς διεθνoῦς κοινωνίας ἐπὶ βάσεων οὐσιαστικῶς καὶ τυπικῶς δημοκρατικῶν. Τὸ δυαδικὸν σχῆμα ἐγκαταλείπεται πλέον ὀριστικῶς, ἀντικαθιστάμενον διὰ τοῦ νέου σχήματος τῆς «κυριάρχου ἰσότητος» τῶν λαῶν καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς διεθνoῦς συνεργασίας διὰ τὴν δημιουργίαν ἑνὸς καλυτέρου μέλλοντος. Αἱ νέαι ἀντιλήψεις θὰ λάβουν ρητὴν διατύπωσιν εἰς τὸν Καταστατικὸν Χάρτην τοῦ Ὁργανισμοῦ τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ὁποίου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελεῖ Ὁργανισμὸν ἀνοικτὸν πρὸς «πάντα τὰ Κράτη τὰ ἐπιθυμοῦντα τὴν Εἰρήνην, ἅτινα ἀποδέχονται τὰς ὑποχρεώσεις τὰς διαλαμβανομένας εἰς τὸν παρόντα Χάρτην καὶ ἅτινα κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Ὁργανισμοῦ εἶναι ἱκανὰ καὶ ἔχουσι τὴν διάθεσιν νὰ ἐκπληρώσωσι τὰς ὑποχρεώσεις ταύτας»⁹.

Ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τοῦ ΟΗΕ δὲν περιορίζει τὴν ἐλευθερίαν εἰσόδου εἰς τὸν Ὁργανισμὸν εἰς μόνον τὰ Κράτη τὰ διατηροῦντα ἢ ἀποκτήσαντα τὴν ἀνεξαρτησίαν των κατὰ τὴν λήξιν τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Προβλέπει, ἀντιθέτως,

8. H. Nicolson, *The Evolution of Diplomatic Method*, (Constable & Co, London, 1954), σελ. 73-74.

9. Ἀρθρον 4 τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου.

την δυνατότητα εισόδου, ως ισοτίμων μελών, και των κοινωνιών εκείνων αι
όποιαι δὲν αὐτοκυβερνῶντο εἰσέτι κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἰδρύσεως τοῦ
Ὁργανισμοῦ. Καὶ ἔτι περαιτέρω, συνιστᾷ ἰδίαν τῶν μελῶν ὑποχρέωσιν
νὰ καταστήσουν δυνατὴν τὴν εἰσοδὸν αὐτὴν διὰ τῆς δημιουργίας τῶν καταλ-
λήλων προϋποθέσεων ἀναγωγῆς τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν εἰς αὐτοκυβερνω-
μένας πολιτικῶς συντεταγμένας ὁλότητας. Οὕτω τὸ ἄρθρον 73 τοῦ Κατα-
στατικοῦ Χάρτου ὁρίζει ὅτι :

«Μέλη τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, ἅτινα ἔχουσιν ἢ ἀναλαμβάνουσι τὴν
εὐθύνην τῆς διοικήσεως ἐδαφῶν, τῶν ὁποίων οἱ λαοὶ δὲν ἔχουσιν
εἰσέτι φθάσει εἰς πλήρη βαθμὸν αὐτοδιοικήσεως, ἀναγνωρίζουσι
τὴν ἀρχὴν ὅτι τὰ συμφέροντα τῶν κατοίκων τῶν ἐδαφῶν τούτων εἶναι
προέχοντα, καὶ ἀποδέχονται ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην τὴν ὑποχρέ-
ωσιν νὰ προάγωσιν εἰς τὸν ἀνώτερον βαθμὸν τὴν εὐημερίαν τῶν κα-
τοίκων τῶν ἐδαφῶν τούτων, ἐντὸς τοῦ συστήματος τῆς διεθνοῦς εἰρή-
νης καὶ ἀσφαλείας, ὅπερ ὁ παρὼν Χάρτης ἐγκαθιδρύει, καὶ πρὸς τὸν
σκοπὸν τοῦτον ἀναλαμβάνουσιν :

...

(β) νὰ ἀναπτύσσωσι τὴν αὐτοδιοίκησιν των, νὰ λαμβάνωσι δεόντως
ὑπ' ὄψιν τοὺς πολιτικοὺς πόθους τῶν λαῶν καὶ νὰ τοὺς βοηθῶσιν εἰς
τὴν προοδευτικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐλευθέρων πολιτικῶν θεσμῶν των,
συμφώνως πρὸς τὰς εἰδικὰς περιστάσεις ἐκάστου ἐδάφους καὶ τῶν
κατοίκων του καὶ τὰ ποικίλλοντα στάδια τῆς προόδου των...».

Τὸ δὲ ἄρθρον 76 ὁρίζει ὅτι :

«Οἱ βασικοὶ ἀντικειμενικοὶ σκοποὶ τοῦ συστήματος κηδεμονίας,
συμφώνως πρὸς τὰς προθέσεις τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, τὰς ἐκτε-
θειμένας εἰς τὸ ἄρθρον 1 τοῦ παρόντος Χάρτου θὰ εἶναι :

...

(β) ἡ ὑποβοήθησις τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐκπαι-
δευτικῆς προόδου τῶν κατοίκων τῶν ὑπὸ κηδεμονίαν ἐδαφῶν, καὶ ἡ
προοδευτικὴ ἐξέλιξις των, πρὸς αὐτοδιοίκησιν ἢ ἀνεξαρτησίαν, ὡς
ἤθελε συνάδει πρὸς τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας ἐκάστου ἐδάφους καὶ
τοὺς κατοίκους του καὶ τοὺς ἐλευθέρως ἐκδηλωθέντας πόθους τῶν
ἐνδιαφερομένων λαῶν...».

Οὕτω, ρητῶς ἀναγνωρίζεται, ἅφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἐπὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν «δι-
καίωμα» τῶν μὴ αὐτοκυβερνωμένων καὶ τῶν ὑπὸ κηδεμονίαν ἐδαφῶν, ἅφ'
ἐτέρου δὲ ἡ ἀντίστοιχος «ὑποχρέωσις» τῶν ἀσκούντων τὴν ἐποπτείαν ἐπὶ
τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν νὰ προωθήσουν τὴν πραγμάτωσιν τοῦ «δικαιώματος»
τούτου. Παραλλήλως, διὰ τοῦ ἁρθρου 78 τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου προ-
βλέποντος ὅτι :

«τὸ σύστημα τῆς Κηδεμονίας δὲν θὰ ἐφαρμόζεται εἰς ἐδάφη ἅτινα
κατέστησαν Μέλη τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, αἱ μεταξὺ τῶν ὁποίων

σχέσεις θα βασίζονται ἐπὶ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀρχῆς τῆς κυριάρχου ἰσότητος»,

παρέχεται εἰς τὰ νεωστὶ ἀνεξάρτητα καθιστάμενα κράτη ἡ ἐγγύησις τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀνεξαρτησίας διὰ τῆς ἐκ προοιμίου ἐπεκτάσεως καὶ εἰς αὐτὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ σεβασμοῦ τῆς κυριάρχου ἰσότητός των πρὸς τὰ λοιπὰ μέλη τῆς διεθνούς κοινότητος. Αἱ διατάξεις αὗται νομιμοποιήσασαι τὴν λεγομένην ἀντιαποικιακὴν κίνησιν, ὠδήγησαν εἰς τὴν δημιουργίαν πλειάδος ὅλης νέων, τὸ πρῶτον καθισταμένων ἀνεξαρτήτων, κρατῶν καὶ εἰς τὸν ὑπερδιπλασιασμόν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν τοῦ Ὁργανισμοῦ¹⁰. Ἡ τοιαύτη ἐξέλιξις δὲν δύναται εἶμὴ νὰ ἐπετείνῃ τὴν σημειωθείσαν ἀνωτέρω ἀντίληψιν τῆς ἐνότητος τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἀντικατάστασιν τῆς ἐννοίας τῆς ἀπροσώπου «οἰκουμένης» διὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἐνεργοῦ «παγκοσμιότητος» εἰς τὴν ὁποίαν εὗρηται ἐντεταγμένοι ἐν πλήρει ἀλληλεξαρτήσει καὶ ἀλληλεπιδράσει πᾶσαι αἱ συντεταγμένοι κοινωνίαι, ἀνεξαρτήτως τοῦ βαθμοῦ τῆς πολιτικῆς των ὁλοκληρώσεως καὶ τῆς καθόλου ἀναπτύξεώς των.

III

Αἱ σχέσεις μεταξὺ τῆς Εὐρωπαϊκῆς καὶ ὑπερποντίου Δύσεως ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ ὑπολοίπου κόσμου ἀφ' ἑτέρου, διαφοροποιοῦνται αἰσθητῶς ἐντὸς τῶν διαμορφωθέντων νέων πλαισίων. Διὰ πρώτην φορὰν ἡ Δύσις παύει νὰ ἀποτελῇ τὸ μοναδικὸν κέντρον διαμορφώσεως καὶ ἀσκήσεως τῆς διεθνούς πολιτικῆς. Εὐρίσκεται ἐνώπιον δύο καταστάσεων προκυψασῶν ἐξ αὐτῆς καὶ ἰσταμένων ἤδη ἀντιμετώπων πρὸς αὐτήν. Ἡ μία, ἡ ὑπὸ πολιτικὴν ἐννοιαν Ἀνατολή, ἵσταται ἀντιμέτωπος ἐν πλήρει ἀνταγωνιστικῇ θέσει. Ἡ ἄλλη, ὁ λεγόμενος Τρίτος Κόσμος, ἵσταται ἀντιμέτωπος τόσον αὐτῆς, ὅσον καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἐν ἐπιδιώξει ἀναγνωρίσεως πλήρους ἰσοτιμίας. Εἰς τὰς σχέσεις αὐτὰς κεντρικὸν ρόλον διαδραματίζει ἡ ἀνάπτυξις. Ἐν τῇ προσπάθειά διατηρήσεως τῆς προεξάρχουσας θέσεώς της ἡ Δύσις προσπαθεῖ νὰ διατηρήσῃ τὴν πρωτοπορίαν της εἰς τὴν ἀνάπτυξιν, διαδραματίζουσα ταυτοχρόνως τὸν ρόλον τοῦ φορέως καὶ δότου τῶν μέσων πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν λοιπῶν. Ἡ Ἀνατολή, ἐν ἀνταγωνισμῷ πρὸς τὴν Δύσιν, προσπαθεῖ νὰ ὑπερκεράσῃ τὴν δυτικὴν ἀνάπτυξιν καὶ νὰ προβάλλῃ τὸν ἰδικὸν της τρόπον ὡς τὸν καταλληλότερον πρὸς τὴν ἐπίτευξιν τῶν ἀναπτυξιακῶν στόχων. Ὁ Τρίτος Κόσμος ἐπιδιώκει τὴν ἀνάπτυξιν ὡς μέσον κατακτήσεως τῆς ἀνεγνωρισμένης ἰσοτιμίας του πρὸς τὸν ὑπόλοιπον κόσμον, ἀλλὰ καὶ πρὸς διατήρησιν τῆς αὐτονομίας του εἰς τὸν πρὸς αὐτὸν κατευθυνόμενον ἀνταγωνισμόν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

Ἡ «ἀνάπτυξις» καθίσταται οὕτω ὁ ἐκπεφρασμένος σκοπὸς τῆς πολιτι-

10. Τὸ 1945, ἀμέσως μετὰ τὴν λήξιν τοῦ πολέμου, ὁ ΟΗΕ ἠρίθμει 51 ἰδρυτικὰ μέλη. Τὸ 1968 τὰ μέλη τοῦ Ὁργανισμοῦ ἀνῆρχοντο εἰς 125.

κῆς δράσεως ἐπὶ διεθνoὺς ἐπιπέδου καὶ ὁ προφανὴς ρυθμιστικὸς παράγων τῶν διεθνῶν σχέσεων. Οἱ πολιτικοὶ σκοποὶ, εἴτε ἀποσιωπῶνται, καλυπτόμενοι ὑπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς ἀναπτύξεως, εἴτε ἀξιολογοῦνται ὑπὸ τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συμβιβαστοῦ ἢ μὴ πρὸς τοὺς ἀμέσους ἢ ἀπωτέρους ἀναπτυξιακοὺς σκοποὺς. Ἡ «ἀνάπτυξις», καθισταμένη οὕτω διεθνῶς ἀνεγνωρισμένος ἄμεσος σκοπός, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἐνθεν μὲν τὴν κατὰ νέον ὅλως τρόπον αἰτιολόγησιν καὶ ἀξιολόγησιν τῶν παραδοσιακῶν πολιτικῶν σκοπῶν τῶν μελῶν τῆς διεθνoὺς κοινότητος, ἐτέρωθεν δὲ τὴν ἀπάμβλυνσιν τῆς κλασσικῆς διακρίσεως μεταξὺ Μεγάλων καὶ Μικρῶν Δυνάμεων. Ἡ διεθνὴς πολιτικὴ πρᾶξις δὲν δύναται πλέον νὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν εἰρήνην ὡς εἰς τὴν ἐπιστροφὴν εἰς ἐν status quo ante, ἀλλ' εἰς τὴν εἰρήνην ὡς ἀπαραίτητον ὅρον διὰ τὴν δυνατότητα ὅλων τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν νὰ καταλάβουν, διὰ τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας, ὅλον ἐν ὑψηλότερα ἐπίπεδα ζωῆς. Ἐκπεφρασμένοι στόχοι τῆς διεθνoὺς πολιτικῆς δράσεως δὲν δύναται πλέον νὰ εἶναι ἡ ἀποκατάστασις ἰσορροπίας μεταξὺ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὑπὸ τὴν κλασσικὴν ἔννοιαν τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων καὶ τοῦ ἐπιμερισμοῦ τῆς ἡγεμονίας. Ἡ σημερινὴ διεθνὴς πολιτικὴ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰ κράτη καθ' ἑαυτά. Θέλει νὰ ἀναφέρηται, διὰ τῶν κρατῶν, εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐν γένει, εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ἐν τῷ συνόλῳ της. Χαρακτηριστικὴ, ἐν προκειμένῳ, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ τότε Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Ντὴν Ράσκ ἐν ἔτει 1961, περιγραφὴ τῆς σημειωθεῖσης μεταβολῆς. Ἐλεγεν ὁ κ. Ράσκ :

«Αἱ παλαιαὶ πολιτικαὶ μορφαὶ διελύθησαν. Νεαὶ διεθνεῖς μορφαὶ δημιουργοῦνται. Ὑφιστάμεθα τεραστίαις πιέσεσιν νὰ πραγματοποιήσωμεν οἰκονομικὰς καὶ κοινωνικὰς προόδους εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου, καθὼς μᾶζαι λαῶν, οἱ ὅποιοι εὑρίσκοντο ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὰ ρεύματα τῆς παγκοσμίου κοινῆς γνώμης, τῆς γνώσεως καὶ τῶν πληροφοριῶν, ἀρχίζουν νὰ ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ δυστυχία τῶν δὲν συνιστᾷ μέρος ἐνὸς καθωρισμένου περιβάλλοντος ἐπὶ τοῦ ὁποίου πᾶσα παρέμβασις εἶναι ἀδύνατος» ¹¹.

IV

Ἡ συνοπτικὴ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ εἰς τὰ γεγονότα τῆς τελευταίας πεντηκονταετίας καὶ ἰδιαιτέρως τῆς τριακονταετίας, ἀπὸ τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι σήμερον, ἐπεσήμανε τὴν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς

11. Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν ΗΠΑ Dean Rusk — ἀνεπίσημοι παρατηρήσεις πρὸς ἀνώτατα στελέχη τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἀναδημοσιευθεῖσαι εἰς The Department of State Bulletin, 20 Μαρτίου 1961, σελ. 395-396 — ὡς ἀναφέρεται εἰς G. C. Lodge, Spearheads of Democracy — Labor in the Developing Countries, (Harper and Row, New York, 1962), σελ. XI.

περιόδου αὐτῆς ἐπελθοῦσαν μεταβολὴν εἰς τὴν ἀντίληψιν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ κόσμου ὡς ἐνιαίας διεθνoῦς κοινότητος. Ἐπεσήμανεν ἐπίσης τὸν κεντρικὸν ρόλον τὸν ὁποῖον διεδραμάτισεν ἡ ἔννοια τῆς ἀναπτύξεως, ὡς παράγων διαμορφώσεως τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς εἰς ἐνεργὸν πραγματικότητα. Ἐπεσήμανεν ὁμως καὶ ἐν πρόσθετον στοιχείον. Τὸν κεντρικὸν ρόλον τὸν ὁποῖον διεδραμάτισεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς πραγματικότητος αὐτῆς ὁ κύριος φορεὺς τῶν περὶ παγκοσμιότητος καὶ ἀναπτύξεως ἀντιλήψεων : ὅ,τι περιληπτικῶς χαρακτηρίζεται, ὡς παρὸν καὶ ὡς ἱστορικὴ ἐνότης, διὰ τοῦ ὅρου «Δύσις». Ὁ σημερινὸς κόσμος εἶναι δημιούργημα, ἄμεσον καὶ ἔμμεσον, τῆς Δύσεως. Ὅπως δημιούργημά της εἶναι καὶ αἱ ἀνάγκαι τὰς ὁποίας συνειδητοποιεῖ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐπιδιώκει, μέσῳ τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας, τὴν ἱκανοποίησιν τῶν. Ὅ,τι διὰ τὴν Δύσιν ἀπετέλεσε καὶ ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τῆς πολιτιστικῆς τῆς ἰδιομορφίας τείνει σήμερον νὰ καταστήσῃ παγκοσμίως παραδεκτὸν σύστημα ἀρχῶν καὶ θέσεων. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ ἀποτέλεσμα μακροχρονίων καὶ ἐντόνων διαπολιτιστικῶν σχέσεων τῆς Δύσεως καὶ τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τῆς λοιπῆς οἰκουμένης. Ὅ,τι σήμερον διεθνῶς ἐκφράζεται διὰ τοῦ ὅρου «ἀνάπτυξις» δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἀπόληξις καὶ ὁ καρπὸς τῆς ὑφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν διαπολιτιστικῶν αὐτῶν σχέσεων, διὰ τῶν ὁποίων αἱ ἰδιαίτεραι ἀντιλήψεις τῆς Δύσεως περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς περιβαλλούσης αὐτὸν συνολικῆς, φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς, πραγματικότητος, προβληθεῖσαι καὶ ἐπιβληθεῖσαι ὡς ἀλήθειαι καθολικῆς ἰσχύος τείνουν νὰ καταστοῦν πανανθρώπιναι. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ κατανόησις τοῦ προβλήματος τῆς ἀναπτύξεως, ἐν τῷ συνόλῳ του, καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεις του, δὲν εἶναι δυνατὴ ἄνευ τῆς προηγουμένης ἐρεῦνης τοῦ τί ἐκφράζει εἰς τὰ πλαίσια τοῦ δυτικοῦ χώρου ἡ «ἀνάπτυξις», πῶς λειτουργεῖ ἡ «ἀνάπτυξις» ὡς στοιχεῖον διαμορφώσεως τῆς διεθνoῦς πραγματικότητος καὶ ποῖα τὰ ἐκ τῆς, μέσῳ τῆς «ἀναπτύξεως», διαπολιτιστικῆς ἐπαφῆς τῆς Δύσεως μὲ τὸν λοιπὸν μὴ δυτικὸν κόσμον προκύπτοντα διὰ τοὺς μὲν καὶ διὰ τοὺς δὲ προβλήματα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

Δ'

ΑΠΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΕΙΣ ΚΟΣΜΟΝ

I

Πάν κοινωνικὸν σύστημα ἀποτελεῖ, ἐν ὑστάσει ἀναλύσει, ἐν σύστημα κοινωνικῶν σχέσεων. Πᾶσαι αἱ ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου παρατηρούμεναι μεταξύ τῶν μερῶν του, ατόμων ἢ ομάδων, σχέσεις δὲν εἶναι, ἐκ μόνου τοῦ λόγου ὅτι ἐκτυλίσσονται εἰς κοινωνικὰ πλαίσια, σχέσεις κοινωνικαί. Κοινωνικαί εἶναι ἐκεῖναι αἱ σχέσεις αἱ ὁποῖαι προϋποθέτουν, ἀλλὰ καὶ ἐκδηλώνουν, τὴν ἀμοιβαίαν τῶν μερῶν ἀναγνώρισίν των ὡς κατόχων κοινωνικῶν θέσεων καὶ φορέων ρόλων. Ὅπου ἑλλεῖπει ἡ τοιαύτη ἀμοιβαία ἀναγνώρισις, ἡ μεταξύ τῶν μερῶν σχέσις δὲν εἶναι κοινωνική, εἶναι ἀνομική^{1, 2}. Ἡ ἀνομική σχέσις συνιστᾷ μίαν στιγμὴν κρίσεως, ἡ ὁποία πρέπει νὰ λυθῇ διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς κοινωνικῆς σχέσεως εἰς νέα ἐπίπεδα, διὰ τῆς ἀμοιβαίας ἀναγνώρισεως τῶν μερῶν, ὡς μερῶν, ὑπὸ νέον πρῖσμα θεωμένων. Ἡ ἑλλειψὶς ἀμοιβαίας ἀναγνώρισεως ἐκφράζει μίαν διάστασιν μεταξύ τοῦ τρόπου καθ' ὃν αὐτοπροσδιορίζεται κοινωνικῶς ἑκάτερον τῶν μερῶν καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν προσδιορίζεται τοῦτο ὑπὸ τοῦ ἐτέρου μέρους. Ἡ ἀνομική σχέσις καθιστᾷ ἐκδηλον, ἐπομένως, εἰς ἑκάτερον τῶν μερῶν μίαν ὑφισταμένην κρίσιν κοινωνικῆς ταυτότητος. Εἶναι δὲ ἡ κοινωνικὴ ταυτότης ἡ σύμπτωσις τῆς αὐτοπαραστάσεως τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὴν περὶ αὐτοῦ ἀντίληψιν τῶν ὑπολοίπων, πρὸς οὓς προβάλλεται ἡ αὐτοπαράστασις αὐτή.

Ἡ αὐτοπαράστασις (self-image) ἀποτελεῖ τὸν τρόπον καθ' ὃν τὸ ὑποκείμενον ἀντιλαμβάνεται τὸν ἑαυτὸν του ὡς ἰδίαν ὄντοτητα εἰς τὰ πλαίσια τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, εἰς τὸ ὁποῖον εὔρηται ἐντεταγμένον. Πρόκειται ἐνταῦθα εἰς σύνθετος αὐτοπροσδιορισμὸς ἐπιχειρούμενος εἰς τρία

1. Ἡ ἔννοια τῆς ἀνομίας (anomie) ἐκφράζει, κατὰ τὸν E. Durkheim τὴν ἑλλειψιν ρυθμιστικῶν κανόνων. Στὴν οὐσίαν πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ φαινομένου. Οἱ ρυθμιστικοὶ κανόνες θεμελιώνουν καὶ αὐτοματοποιοῦν τὴν ἀμοιβαίαν ἀναγνώρισιν τῶν μερῶν. Ἀμφισβήτησις τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ρυθμιστικοῦ κανόνος συνιστᾷ, ἐν τῇ οὐσίᾳ της, ἀμφισβήτησιν τῆς σχέσεως, ὡς σχέσεως μεταξύ δύο κατόχων θέσεων καὶ φορέων ρόλων τελούντων ἐν ἀλληλεξαρτήσει.

2. Δὲν χαρακτηρίζεται ὡς κοινωνικὴ ἢ ἀνομικὴ σχέσις διότι δὲν εἶναι συνέχουσα. Ἡ ἀνομικὴ σχέσις ὁδηγεῖ εἰς κοινωνικὴν ἀποδιοργάνωσιν, ἐνῶ ἡ κοινωνικὴ σχέσις ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν κοινωνικῆς ὁργανώσεως.

ταυτοχρόνως επίπεδα. Τὸ ὑποκειμενικὸν ἐγὼ προσδιορίζεται πρῶτον καθ' ἑαυτό, δεύτερον, ὡς πρὸς τὰς σχέσεις του (ὡς κατόχου θέσεως καὶ φορέως ρόλου) πρὸς τὸ σύνολον καὶ τέλος, τρίτον, ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τοῦ συνόλου πρὸς τὸ ἐγὼ, ὡς πρὸς τὸν τρόπον, δηλαδή, καθ' ὃν βεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ συνόλου ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τοῦ ὑποκειμένου. Εἰς τὸν αὐτοπροσδιορισμὸν τοῦ ὑποκειμένου λειτουργεῖ, ἐπομένως, μία συνεχῆς ἀντιπαράθεσις τῆς καθ' ὑποκειμενικὸν τρόπον ἀντιλαμβανομένης ἰδιαιτερότητος τοῦ ἐγὼ (τί εἶναι καθ' ἑαυτό καὶ τί διαφέρει ἀπὸ πάντας τοὺς λοιποὺς) καὶ τοῦ καθ' ὑποκειμενικόν, ἐπίσης, τρόπον ἀντιλαμβανομένου συνόλου (τί εἶναι καθ' ἑαυτό καὶ τί διαφέρει ἀπὸ τοῦ ἐγὼ), πρὸς καθορισμὸν τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐντάσσεται ἡ ὑποκειμενικὴ ἰδιαιτερότης εἰς τὸ περιβάλλον αὐτὴν σύνολον (θέσις καὶ ρόλος τῆς ἐν αὐτῷ). Ἐφ' ὅσον αἱ πρὸς τὸ ὑποκείμενον σχέσεις τοῦ συνόλου βεβαιώνουν τὴν αὐτοπαράστασιν τοῦ ὑποκειμένου, πρὸκύψασαν ἐκ τῆς ἀνωτέρω περιγραφείσης διαδικασίας αὐτοπροσδιορισμοῦ, ἡ κοινωνικὴ ταυτότης τοῦ ὑποκειμένου θεωρεῖται, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς του, θεμελιωμένη. Ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τοῦ ὑποκειμένου ἐν σχέσει πρὸς ἐν ἀτομοκεντρικῶς προσδιορισμένον περιβάλλον φαίνεται ἀνταποκρινόμενος πρὸς τὰ πράγματα καὶ καθίσταται, διὰ τὸ ὑποκείμενον ἀντικειμενικός. Ἡ κοινωνικὴ ταυτότης τοῦ ὑποκειμένου καθίσταται ἐνεργός, ἐκδηλουμένη δι' ἑνὸς πλέγματος κοινωνικῶν σχέσεων, αἱ ὁποῖαι διὰ τὸ ὑποκείμενον θὰ ἀποτελοῦν τὴν συνεχῆ ἀναγνώρισιν καὶ βεβαίωσιν τῆς ταυτότητός του. Ἐφ' ὅσον, ὅμως αἱ πρὸς τὸ ὑποκείμενον σχέσεις τοῦ συνόλου δὲν βεβαιοῦν τὴν αὐτοπαράστασιν τούτου, αἱ ἀμοιβαῖαι μεταξὺ συνόλου³ καὶ ὑποκειμένου σχέσεις θὰ εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀνομικαί, καθιστῶσαι ἐκδηλον τὴν ὑφισταμένην εἰς τὸ ὑποκείμενον κρίσιν ἐκ τῆς ἀβεβαιότητος τῆς κοινωνικῆς του ταυτότητος.

Τρεῖς εἶναι ἐν προκειμένῳ αἱ δυνατὰ λύσεις τῆς κρίσεως. Ἡ πρώτη ἔγκειται εἰς τὴν ἐξώθησιν τῆς κρίσεως εἰς τὸ ἀκράϊον τῆς σημείον, τὴν ἄρσιν τῆς σχέσεως ὑποκειμένου-συνόλου. Τοῦτο δύναται νὰ συμβῇ εἴτε διὰ τῆς ἰδίας τοῦ ὑποκειμένου ἐξόδου ἐκ τοῦ συνόλου, εἴτε διὰ τῆς ἀποβολῆς τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὸ σύνολον. Ἡ δευτέρα λύσις ἔγκειται εἰς τὴν προσαρμογὴν τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τοῦ ὑποκειμένου κατὰ τρόπον ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὴν περὶ αὐτοῦ ἀντίληψιν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Πρόκειται, οὐσιαστικῶς, περὶ μιᾶς διαδικασίας ἐπανεντάξεως τοῦ ὑποκειμένου ὑπὸ νέους ὅρους. Ἡ τρίτη λύσις εἶναι ἡ τῆς ὑπὸ τοῦ συνόλου τελικῆς ἀναγνώρισεως καὶ ἀποδοχῆς τῆς αὐτοπροσδιορισθείσης ἰδιαιτερότητος τοῦ ὑποκειμένου. Πρόκειται περὶ προσαρμογῆς τοῦ συνόλου εἰς τὰς ἀπαιτή-

3. Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐνταῦθα τὸ γεγονός ὅτι τὸ σύνολον δὲν γίνεται ἀμέσως ἀπὸ τὸ ὑποκείμενον ἀντιληπτὸν ἐν τῇ ὁλότητί του, ἀλλ' ἐμμέσως διὰ τῶν μερῶν του, πρὸς τὰ ὁποῖα ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν τὸ ὑποκείμενον καὶ τὰ ὁποῖα συνιστοῦν οὕτω δι' αὐτὸ τοὺς οἰονεῖ ἐκπροσώπους καὶ ἐνσαρκωτάς τοῦ εὐρυτέρου συνόλου.

σεις τοῦ ὑποκειμένου, ἢ, ὅπερ τὸ αὐτόν, εἰς ἀναπροσαρμογὴν τῆς αὐτο-
παραστάσεως τοῦ συνόλου ἔναντι τοῦ ὑποκειμένου. Ποία λύσις θὰ ἀκο-
λουθηθῇ εἰς ἐκάστην συγκεκριμένην περίπτωσιν δὲν δύναται ἐκ τῶν προ-
τέρων νὰ καθορισθῇ. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ τρόπου λύσεως τῆς κρίσεως ἐξαρτᾶ-
ται ἀπὸ τὰς ἐπικρατούσας ἐκάστοτε συνθήκας καὶ τὸν δυναμισμόν ἐκατέ-
ρου τῶν παραγόντων. Ἐν εἶναι τὸ βέβαιον : ὅτι ἡ κρίσις δὲν δύναται νὰ
παραμένῃ ἑσσεῖ ἄλυτος. Διότι τότε τίθεται ἐν ἀμφισβητήσῃ ἡ λειτουρ-
γία τοῦ συνόλου ὡς συστήματος, ὡς πλαισίου ἐντὸς τῶν ὁποίων σχημα-
τίζονται καὶ ἐκδηλοῦνται διηρθρωμένοι κοινωνικαὶ σχέσεις.

Πᾶσα κρίσις ἀποτελεῖ φαινόμενον καθιστῶν ἐκδηλον τὴν διατά-
ραξιν μιᾶς ἤδη ἀποκατεστημένης ἰσορροπίας μεταξὺ δύο ἢ πλειόνων δυ-
νάμεων. Συνθήκως λαμβάνεται ὡς ἑκτακτον, ἀσυνεχές καὶ ἐξωτερικὸν γεγο-
νὸς αἶρον τὴν σταθερότητα τοῦ συστήματος, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ὁποίου
ἐμφανίζεται. Ἡ τάσις εἶναι, κατὰ κανόνα, ἡ ἄρσις τῶν συνεπειῶν τῆς κρί-
σεως διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πραγμάτων εἰς τὴν προτέραν τῶν κατὰ-
στασιν ἢ, ὅπου τοῦτο εἶναι ἀνέφικτον, διὰ τῆς δημιουργίας μιᾶς νέας
ἰσορροπίας εἰς ἣν ὁ διαταρακτικὸς τῆς προγενεστέρας παράγων ἐντάσ-
σεται ἐπὶ μονίμων βάσεων. Ὑφίσταται ὅμως πάντοτε ἡ δυνατότης, ἔστω
καὶ ἂν τοῦτο ἀπετέλει πάντοτε τὴν ἐξαίρεσιν, νὰ θεωρηθῇ ἡ κρίσις ὡς μόνι-
μος, ἐγγενὴς εἰς τὸ σύστημα, παράγων. Ἡ σταθερότης τοῦ συστήματος
δὲν δύναται τότε νὰ ἐπιτευχθῇ εἰμὴ μόνον διὰ τῆς θεσμοποιήσεως τῆς κρί-
σεως. Τὸ σύστημα ὀργανοῦται περὶ τὴν κρίσιν. Δημιουργεῖ μηχανισμοὺς
διὰ τῶν ὁποίων ἡ κρίσις μορφοποιεῖται ἐντὸς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον
συγκεκριμένων πλαισίων, ὡς καὶ μηχανισμοὺς διὰ τῶν ὁποίων ἐπιτυγχάνεται
ἡ συνεχὴς ἀνασύνταξις, ἡ συνεχὴς ἀποκατάστασις μιᾶς προσκαίρου ἰσορ-
ροπίας ἐπὶ νέων ἐκάστοτε βάσεων⁴, διατηρουμένων σταθερῶν τῶν πλαι-
σίων τοῦ συστήματος. Εἰς τὰ πλαίσια ἐνὸς συστήματος κοινωνικῶν σχέ-
σεων μία τοιαύτη περὶ κρίσεως ἀντίληψις θὰ ὠδήγῃ εἰς δημιουργίαν μηχαν-
ισμῶν μεταβολῶν τῶν αὐτοπροσδιορισμῶν καὶ τῶν ἐκατέρωθεν ἀναγνω-
ρίσεων, εἰς ἓν σύστημα ἀνακατατάξεως τῶν κοινωνικῶν ταυτοτήτων καὶ
τῶν κοινωνικῶν σχέσεων⁵.

4. Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα ἀπλῇ θεωρητικῇ κατασκευῇ. Χαρακτηριστικὰ παρα-
δείγματα μιᾶς τοιαύτης προσεγγίσεως τῆς κρίσεως συνιστοῦν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ αἱ
ἀκόλουθοι περιπτώσεις. Ἡ διαδικασία τῆς ἐλεγχόμενης κοινωνικῆς μεταβολῆς ἀπο-
τελεῖ προσπάθειαν ὀργανώσεως τῆς κρίσεως διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἐκδηλώσεώς
τῆς καὶ τῆς ἐγκαίρου διαρθρωτικῆς προσαρμογῆς. Ἡ δημοκρατία, ὡς πολίτευμα, συνι-
στᾷ μίαν παράλληλον προσπάθειαν ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ ἐπιπέδου, διὰ τῆς ὀργανώσεως
τοῦ τρόπου ἐκδηλώσεως νέων συμφερόντων καὶ ἀνακατατάξεως τῶν ἐκφραζουσῶν αὐτὰ
δυνάμεων ἐντὸς τῶν σταθερῶν ὀργανωτικῶν πλαισίων τῆς πολιτείας. Ἡ ἐπιστημονικὴ
μέθοδος, συνιστᾷ τρόπον συνεχοῦς ἀναπροσαρμογῆς τῶν κεκτημένων γνώσεων ἐπὶ
νέων ἢ διαφοροτρόπως διαγνωττομένων γεγονότων καὶ φαινομένων.

5. Ἡ λεγομένη κάθετος κοινωνικὴ κινητικότητα ἀποτελεῖ τὴν ἐκφρασιν ἐνὸς τοι-
οῦτου συστήματος ἀναπροσαρμογῶν κοινωνικῆς ταυτότητος καὶ κοινωνικῶν σχέσεων.

II

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσα ἀνάλυσις δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς διαγνωστικὸν μέσον τῶν παρατηρουμένων σχέσεων καὶ διαδικασιῶν εἰς τὰ πλαίσια ομάδων αποτελουμένων ἐξ ατόμων ἢ ἐξ εὐρυτέρων κοινωνικῶν συνόλων. Δύναται, ἐπομένως, νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μέσον διαγνώσεως τῶν σχέσεων καὶ διαδικασιῶν εἰς διαπολιτιστικά πλαίσια, ὅπου θέσιν ὑποκειμένου κατέχουν αἱ ἐπὶ μέρους αὐτοπροσδιοριζόμεναι πολιτιστικαὶ ἐνότητες ἐν συσχετίσει πρὸς πάσας τὰς λοιπὰς πολιτιστικὰς ἐνότητες.

Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρει νὰ διερευνηθοῦν ὁ τρόπος καθ' ὃν αὐτοπροσδιορίζεται μία πολιτιστικὴ ἐνότης, ἡ Δύσις, καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς λοιπὰς ἐνότητες, πρὸς τὰς ὁποίας εὐρίσκει ἑαυτὴν ἀντιμέτωπον· ὁ τρόπος καθ' ὃν προβάλλει τὴν αὐτοπροσδιοριζομένην ἰδιαιτερότητά της εἰς τὸν περιβάλλοντα αὐτὴν χώρον τῆς λοιπῆς ἀνθρωπότητος· ὁ τρόπος καθ' ὃν γίνεται ὑπὸ τῶν λοιπῶν μελῶν τῆς παγκοσμίου κοινότητος δεκτὴ ἢ οὕτω προβαλλομένη αὐτοπροσδιοριζομένη ἰδιαιτερότης· τέλος, αἱ συνέπειαι τῆς διαπολιτιστικῆς αὐτῆς ἐπαφῆς διὰ τε τὴν Δύσιν καὶ τὰς ὑπολοίπους ἐνότητας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀνθρωπίνην κοινότητα ἐν τῷ συνόλῳ της.

III

Βασικὸν στοιχεῖον ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἱ λαοὶ θεμελιοῦν τὴν ταυτότητά των εἶναι ὁ πολιτισμὸς των, τὸ σύνολον τῶν ἀξιῶν καὶ ἀρχῶν ἐφ' ὧν ἐδράζονται ἡ ἰδιαίτερα κοινωνικὴ των ὀργάνωσις καὶ λειτουργία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνταξίς των εἰς εὐρύτερα διεθνῆ κοινωνικὰ σύνολα, τὰ ὁποῖα, ὡς φορεῖς κοινῶν πρωταρχικῶν πολιτιστικῶν στοιχείων, ἀποκτοῦν ἰδίαν συλλογικὴν ταυτότητα, ὡς ἐνιαῖοι πολιτιστικοὶ χώροι, εἰς τὰ πλαίσια τῆς καθόλου οἰκουμένης. Ἐξ ἄλλου, δεδομένου ὅτι εἷς ἐκ τῶν πόλων τῆς ταυτότητος εἶναι ὁ ὑποκειμενικὸς αὐτοπροσδιορισμὸς τῆς ἰδιαιτερότητος, ἔπεται ὅτι, προκειμένου περὶ λαῶν, ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι δυνατὸς εἰμὴ μόνον εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς ἐθνοκεντρικῆς ἀντιλήψεως τοῦ κόσμου. Ὁ κόσμος συλλαμβάνεται, ὡς ἔννοια καὶ παράστασις, μὲ βάσιν τὴν ὑπὸ τῆς αὐτοπροσδιοριζομένης ἰδιαιτερότητος ὑπολαμβανομένην θέσιν της, καὶ τὸν πρὸς τὴν θέσιν αὐτὴν ἀντιστοιχοῦντα ρόλον, ἐν αὐτῷ. Ὁ ἐθνοκεντρικὸς ὁδηγεῖ οὕτω εἰς μίαν θεώρησιν τοῦ κόσμου ὡς ἀποτελοῦντος μίαν δυαδικὴν πραγματικότητα ὅπου τὸ συλλογικὸν «ἡμεῖς» συνυπάρχει, συνεχῶς ἀντιμέτωπον, μὲ «πάντας τοὺς λοιπούς»⁶.

6. Πρβλ. C.A.O. van Nieuwenhuijze, *Cross-Cultural Studies*, (Mouton, The Hague, 1963), σελ. 222: «Ὅπως ὁ φορεὺς παντὸς ἑτέρου πολιτισμοῦ, ὁ Δυτικὸς — ἢ ἀκριβέστερον ὁ Εὐρωπαϊὸς — ἄνθρωπος ἀντελήφθη τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἰδίου του πολιτισμοῦ

Ἡ ἀντιδιαστολή τοῦ «ἡμεῖς» ἀπὸ «πάντας τοὺς λοιποὺς» γίνεται μετὰ βάσιν πάντοτε τὸ προεξάρχον ἐκεῖνο πολιτιστικὸν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα, τὸ ὁποῖον ἐνῶ ἐρμηνεύει τὴν πραγματικότητα θεμελιώνει, ἀλλὰ καὶ ἀξιολογεῖ, τὴν ιδιαιτερότητα τοῦ «ἡμεῖς» ἐναντὶ «τῶν λοιπῶν» καὶ δικαιολογεῖ τὴν θέσιν καὶ τὸν ρόλον τοῦ «ἡμεῖς» εἰς τὰ πλαίσια «τῶν λοιπῶν». Τὸ φαινόμενον τοῦτο μετὰ ιδιαιτέραν ἔντασιν καὶ ἀξιοσημείωτον ἐπανάληψιν ἐμφανίζεται εἰς τὸν χρόνον τῆς Δύσεως, ὅπου ἐκδηλώνεται ὄχι ἀπλῶς μετὰ τὴν προβολὴν τοῦ προεξάρχοντος πολιτιστικοῦ γνωρίσματος, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐθνοκεντρικὴν προβολὴν τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐκφράζει ὁ ἐκάστοτε θεωρούμενος (ἢ αὐτοθεωρούμενος) ὡς σηματοφόρος τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Γεγονὸς τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ὀδηγήσῃ, καὶ συχνάκις ὀδήγησεν, εἰς τὴν ταυτόχρονον προβολὴν τῆς ιδιαιτερότητος τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων (καὶ ἐνίοτε ἀντιφατικῶν) βασικῶν χαρακτηριστικῶν του. Ἡ βεβαίως, ἐπομένως, ὅτι «πᾶς μὴ Ἕλλην βάρβαρος», ὅπου τὸ «βάρβαρος» ἀπὸ ἐξωτερικὸν γλωσσικὸν καθίσταται τελικῶς ἐσωτερικὸν πολιτιστικὸν γνώρισμα, ἢ διάκρισις Χριστιανῶν καὶ «ἐθνικῶν», ἢ ἀντιδιαστολή μεταξὺ «πολιτισμένου» καὶ «πρωτογόνου» ἢ «ἀπολιτίστου», ὡς ἄλλωστε καὶ ἡ σημερινὴ διάκρισις μεταξὺ «ἀνεπτυγμένων» καὶ «ὕπαναπτύκτων», τὴν αὐτὴν ἐθνοκεντρικὴν τὰσιν αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς δυτικῆς πολιτιστικῆς ιδιαιτερότητος ἐκφράζουν, μετὰ διάφορον ἐκάστοτε κριτήριον αὐτοσυνειδήσεως καὶ αὐτο-διαστολῆς ἀπὸ τοὺς «λοιποὺς».

Ἐχει ιδιαιτέραν σημασίαν τὸ γεγονὸς ὅτι, παρ' ὅλας τὰς συντελεσθείσας καὶ συντελουμένας ἐσωτερικὰς μεταβολάς, ἡ Δύσις ἀντιλαμβάνεται ἑαυτὴν ὡς μίαν πολιτιστικὴν ἐνότητα, ὡς μίαν πολιτιστικὴν συνέχειαν εἰς τὸν ἱστορικὸν χρόνον, ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως μέχρι σήμερον. Πᾶσα σημειουμένη θεμελιώδης μεταβολή, ἀντὶ νὰ λαμβάνηται ὡς ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς θέσεως, θεωρεῖται ὡς μία νέα κατάκτησις, ὡς ἐν βῆμα πρὸς τὰ πρόσω. Ἐξ ἐτέρου, ἐν τῇ μορφοποιήσει τῆς αὐτοσυνειδήσεώς της ὡς πολιτιστικῆς ιδιαιτερότητος, ἡ Δύσις ἐθεώρησε ἑαυτὴν πάντοτε, ὡς ἄλλωστε συνέβη καὶ μετὰ ἄλλους πολιτισμούς, ὡς κατέχουσαν ἀνωτέραν τῶν «λοιπῶν» θέσιν, ὡς πλησιέστερον εὐρισκομένην πρὸς τὴν ἀλήθειαν, πρὸς τὴν ἀληθῆ φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω, πᾶσα ἱστορικὴ στιγμή ἰσχυροποιεῖ τὴν αἴσθησιν τῆς ποιοτικῆς ὑποστάσεως τοῦ δυτικοῦ «ἡμεῖς» ἀπὸ πάντας τοὺς «λοιποὺς». Διότι πᾶσα ἱστορικὴ στιγμή συνδυάζει τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνωτέρου δυτικοῦ πολιτισμοῦ μετὰ τὴν ἐσωτερικὴν τῆς Δύσεως πρόοδον. Ἡ αὐτοπαράστασις τῆς Δύσεως ἐκφράζει τὴν αἴσθησιν τῆς προόδου ἐν σχέσει πρὸς ἑαυτήν, ἀπολύτως καὶ ἄνευ ἀναφο-

(βεβαίως κατ' ἀρχὴν δι' ἑαυτὸν — ἀλλ' ἡ ἄποψις αὕτη ὑπαισέρχεται μόνον a posteriori). Ὅπως ὁ φορεὺς παντὸς ἐτέρου πολιτισμοῦ, ἔτεινε νὰ ἐκφράσῃ τὴν συνείδησιν ταύτην κατὰ τρόπους σιωπηρῶς ἢ ρητῶς διακρίνοντας τὸν ἴδιον αὐτοῦ πολιτισμὸν ἀπὸ πάντα ἄλλον».

ρᾶς πρὸς τοὺς «λοιπούς», καὶ τὴν ταυτόχρονον αἴσθησιν τῆς αὔξανομένης προόδου κατὰ τρόπον σχετικόν, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν ὑπόλοιπον κόσμον.

Τοῦτο ὀφείλεται εἰς πλείονας ταυτοχρόνως λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ἡ «πρόοδος» ἀπετέλεσεν ἀνέκαθεν θεμελιώδη ιδέαν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. «Οἱ Ἕλληνες ἦσαν οἱ πρῶτοι οἱ ὅποιοι συνέλαβον τὴν ἔννοιαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς προόδου τῆς βασιζομένης ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης προσπάθειας καὶ τῆς προϊούσης γνώσεως»⁷. Ἐννοίαν τὴν ὁποίαν οὐδέποτε ἐγκατέλειψεν ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος, ὁ θεωρήσας πάντοτε ἑαυτὸν κληρονόμον καὶ συνεχιστὴν τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνων.

Ὁ δεῦτερος λόγος ἔγκειται εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς Δύσεως ὡς πολιτισμοῦ ἐπικοινωνοῦντος καὶ διευρυνομένου. Ἀποτελεῖ ἴσως «νόμον», κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ A. Toynbee,

«ὅτι οἱ πολιτισμοὶ ἀσκοῦν, ἐπὶ τῆς πέραν τῶν συνόρων των Ἀνθρωπότητος, μίαν ὧσιν καὶ μίαν ἔλξιν — μίαν φυγόκεντρον ὧσιν κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀκτινοβολίας καὶ μίαν κεντρομόλον ἔλξιν κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς προσελκύσεως . . . Αἱ ὁδοὶ αἱ ὁποῖαι ἀποκλίνουν ἀπὸ, ἢ συγκλίνουν πρὸς αὐτόν (τὸν πολιτισμὸν), . . . μεταφέρουν ἓνα ρεῦμα διπλῆς κατευθύνσεως — ἐξαγωγᾶς καὶ εἰσαγωγᾶς, ἐξερχομένους καὶ εἰσερχομένους μετανάστας, ἐκπεμπομένας καὶ ἀποδεχομένας πολιτιστικὰς ἐπιρροάς»⁸.

Ἄλλ' ὁ «νόμος» οὗτος δὲν ἐκφράζει παρὰ τὸ σύνηθες ἀποτέλεσμα μιᾶς οἰασδῆποτε ἐπικοινωνίας, δεδομένου ὅτι εἰς ἐκάστην ἐπικοινωνιακὴν σχέσιν ἕκαστον μετέχον μέρος ἐνεργεῖ ταυτοχρόνως ὡς πομπὸς καὶ ὡς δέκτης μηνυμάτων καὶ ἐπιρροῶν. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὅποιον δὲν λέγει ὁ «νόμος» οὗτος εἶναι κατὰ πόσον οἱ πολιτισμοὶ θ ἔ λ ο υ ν νὰ ἐπικοινωνοῦν. Ὑπάρχουν πολιτισμοὶ ἐπιδιώκοντες τὴν ἀπομόνωσίν των, ὡς ἀναγκαῖον ὄρον διατηρήσεως τῆς ἰδιαιτερότητός της. Ὁ σινικὸς πολιτισμὸς ἀποτελεῖ κλασσικὸν ἐν προκειμένῳ παράδειγμα. Τὰ σινικὰ τείχη δὲν ἐξεπλήρουν ἀμυντικὸν μόνον σκοπὸν. Ἐπεδίωκαν νὰ ἀποκλείσουν τοὺς «λοιπούς», ἐκ τῆς Οὐρανίας Αὐτοκρατορίας. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀντίδρασις τὴν ὁποίαν προέβαλλε ἡ Αὐτοκρατορία εἰς τὴν ἐλευθέραν διείσδυσιν τῶν δυτικῶν εἰς τὸν χῶρον της. Εἶναι δὲ σχετικῶς πρόσφατος ὁ χαρακτηρισμὸς ὑπὸ τοῦ στρατάρχου Τσάγκ Κάϊ Σέκ τοῦ μὴ σινικοῦ κόσμου ὡς «ἔξω κόσμου».⁹ Τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς ἴσχυε πάντοτε διὰ τὴν Δύσιν. Δι' αὐτὴν ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν «ὑπολοίπων» συνίστα πάντοτε θεμελιώδη ὄρον τῆς ὑπάρξεώς της καὶ

7. Sir R. W. Livingstone, *Greek Ideals and Modern Life*, (Oxford University Press, London, 1947) σελ. 64.

8. A. Toynbee, *A Study of History*, (Oxford University Press, London, 1962), Τομ. I, σελ. 240.

9. F. S. C. Northrop, *The Meeting of East and West*, (MacMillan, New York, 1960), σελ. 427.

τῆς συνεχοῦς ἐνεργοῦ θεμελιώσεως τῆς αὐτοσυνειδήσεως καὶ τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς ¹⁰.

Οὐδείς, ἴσως, ἄλλος πολιτισμὸς ἐπραγματοποίησεν μὲ τόσῃν συχνότητῃ καὶ σταθερότῃ ἐξόδους πρὸς τὸν ὑπόλοιπον κόσμον μὲ τὸν σκοπὸν νὰ γνωρίσῃ δι' αὐτοῦ τὸν ἴδιον ἑαυτὸν του. Οὐδείς, ἴσως, ἄλλος πολιτισμὸς ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ, ὡς μονίμως χαρακτηριστικὸν τύπον, τὸν «περιηγητήν», τὸν ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος «πολλὰ ἄστεα ἔγνω». Τὸ ἰδιαίτερον τοῦτο γνῶρισμα τῆς Δύσεως, ἡ ἐνεργὸς ἐξοδὸς τῆς πρὸς ἄμεσον ἐπαφὴν μὲ τὴν περιβάλλουσαν αὐτὴν πραγματικότητα πρὸς θεμελίωσιν τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς, εἶχε περαιτέρω ἀποτελέσματα ἰδιαιτέρας, ἀπὸ τῆς ἐνταῦθα ἐξεταζομένης ἀπόψεως, σημασίας.

Τὸ πρῶτον. Ἡ συνεχὴς διεύρυνσις τῶν ὀριζόντων τῆς Δύσεως καὶ ἡ ἐντεῦθεν τάσις τῆς ὁ ἰδιόμορφος πολιτισμὸς τῆς νὰ ἀναχθῇ εἰς πανανθρώπινον. Τοῦτο καθίστατο δυνατὸν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐνεργὸς συνάντησις μὲ τοὺς «λοιποὺς» εἶχε πάντοτε ἀναλυτικὸν χαρακτήρα. Σκοπὸς τῆς ἡ γνῶσις τοῦ ἀνθρωπίνου, ἡ ἀναζήτησις τοῦ κατευθυντηρίου τῆς ἀνθρωπίνης πράξεως λόγου. Καὶ ἐξ αὐτοῦ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ λόγου τούτου καὶ ἡ μεταφορὰ του εἰς τὰ ἴδια. Διεύρυνσις τῶν ὀριζόντων δὲν ἐσήμαινε μόνον διεύρυνσιν τῆς βάσεως τῆς γνώσεως, ἀλλὰ καὶ διεύρυνσιν τῆς ἐφαρμογῆς τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς «οἰκουμένης», τοῦ γνωρίμου κόσμου. Ἐχομεν οὕτω τελικῶς μίαν μόνιμον τάσιν ἀποδοχῆς καὶ ἀφομοιώσεως ξένων πολιτιστικῶν στοιχείων εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς ἐλαστικῆς πολιτιστικῆς ἰδιαιτερότητος.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἓν ἕτερον, ἀντίστροφον. Τὴν ἀποστολικὴν τάσιν τῆς Δύσεως. Θεωροῦσα ἑαυτὴν ὡς τὸν φορέα τῆς ἀληθείας, ἡ Δύσις βλέπει εἰς ἑαυτὴν ἓνα συγκεκριμένον ρόλον : τὸν εὐαγγελισμόν τῆς ἀληθείας. Ὁ ρόλος οὗτος θὰ λάβῃ διαφόρους μορφὰς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Θὰ γίνῃ διάδοσις παιδείας, διάδοσις τῆς πίστεως, θὰ ἀναληφθῇ ὡς «τὸ φορτίον τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου», ὡς «ἐκπολιτιστικὴ ἀποστολή», ὡς «μετάδοσις τῆς τεχνικῆς», τοῦ «know how». Καὶ ὅσον ἡ ἀποστολικὴ αὐτὴ δραστηριότης θὰ εἶναι ἀποτελεσμα-

10. «Ὁ Δυτικὸς ἄνθρωπος, ἀντιθέτως πρὸς τὸν φορέα παντὸς σχεδὸν ἑτέρου πολιτισμοῦ, δὲν ἱκανοποιήθη ὅταν κατέδειξε τὸ μοναδικὸν τοῦ ἰδιοῦ του πολιτισμοῦ, ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς πάντα ἄλλον πολιτισμόν, δι' ἑνὸς ὅρου ἢ ἑνὸς ζεύγους ὅρων ἀντιδιαστελλόντων τὸν ἓνα ἀπὸ τὸν ἄλλον. Εἰς τὴν πραγματικότητα, τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τοιαῦτα, ὥστε διὰ τὴν αὐτοβεβαίωσιν τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ παράσχουν τοιαῦτα ἐνδείξεις, ἀπαιτεῖται τι τὸ πλεόν. Πέραν τῆς ἐκφράσεώς του διὰ μιᾶς διακρινούσης ὁρολογίας, πρέπει νὰ εἶναι ἐνεργὸς καὶ μάλιστα διηνεκῶς ἐνεργός. Διὰ λόγους ἀποκλειστικῶς ἰδικούς του, ὁ Δυτικὸς ἄνθρωπος ἔπρεπε νὰ ἐξέλθῃ καὶ νὰ συναντήσῃ τὸν μὴ Δυτικὸν ἄνθρωπον πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, τούτου ὄντος τοῦ ἰδιαίτερου του τρόπου αὐτο - βεβαιώσεως». C. A. O v a n N i e u w e n h u i j z e, Cross - Cultural Studies, (Mouton, The Hague, 1963), σελ. 223.

τική, ἐν τοσούτῳ θὰ διευρύνωνται τὰ ὅρια τῆς Δύσεως διὰ τῆς ἐντάξεως εἰς τοὺς κόλπους τῆς τῶν ἀσπαζομένων τὰς θεμελιώδεις πολιτιστικὰς τῆς θέσεις.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Δύσις ἦτο πάντοτε πρόθυμος νὰ ἀποδεχθῇ καὶ ἀφομοιώσῃ πολιτιστικὰ στοιχεῖα, ξένα πρὸς αὐτὴν καὶ ἐξωθεν ἐρχόμενα, καὶ νὰ τὰ ἀναγάγῃ εἰς στοιχεῖα ἴδια τοῦ πολιτισμοῦ τῆς, καθιστᾷ, ὡς εἰκός, ἐυκολωτέραν τὴν διαδικασίαν τῆς σταδιακῆς ἐντάξεως τῶν φορέων τῶν ξένων αὐτῶν στοιχείων εἰς τὰ πλαίσιά τῆς. Ὑπὸ μίαν προϋπόθεσιν πάντοτε. Ὅτι οἱ ἐντασσόμενοι θὰ ἀνάγουν εἰς ἰδικὸν τῶν τὸν ἐνιαῖον δυτικὸν πολιτισμόν. Οὕτω, ἀπὸ τῆς θέσεως «πᾶς μὴ Ἑλλήν βάρβαρος» θὰ μεταβῶμεν εἰς τὴν θέσιν «Ἑλληνες εἰσὶν οἱ τῆς ἡμετέρας παιδείας μετέχοντες», ἡ Ρωμαϊκὴ ὑπηκοότης θὰ ἐπεκταθῇ εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Pax Romana, ὅπως ἀργότερον ἡ Βρετανικὴ καὶ ἡ Γαλλικὴ ὑπηκοότης θὰ καλύψουν ὁλόκληρον τὴν ἑκτασιν τῶν αὐτοκρατοριῶν αὐτῶν. Ἀπὸ τῆς ἀνοργανώτου οἰκουμένης θὰ ἀναχθῶμεν εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἑθνῶν καὶ ἀργότερον εἰς τὸν Ὄργανισμόν Ἠνωμένων Ἑθνῶν, ὅπου θὰ κληθοῦν νὰ μετασχηματίσῃ ὅλα τὰ κατὰ δυτικὰ πρότυπα πολιτικῶς συντεταγμένα ἔθνη, τὰ ἀκολουθοῦντα τὰ δυτικὰ θέσμια εἰς τὰς μεταξὺ τῶν σχέσεις. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον ἐπιζητεῖται σήμερον, διὰ τῆς διαδόσεως τῆς τεχνικῆς τῆς ἀναπτύξεως, ἡ ἐνταξίς τῶν «ἀπαναπτύκτων» εἰς τὸν χῶρον τῶν δυτικῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν, προβαλλόμενον ὡς ἐνιαῖον πανανθρώπινον χῶρον. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἡ «οἰκουμένη», ὡς συμπτωματικὴ συνύπαρξις πολιτιστικῶν ἰδιαιτεροτήτων, καθίσταται ἐνιαῖον σύστημα καὶ ἀνάγεται εἰς «κόσμον».

Ἡ κατὰ τοιοῦτον τρόπον συνεχῆς καὶ ἐνεργὸς συνάντησις τῆς Δύσεως μὲ τοὺς «λοιποὺς» εἶχε ἐν δεύτερον, πέραν τῆς διευρύνσεώς τῆς, ἀποτέλεσμα.

«Ὁ Δυτικὸς ἄνθρωπος ἔφερε τὰ κριτήρια, διὰ τῶν ὁποίων ἀντιδιαστέλλει τὸν πολιτισμόν του πρὸς ἄλλους πολιτισμούς, πλησίον τοῦ μὴ Δυτικοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου, ὁ τελευταῖος δὲν ἠδύνατο εἰμὴ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς τὰ κριτήρια ταῦτα καὶ τοὺς ὅρους ὑφ' οὓς διεμορφοῦντο. Τὸ ὅτι θὰ ἀντέδρα ἐπίσης εἰς (τὰ κριτήρια) ταῦτα, δὲν εἶναι ἴσως ἀναγκαῖον, ἀλλ' εἶναι τουλάχιστον φυσικόν, ὅπου καὶ ὅτε συμβαίνει. Τὸ σημαντικόν, ἐν σχέσει πρὸς τὰς τοιαύτας ἀντιδράσεις εἶναι (α) ὅτι ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τοῦ Δυτικοῦ ἀνθρώπου δὲν ἠδύνατο εἰμὴ νὰ λάβῃ τὴν μορφήν, εἰς τὴν κατάστασιν τῆς διαπολιτιστικῆς ἐπαφῆς, ἐνὸς ἰσχυρισμοῦ ἀνωτερότητος καὶ (β) ὅτι αἱ συνθῆκαι, ὑφ' ἃς ἐλάμβανε χώραν ἡ συνάντησις ἦσαν τοιαῦται ὥστε νὰ φαίνεται πράγματι ὅτι ὑπῆρχαν λόγοι συνηγοροῦντες ὑπὲρ ἐνὸς τοιούτου ἰσχυρισμοῦ»¹¹.

11. C. A. O. van Nieuwenhuijze, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 224.

Τοῦτο σημαίνει τελικῶς ὅτι εἰς τὰ πλαίσια τῆς μετὰ τῶν «λοιπῶν» ἐνεργοῦ συναντήσεώς της ἡ Δύσις ὄχι μόνον προέβαλλεν τὴν ἐθνοκεντρικὴν τῆς ἀντίληψιν περὶ τοῦ κόσμου, διὰ τῆς προβολῆς τῆς ἰδιαίτερας θέσεως καὶ τοῦ ρόλου της εἰς τὸν κόσμον αὐτόν, ἀλλ' ἐδημιουργεῖ τοὺς ὄρους ἐκείνους οἱ ὁποῖοι μετέτρεπον τὴν ὑποκειμενικὴν αὐτὴν ἀντίληψιν εἰς ἐνεργὸν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα. Ἡ Δύσις διεμόρφου τὸν κόσμον κατὰ τὰ ἐκάστοτε ἐθνοκεντρικὰ πρότυπά της παρέχουσα ταυτοχρόνως εἰς τοὺς «λοιποὺς» τὴν ἐπιλογὴν μεταξὺ τῆς δυνατότητος παραμονῆς των ἐκτὸς τοῦ κόσμου τούτου, εἰς τὴν περιφέρειαν, καὶ τῆς δυνατότητος τῆς εἰσόδου καὶ ὀργανικῆς ἐντάξεώς των εἰς τὸν κόσμον αὐτόν, διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἐθνοκεντρικῆς δυτικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς «οἰκουμένης» καὶ τῶν δυτικῶν προτύπων ὀργανώσεως καὶ ἐνεργείας. Οὕτω πως ὅμως ὁ «κόσμος» καθίστατο διὰ μὲν τὴν Δύσιν ἔννοια ἐνδογενής, ὡς ἐθνοκεντρικὴ παράστασις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος τοῦ ἀνθρώπου, διὰ δὲ τοὺς ἐκάστοτε ἐντασσομένους ἢ ὑπὸ ἔνταξιν «ὑπολοίπους» μία ἀμιγῶς ἐξωγενὴς ἀντίστοιχος παράστασις. Αἱ συνέπειαι τοῦ φαινομένου τούτου ὑπῆρξαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἐξαιρετικῶς σημαντικά.

V

Ἦτο καὶ διὰ τοὺς «λοιποὺς», δι' ἓνα ἕκαστον μὴ - Δυτικὸν πολιτισμόν, ἐθνοκεντρικῶς προσδιωρισμένος ὁ κόσμος. Καὶ αὐτοὶ ἀντιπαραθέτουν πρὸς τὸν ἰδικόν των «ἡμεῖς» πάντας τοὺς «λοιποὺς», ἐν τῷ συνόλῳ των. Μέχρι τῆς στιγμῆς καθ' ἣν ἀντελήφθησαν, διότι ἡ δημιουργηθεῖσα πραγματικότης τοὺς ἠνάγκαζε νὰ τὸ συνειδητοποιήσουν, ὅτι μεταξὺ τῶν «λοιπῶν» ἐκείνων ἴστατο εἰς, ἐκ τῆς αὐτῆς γενικῆς κατευθύνσεως πάντοτε προερχόμενος, ὁ ὁποῖος ἐξουσιάζει πάντας τοὺς ὑπολοίπους «λοιποὺς», ὡς ἄλλωστε καὶ τὴν συγκεκριμένην ἐκάστοτε συνειδητοποιουμένην ἰδιατερότητα, προβάλλων πάντοτε τὸ αὐτὸ πρὸς πάντας γενικὸν «ἡμεῖς», θεμελιούμενον, πρὸς τὰ ἐμφανῆ πολιτιστικά, καὶ εἰς ἐντόνως ἐκδηλα ἐξωτερικὰ φυλετικά καὶ ἄλλα στοιχεῖα. Ὁ εἰς αὐτὸς ἐλάμβανε, εἰς ἓνα ἕκαστον ἄλλὰ καὶ εἰς πάντας ταυτοχρόνως, ἐν ἐνιαῖον συλλογικὸν ὄνομα ἀνεξαρτήτως τῆς ἰδιαίτερας του ἐθνικῆς προελεύσεως. Τὰ ἰδιαίτερα ἐθνικὰ χαρακτηριστικά κατέστησαν εἰς πολὺ μεταγενέστερον στάδιον ἀντιληπτὰ εἰς τοὺς μὴ δυτικούς «λοιποὺς». Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὑπέπεσεν ἀμέσως εἰς τὴν ἀντίληψιν των ἦσαν τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά πάντων τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτόν τὸν, δι' ὅλους ἐνιαῖον, «ἄλλον». Χαρακτηριστικὰ ἐμπεδώνοντα εἰς αὐτοὺς τὴν αἴσθησιν ὅτι εὐρίσκοντο ἀντιμέτωποι πρὸς ἐν ἰδιαίτερον «εἶδος» ἀνθρώπου. Τοῦτο εἶχε σημασίαν καὶ δι' αὐτοὺς καὶ διὰ τὴν Δύσιν. Καθ' ἣν χαρακτηριστικῶς σημειοῖ ὁ Arnold Toynbee :

«Τὸ ὄνομα τοῦτο (οἱ Φράγκοι), ὡς συλλογικῶς δι' ἡμᾶς χρησιμοποιοῦμενον ὑπὸ τῶν μελῶν τῶν ἄλλων κοινωνιῶν, εἶναι τὸ μόνον

κοινὸν ὄνομα τὸ ὁποῖον ὑπάρχει σήμερον διὰ τὸ σύνολον τῆς κοινωνίας μας, τὸ δὲ γεγονὸς ὅτι ἐπαύσαμεν νὰ χρησιμοποιοῦμεν οἰονδήποτε κοινὸν ὄνομα δι' ἡμᾶς εἶναι ἱστορικῶς σημαντικόν. Σημαίνει ὅτι δὲν ἔχομεν πλέον συνείδησιν τῆς παρουσίας εἰς τὸν κόσμον ἄλλων κοινωνιῶν ἴσου πρὸς ἡμᾶς ἐπιπέδου· καὶ ὅτι θεωροῦμεν πλέον τὴν κοινωνίαν μας ταυτόσημον μὲ τὴν «πεπολιτισμένην» Ἀνθρωπότητα καὶ τοὺς ἐκτὸς αὐτῆς λαοὺς ὡς ἁπλοῦς «Ἰθαγενεῖς» ἐδαφῶν τὰ ὁποῖα κατοικοῦν κατὰ παραχώρησιν, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα παραμένουν ἠθικῶς καὶ πρακτικῶς εἰς τὴν διάθεσίν μας, ἐκ τοῦ ἀνωτέρου δικαιώματος τοῦ ὑπολαμβανομένου πολιτιστικοῦ μονοπωλίου μας, ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν καθ' ἣν ἠθέλομεν ἐκλέξει νὰ ἀναλάβωμεν τὴν κατοχὴν των»¹².

Ὁ ὑπὸ τῶν μὴ - δυτικῶν «λοιπῶν» συλλογικὸς προσδιορισμὸς τοῦ κοινοῦ δι' ὅλους «ἄλλου» ἔχει, ἐπομένως, ὡς ἀποτέλεσμα ὁ «ἄλλος» νὰ ἀναχθῇ διὰ τοὺς μὴ - δυτικοὺς εἰς ἴδιον «εἶδος». Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ αὐτοσυνειδητοποιουμένη δυτικὴ ἐθνοκεντρικὴ ιδιαιτερότης ἐπαναστρέφει εἰς τὴν Δύσιν, ὡς ἔξωθεν ἀνεγνωρισμένη ἀντικειμενικὴ πραγματικότης — καθισταμένη, οὕτω, στοιχεῖον πολιτιστικῆς ταυτότητος. Ἡ Δύσις εἶναι πλέον μία συγκεκριμένη ιδιαιτερότης, ὅχι ἁπλῶς διότι αὐτὴ θεωρεῖ οὕτως τὸν ἑαυτὸν της, ἀλλὰ καὶ διότι καὶ ὁ εὐρύτερος, παγκόσμιος, κοινωνικὸς χῶρος τὴν θεωρεῖ ὡς τοιαύτην. Ἀποκτᾷ, ἐπομένως, ἡ Δύσις τὴν αἰσθησιν τῆς ταυτότητος τῆς ὑποστάσεώς της. Ἀπὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ μέχρι τοῦ σημείου νὰ προσλάβῃ ἡ ταυτότης αὐτὴ τὸ περιεχόμενον τὸ ὁποῖον ἡ ἰδία ἡ Δύσις τῆς δίδει, ὡς θέσιν καὶ ρόλον, ἡ ἀπόστασις εἶναι μικρά. Καὶ τοῦτο διότι ἐν τῇ βεβαιώσει τῆς ιδιαιτερότητος της ἡ Δύσις περιλαμβάνει καὶ τὴν βεβαίωσιν τῆς ἰδίας της θέσεως καὶ τοῦ ἰδίου της ρόλου. Ἐξωθεν βεβαίωσις τῆς ταυτότητός της συνιστᾷ δι' αὐτὴν καὶ ταυτόχρονον βεβαίωσιν τῶν ἐσωτερικῶν τῆς ταυτότητος αὐτῆς στοιχείων. Βεβαίωσιν, δηλαδή, ὅτι ἡ «κοινωνία μας», κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεώς μας ἑκφρασιν τοῦ Toynbee, ὡς ἴδιον «εἶδος» εἶναι «ταυτόσημος μὲ τὴν πεπολιτισμένην Ἀνθρωπότητα».

Παρατηρεῖ περαιτέρω ὁ Arnold Toynbee :

«Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ ὅτι τὸ κοινὸν ὄνομά μας (πρὸς χαρακτηρισμὸν) ἡμῶν τῶν ἰδίων ἔσβυσε καὶ τὰ ἰδιαίτερα ὀνόματα τῶν διαφόρων ἐθνικῶν μας πίστεων κατέλαβον (δι' ἡμᾶς) προεξάρχουσιν θέσιν περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς λεγομένης νεωτέρας περιόδου τῆς ἱστορίας μας, ὅταν ἡ κοινωνία μας ἤρχισε θεμελιόυσα ὅ,τι μέχρι πρό τινος ἐφαίνετο νὰ εἶναι μία ἀσφαλὴς καὶ μόνιμος ὑπεροχὴ ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων ὑφισταμένων κοινωνιῶν τῆς ἰδίας τάξεως»¹³.

12. A. J. Toynbee, A Study of History, (Oxford University Press, London 1962), Τομ. I, σελ. 33.

13. A. J. Toynbee, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 33-34.

Ἀπὸ τῆς στιγμῆς, ἐπομένως, ἀφ' ἧς ἡ Δύσις βλέπει ἐξαντικειμενοποιουμένην τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὴν ὑπεροχὴν τῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς «οἰκουμένης», τὸ συλλογικὸν «ἡμεῖς» ἀποκτᾷ ἥσσαν σημασίαν, ὡς στοιχεῖον προβολῆς, προβαλλομένου εἰς πρώτην θέσιν τοῦ στοιχείου τῆς ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητος. Κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ Sir J.W. Headlam - Morley¹⁴ «ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως ἡ ἐπέκτασις εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἡ διάλυσις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐνοποιημένης Δύσεως καθίσταται ἡ χαρακτηριστικὴ διαδικασία τῆς Δυτικῆς ἱστορίας».

Ἡ χαρακτηριστικὴ αὐτὴ κίνησις, ἡ ὁποία δὲν ἔπαυσε μέχρι σήμερον, εἶχε δύο ἀποτελέσματα. Τὸ πρῶτον εἶναι ὅτι κατέστησε τελικῶς δυνατόν τὴν πεποιθήσιν τῆς δυνατότητος ὑπάρξεως περισσοτέρων ἰδιαιτεροτήτων εἰς τὰ πλαίσια ἑνὸς εὐρύτερου κοινού πολιτιστικοῦ χώρου. Ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως αὐτῆς θὰ στηριχθοῦν οἱ σήμερον παρατηρούμενοι συνασπισμοί, ἡ τάσις κατατάξεως τῶν κοινωνιῶν εἰς εὐρύτερα πολιτιστικὰ πλαίσια καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ τάσις τῆς συλλογικῆς κατατάξεως εὐρύτερων τοιούτων πολιτιστικῶν χώρων εἰς μίαν ἐνιαίαν κατηγορίαν κοινωνιῶν, τὸν λεγόμενον «Τρίτον Κόσμον».

Τὸ δεύτερον ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ ἀνάγκη ἀναδημιουργίας τοῦ ἐκλιπόντος συλλογικοῦ «ἡμεῖς» τῆς Δύσεως. Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ οἱ λόγοι οἱ ὅποιοι ὠδήγησαν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν «διάλυσιν», ἢ μᾶλλον «διάσπασιν» τῆς ἐνιαίας δυτικῆς κοινωνίας εἰς ἐπὶ μέρους ἰδιομόρφους ἐθνικὰς κοινωνίας¹⁵. Σημασίαν, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς παρουσίας μελέτης, ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀποσπασμένη καὶ εἰς νέαν ἰδιαιτερότητα ἀναγομένη κοινωνία συνεχίζει τὴν ἰδίαν πάντοτε τάσιν ἐπεκτάσεως καὶ διευρύνσεως τῆς Δύσεως εἰς τὸν χώρον τῆς ὑπολοίπου οἰκουμένης ὅχι ἀπλῶς ἰδίῳ ὀνόματι,

14. Sir J. W. Headlam-Morley, *The Cultural Unity of Western Europe* εἰς E. H. Carter (ed.), *The New Past*, (Blackwell, Oxford, 1925), σελ. 86 ὡς ἀναφέρεται εἰς A. J. Toynbee ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 34 σημ. 1.

15. Ὑπὸ στενὴν χρονικὴν ἔννοιαν, τὸ φαινόμενον ἀναφέρεται εἰς τὴν Μεσαιωνικὴν καὶ Μεταμεσαιωνικὴν Δύσιν. Εἰς τὰ πλαίσια τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἐν τῷ συνόλῳ του θεωμένου, τὸ φαινόμενον ἐπαναλαμβάνεται κατὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐν «ἔθνος» ἐγγίζει ὡς «κοσμοκράτωρ» τὰ ὅρια τῆς ἀμέσως γνωστῆς «οἰκουμένης» ἀκολουθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ εἰς ἰδιαιτερότητας διάσπασις καὶ περαιτέρω ἐπέκτασις. Τοῦτο συνέβη μὲ τοὺς Λωριεῖς, μὲ τοὺς Μακεδόνas καὶ τοὺς ἐπιγόνους, μὲ τὴν Ρώμην καὶ τὴν διαίρεσιν τῆς Αὐτοκρατορίας εἰς Ἀνατολικὴν καὶ Δυτικὴν. Ἀντίστοιχον φαινόμενον παρατηρήθη καὶ μὲ τοὺς Ἀραβας, καὶ ἀργότερον μὲ τοὺς Ὀσμανλίδas Τούρκους, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Ἰσλάμ. Ἐκεῖ ὅμως τὸ φαινόμενον ἀνεστάλη συνεπείa τῆς Δυτικῆς διευρύνσεως καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία οὐδέποτε ἐξετάθη ἐφ' ὅλου τοῦ χώρου τοῦ Ἰσλάμ, οὐδὲ ἀφωμοίωσε τὰς ἐπὶ μέρους ἰδιαιτερότητας τοῦ ἰσλαμικοῦ χώρου εἰς ἓνα ἐνιαῖον πολιτισμόν. Γεγονὸς τὸ ὅποιον ἐξηγεῖ, συντελοῦσης ἐξ ἄλλου καὶ τῆς καταργήσεως τοῦ Χαλιφάτου ἐπὶ Κεμάλ, διατὶ ὁ Παναραβισμὸς δὲν δύναται νὰ ἐξελιχθῇ εἰς Πανισλαμισμόν καὶ ἐρμηνεύει παραλλήλως τὸν πολιτικο-πολιτιστικὸν πολυκεντρισμόν τοῦ σημερινοῦ Ἰσλάμ.

ἀλλ' ἐν ὀνόματι τῆς Δύσεως ἐν τῷ συνόλῳ της—ὡς κληρονόμος ὁλοκλήρου τοῦ δυτικοῦ πολιτιστικοῦ παρελθόντος καὶ ὡς φορεὺς τῆς ἀνωτάτης, κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, ἐκφράσεως τοῦ συνολικοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ Δύσις ἀποκτᾷ οὕτω μίαν συλλογικὴν ἐθνοκεντρικὴν ταυτότητα ὡς πολιτισμός, ταυτόσημον ἐν τῇ ἰδιαιτερότητί του, ὡς ἤδη εἶδομεν, μὲ τὸν Πολιτισμὸν τοῦ Ἀνθρώπου καὶ μίαν πολυκεντρικὴν ἐκδήλωσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδιαιτέρων, ἀτομικῶν τρόπων τινά, ἐθνοκεντρικῶν, ἐν τῷ πλαισίῳ της δημιουργουμένων καὶ πρὸς τὰ ἔξω προβαλλομένων, ἐκφράσεων τῆς ταυτότητος αὐτῆς. Ἀνάγκη, ἐπομένως, ἀμέσου συνδέσεως τῶν ἀτομικῶν στοιχείων ταυτότητος τοῦ ἐκάστοτε προβαλλομένου ὡς κατ' ἐξοχὴν φορέως τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὰ εὐρύτερα γενικὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, ὡς ἐνιαίου καὶ συνεχοῦς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐν ἀδιαλείπτῳ ἐσωτερικῇ προόδῳ, νοουμένου. Ἀνάγκη, ἄρα τῆς ἀνασυντάξεως τοῦ συλλογικοῦ «ἡμεῖς» διὰ νέου γενικοῦ ὅρου, ἀφ' ἧς ἡ κοινὴ φυλετικὴ καταγωγὴ ἔπαυσε ἐκδηλοῦσα τὴν πολιτιστικὴν ἐνότητα τοῦ εὐρυτέρου τοπικῶς καὶ χρονικῶς ἐνιαίου πολιτιστικοῦ χώρου. Ἐπισημαίνει σχετικῶς ὁ Arnold Toynbee :

«Αἱ ἄλλαι κοινωνίαι δὲν ἔπαυσαν ὑφιστάμεναι ἀπλῶς διότι ἔπαυσαν νὰ ἔχωμεν συνείδησιν τῆς ὑπάρξεώς των· καὶ δυσκόλως δυνάμεθα νὰ προχωρήσωμεν περαιτέρω εἰς τὴν ἀναζήτησίν μας «νοητῶν πεδίων ἐρεῦνης» ἄνευ τῆς ἀναβιώσεως ἢ τῆς ἐφευρέσεως ὀνόματος τινος χαρακτηρίζοντος τὴν κοινωνίαν μας ἐν τῷ συνόλῳ της καὶ διαστελλόντος αὐτὴν ἀπὸ ἄλλους ἀντιπροσώπους τοῦ εἶδους. Ἐφ' ὅσον τὸ ὄνομα «Φράγκοι» ἦτο πάντοτε ἀνακριβὲς καὶ κατέστη πλέον ἐξωτικόν, φαίνεται προτιμώτερον νὰ ἀναβιώσωμεν τὸ ὄνομα «Δυτικὴ Χριστιανωσύνη». Ἡ ἀντίρρησις πρὸς τοῦτο ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι, ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἡ πίστις πρὸς τὴν θρησκείαν δὲν ἔπαυσεν ἀπλῶς νὰ ἀποτελῇ τὴν κυριωτέραν ἐκφρασιν τῆς ἐνότητος τῆς κοινωνίας μας, ἀλλὰ κατέστη πράγματι εἰς τῶν κυριωτέρων παραγόντων τῆς ἐσωτερικῆς της διαφοροποιήσεως. Εἶναι διὰ τοῦτο περισσότερον ἴσως ἀκριβές, ὅσον καὶ συνοπτικώτερον, νὰ παραλείψωμεν τὴν λέξιν «Χριστιανωσύνη» καὶ νὰ ὀμιλήσωμεν ἀπλῶς περὶ «τῆς Δύσεως» ἢ «τῆς Δυτικῆς Κοινωνίας» ἢ «τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου»¹⁶.

Σημειωτέον ἐν τούτοις, ὅτι αὐτὸ τὸ ὅποῖον ὁ Toynbee παρουσιάζει ὡς ἐπιστημονικὴν μεθοδολογικὴν ἀνάγκην, προκειμένου νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀπομόνωσις ἐνὸς «νοητοῦ πεδίου ἐρεῦνης», ἀποτελεῖ εἰς τὴν πραγματικότητα ἐσωτερικὴν ἀνάγκην τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, δυνάμει τῆς ἰδιαιτέρας του ἐθνοκεντρικῆς κοσμοθεωρίας. Ἡ ἀναγωγὴ τῆς Δύσεως εἰς «νοητὸν πεδίου ἐρεῦνης» εἶναι ἀναγκαία ὅχι ἀπλῶς πρὸς διακρίβωσιν καὶ βεβαίωσιν τῆς ἰδιαιτερότητός της, συνιστώσης κατ' ἀνάγκην περιορισμένον

16. A. J. Toynbee, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 34.

(μὲ συγκεκριμένα ὄρια) χῶρον, ἀλλὰ πρὸς θεμελίωσιν τῆς ιδιομόρφου ἰδιαιτερότητός της ὡς πολιτιστικῆς ἐνότητος, ὡς ἀδιαλείπτου συνεχείας ἐν τῷ χρόνῳ. Τὸ «νοητὸν πεδίον ἐρεῦνης» εἶναι νοητὸν ὄχι μόνον ὀρίζοντιώς, ὡς ἑκτασις εἰς τὸν χῶρον, ἀλλὰ καὶ καθέτως, ὡς ἑκτασις εἰς τὸν χρόνον. Διότι ἡ ἐρευνα εἶναι ἱστορικῇ. Διότι τὸ «ἱστορικὸν γίγνεσθαι» εἶναι, ὡς ἔννοια, ἡ φυσικὴ ἑκφρασις τῆς διαλαμβανομένης συνεχείας εἰς τὸν χρόνον. Τὸ παρὸν νοεῖται ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ παρελθόντος καὶ τὸ μέλλον ἐκ τοῦ παρόντος. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ βασικὴν μέθοδον σχηματισμοῦ καὶ ἐκφράσεως τῆς αὐτοσυνειδήσεως τῆς Δύσεως, ἀλλὰ καὶ ταυτοχρόνως θεμελιώδη τρόπον ἀντιλήψεως τῆς πραγματικότητος. Ὁ Δυτικὸς ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ἴδῃ οὔτε ἑαυτὸν οὔτε τὸν κόσμον ὡς μεμονωμένα ἀσυνεχῆ φαινόμενα. Ἐτι περαιτέρω, δὲν δύναται ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος νὰ διαγνώσῃ τὴν ἰδίαν του πολιτιστικὴν ἰδιαιτερότητα ἄνευ τῆς ταυτοχρόνου ἀναδρομῆς εἰς τὴν, ὡς «ἱστορικὸν γίγνεσθαι» νοουμένην, ἰδιαιτερότητα ἑκάστου τῶν μὴ - δυτικῶν «λοιπῶν» πολιτισμῶν. Διότι μόνον διὰ τῆς τοιαύτης συγκρίσεως θὰ δυνηθῇ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἰδιαιτέραν του πολιτιστικὴν πορείαν καὶ τὴν πεποίθησιν εἰς τὴν πολιτιστικὴν του πρόοδον καὶ τὴν πολιτιστικὴν του ἀνωτερότητα. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς στιγμῆς καθ' ἣν ἡ Δύσις ἀντιλαμβάνεται καὶ «γνωρίζει» πᾶσαν ἄλλην μὴ - δυτικὴν πραγματικότητα, ὡς ἐν ἰδιαίτερον «ἱστορικὸν γίγνεσθαι», ἐκείνο τὸ ὅποιον πράγματι συμβαίνει εἶναι ὅτι ἡ Δύσις δημιουργεῖ ἐκ ποινῆς μίαν ιδιόμορφον, ἐν πολλοῖς διάφορον τῆς ἀμέσως παρατηρουμένης, πραγματικότητά, ἐξ ὑπαρχῆς ἐντεταγμένην εἰς τὰ εὐρύτερα πλαίσια μιᾶς *a priori* συλλαμβανομένης παγκοσμίου πραγματικότητος, νοουμένης ὡς ἐν καθολικόν, συνεχὲς καὶ ἀπεριόριστον «ἱστορικὸν γίγνεσθαι». Εἰς τὰ πλαίσια δὲ μιᾶς διαπολιτιστικῆς συναντήσεως μὲ τὸν συγκεκριμένον ἑκάστοτε μὴ - δυτικὸν ἄνθρωπον τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ τελευταῖος οὗτος νὰ εὐρίσκηται ἀντιμέτωπος μὲ μίαν νέαν εἰκόνα τοῦ ἰδίου του ἑαυτοῦ καὶ νὰ ἀποκτῇ μίαν ἑτερογενῆ καὶ ἐξωγενῶς προσδιωρισμένην αὐτοσυνειδήσιν. Τοῦτο δὲ πολλαχόθεν βεβαιοῦται ὅτι συνέβη. Θὰ περιορισθῶμεν εἰς δύο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα :

«Ὁλη ἡ αὐτογνωσία, ἡ ἱστορία, ὁ πολιτισμὸς καὶ αἱ φιλοδοξίαι ἔτι τῶν Ἀράβων ὠρίσθησαν καὶ ἐξεφράσθησαν εἰς (τὴν Δύσιν) καὶ ἀπὸ τὴν Δύσιν κατὰ τὰ τελευταῖα διακόσια ἔτη. Ἀκόμη καὶ τώρα εἶναι ἀναμφισβήτητον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἄραβς διανοούμενος κατανοεῖ ἑαυτὸν καὶ τὴν κατάστασιν του καλύτερον ὅχι εἰς τὸ Κάϊρον, τὴν Δαμασκὸν ἢ τὴν Βηρυτόν, γράφων ἢ ὁμιλῶν τὴν Ἀραβικὴν, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τοὺς Παρισίους ἢ τὸ Λονδίνον ἢ τὴν Νέαν Ὑόρκην, γράφων ἢ ὁμιλῶν τὴν Γαλλικὴν ἢ τὴν Ἀγγλικήν. Τὸ πραγματικόν του καθήκον, εἰς τὴν παρούσαν κρίσιν, κατὰ τὰ ἐπόμενα πενήτηκοντα ἔτη, εἶναι νὰ εὕρῃ μίαν διέξοδον ἀπὸ τὸν παραλύοντα ἀραβικὸν σολιψισμόν,

νά κατορθώσῃ ἐπὶ τέλους νά καταλάβῃ τὸν «ἄλλον» ἀντὶ νά καθεύδῃ ἀδρανῶς εἰς τοῦ «ἄλλου» τὴν κατανόησιν»¹⁷.

«Πρὸ τοῦ ἔργου τῶν «πολιτιστικῶν ἐπιστημόνων» ἡ Ἀσία ἦτο ἄνευ ἱστορίας, αἱ λαοὶ τῆς δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νά παρατηρήσουν τὴν ἱστορικὴν διαδικασίαν, διότι δὲν εἶχον ἐπίγνωσιν τῆς ὑπάρξεώς της»¹⁸.

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νά ἐξετάσωμεν τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους, ἐκκινούντες ἀπὸ ἰδίας ἑκαστος κοσμοθεωριακὰς ἀντιλήψεις, οἱ μὴ - δυτικοὶ πολιτισμοὶ δὲν ἀνέπτυξαν τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἱστορικοῦ γίνεσθαι», ὡς βασικοῦ τρόπου θεμελιώσεως τῆς αὐτοσυνειδήσεως καὶ τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ των. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα εἶναι ἡ ἐπισήμανσις τοῦ γεγονότος ὅτι ἐκ τῆς μὲ τὴν Δύσιν ἐπαφῆς των καὶ τῆς ἐντεῦθεν προκυψάσης ἑτεροπροσδιορίστου αὐτοσυνειδήσεώς των εἰς νέα πανανθρώπινα πλαίσια οἱ «λοιποὶ», οἱ μὴ - δυτικοί, εὔρον ἑαυτοὺς ἐντεταγμένους εἰς ἓν καθολικώτερον σύστημα πραγματικότητος. Ἡ ἐνταξίς των αὐτῇ ἦτο κατὰ πρῶτον λόγον ὀργανική. Τοὺς ἐδίδετο μία θέσις εἰς τὸ σύστημα καὶ ἐλάμβανον συνείδησιν τῆς θέσεώς των αὐτῆς. Ταυτοχρόνως ὅμως τοὺς ἐδίδετο μία θέσις δυναμική, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ὅλον σύστημα ἦτο (καὶ παραμένει) σύστημα ἐν διαρκεῖ κινήσει. Ἡ θέσις των δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νά συνειδητοποιηθῇ τελικῶς ὅπως, ἔστω καὶ σιωπηρῶς, προεβάλλετο — ὡς φάσις, ὡς σταθμὸς εἰς μίαν εὐρυτέραν ἐξελικτικὴν κίνησιν.

«Ἡ σύγχρονος ἱστορία», λέγει ὁ Carr, «ἄρχεται ὅταν ὅλον ἐν καὶ περισσότεροι λαοὶ ἀποκοτῶν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν συνείδησιν, συνειδητοποιοῦν τὰς ἀντιστοιχοῦς ομάδας των ὡς ἱστορικὰς ὁλότητας ἐχούσας ἐν παρελθόν καὶ ἐν μέλλον καὶ εἰσέρχονται πλήρως εἰς τὴν ἱστορίαν. Μόνον κατὰ τὰ τελευταῖα διακόσια ἔτη, τὸ πολὺ, καὶ εἰς ὀλίγας ἐτι προωδευμένας χώρας, ἤρξατο ἐξαπλουμένη ἡ κοινωνική, πολιτικὴ καὶ ἱστορικὴ συνείδησις εἰς ὅ,τι πλησιάζει τὴν πλειοψηφίαν τοῦ πληθυσμοῦ. Μόνον σήμερον κατέστη δυνατόν διὰ πρώτην φοράν νά διανοηθῶμεν ἐτι ἓνα ὁλόκληρον κόσμον συνιστάμενον ἐκ λαῶν οἱ ὅποιοι εἰσῆλθον ὑπὸ τὴν πληρεστέραν ἔννοιαν εἰς τὴν ἱστορίαν, καταστάντες τὸ ἐνδιαφέρον ὅχι πλέον τοῦ ἀποικιακοῦ διοικητικοῦ ὑπαλλήλου ἢ τοῦ ἀνθρωπολόγου, ἀλλὰ τοῦ ἱστορικοῦ»¹⁹.

17. H. Charabi, *The Crisis of the Intelligentsia in the Middle East*, εἰς *The Muslim World*, XLVII (1957), σελ. 193, ὡς ἀναφέρεται εἰς G. E. von Grunbaum, *Modern Islam - The Search for Cultural Identity*, (Vintage Books, 1964), σελ. 165.

18. M. Edwardes, *Asia in the European Age, 1498-1955*, (Thames and Hudson, London, 1961), σελ. 194.

19. E. H. Carr, *What is History*, (Pelican Books, 1964), σελ. 149. Εἶναι ἐμφανὴς ἐν προκειμένῳ ἡ καὶ διὰ τῆς ἱστορικῆς ὁδοῦ ἀναγωγή τῆς οἰκουμένης εἰς κόσμον.

Καὶ σημειώνει ὁ Μ. Edwardes :

«Ἄλλ' ἐνθὺς ὡς αἱ μορφωμένοι τάξεις ἀπέκτησαν συνείδησιν τῆς διακυμάνσεως καὶ τῆς ἀποσυνθέσεως ἐντὸς τοῦ ἰδίου των πολιτισμοῦ, ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἴδουν τὴν συντριπτικὴν καὶ κατὰ τὰ φαινόμενα ἀκλόνητον ὑπεροχὴν τῆς Δύσεως ὡς μίαν ἔτι «στιγμὴν κρίσεως». Ἔμαθαν ἐπίσης ἀπὸ τὴν νέαν ἀντικειμενικότητα, τὴν ὁποίαν παρείχεν ἡ ἱστορία, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀγωνισθοῦν διὰ τὸ μέλλον, ὅτι (τὸ μέλλον) πᾶν ἄλλο ἦτο ἡ ἀποτέλεσμα τῆς προνοίας ἢ τῆς θείας τάξεως· (τὸ μέλλον) ἦτο δημιούργημα τοῦ ἰδίου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀνακάλυψις αὕτη ἦτο τεραστίας σημασίας, διότι συνέπιπτε μὲ τὴν ἀντίληψιν ὅτι τὰ μυστικὰ τῆς δυτικῆς οἰκονομικῆς ἐπιτυχίας ἦσαν, τουλάχιστον εἰς τὴν θεωρίαν, προσιτὰ εἰς πάντας. Ἄλλ' ὑπεράνω ὅλων, ἀνακαλύπτοντες τὴν ἰδίαν των ἱστορίαν, οἱ Ἀσιᾶται ἔμαθαν ὅτι καὶ ἡ Δύσις ὑπέκειτο εἰς τὴν ἀνοδὸν καὶ πτώσιν τῶν ἡγεμόνων, ὅτι ἡ ἱστορικὴ διαδικασία ἦτο καθολικὴ.

Ὁπλισμένοι μὲ νέα κριτήρια ἱστορικῆς συγκρίσεως, ἡ ἐπιμονὴ τῶν ἀποικιακῶν δυνάμεων ἐπὶ τῆς ὑπεροχῆς τῶν θεσμῶν των ἐφαίνετο πλέον εἰς τοὺς Ἀσιάτας νὰ στηρίζεται ἐπὶ νόμων ἱστορικῆς αὐξήσεως. Διότι, ἔχοντες ἀποδεχθῆ τὴν ὑπὸ τῆς Δύσεως ἀνακάλυψιν τῆς ἱστορίας, οἱ Ἀσιᾶται, στερούμενοι ἰδίας φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἀπεδέχθησαν τὴν καθολικὴν ἐφαρμογὴν τῶν νόμων τούτων. Κατὰ συνέπειαν, ἐφαίνετο ὅτι ἡ Ἀσία ὑπελείπετο τῆς Δύσεως κατὰ τὸν χρόνον μόνον, ὅτι, ἡ Δύσις εὕρισκετο ὀλίγον προπορευομένη εἰς τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον ἀναποδράστως θὰ ἠκολούθη ἡ Ἀνατολὴ ἐκ τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Ἀπὸ τὴν βάσιν αὐτήν, ἦτο φυσικὸν ὅτι οἱ Ἀσιᾶται θὰ ἐζήτουν τὰ ἐργαλεῖα τοῦ μέλλοντος καὶ τὴν ἐπιτάχυνσιν τῆς πορείας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἐλευθερίας. Ἐδῶ εὗρηται τὰ σπέρματα τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ὁ δρόμος ἦτο χαραγμένος ἐπὶ τοῦ χάρτου, ὁ προορισμὸς ἦτο σαφής. Ἡ ἱστορία κατεδείκνυε τὸ δικαίωμα τῆς Ἀσίας νὰ κάμῃ τὸ ταξίδιον. Ἐδειχνεν ἀκόμη ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγωνισθῇ δι' αὐτό, ὡς ἔπραξεν ἡ Δύσις. Ἀλλὰ πάλιν τὰ ὅπλα ἦσαν καὶ αὐτὰ ἐκεῖ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο ἀναπόφευκτον»²⁰.

Ἄλλ' ἡ, συνεπεία τῆς παγκοσμίου ἐξαπλώσεως τῆς Δύσεως, ἔνταξις πάντων τῶν «λοιπῶν» εἰς τὸν χῶρον καὶ τὸ σύστημα ἑνὸς πανανθρωπίνου «ἱστορικοῦ γίνεσθαι», διὰ τῆς ἐντάξεως εἰς αὐτὸ τῶν ἐπὶ μέρους «ἱστορικῶν γίνεσθαι» ἐκάστου τῶν «λοιπῶν», εἶχε περαιτέρω συνεπείας. Ἐδημιούργησε κατὰ πρῶτον λόγον ἓν πρόβλημα ταυτότητος εἰς ἓνα ἕκαστον τούτων. Ἐναντι μιᾶς παραδοσιακῆς, ἀλλ' ἐνδογενοῦς, ἐθνοκεντρικῆς αὐτοσυνειδήσεως, ὁ μὴ - δυτικὸς ἄνθρωπος προβάλλει πλέον μίαν νέαν ἐξωγενῆ, ἑτεροπροσδιόριστον, ἐθνοκεντρικὴν αὐτοσυνείδησιν. Τοῦ ἀναγνω-

20. Μ. Edwardes, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 194-195.

ρίζεται μία ιστορία. Τοῦ ἀναγνωρίζεται εἰς πολιτισμός, μία ἰδιαίτερότης, εἰς συγκεκριμένα δυναμικά (ἐν συνεχεῖ ροῇ) πλαίσια, τῆς ὁποίας αὐτὸς διὰ πρώτην φορὰν ἀποκτᾷ συνείδησιν. Τοῦ ἀναγνωρίζεται ἐπὶ πλέον μία θέσις τὴν ὁποίαν τοῦ προβάλλουν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἐκ τῶν πραγμάτων ἀντιλαμβάνεται, ὡς ὑστεροῦσαν, ὡς ἥσσονα. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου τὰ πράγματα ἐξελίσσονται ὁμαλῶς. Ἐφ' ὅσον ὁ μὴ - δυτικὸς ἄνθρωπος ἀποδέχεται τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν τοῦ προσδίδουν δὲν ἀντιμετωπίζει κρίσιν ταυτότητος. Δὲν ὑπάρχει διάστασις μεταξὺ τοῦ ὑπὸ τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων ὑπολαμβανομένου εἶναι. Ἀρχίζει ὅμως νὰ δημιουργῇται κρίσις ταυτότητος ἀπὸ τῆς στιγμῆς καθ' ἣν τινὲς τῶν μὴ - δυτικῶν πολιτισμῶν ἀναγνωρίζονται ὡς ἱστορικῶς ἰσότιμοι πρὸς τὸν δυτικόν. Διότι τότε ἐνῶ τὸ μὴ - δυτικὸν παρελθὸν κρίνεται ὡς ἰσότιμον τοῦ δυτικοῦ, τὸ ἐκ τοῦ παρελθόντος τούτου προκύπτον παρὸν κρίνεται ὡς ὑστεροῦν ἔναντι τοῦ ἐκ τοῦ δυτικοῦ παρελθόντος προκύψαντος δυτικοῦ παρόντος. Τὸ σημερινὸν μὴ - δυτικὸν παρὸν, θετικῶς ἀξιολογούμενον ὡς κληρονόμος καὶ συνεχιστὴς ἐνὸς «ἐνδόξου παρελθόντος», ἀξιολογεῖται ταυτοχρόνως καὶ ὡς ἐκφραστὴς ἐνὸς «ἀδόξου παρόντος». Τοῦτο δύο τινὰ δύναται νὰ σημαίνει : Ἡ τὴν πτῶσιν, ἡ ὁποία ὅμως δὲν δύναται εἰμὴ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς μαρασμόν, ὡς μὴ παρέχουσα διέξοδον πρὸς τὸ μέλλον, ἢ τὴν ἀνάγκην ἀναθεωρήσεως τοῦ ἑτεροπροσδιορισμένου παρόντος ἐπὶ τῇ βάσει ἐνὸς αὐτοπροσδιορισμένου παρελθόντος. Τοῦτο τὸ δεύτερον ὑποδηλοῖ ἡ ἀνωτέρω σημειωθείσα φράσις τοῦ H. Sharabi «ἀντὶ νὰ καθέδῃ ἀδρανῶς εἰς τοῦ «ἄλλου» τὴν κατανόησιν». Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἕτερον εἶδος κρίσεως ταυτότητος. Ὑπάρχουν πολιτισμοὶ οἱ ὅποιοι ἐθεμελίωσαν τὴν αὐτοσυνείδησίν των ἐπὶ ὅλως διαφόρων κριτηρίων. Ὡς χαρακτηριστικῶς σημειώνει ὁ G. E. von Grunebaum :

«Εἶναι βασικὸν νὰ ἀντιληφθῶμεν ὅτι ὁ Μουσουλμανικὸς πολιτισμὸς εἶναι μία πολιτιστικὴ ὁλότης ἡ ὁποία δὲν συμμερίζεται τὰς ἰδικὰς μας βασικὰς φιλοδοξίας. Δὲν ἐνδιαφέρεται ζωτικῶς διὰ τὴν ἀναλυτικὴν αὐτο - κατανόησίν του, καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν δομικὴν μελέτην ἄλλων πολιτισμῶν, εἴτε ὡς αὐτοσκοπὸν εἴτε ὡς μέσον διὰ τὴν σαφεστέραν κατανόησιν τοῦ ἰδίου του χαρακτῆρος καὶ ἱστορίας»²¹.

Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἀποκτᾷ τὴν δυτικοῦ τύπου ἱστορικὴν συνείδησιν εἰς τοιοῦτος πολιτισμὸς, ὁμοῦ μὲ τὴν συνείδησιν τῆς ἐκ τῶν πραγμάτων, διὰ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὴν Δύσιν, προβαλλομένης μειονεκτικῆς του θέσεως, ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τοῦ τί πράγματι εἶναι. Ἡ ἱστορία τείνει νὰ καταστῇ ρομαντισμός. Ἀποκτᾷ τότε δραματικὸν χαρακτῆρα ἢ ρῆσις συγχρόνου Ἀραβὸς διανοουμένου καθ' ἣν «ὅταν τὸ Ἐγὼ δὲν γίνεται πλέον

21. G. E. von Grunebaum, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 55.

εὐθέως συλληπτὸν ἀνατρέχουμεν εἰς τὸ παρελθὸν διὰ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὴν ταυτότητα του· ὅταν ἡ αὐθεντικότης δὲν εἶναι πλέον εἰμὴ νοσταλγικὴ ἀναζητήσις, ταυτίζεται πρὸς μίαν ὑπολαμβανομένην συνέχειαν»²². Ὑπάρχει, τέλος, ἡ περίπτωση τῶν λαῶν ἐκείνων οἱ ὅποιοι, στερούμενοι ἀνεγνωρισμένου πολιτιστικοῦ παρελθόντος ἰσαξίου τοῦ δυτικοῦ παρελθόντος, ὥς συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Ἀφρικῆς, ἀναζητοῦν ἐπιμόνως μίαν πολιτιστικὴν βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας νὰ ἐδραιώσουν μίαν ταυτότητα²³, μὴ δυνάμενοι νὰ γεφυρώσουν ἄλλως πῶς τὸ χάσμα ἀπὸ τοῦ μακροῦ των στατικοῦ παρελθόντος εἰς ἓν, ὑπολαμβανόμενον ὡς αὐτοδύναμον, δυναμικὸν παρόν.

Πρόσθετον ἀποτέλεσμα τῆς ὀργανικῆς ἐντάξεως τῶν «λοιπῶν» εἰς τὸν δυτικὸν πανανθρώπινον χῶρον τοῦ «ἱστορικοῦ γίνεσθαι» εἶναι ἡ διαφοροποιήσις τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἡ ἰδίᾳ ἡ Δύσις ἀνακατατάσσεται εἰς τὰ πλαίσια τῆς διαμορφουμένης νέας πραγματικότητος. Ἐφ' ὅσον χρόνον ἡ Δύσις ἀντελαμβάνετο ἐν τῷ συνόλῳ των τοὺς «λοιποὺς» ὡς μίαν ἀδιαφοροποίητον ἐνότητα, ἦτο εὐκόλον νὰ θεωρῇ ἑαυτὴν ὡς τὴν κορυφὴν τῆς πυραμίδος τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν, νὰ ἀγνοῇ — κατὰ τὸν Toynbee — τὰς λοιπὰς κοινωνίας, νὰ ταυτίζῃ ἑαυτὴν μὲ τὸν Πολιτισμὸν τοῦ Ἀνθρώπου καὶ νὰ διαγνώτῃ δι' ἑαυτῆς τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν διὰ μιᾶς σειρᾶς ἐσωτερικῶν ποιοτικῶν μεταβολῶν. Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα τῶν «λοιπῶν» κοινωνιῶν μὲ τὴν παρατήρησιν τῆς στατικῆς καταστάσεως τῶν λεγομένων πρωτογόνων κοινωνιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐταυτίσθησαν θεωρητικῶς μὲ τὰς ἀρχεγόνους κοινωνίας, ἐπέτρεπεν, ὑπὸ τὸ καθεστῶς τῶν κρατουσῶν τότε βιολογικῶν ἐξελικτικῶν θεωριῶν, τὴν διατύπωσιν κοινωνικῶν ἐξελικτικῶν θεωριῶν θεμελιουσῶν καὶ θεωρητικῶς τὴν Δυτικὴν ὑπεροχὴν, ὡς ὑπεροχὴν ποιότητος. Ἡ καθυστέρησις, ὁ πρωτογονισμός, δὲν ἠδύνατο νὰ σημαίνει τελικῶς ἄλλον τι εἰμὴ ἀνυπέρθετα ποιοτικά, βιολογικά, ὅρια. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ὅμως τὸ κοινωνικο-ἀνθρωπολογικὸν ἀντεκατεστάθῃ ἀπὸ τὸ ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον· ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη καὶ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἀπεκάλυψαν τὴν ὑπαρξίν παρελθόντων πολιτισμῶν ἰσοτίμων, πολλακίς δὲ ἀνωτέρων, τοῦ συγχρόνου των δυτικοῦ, ἐν πάσει δὲ περιπτώσει πολιτισμῶν μεθ' ὧν ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν ἡ Δύσις καὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἠντλησε στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐνέταξε εἰς τὸ ἰδικόν της πολιτιστικὸν σύστημα· ἀφ' ἧς δέ, τέλος, στιγμῆς οἱ κληρονόμοι τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν ἀπέκτησαν συνείδησιν τῆς κληρονομίας των, αἱ ἐξελικτικαὶ θεωρίαι δὲν ἦσαν πλέον εἰς θέσιν νὰ προσφέρουν γόνιμον ἔδαφος διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς φύσεως τῆς παγκοσμίου πραγματικότητος. Αἱ ἐξελικτικαὶ θεωρίαι ἠδύναντο νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν παρακμὴν

22. A. Laroui, *L'ideologie arabe contemporaine*, (Paris, 1967), σελ. 73.

23. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἐντόνως προβαλλομένη «νεγρωσύνη» (Negritude) ὡς θεμελιώδης πολιτιστικὴ ὑποδομὴ τῆς νοτίως τῆς Σαχάρας Ἀφρικῆς.

καὶ ἀπώλειαν τῶν πολιτισμῶν. Δὲν ἠδύναντο ὅμως νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν ἐν καθυστερήσει ἐπιβίωσιν τῶν κοινωνιῶν. Διότι τοῦτο ἤρχετο εἰς ἄμεσον ἀντίθεσιν μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς λεγομένης «ἐπιβιώσεως τοῦ ἰσχυροτέρου». Ἐπρεπε νὰ εὑρεθῇ μία νέα ἐρμηνεία. Καὶ ἡ ἐρμηνεία ἐδόθη διὰ τῆς ἀναπτύξεως. Ἡ θεωρία τῆς ἀναπτύξεως ἐπιτρέπει τὸν συνδυασμὸν τῆς κινήσεως ἐν τῇ ὁμάδι μὲ τὴν κίνησιν τῆς ὁμάδος. Ἐπιτρέπει τὴν βεβαίωσιν τοῦ πανανθρωπίνου «ἱστορικοῦ γίνεσθαι» ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν βεβαίωσιν τοῦ κατὰ διαφόρους ἐκάστοτε ρυθμοὺς «ἱστορικοῦ γίνεσθαι» ἐντὸς τῶν εὐρυτέρων πολιτιστικῶν πλαισίων. Τοῦτο, ἐνῶ ἔδιδε διέξοδον εἰς τὴν Δύσιν, ἔδιδε διέξοδον καὶ εἰς τοὺς «λοιπούς». Διότι ἐπέτρεπε τὴν ἐκ πρώτης ὄψεως ἄρσιν τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τῆς παρατηρουμένης καὶ τῆς νοουμένης πραγματικότητος. Ἀλλ' εἶχε μίαν περαιτέρω συνέπειαν. Ἠνάγκασε τὴν Δύσιν νὰ δεχθῇ ὡς δεδομένην τὴν ἀρχὴν τῆς ἰσοτιμίας τῶν πολιτισμῶν. Ἡ ὑπεροχὴ τῆς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ταυτίζεται πλέον μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Ἀνθρωπότητος. Ὁ πολιτισμὸς τῆς κατέστη ἰδιαίτερος μὲν καὶ ἰδιόμορφος, ἀλλ' ὅχι καὶ ἀποκλειστικός. Δὲν ἐκφράζει πλέον ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς τὸν Πολιτισμὸν, ἀλλὰ τὰς δυνατότητας τοῦ πολιτισμοῦ. Πρωτοποροῦσα ἡ Δύσις, ἐπὶ τῆς κοινῆς δι' ὅλους ὁδοῦ. Δὲν ἔγκειται πλέον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν τῆς ποιότητα ἢ ὑπεροχὴ τῆς, ἀλλ' εἰς τὴν καλυφθεῖσαν ἀπόστασιν καὶ εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐπορεύθη.

V

Ἡ οὕτω πῶς κατὰ νέον τρόπον διαμορφωθείσα, καὶ ὑφ' ὅλων γενομένη δεκτὴ ὡς ἀληθῆς, πραγματικότης δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μόνης τῆς ἐντάξεως τῶν μὴ - δυτικῶν «λοιπῶν» εἰς τὸν χῶρον τοῦ δυτικοῦ πανανθρωπίνου «ἱστορικοῦ γίνεσθαι». Εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ μιᾶς ἄλλης χαρακτηριστικῆς διὰ τὴν Δύσιν διαδικασίας. Τῆς κατ' ἀποστολικόν, ὡς ἐλέχθη, τρόπον διαδόσεως τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων τῆς καὶ τῆς τάσεώς τῆς νὰ δέχεται εἰς τοὺς κόλπους τῆς τοὺς ἀποδεχομένους τὰ στοιχεῖα ταῦτα. Παρουσιάζει τοῦτο τὸ ἀντιφατικὸν ἢ Δύσις. Ἐνῶ ἐμφανίζει ἑαυτὴν ὡς ἀποκλειστικὸν φορέα προόδου, ταυτοχρόνως διακηρύσσει τὴν δυνατότητα νὰ καταστοὺν τὰ ἀποκλειστικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα προσιτὰ εἰς πάντα ἐπιθυμοῦντα. Τοῦτο εἶναι δυνατόν ἐκ τοῦ λόγου ὅτι θεωρεῖ ἑαυτὴν ὡς ἐκφραστὴν τῆς ὑψίστης ἱκανότητος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τῆς διὰ τοῦ νοῦ προσπελάσεως καὶ γνώσεως τῆς ἀληθείας. Ἄν γνώσις ἢ ἀλήθεια καὶ ἄν φυσικὴ, ἐγγενής, τοῦ ἀνθρώπου ἱκανότης ἢ γνώσις, τότε οἱ πάντες δύνανται νὰ γνωρίσουν, ἐφ' ὅσον μετέχουν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Εἶναι αὕτη ἡ βασικὴ θέσις ἢ ὁποία θὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν διάδοσιν τῆς παιδείας, εἰς τὴν διάδοσιν τῆς πίστεως — μιᾶς πίστεως ἢ ὁποία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐνορατικὴ, ἀλλὰ φιλοσοφικῶς δογματικὴ — εἰς τὴν ἀπόφασιν ἄρσεως τοῦ «φορτίου τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου» διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῶν ἀπολιτίστων, εἰς τὴν ἀνα-

γνώρισιν τῆς «ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς» ὡς θεμελιακοῦ ρόλου τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, ὡς στοιχείου τῆς κοινωνικῆς του ταυτότητος. Ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος θὰ θεωρήσῃ ἀνέκαθεν ἑαυτὸν ὡς κατέχοντα ἀνωτέραν, ὑπερέχουσαν τῶν ἄλλων, θέσιν εἰς τὸ κοινωνικὸν στερέωμα ἀλλὰ καὶ ὡς δεσμευμένον ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς μὲ ἰδιαίτερον ρόλον : τὴν διάδοσιν τῆς γνώσεως. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς Δύσεως καὶ ἡ εὐθεΐα ἐκθεσίς της εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν ἔννοιαν τοῦ περιουσίου λαοῦ θὰ ἐνδυναμώσουν τὴν ἀντίληψιν αὐτήν.

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς των οἱ μὴ - δυτικοὶ «λοιποὶ» δὲν ἦσαν ἐξ ὁλοκλήρου ἀρνητικῶς προδιατεθειμένοι κατὰ τῆς τοιαύτης δυτικῆς ἀποστολικῆς προσπαθείας. Ἰδίᾳ, ἐφ' ὅσον ἀφεώρα τὰ ἐξωτερικὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα καὶ δὲν ἔθιγε τὰς παραδοσιακὰς ἐσωτερικὰς τῶν ὀργανωτικὰς ἀρχὰς καὶ πεποιθήσεις. Οἱ λόγοι καὶ αἱ μέθοδοι ἀποδοχῆς τῶν δυτικῶν προτύπων ποικίλλουν βεβαίως κατὰ περίπτωσιν, ἀναλόγως τοῦ ποῖος ἦτο ὁ ἐκάστοτε φορεὺς τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ποία ἡ ἐκάστοτε προεξάρχουσα μορφή τῶν σχέσεων του μετὰ τῶν «ἰθαγενῶν». Μὲ τὴν ἀρόδον τοῦ χρόνου, μὲ τὴν συνεχῆ προβολὴν τῆς δυτικῆς αὐτοσυνειδήσεως εἰς τοὺς κόλπους των, μὲ τὴν αὐξουσαν ἐκ μέρους των ἀποδοχὴν τῆς νέας ἑτεροπροσδιορίστου αὐτοσυνειδήσεώς των, μὲ τὴν πεποιθήσιν τῆς δυνατότητος διεξόδου ἀπὸ τὴν παροῦσαν «στιγμὴν τῆς κρίσεως» καὶ ἰσοτίμου πρὸς τὴν Δύσιν ἐντάξεώς των εἰς τὸν παγκόσμιον χῶρον, σημαντικὸν μέρος τῆς δημιουργουμένης νέας, δυτικογενοῦς, ἡγεσίας τῶν «λοιπῶν» ἤρξατο ἐγκαταλεῖπον τὰς παραδοσιακὰς τῆς κοινωνίας του θέσεις, ἀποπειρώμενον τὴν εἰσαγωγὴν θεσμικῶν καὶ ἄλλων βαθέων μεταβολῶν εἰς τὰς μὴ δυτικὰς κοινωνίας, ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι τοιοῦτοτρόπως θὰ διευκολύνετο ὁ «ἐκσυγχρονισμὸς» τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν καὶ θὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ τελικὴ ἰσότημος ἐνταξίς των εἰς τὴν διεθνῇ κοινωνίαν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ περιγραφὴ τῆς διαδικασίας αὐτῆς ὑπὸ τοῦ M. Edwardes.

«Ἡ αἰχμὴ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐποχῆς (τῆς Ἀσίας) ἦτο ἀναμφιβόλως ὁ δέκατος ἔνατος αἰὼν. Πρὸ αὐτοῦ οἱ Εὐρωπαῖοι μετέβαινον εἰς τὴν Ἀσίαν, ὡς ἔμποροι, ὡς περιοδεύοντες πωληταὶ μιᾶς αὔξανομένης ἐμπορικῆς οἰκονομίας. Μόνον οἱ Πορτογάλλοι ἔλαβον μεθ' ἑαυτῶν τὴν μεγαλεπίβολον ἀντίληψιν μιᾶς παγκοσμίου αὐτοκρατορίας κυβερνωμένης ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ. Μόλις περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ἡ Μεγάλῃ Βρετανία, λόγῳ τῶν ὑλικῶν συνεπειῶν τῆς βιομηχανικῆς τῆς ἐπαναστάσεως, ἠδυνήθη νὰ σκεφθῇ κατὰ παρόμοιον, ἀλλ' ὀλιγώτερον μυστικιστικὸν τρόπον. Ἀσφαλῆς εἰς τὴν συντριπτικὴν τῆς δυνάμιν, ἡ Βρετανία κατέστη ὁ προμηθευτὴς ἐνὸς ἀνωτέρου ὑλικοῦ καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τὰ δεσμὰ τοῦ ὁποίου δὲν ἐδίστασε νὰ ἐπιβάλῃ ἐπὶ τῶν ὑπηκόων της. Κατὰ μέγα μέρος ὅμως, ἡ ἐπιβολὴ αὕτη ἐγένετο ἐπὶ προθύμων καὶ ἀνυπομόνων ἔτι μαθητῶν. Ἡ ἐπιτυχία τῆς δυνάμεως ἐμπνέει τὴν ἐπιθυμίαν, τὴν ἐπιθυμίαν ὑπὲρ

πᾶν ἄλλο τῆς ἀποκτήσεως τῶν μυστικῶν τῆς ἐπιτυχίας ταύτης. Βασικῶς, καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ ἐπιθυμία ἀποκτήσεως τῆς Δυτικῆς ὕλικῆς ἐπιτυχίας ἦτο ὁ πόθος διὰ ἓν σύμβολον θέσεως, διὰ τὴν ἐπανάκτησιν μιᾶς κάποιας αἰσθήσεως ταυτότητος, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο ἔπρεπε νὰ γίνῃ κατὰ τοὺς ὅρους τοῦ κατακτητοῦ. Ὁξεῖς παρατηρηταὶ εἰς τὴν Ἰαπωνίαν, ἀναγνωρίζοντες ὅτι διὰ νὰ διατηρήσουν τὴν ἀνεξαρτησίαν των ἔπρεπε νὰ ἀποκτήσουν τὰ ὄπλα τῆς Δυτικῆς ἐπιστήμης, ἀνέλαβον μίαν μοναδικῶς ἐπιτυχῆ προσπάθειαν νὰ φέρουν τὴν χώραν των εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον πρὶν ἢ ὑποχρεωθοῦν πρὸς τοῦτο διὰ τῆς κατακτήσεως. Ἐπειδὴ αἱ ἰθαγενεῖς κοινωναὶ τῆς Ἀσίας δὲν ἐδημιούργησαν ἐκ τῶν ἰδίων των δυνάμεων μίαν νέαν δύναμιν μετὰ τὴν ὁποίαν νὰ ἀντισταθοῦν εἰς τὴν Δύσιν, παρέμεναν ἀνοικτὴ μία μόνον ὁδὸς ἐνεργείας — ἡ ἀποδοχὴ Δυτικῶν ἰδεῶν. Ὁ παραδοσιακὸς πολιτισμὸς μετὰ τὰς ἀξίας του ἐτέθη εἰς τὸ περιθώριον, ὡς ἀντιδραστικὸς καὶ ὡς ἐμπόδιον, καὶ ὁ ἀγὼν τῆς Ἀσίας κατὰ τῆς Δύσεως κατηυθύνθη πρὸς τὴν ἐπίτευξιν τῶν ὕλικῶν πλεονεκτημάτων τῆς Δύσεως, ἄνευ τῆς πολιτικῆς τῆς κυριαρχίας.

Δεδομένου ὅτι ἡ Βρετανία ἦτο ἡ κυριαρχοῦσα δύναμις ἐν Ἀσίᾳ κατὰ τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα — ἡ Πορτογαλλικὴ αὐτοκρατορία εὐρίσκετο ἐν διαλύσει καὶ οἱ Ὁλλανδοί, παρ' ὅλον ὅτι ἤλθον ἐνωρὶς εἰς τὴν Ἀσίαν, καθυστέρησαν συγκριτικῶς εἰς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ ρόλου τοῦ ἡγεμόνος, ὅπως καὶ οἱ Γάλλοι — μέγα μέρος τῆς ἱστορίας τῆς Ἀσίας κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτόν, καὶ κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Βρετανίας εἰς τὴν Ἀσίαν. Περαιτέρω, ἡ Βρετανία ἦτο ἐκείνη ἡ ὁποία, πιστεύουσα εἰς τὴν «ἀρετὴν» τοῦ ἰδίου της πολιτισμοῦ, μετεβίβασε (ἔστω καὶ φειδωλῶς) τὸν κύριον ὄγκον τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν. . .

Κατὰ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα ἡ κατάστασις ἦτο κατὰ μέγα μέρος ἡ ἀντίστροφος. . . Ἡ Δύσις, καὶ ἡ Βρετανία εἰδικώτερον, ἤρχισεν ἀμφιβάλλουσα διὰ τὴν ἰδίαν της πίστιν· ὁ μέγας δυναμισμὸς διηβρώθη ὑπὸ τῆς ἀσκήσεως σχεδὸν ἀδιαφιλονικήτου δυνάμεως. Ἡ εἰρωνεὶα τῆς καταστάσεως ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι, τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς καθ' ἣν ἡ ἀμφιβολία κατέλαβεν τοὺς ἀποικιοκράτας, οἱ Ἀσιᾶται ἤρχισον, μετὰ μίαν περίοδον ἀπορρίψεως, ἀποδεχόμενοι τὸν πολιτισμὸν ὁ ὅποιος τοὺς προεβλήθη καὶ προέβησαν πρὸς τὴν δι' αὐτοῦ μεταβολὴν τῶν ἰδίων των κοινωνιῶν. Εἰς τοῦτο δύναται νὰ εὐρεθῇ τὸ «προοδευτικόν» στοιχεῖον τῆς ἀποικιοκρατίας ἐν πλήρει δράσει. Ἡ «ἀπόδειξις» συνίσταται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἦσαν — καὶ εἶναι εἰσέτι — οἱ Ἀσιᾶται ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀνεγνώρισαν τὸ στοιχεῖον τοῦτο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον»²⁴.

24. M. E d w a r d e s, „ ἐνθ' ἄνωρ., σελ. 11-12.

Κατὰ ταῦτα, ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν Δύσιν ἔφερεν εἰς τοὺς μὴ - δυτικούς μίαν νέαν συνείδησιν, ἓνα νέον αὐτοπροσδιορισμὸν καὶ ἓν νέον πεπρωμένον, μίαν ἔνταξιν καὶ τὴν πεποιθήσιν τῆς δυνατότητος ἐπανεκτάξεως εἰς νέα, ἀνώτερα τῶν προηγουμένων, πλαίσια — πεποιθήσιν, ἐνισχυομένη ἐκ τῆς ἤδη ἐκτάξεως μὴ - δυτικῶν κοινωνιῶν, ὡς ἡ Ἰαπωνία, εἰς τὸν χρόνον τῆς ἐνεργοῦ διεθνοῦς κοινότητος. Ὅτι ἀπητείτο ἦτο ὁ ἐνστερνισμὸς τυπικῶν δυτικῶν μεθόδων καὶ τρόπων ὁργανώσεως καὶ ἐνεργείας. Ἡ Δύσις τοὺς ἔλεγε ὅτι τοῦτο ἦτο δυνατόν, ὅτι ἡ ἰδίᾳ ἦτο διατεθειμένη νὰ τοὺς δώσῃ τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια πρὸς τοῦτο. Δὲν ὑπῆρχεν οὐδεὶς λόγος οἱ «λοιποὶ» νὰ ἀρνηθοῦν τῇ προσφορᾷ καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ἀναποφεύκτως μέλλον νὰ προκύψῃ αὐρίον. Ὑπὸ μίαν προϋπόθεσιν, ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς δυτικῆς προσφορᾶς δὲν θὰ ἐσήμαινε διαιώνισιν τῆς δυτικῆς κυριαρχίας, ἐφ' ὅσον πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν ἀκριβῶς αὐτὴν οἱ «λοιποὶ» ἀνελάμβανον τὴν «ἐκδυτικοποίησιν» ἢ τὸν «ἐκσυγχρονισμὸν» τῶν.

VI

Ἐκ τῶν προεκτεθέντων προκύπτει ὅτι εἰς τὰ πλαίσια τῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεων τῆς Δύσεως μὲ τὸν ὑπόλοιπον χρόνον τῆς περὶ αὐτὴν οἰκουμένης ἐσημειώθησαν σημαντικαὶ ἐξελίξεις πρὸς δύο κατευθύνσεις : ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τοῦ δυτικοῦ πολιτιστικοῦ χώρου.

Αἱ ἐκτὸς τοῦ δυτικοῦ πολιτιστικοῦ χώρου ἐξελίξεις χαρακτηρίζονται, ἐν τῷ συνόλῳ τῶν, ἀπὸ τῆς μεταβάσεως ἐκ μιᾶς συμπτωματικῆς συνυπάρξεως ἐπὶ μέρους ἰδιαιτεροτήτων εἰς μίαν ἐνεργὸν συμβίωσιν ἐντὸς μιᾶς διηρθρωμένης ὁλότητος. Συνεπεία τῆς συνεχοῦς δυναμικῆς πολιτιστικῆς διευρύνσεως τῆς Δύσεως, ὅλον ἐν καὶ περισσότεραι μὴ - δυτικαὶ ἰδιαιτερότητες ἐντάσσονται σταδιακῶς εἰς τὰ πλαίσια ἐνὸς ὑπ' αὐτῆς ἐθνοκεντρικῶς προσδιορισμένου ἐνιαίου παγκοσμίου συστήματος. Τοῦτο ἔχει ὡς συνέπειαν ἡ «οἰκουμένη», ὡς ἀδιάρθρωτον σύνολον, νὰ καταστῇ «τάξις» καί, οὕτω, «κόσμος». Εἰς τὰ πλαίσια τῆς νέας αὐτῆς καταστάσεως αἱ πρότερον χαλαραὶ καὶ ἄτυποι διαπολιτιστικαὶ σχέσεις καθίστανται πλέον τυπικαὶ «διεθνεῖς» σχέσεις καθορίζουσαι κυριαρχικῶς καὶ αὐτὰς τὰς καθαρῶς διαπολιτιστικὰς σχέσεις. Τοῦτο, διότι μία περαιτέρω συνέπεια τῆς σημειωθείσης ἐξελίξεως ἦτο ἡ ἀναγνώρισις ἰσοτιμίας εἰς τὰς ἐπὶ μέρους πολιτιστικὰς ἰδιαιτερότητας καὶ ἐντεῦθεν εἰς τοὺς καθ' ἕκαστον φορεῖς τῶν. Ἡ ἰσότης ὅμως ἐνταξίς τῶν ἰδιαιτεροτήτων εἰς τὸν «κόσμον», τὸ διηρθρωμένον σύστημα, δὲν συνεπάγεται αὐτομάτως καὶ τὴν ἐν αὐτῷ κατάληψιν ἴσων θέσεων. Πᾶσα διάρθρωσις περιλαμβάνει καὶ μίαν κλιμάκωσιν τῶν θέσεων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑποκειμένου τῆς διάρθρωσεως ὁργανωτικοῦ κριτηρίου. Δεδομένου, ὅτι τὸ ὑπὸ τῆς Δύσεως ἐθνοκεντρικῶς προσδιορισμένον παγκόσμιον σύστημα περιλαμβάνει πρὸς τὴν ὀριζόντιον, τὴν ἐν δεδομένῃ στιγμῇ στατικῶς συλλαμβανομένην μορφολογίαν, καὶ μίαν κάθετον,

ιστορικήν, διάστασιν, ἔπεται ὅτι ἡ ὀργανωτικὴ ἀρχὴ τοῦ συστήματος πρέπει νὰ ἐκφράζεται διὰ μιᾶς ἐννοίας περιλαμβανούσης ἀμφοτέρας τὰς διαστάσεις αὐτάς. Μία τοιαύτη ἐννοία εἰς τὸ παρελθὸν ἦτο ἡ τῆς ἐξελίξεως. Σήμερον εἶναι ἡ τῆς ἀναπτύξεως. Οὕτω πως, οἱ ἰσοτίμως ἐνταχθέντες εἰς τὸ διηρθωμένον σύστημα φορεῖς τῶν πολιτιστικῶν ἰδιαιτεροτήτων κατατάσσονται ἐν αὐτῷ εἰς θέσεις ἀντιστοιχοῦσας πρὸς τὸν βαθμὸν ἀναπτύξεως ἐκάστου. Οἱ νεωστὶ ἐνταχθέντες εἰς τὸ σύστημα, τὸν «κόσμον», ἀπέκτησαν μίαν νέαν ἐτεροπροσδιορισμένην αὐτοπαράστασιν τῆς πολιτιστικῆς τῶν ἰδιαιτερότητος, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἦτο αὐτὴ αὕτη ἡ ἐνταξίς των. Ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἐντάξεώς των ἀπέκτησαν μίαν διφυᾶ κοινωνικὴν ταυτότητα. Ὡς φορεῖς μιᾶς πολιτιστικῆς ἰδιαιτερότητος εἶναι ἰσότιμοι πρὸς πάντας τοὺς λοιπούς. Ὡς ἐκπροσωποῦντες μίαν συγκεκριμένην πραγματικότητα, κρινομένην ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκ τῆς ὀργανωτικῆς ἀρχῆς τοῦ συστήματος ἀπορρεόντων κριτηρίων, καταλαμβάνουν εἰς τὸ σύστημα ἀνίσους πρὸς ἀλλήλους θέσεις. Ἡ κάθετος, ἱστορικὴ, διάστασις τῆς ὀργανωτικῆς ἀρχῆς, προεκτεινομένη εἰς τὸν χῶρον τοῦ μέλλοντος, ἐπιτρέπει τὴν ἀνακατάταξιν ἐντὸς τοῦ πλαισίου διὰ τῆς καταλήψεως νέας θέσεως ἐπὶ ἀνωτέρας βαθμίδος. Τὸ πρόβλημα, ἐπομένως, τῶν νεωστὶ ἐντεταγμένων εἶναι πῶς θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ εἰς τὸ συντομώτερον χρονικὸν διάστημα ἀνακατάταξις των, εἰς τρόπον ὥστε νὰ συμπίπτῃ ἡ πολιτιστικὴ ἰσοτιμία των μὲ τὴν πλήρως ἰσότιμον θέσιν των εἰς τὸ σύστημα.

Αἱ ἐντὸς τοῦ πολιτιστικοῦ χώρου τῆς Δύσεως ἐξελίξεις χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν συντελουμένην ἀναπροσαρμογὴν τῆς αὐτοπαραστάσεώς της, συνεπεία τῆς νέας ταυτότητος τὴν ὁποίαν ἀποκτᾷ εἰς τὸ ὕψος αὐτῆς ἐθνικεντρικῶς προσδιορισμένον παγκόσμιον σύστημα. Εἰς τὸ σύστημα τοῦτο ἡ Δύσις δὲν τοποθετεῖ πλέον ἑαυτὴν ἐναντὶ τῶν λοιπῶν, ἀλλὰ μετὰ τῶν λοιπῶν. Δὲν συνυπάρχει κατὰ τρόπον αὐτόνομον, ἀλλὰ συμβιοῖ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ θέσις καὶ ὁ ρόλος της δὲν προσδιορίζονται πλέον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τοὺς ἑξωθεν αὐτῆς ἰσταμένους, ἀλλ' ἐν συσχετίσει πρὸς τὴν θέσιν καὶ τὸν ρόλον αὐτῶν ἐν τῷ ἐνιαίῳ συστήματι. Ἡ ἀναπροσαρμογὴ τῆς αὐτοπαραστάσεως ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν μιᾶς ὑφισταμένης κρίσεως ταυτότητος. Καὶ ἀναμφισβητήτως διέρχεται ἡ Δύσις, κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον, μίαν κρίσιν ταυτότητος. Ἀλλ' ἡ κρίσις αὕτη δὲν συνιστᾷ διὰ τὴν Δύσιν καταλυτικὸν φαινόμενον. Τοῦτο δέ, διότι βασικὸν χαρακτηριστικὸν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ ἐνσωμάτωσις τῆς κρίσεως ὡς ἐσωτερικὸν στοιχεῖον τοῦ συστήματος, παντὸς συστήματος. Διὰ τὴν Δύσιν ἡ μεταβολή, ἡ ρευστότης τῶν φαινομένων, ὡς σταθερὸν στοιχεῖον τῆς πραγματικότητος, ἀνήχθη εἰς μέρος τῆς ἀληθείας, εἰς «νόμον». Ὡς μέρος τῆς ἀληθείας, ὡς «νόμος», ἡ μεταβολὴ κατέστη οὕτω, τελικῶς ἀξία. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οὐδὲν σύστημα δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐξ ὑπαρχῆς ὡς σταθερὸν καὶ μόνιμον, ἐκτὸς τοῦ ὑπὲρ-συστήματος τῆς ἀληθείας ἐν τῷ συνόλῳ της. Πάντα τὰ συστήματα εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ μεταβατικά. Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἄνθρω-

πος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀναπροσαρμόζεται συνεχῶς εἰς τὰ πλαίσια τῶν συνεχῶς μεταβαλλομένων συστημάτων. Τοῦτο δὲν συνιστᾷ ὀδυναμίαν, ἀλλ' ἐκδήλωσιν δυναμισμού. Διότι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνον ὃν τὸ ὅποῖον δύναται νὰ προσαρμόζεται συνειδητῶς. Ἔτι δὲ περαιτέρω, εἶναι τὸ μόνον ὃν τὸ ὅποῖον δύναται, ἐν τῇ διαδικασίᾳ τῆς συνειδητῆς προσαρμογῆς καὶ ἀναπροσαρμογῆς του, νὰ θέτῃ ὑπὸ ἔλεγχον, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, αὐτὴν ταύτην τὴν διαδικασίαν, τῆς μεταβολῆς. Οὕτω πως, παρ' ὅλον ὅτι ἡ στιγμή τῆς μεταβολῆς εἶναι καθ' ἑαυτὴν στιγμή κρίσεως, ἡ κρίσις αὕτη δὲν εἶναι καταλυτική. Συνιστᾷ πρόκλησιν πρὸς δημιουργίαν, πρὸς νέας κατακτήσεις.

Εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς τοιαύτης ἀντιλήψεως ἡ Δύσις ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπροσαρμογῆς τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ της κατὰ τρόπον διττόν. Ἐν σχέσει πρὸς τὸ προκῦψαν σύστημα, ὡς τοῦτο γίνεται ἀντιληπτὸν κατὰ τὴν παροῦσαν μορφήν του, ἀλλά, προσέτι, καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐν τῷ συστήματι ἐνυπαρχούσας τάσεις περαιτέρω μεταβολῆς του. Πράγματι, ἡ κάθετος, ἱστορική, διάστασις τῆς ὀργανωτικῆς ἀρχῆς τοῦ συστήματος προεκτεινομένη εἰς τὸν χρόνον τοῦ μέλλοντος συνεπάγεται τὴν ἀνακατάταξιν τῶν μορφῶν τοῦ συστήματος εἰς ὅλον ἐν ἀνώτερα, πλησιέστερα πρὸς τὸ δυτικόν, ἐπίπεδα. Τὴν διαδικασίαν αὐτὴν ἡ Δύσις τὴν θεωρεῖ οὐ μόνον ἀναγκαίαν, ἀλλ' ἐπιθυμητήν. Καὶ τὴν προωθεῖ, διὰ τῆς ὑπ' αὐτῆς παρεχομένης τεχνικῆς καὶ οἰκονομικῆς βοηθείας πρὸς τὰς μὴ εἰσέτι ἀνεπτυγμένας περιοχάς. Τοιοῦτοτρόπως, ἐνῶ ἀναπροσδιορίζεται ἡ ἰδίᾳ εἰς τὰ πλαίσια ἐνὸς νεωστὶ διαμορφωθέντος συστήματος, παρωθεῖ ἐνεργῶς τὴν δημιουργίαν ἐνὸς περαιτέρω συστήματος, ὅπου τὰ συστατικὰ αὐτοῦ μέρη θὰ εὔρηνται ἐντεταγμένα ἰσοτίμως, ἀλλὰ καὶ ἰσοδυνάμως. Ἐνὸς συστήματος ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἀναγκασθῇ καὶ πάλιν νὰ ἀναπροσαρμόσῃ τὸν αὐτοπροσδιορισμὸν καὶ τὴν αὐτοπαράστασίν της.

Ε'.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΩΣ ΕΚΦΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΔΥΣΕΩΣ

I

“Εν τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ διαστολή τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸν μὴ - ὕλικόν, πνευματικόν καὶ ἠθικόν, χῶρον. Ὁ δεῦτερος θεωρεῖται συνηρημένος μετὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ καλύπτει τὴν ἀνθρωπίνην οὐσίαν. Ὁ πρῶτος, ὑποκείμενος τοῦ δευτέρου, ἀποτελεῖ τὸν χῶρον ἐκφράσεως τῆς ἀνθρωπίνης δυνατότητος. Ἡ αὐτοσυνειδησις τῆς πολιτιστικῆς ιδιαιτερότητος τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου ἐδράζεται οὕτω ἐπὶ δύο σκελῶν, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει ἰδίαν ὄντοτητα. Ὅσάκις ἡ προβολὴ τῆς Δύσεως δὲν γίνεται μετὰ βάσιν μόνον τὸν πνευματικόν πολιτισμόν της, ὡς παιδεία, θρησκεία ἢ δίκαιον, ἀλλὰ μετὰ βάσιν τὸν ὕλικόν πολιτισμόν της, ὁ πρῶτος δὲν τίθεται εἰς ἡσσοῖα μοῖραν. Καὶ ὅταν ἔτι παρασιωπᾶται, ὑπολαμβάνεται πάντοτε ὡς προεξάρχων καὶ συνιστῶν τὴν γενεσιουργὸν αἰτίαν τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀντιλαμβάνεται ἡ Δύσις καὶ πάντα ἄλλον, διάφορον πρὸς αὐτήν, πολιτισμόν κατὰ τὴν μετ’ αὐτοῦ ἐνεργὸν συνάντησιν. Καὶ εἰσάγει οὕτω πῶς τὸν δυισμόν αὐτὸν καὶ ἐκεῖ ὅπου οὐδέποτε ἐτέθη ὡς αὐτοσυνειδησιακὴ ἀφετηρία. Αὐτὸς εἶναι ὁ βασικός λόγος διὰ τὸν ὁποῖον εἶναι πάντοτε ἀναγκαία διὰ τὴν Δύσιν ἡ ἀνεύρεσις τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων αἱ ὁποῖαι διαμορφώνουν, καὶ τὰς ὁποίας ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἐκφράζει, ἡ δεδομένη κοινωνικὴ πραγματικότης καὶ ὁ ὑφιστάμενος ὕλικός πολιτισμός.

Εἰς τὸν σύγχρονον, μεταπολεμικόν, κόσμον ἡ Δύσις ἠναγκάσθη ἐκ τοῦ ἰδεολογικοῦ περιεχομένου τὸ ὁποῖον ἡ ἰδία προσέδωκεν εἰς τὴν πολεμικὴν σύγκρουσιν, νὰ παύσῃ προβάλλουσα τὸν ἰδικόν της πνευματικόν πολιτισμόν κατὰ τὸν μέχρι τότε ἀποκλειστικόν τρόπον τὸν προκύπτοντα ἐκ τῆς ταυτίσεως τοῦ πολιτισμοῦ της μετὰ τὸν Πολιτισμόν τοῦ Ἀνθρώπου. Ὅταν ἡ Δύσις ὄχι ἀπλῶς ἐδέχθη, ἀλλὰ καὶ ρητῶς ἀνεγνώρισε τοὺς λοιπούς, μὴ - δυτικούς, πολιτισμοὺς ὡς ἰσοδυνάμους πρὸς τὸν ἰδικόν της, ἡ ἀναγνώρισις αὕτη ἀφεώρα τὸ πνευματικόν, ὄχι τὸ ὕλικόν σκέλος τῶν πολιτισμῶν ἐκείνων. Καθ’ ὅσον ἀφορᾷ τὸ τελευταῖον, ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς παρέμενεν ἐν γενικῶς ἀνεγνωρισμένῃ καὶ ἀναμφισβητῇ ὑπεροχῇ. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς αὐτῆς ἐνῷ ἡ ἐσωτερικὴ, πνευματικὴ, ὑπεροχὴ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ παρασιωπούμενη παραμένει λανθάνουσα, ἡ ἐξωτερικῶς ἐμφανὴς ὑπεροχὴ

του, ὁ ὕλικός δυτικός πολιτισμός, ταυτίζεται μὲ τὴν ἔκφρασιν τῆς Δυνατότητος τοῦ Ἀνθρώπου, ἀνυψούμενος εἰς ἀξίαν καὶ ἀλήθειαν πανανθρωπίνην. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν μεταστροφὴν ἐκφράζει ἡ ἐγκατάλειψις τῶν ἐξελικτικῶν κοινωνικῶν θεωριῶν καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀναπτύξεως ὡς βασικοῦ τρόπου διαγνώσεως καὶ ἐρμηνείας τῆς ἀνθρωπίνης πραγματικότητος. Ἐξ ἑτέρου, ὅμως, τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ρητῶς προβάλλεται ὁ ὕλικός, ἐξακολουθεῖ ὑπολαμβάνόμενος ὁ πνευματικός πολιτισμός, ὡς συνιστῶν τὸν κύριον γενεσιουργὸν παράγοντα τοῦ πρώτου καὶ ὡς ὑπερέχων πάντων τῶν λοιπῶν, ἐξηγεῖ διατὶ παραμένουν λανθάνουσαι αἱ ἐξελικτικαὶ θεωρίαι εἰς τὰ πλαίσια τῶν ἀναπτυξιακῶν θεωριῶν, ὅπως καὶ διατὶ πειρῶνται νὰ τὰς ἐντάξουν εἰς τὰ ἴδια πολιτιστικά τῶν πλαίσια, κατὰ τρόπον ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν Δύσιν, οἱ μὴ - δυτικοὶ ὑπὸ ἀνάπτυξιν λαοί.

Ἄφ' ἧς στιγμῆς ὁ ὕλικός πολιτισμός προβάλλεται, καὶ γίνεται ἀποδεκτός, εἰς τὸν διεθνή ᾠδον ὡς μέτρον συγκρίσεως τῶν ὕλικῶν ἐπιτευγμάτων πάσης κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ὡς τελικός στόχος πρὸς κατάκτησιν, ἡ ἀνάπτυξις γίνεται ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὸν δυτικὸν ἄνθρωπον¹.

«Ὅχι ὡς διακριτικὸν χαρακτηριστικὸν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τοὺς μὴ - δυτικούς πολιτισμούς, ἀλλ' ὡς θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸν τοῦ ἰδιοῦ του πολιτισμοῦ. Ἐν προκειμένῳ, τὸ πλεον ἄξιοσημείωτον γεγονός εἶναι ἡ σταθερὰ τάσις νὰ ἀκολουθῇ μία διαδικασία χαρακτηρισμοῦ τοῦ συνόλου ἀπὸ τὰ μέρη (*pars pro toto*): καταδεικνύων τὴν καθιστῶ τὸν Δυτικὸν πολιτισμὸν ἀνεπτυγμένον, ὁ Δυτικός ἄνθρωπος κατέφυγε εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς ἐπισημάνσεως συγκεκριμένων ἀπόψεων ἢ συντελεστῶν ἀντὶ τοῦ καθολικοῦ χαρακτηριστικοῦ τοῦ πολιτισμοῦ του ἐν τῷ συνόλῳ του. Τοῦτο πράττων, ἔκλινε πρὸς τὴν ἐπιλογὴν ὁρατῶν ἢ ἀπτῶν ἢ ἔτι μετρητῶν πραγμάτων μᾶλλον ἢ τῶν ἀσταθμῆτων, καὶ τῶν καρπῶν, ἀποτελεσμάτων καὶ ἐπιτευγμάτων μᾶλλον ἢ τῶν κινητηρίων δυνάμεων, αἰτιῶν καὶ προϋποθέσεων. Ἐξ οὗ καὶ ἡ τάσις νὰ ἐπισημανθῇ ἡ ἀνάπτυξις ἐκεῖ ὅπου δύναται νὰ καταδειχθῇ ὁ ὕλικός πολιτισμός ἢ ἔτι ὁ ὕλικός πλοῦτος καὶ ἡ τεχνικὴ μᾶλλον ἢ ἡ πνευματικὴ κυριαρχία ἐπὶ τῆς φύσεως.

Ἡ τάσις αὕτη παρέμενε μία διαδικασία προσδιορισμοῦ τοῦ συνόλου ἐκ τοῦ μέρους (*pars pro toto*), καθ' ὃ μέτρον οἱ ἐνδιαφερόμενοι Δυτικοὶ παρέμενον ἐν ἐπιγνώσει τοῦ ὅτι αὐτὸ πρὸς τὸ ὁποῖον πράγματι ἀνεφέροντο αἱ ἐνδείξεις αὐταὶ ἦτο ὁ πολιτισμός των ἐν τῷ συνόλῳ

1. Πρβλ. J. K. Galbraith, *Economic Development in Perspective*, (Fawcett Publ., New York 1962), σελ. 27: «Τὰ ἔθνη τὰ ὅποια προεπορεύθησαν — ἡ Βρετανία, ἡ Γαλλία, αἱ Η.Π.Α. — ἠδύναντο νὰ δεχθοῦν τὰ ἐπιτεύγματά των δι' ὅ,τι ἐφαίνοντο ὅτι ἦσαν... Αἱ ἡμέραι αἱ ὅποια ἦλθον βραδύτερον, ἀντιθέτως, ἔχουν κριτήρια ὑψηλὰ καὶ δύσκολα τὰ ὅποια δὲν ἐδημιούργησαν αἱ ἴδιαι. Εὐρίσκοντο πάντοτε ἐνώπιον συγκρίσεων — συγκρίσεων μὲ τὴν Ἀμερικανικὴν ἢ τὴν Σοβιετικὴν παραγωγικὴν μονάδα, συγκρίσεων μὲ τὰ Ἀμερικανικὰ ἢ τὰ Βρετανικὰ βιοτικά ἐπίπεδα».

τον. Ἐδημιούργει ὁμως τὸν κίνδυνον νὰ δώσῃ λαβὴν εἰς μίαν περισσότερον μονομερῆ, ἂν ὄχι τελείως καταλυτικὴν, θεώρησιν τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ καθ' ὃ μέτρον συνεχωνεύετο μὲ ἓν παλαιὸν ρεῦμα τῆς Δυτικῆς σκέψεως, τὴν διάκρισιν, δηλαδή, τῶν πνευματικῶν ἀπὸ τὰ ὑλικά πράγματα (τὸ «πνεῦμα» ἀπὸ τὸ «σῶμα»). Ἀμφότερα ἀπὸ κοινοῦ ἦλθον νὰ προβάλλουν μίαν φιλοσοφικὴν σχολὴν ἢ ὁποία ἔφθασεν εἰς τὸ σημεῖον νὰ δεχθῇ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ὑλικοῦ ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ. Χάρις εἰς ἓνα μακρινὸν παραλληλισμὸν, ὁ τρόπος λειτουργίας τοῦ ὁποίου εἶναι καθ' ἑαυτὸν ἀξιοσημείωτος, ἡ μονομερὴς αὕτη ἀντιμετώπισις ἐκείνου τὸ ὁποῖον εἰς τὴν βάσιν του ἀποτελεῖ μίαν κατασκευὴν συμπληρωματικότητος, ἐξεδηλώθη τελικῶς μὲ τὸ νὰ συνδυασθῇ (κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος εἶναι βασικῶς ἐκλεκτικὸς, ἀλλὰ καθίσταται εἰς τὸ τέλος σχεδὸν, ἢ ἐξ ὁλοκλήρου, ἀποκλειστικὸς) ἡ ἔννοια τῆς ἀναπτύξεως μὲ τὸ ὑλικὸν πλοῦτον. Ἐξ οὗ ἡ οὐσιαστικὴ ταύτισις τῆς «ἀναπτύξεως» μὲ τὴν «οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν». Ὡς συνήθως συμβαίνει, ἓν τοιοῦτον σχῆμα ἀποδεικνύεται διὰ τινα χρόνον ὡς ἰδιαιτέρως παρακινήτικόν, μέχρις ὅτου ἡ χρησιμότης του ἐξαντλεῖται καὶ οἱ περιορισμοὶ του (ὑφιστάμενοι ἤδη ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ παραμένοντες ἀφανεῖς) ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται ὡς ἐμπόδια. Παραδόξως ἡ συνειδητοποίησις αὕτη δὲν ἐμφανίζεται ὡς διορθωτικὴ τῆς ταύτισεως τῆς «ἀναπτύξεως» μὲ τὴν «οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν» ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἡ τελευταία, ταυτιζομένη μὲ τὴν πρώτην, τὴν καθιστᾷ κατὰ τρόπον ἀπαράδεκτον στενὴν. Ἀντιθέτως, ἐμφανίζεται ὡς ἐπιθυμία προσθήκης προσθέτων ἀπόψεων ἐπὶ πλέον τῆς ἤδη ἐξεταζομένης — ἰδιαιτέρως, ὡς προσθήκη τῆς ἐξετάσεως τῶν κοινωνικῶν πρὸς τὰ οἰκονομικά πράγματα. Δὲν καθίσταται συνήθως ἀντιληπτόν, ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται ἐνταῦθα ὡς προσθήκη δὲν εἶναι οὐσιαστικῶς εἰμῇ ἢ ἄρσις μιᾶς ἀπαραδέκτου μονομερίας, καὶ τοῦτο ἔστω καὶ κατὰ περιορισμένην μόνον ἔκτασιν, ἐὰν δὲν προσθέσῃ τις τίποτε πέραν τῆς «κοινωνικῆς» πλευρᾶς. Ὅτι τοῦτο θὰ ἔπρεπε παρὰ ταῦτα νὰ εἶναι ὁ τρόπος, καθ' ὃν συμβαίνουν τὰ πράγματα, προκύπτει ἀπὸ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἡ ἔννοια τῆς «οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως» χρησιμοποιεῖται εἰς τὰς ἀναπτυξιακὰς δραστηριότητας. Συλλαμβανόμεναι καὶ πραγματούμεναι εἰς ἀποκλειστικῶς οἰκονομικοὺς ὅρους, αἱ δραστηριότητες αὗται δὲν ἠδύναντο παρὰ νὰ θέτουν, θᾶπτον ἢ βράδιον, ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἄλλας ἐκφάνσεις τῆς κοινωνίας· τὸ κρίσιμον σημεῖον εὑρεται πάντοτε εἰς τὸ ὅτι ὅλαι αἱ ἀδυναμίαι τῆς πραγματικότητος νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἀναπτυξιακὰς προσδοκίας τοῦ οἰκονομολόγου δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν, ὄχι εἰς τὴν ἐκάστοτε ἐφαρμοζομένην οἰκονομικὴν, ἀλλὰ εἰς πᾶσαν παρενοχλητικὴν ἐξω-οἰκονομικὴν κατάστασιν καὶ

μόνον. Ἡ τελευταία αὕτη πρέπει, ἐπομένως, νὰ ἐξετασθῇ, καὶ αὐτομάτως ἐμφανίζεται, ὡς πρόσθετος ὅρος»².

Καθίσταται, ὅθεν, δῆλον πῶς ἡ μεταβολὴ τοῦ τρόπου καθ' ὃν πραγματοποιεῖται εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον ἡ ἐνεργὸς ἐπαφὴ τῆς Δύσεως με τοὺς ὑπολοίπους πολιτισμούς, διὰ τῆς ἀναγνώρισεως τῆς πνευματικῆς ἰσοτιμίας τῶν τελευταίων καὶ τῆς ὕλικῆς ὑπεροχῆς τῆς πρώτης, καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν συνεχῆ μὲν διεύρυνσιν τοῦ τρόπου ἀντιμετώπισεως τοῦ ἀναπτυξιακοῦ φαινομένου, πάντοτε ὅμως μὲ βάσιν τὴν ὕλικήν, οἰκονομικήν, ἄποψιν. Τὸ ἀντίθετον θὰ ὑπεδήλου ὅτι ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολὴ εἰς τὰς σχέσεις Δύσεως καὶ ὑπολοίπου κόσμου εἶναι φαινομενικὴ καὶ ἀνειλικρινής. Τὸ ἀποικιακὸν δυτικὸν παρελθὸν καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἀξιολογεῖται σήμερον τὸ παρελθὸν ἐκεῖνο ἀναγκάζουν τὴν Δύσιν, ὡς πρόσθετος ἐξωτερικὸς, ἀλλὰ καὶ ἐν πολλοῖς ἐσωτερικὸς, ὅρος, νὰ ἐμμένῃ εἰς τὴν μονομερῆ θέασιν τῆς ἀναπτύξεως καὶ νὰ ἀποφεύγῃ τὴν ρητὴν ἀναγωγὴν της εἰς καθολικὸν φαινόμενον.

II

Ἡ σημασία τῆς κατὰ τοιοῦτον τρόπον προβολῆς τῆς δυτικῆς ἰδιαιτερότητος εἰς τὸν χῶρον τῶν μὴ - δυτικῶν ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἔνταξιν τούτων εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἐνιαίου παγκοσμίου συστήματος, χωρὶς νὰ θίγῃ ἀμέσως τὰς βάσεις τῆς πολιτιστικῆς τῶν ἰδιαιτερότητος. Ἡ διαστολὴ τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς διττῆς ταυτότητος τῶν μὴ - δυτικῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πνευματικοῦ τῶν πολιτισμῶν ἴστανται ἰσοτίμως ἐναντι τῶν λοιπῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὕλικου τῶν πολιτισμῶν κατατάσσονται εἰς τὴν βαθμίδα εἰς τὴν ὁποίαν ἀντιστοιχεῖ ἡ παρούσα κατάστασις των. Ἄλλ' ἡ κατάταξις τῶν αὐτῶν εἶναι, ὡς ἐλέχθη, πρόσκαιρος. Ἡ ἀνακατάταξις τῶν εἰς ἀνωτέρας βαθμίδας εἶναι ὄχι μόνον πιθανή, ἀλλὰ δυνατὴ καί, ὡς ἐκ τούτου, ἐπιδιώξιμος καὶ ἐπιδιωκτέα. Ἀρκεῖ νὰ συντρέξουν ὀρισμένοι ὅροι «ἐπὶ τῆς ταυτότητος τῶν ὁποίων ὑπάρχει κατὰ μέγα μέρος συμφωνία. Οὗτοι εἶναι: ἡ σύγχρονος τεχνικὴ γνῶσις, κεφάλαιον, εἰδικῶς ἐκπαιδευμένον ἐργατικὸν δυναμικὸν καὶ ἐν λογικὸν σχέδιον χρησιμοποίησεως τοῦ κεφαλαίου, τῆς ἐργασίας καὶ τῆς τεχνικῆς γνώσεως. Ἐὰν αὐτὰ παρασχεθῶν θὰ ὑπάρξῃ πρόοδος»³. Ἐκεῖνο, ἐπομένως, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖται διὰ τὴν ἀνακατάταξιν τῶν εἶναι ἡ ἀποδοχὴ τοῦ δυτικοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ καὶ τῶν ὀργανωτικῶν του προϋποθέσεων.

Ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς δὲν δύνανται νὰ ἀποστοῦν οἱ νεωστὶ ἐνταχθέν-

2. G. A. O. van Nieuwenhuijze, Cross-Cultural Studies, (Mouton, The Hague, 1963), σελ. 224-225.

3. J. K. Galbraith, Economic Development in Perspective, (Fawcett Publ., New York, 1962), σελ. 15.

τες εἰς τὴν διεθνῇ κοινότητα. Ἀποδοχὴ τῆς ἀντιλήψεως καθ' ἣν ἡ ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ καθολικὸν φαινόμενον συνεπάγεται τὸν κίνδυνον νὰ ἀχθοῦν εἰς τὴν ἀπόρριψιν τοῦ ἰδιαιτέρου των πνευματικοῦ πολιτισμοῦ καί, κατ' ἀκολουθίαν, εἰς τὴν ἀπώλειαν τῶν διακριτικῶν στοιχείων τῆς ἰδιαιτερότητός των, τὴν ἀπώλειαν τῆς ἀνεγνωρισμένης πλέον ἰσοτιμίας των καί, οὕτω πως, τὴν καταπρόδοσιν τῶν ἐθνοκεντρικῶν ἰδανικῶν ἐφ' ὧν ἐστηρίχθη καὶ ἐτελεσφόρησεν ὁ ἀγὼν διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν των. Ἐξ ἑτέρου, ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀντιλήψεως καθ' ἣν ἡ ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ μερικὸν φαινόμενον, ἡ ταῦτις τῆς «ἀναπτύξεως» μὲ τὴν «οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν», παρουσιάζει διὰ τοὺς μὴ εἰσέτι ἀνεπτυγμένους τὸ πλεονέκτημα ὅτι δὲν θίγει τὰ ὑπ' αὐτῶν κατακτηθέντα, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἔχει ἰδιαιτέρας δι' αὐτοὺς σημασίας πρακτικὰ ἀποτελέσματα. Πρῶτον, καθιστᾷ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως καθαρῶς τεχνικὸν καὶ ἀξιολογικῶς οὐδέτερον. Δεύτερον, καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἐπὶ ἴσοις ὅροις συνεργασίαν μετὰ τῆς Δύσεως ἐντὸς τῶν ἐθνικῶν πλαισίων. Ὁ δυτικὸς ἐμπειρογνώμων ἀντιδιαστέλλεται σαφῶς τοῦ δυτικοῦ ἀποικιακοῦ ὑπαλλήλου. Ὁ πρῶτος παρέχει τεχνικὰς συμβουλὰς. Ἀφίεται εἰς τὴν διακριτικὴν ἐξουσίαν τοῦ λήπτου τῶν συμβουλῶν νὰ καθορίσῃ τὸ πεδίον ἐφ' οὗ θὰ παρασχεθοῦν αἱ συμβουλαι καὶ νὰ ἀποφασίσῃ περὶ τοῦ ἂν αἱ συμβουλαι αὗται θὰ ἀκολουθηθοῦν ἢ ὄχι. Ὁ ἀποικιακὸς ὑπάλληλος, δὲν συνεβούλευε, διέτασσε. Καὶ παρέμενε εἰς τὴν ἰδικὴν του διακριτικὴν ἐξουσίαν καὶ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ τομέως καὶ ὁ ἐξαναγκασμὸς πρὸς συμμόρφωσιν. Τρίτον, ἐπιτρέπει τὴν μετάθεσιν τῆς ἐμφάσεως εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν νοεῖται ἡ ἀναπτυξιακὴ ἀπόφασις. Ἀπὸ ἀποφάσεως πράγματι τοποθετουμένης εἰς τὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς δράσεως, ἐμφανίζεται ὡς ἀπόφασις ἀνήκουσα εἰς τὸν χῶρον τῆς διοικητικῆς δράσεως. Τοῦτο προσδίδει εἰς τὴν ὅλην διαδικασίαν τὸν χαρακτῆρα ἐπιδιώξεως τοῦ προβλεπτοῦ, φέρει τὸ μέλλον πλησιέστερον πρὸς τὸ παρὸν καὶ παρέχει τὴν διέξοδον ἀπὸ τὴν ἀνασφάλειαν τὴν ὁποίαν προκαλοῦν αἱ ἀπανταχοῦ σημειούμεναι ταχύρρυθμοι καὶ ἐπάλληλοι κοινωνικαὶ μεταβολαί.

Ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων ἡ παρατήρησις τοῦ von Grunebaum, καθ' ἣν «ὁ ἐπιδιώκων τὸν ἐκσυγχρονισμόν Μουσουλμάνος κατέβαλεν μεγάλας προσπάθειάς νὰ υἱοθετήσῃ Εὐρωπαϊκοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς, χωρὶς νὰ ἀποδεχθῇ τὴν εἰς τὴν βάσιν αὐτῶν ὑπάρχουσαν θεωρίαν ἢ τὰς ἀνθρωπίνους προϋποθέσεις ἢ τὴν στάσιν ἐναντι τοῦ κόσμου»⁴, λαμβάνει τὴν μορφήν γενικωτέρας ἀληθείας. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκουν οἱ μὴ ἀνεπτυγμένοι εἶναι ἡ ἀπόκτησις τῶν ὕλικῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ δυ-

4. G. E. von Grunebaum, *Modern Islam – The Search for Cultural Identity*, (Vintage Books, New York, 1964), σελ. 186. Πρβλ. καὶ τὴν παρατήρησιν τοῦ Malik Bennabi καθ' ἣν «ἐπὶ τοῦ παρόντος (ἡ μουσουλμανικὴ ἀναγέννησις) χαρακτηρίζεται κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι υἱοθέτησεν «σκοποὺς» καὶ «ἀνάγκας» ἀντὶ (νὰ υἱοθετήσῃ) «ἐννοίας» καὶ «μέσας», ἐν M. Bennabi, *Vocation de l'Islam*, (Paris, 1954), ὡς ἀναφέρεται ἐν G. E. von Grunebaum, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 240.

τικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ με παράλληλον ἐξ ὑπαρχῆς ἀπόρριψιν τῆς δυνατότητος ἀποδοχῆς τοῦ ἐνιαίου συστήματος ἀξιῶν, ἀρχῶν καὶ ἀντιλήψεων τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, τοῦ συνιστῶντος τὸ πνευματικὸν ὑπόβαθρον, ἐφ' οὗ ἐδράζεται, ἐξ οὗ ἀπορρέει καὶ συνεπεία τοῦ ὁποίου καθίσταται δυνατόν τὸ ἐπιθυμούμενον καὶ ἐπιδιωκόμενον ὕλικόν ἀποτέλεσμα.

Ἐξ ἑτέρου, ὅμως, ἡ διαστολὴ μεταξὺ πνευματικοῦ καὶ ὕλικου πολιτισμοῦ δὲν δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν διηλεκτὴ αὐτόνομον ἀποδοχὴν τοῦ δευτέρου ἄνευ ἀναγωγῆς εἰς τὸν πρῶτον. Κατὰ κύριον λόγον, διότι ὁ θεμελιωτὴς τῆς διαστολῆς αὐτῆς, ἡ Δύσις, οὐδέποτε ἔπαυσε πράγματι, ἔστω καὶ κατὰ ὑπολαμβάνομενον τρόπον, ἀνασυνδέουσα τὰ δύο σκέλη. Γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἄγει, ἐν τῇ ἐπιδιώξει πράγματι ἰσοδυνάμου πρὸς τὴν Δύσιν θέσεως, εἰς τὴν ἀνάγκην συνδέσεως τοῦ ἤδη ἐπιδιωκόμενου ὕλικου πολιτισμοῦ πρὸς τὸν ἀναγνωρισθέντα ἴδιον ἰσοδύναμον πνευματικὸν πολιτισμόν καὶ τὴν διὰ τοῦ τρόπου τούτου προβολήν, ἐσωτερικῶς καὶ διεθνῶς, ἐνιαίας ταυτότητος. Πολλῶ δὲ μᾶλλον καθόσον εἰς τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ παρόν, ἡ Δύσις πολλάκις ἐπειράθη νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἰδίου τῶν «λοιπῶν» πνευματικοῦ πολιτισμοῦ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀντίστοιχον πρὸς τὸν ἰδικόν της ὕλικόν πολιτισμόν. Τὸ ἐγχείρημα ὅμως τοῦτο ὀδηγεῖ τελικῶς, καθ' ὃ μέτρον καθίσταται ἐπιτυχές, εἰς ἀνατροπὴν τῶν παραδοσιακῶς γενομένων δεκτῶν θεμελιωδῶν βάσεων τοῦ ἰδιαίτερου πολιτισμοῦ. Διὰ τοῦ τρόπου δὲ τούτου, ὀδηγεῖ εἰς ἐσωτερικὸν πρόβλημα ταυτότητος, συνεπεία τῆς ἐρμηνείας μιᾶς ἀντιθέτου πρὸς τὸ σημερινὸν παρὸν πολιτιστικῆς συνεχείας κατὰ τρόπον νέον, ἐξωγενῆ, καὶ μὴ αὐτοδυνάμως ἐκ τοῦ πολιτιστικοῦ παρελθόντος προκύπτοντος.

Ἐὰν εἶναι ἀληθές, ὅτι «πολιτισμοὶ με διαφόρους πολιτικάς, οἰκονομικάς, αἰσθητικάς καὶ θρησκευτικάς ιδέας ἢ ἀξίας βασίζονται ἐπὶ διαφόρων φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων περὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ σύμπαντος»⁵. Ἐὰν εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ ὕλικός πολιτισμὸς εἶναι δημιούργημα, ὡς ἀποτελῶν τελικῶς ἐφαρμογὴν τούτου, τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐὰν, τέλος, εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ ἰδιαίτερος ὕλικός πολιτισμὸς τῆς Δύσεως εἶναι δημιούργημα τοῦ ἰδιαίτερου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς. Τότε, ἀναγκαίως ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἢ εἰς ἄλλους, μὴ - δυτικούς, πολιτισμοὺς ἀποτελεσματικὴ εἰσαγωγή τοῦ δυτικοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ εἶναι δυνατὴ μόνον καὶ καθ' ὃ μέτρον ἐνυπάρχουν εἰς τοὺς πολιτισμοὺς τούτους ιδέαι καὶ ἀξίαι ἀνάλογοι, ἂν ὅχι ταῦταί, πρὸς τὰς ιδέας καὶ ἀξίας τοῦ δυτικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀντιθέτως δέ, ἡ ἐνεργὸς ἀποδοχὴ τοῦ δυτικοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ ὑπὸ ὀλοσχερῶς διαφόρου πνευματικοῦ τοιούτου κατ' ἀνάγκην θὰ ὀδηγήσῃ, σὺν τῷ χρόνῳ, εἰς τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὸν τελευταῖον τῶν ξένων πρὸς αὐτόν, ὑποκειμένων τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, πνευματικῶν βάσεων.

5. F. S. C. Northrop, *The Meeting of East and West*, (MacMillan, New York, 1960), σελ. 437.

Καὶ τοῦτο διότι θὰ ὑπάρχῃ πάντοτε ἡ ἀνάγκη προσδώσεως πνευματικοῦ αἰτιολογικοῦ περιεχομένου εἰς τὴν ἀκολουθουμένην μορφήν δράσεως⁶. Εἶναι προφανὲς ἡ εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ριζικὴ μεταβολὴ εἰς τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τοῦ μὴ - δυτικοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ριζικὴ ἡ μεταβολὴ αὕτη καὶ εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν. Δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὰ πλαίσια ἐκάστου πολιτισμοῦ εὗρηται ἀντιφατικαὶ πνευματικαὶ βάσεις, ὡς μορφαὶ ἀντιλήψεως καὶ ἐρμηνείας τοῦ κόσμου. Εἰς τὴν Δύσιν π.χ. ἐνυπάρχει μετὰ τοῦ κρατοῦντος ὀρθολογισμοῦ ὁ μυστικισμός, —μετὰ τῆς ἐννοίας τῆς δυναμικῆς τοῦ ἀνθρώπου παρεμβάσεως εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ ἐννοία τοῦ ἀναχωρητισμοῦ κλπ. Ἐκ τῶν ὑφισταμένων ἀντιφατικῶν στοιχείων ἐν ἔχει καταστή τὸ κρατοῦν καὶ τὸ κοινῶς ἀποδεκτόν. Τὰ ὑπόλοιπα παραμένουν ἐν σπέρματι. Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι τὰ κρατοῦντα εἰς τοὺς μὴ - δυτικοὺς πολιτισμοὺς στοιχεῖα, εἴτε αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ εἴτε διὰ τοῦ κατὰ παράδοσιν κρατοῦντος τρόπου ἀντιλήψεως τῶν, δὲν ᾠδήγησαν μέχρι σήμερον εἰς ἀναλόγους πρὸς τὸν δυτικὸν ὕλικὸν πολιτισμὸν ἐφαρμογὰς καὶ τρόπους ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας. Ἄν, πρὸς ἀποτελεσματικὴν ἐφαρμογὴν τοῦ δυτικοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ, γίνῃ νῦν τὸ πρῶτον ἀναγωγὴ εἰς τὰ, μὴ κρατοῦντα καὶ ἐν σπέρματι ὑφιστάμενα, ἀντίστοιχα πρὸς τὰ δυτικά, πνευματικὰ στοιχεῖα, τοῦτο σημαίνει ὅτι μεταβάλλεται ἄρδην ἡ βάσις θεμελιώσεως τοῦ τρόπου καθ' ὃν ὁ συγκεκριμένος πολιτισμὸς θεωρεῖ τὴν πραγματικότητα. Τὰ κρατοῦντα στοιχεῖα καθίστανται δευτερεύοντα. Τὰ δευτερεύοντα καὶ ἐν σπέρματι ὑπάρχοντα καθίστανται κύρια καὶ θεμελιώδη. Ἡ μεταβολὴ εἶναι, βεβαίως, σημαντικὴ. Καὶ ἡ ἐντεῦθεν προκύπτουσα ἐσωτερικὴ κρίσις ἔντονος. Χαρακτηριστικῶς ἐκφράζεται ἡ κρίσις αὕτη εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους κοινωνίας τόσον διὰ τῆς παρατηρουμένης εἰς τοὺς κόλπους τῆς συγκρούσεως μεταξύ τῶν «πρωτοποριακῶν» φιλαναπτυξιακῶν στοιχείων καὶ τῶν φορέων τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἂν ἔτι οἱ φορεῖς οὗτοι ἔχουν ἐνστερνισθῇ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀναπτυξιακῆς προσπάθειας, ὅσον καὶ διὰ τῆς ἐνδο - ἀναπτυξιακῆς (μεταξὺ φορέων τῆς ἀναπτύξεως) συγκρούσεως, τῆς προκυπτούσης ἐκ τῆς κατὰ διαφόρους τρόπους ἐκφράσεως τῆς ἐν δυνάμει πραγματικότητος (ἀνάπτυξις) εἰς παραδοσιακοὺς ὅρους.

6. «Ἐκδυτικοποίησις σημαίνει, ὅθεν, ὅτι αἱ κρίσιμοι πραγματικότητες τῆς ὑπάρξεως ἀποκτοῦν νέαν σημασίαν καὶ ὅτι ἡ σημασία αὕτη ἀντιστοιχεῖ κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν Δυτικὴν ἀντίληψιν τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν σφαιρῶν ζωῆς». G. E. von Grunehaum ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 179-180.

ΣΤ'

Η ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

I

Κατὰ μίαν διατύπωσιν¹, ὁ ὅρος «ἰδεολογία» δύναται νὰ ληφθῇ ὑπὸ δύο διαστελλομένας ἐννοίας : τὴν εἰδικὴν καὶ τὴν καθολικὴν. Πρόκειται ἡ εἰδικὴ ἐννοία ὅταν ὁ ὅρος δηλοῖ σκεπτικισμὸν διὰ τὰς ἰδέας καὶ παραστάσεις τὰς ὁποίας προβάλλει ὁ ἀντίπαλός μας. Πρόκειται ἡ καθολικὴ ἐννοία ὅταν, ἀναφερόμενοι εἰς τὴν ἰδεολογίαν μιᾶς ἐποχῆς ἢ μιᾶς συγκεκριμένης ἱστορικο - κοινωνικῆς ομάδος, «ἀσχολούμεθα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴν σύνθεσιν τῆς συνολικῆς δομῆς τοῦ νοῦ τῆς ἐποχῆς ἢ τῆς ομάδος ἐκείνης». Ὑπὸ αὐτὴν κυρίως, τὴν δευτέραν ἐννοίαν, λαμβάνεται ἐνταῦθα ὁ ὅρος «ἰδεολογία» ὑποδηλῶν, εἰδικώτερον, ἐν διηρθρωμένον σύστημα ἀξιών καὶ προτάσεων περὶ τοῦ πρακτέου διὰ τὴν πραγμάτωσιν τῶν ἀξιών αὐτῶν εἰς τὸν χῶρον τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ταυτίζεται οὕτω τὸ περιεχόμενον τῆς καθολικῆς ἐννοίας τῆς ἰδεολογίας μὲ ὅ,τι ἕτερος συγγραφεὺς ἀπέδωσε διὰ τοῦ ὅρου «μῦθος». Κατ' αὐτόν :

«Κάθε ἄτομο, ποὺ ἀξίζει νὰ γίνεταί λόγος γι' αὐτό, ἀλλὰ καὶ κάθε λαὸς δημιουργὸς πολιτισμοῦ, ζοῦν κάτω ἀπὸ ἓνα ἰδεολογικὸ στερέωμα, μέσα σὲ μιὰ ὀρισμένη ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα, στρέφονται μὲ ἀγάπη πρὸς ἓναν ὀρισμένον τρόπο ζωῆς. Κάθε ἄτομο, ἀλλὰ καὶ κάθε λαὸς ἔχει ἓνα σ ὕ σ τ η μ α ἰ δ α ν ι κ ῶ ν ποὺ τὸ ἐμπνέει... Αὐτὰ τὰ ἰδανικὰ δὲν εἶναι τῶν φιλοσόφων οἱ ἀπόλυτοι, οἱ ἀφηρημένες ἰδέες, ποὺ δὲν περιορίζεται τὸ κῦρος καὶ ἡ ἀξία τους μέσα σὲ ὀρισμένο χρόνον ἢ μέσα σὲ ὀρισμένο χῶρον. Τὰ ἰδανικὰ αὐτὰ εἶναι πρὸ προσγειωμένα, πρὸ στενὰ συνδεδεμένα μὲ τὶς ἐποχές, μὲ τὶς ἐκάστοτε ἱστορικὰ συνθήκες... Δὲν εἶναι οὔτε ἀπόλυτοι ἀλήθειαι, οὔτε ἀπόλυτοι ἀρχές, εἶναι σχετικὲς ἀλήθειαι, ἀρχές σχετισμένες μὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ καὶ μ' ἓναν ὀρισμένο κόσμον. Εἶναι, ἀπλοῦστατα, αὐτὰ ποῦ, ὡς ἀληθινὰ, ὡς ἠθικὰ καὶ ὡς ὠραῖα, πιστεύουν οἱ ἄνθρωποι μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐνὸς τόπου. Καὶ ὅλα αὐτὰ ἐνωμένα σὲ μιὰ ἐνότητα καὶ ἐκφρασμένα κατὰ τρόπο συγκεκριμένο. Γιαυτὸ εἶπαμε

1. Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, (Routledge & Kegan Paul, London, 1960), σελ. 49-50.

πώς σχηματίζουν σάν ένα στερέωμα απάνω από τις συνειδήσεις των ατόμων και των λαών. Και επειδή ούτε όλα τα άτομα ούτε οι λαοί μπορούν να κινηθούν από αφηρημένα νοήματα, παίρνουν οι αλήθειες και οι αρχές αυτές, αυτά τα ήθικα και πνευματικά κίνητρα, ένα αίσθητο ντύμα, γίνονται παραστάσεις, ενσαρκώνονται σε γεγονότα, σε πρόσωπα, πραγματικά ή φανταστικά και έτσι γίνονται ζωή. Με μία λέξη γίνονται μύθος. Κάθε λαός, κάθε ανθρωπινή ομάδα έχει το μύθο της, και, σε έσχατη ανάλυση και πέρα από τα συμπτωματικά κίνητρα τα πιο συχνά, πέρα και από τα υλικά κίνητρα των υλικών συμφερόντων, αυτός προσδιορίζει τις πράξεις και τις σκέψεις. 'Ο μύθος είναι το πνευματικό στερέωμα κάτω από το οποίο ζει ο άνθρωπος. Είναι μία υλοποιημένη συμβολική έκφραση της βαθύτερης πίστης του, των έσχάτων επιδιώξεών του. Είναι αφιλοσόφητη, απλή, αλλά και ενεργός κοσμοθεωρία του»².

Υπό την καθολική έννοια του όρου ή «ιδεολογία», ή άλλως ο «μύθος», ως «ενεργός κοσμοθεωρία», πληροί βασικές ανάγκες του κοινωνικού βίου. 'Ως «σύστημα ιδανικών», ως ένότης αυτών τα όποια «ως αληθινά, ως ήθικα και ως ώρατα πιστεύουν οι άνθρωποι μιάς εποχής και ενός τόπου» καθορίζει το επιδιωκτέον, ενεργεί ως ισχυρόν κίνητρον προς δράσιν, αξιολογεί το παρόν, έρμηνεύει το παρελθόν και το παρόν, εξηγεί τας παρατηρουμένας μεταβολάς και παρέχει έλπίδας διά το μέλλον. «Είς στιγμάς άβεβαιότητος και αναστατώσεων, ή ιδεολογία χρησιμεύει τόσον ως σταθερόν άγκυροβόλιον εις την τρικυμίαν των μεταβολών και ως χάρτης πλεύσεως υποσχόμενος άσφαλή άφιξιν εις τον επιθυμητόν σκοπόν. Δύναται να κυρώση την άπόρριψιν τής παρούσης πραγματικότητος, διότι παρέχει διαβεβαιώσεις περί του τρόπου πραγματώσεως μιάς παραδεκτής νέας τάξεως, δύναται δέ να πράξη άμφοτέρα ταύτα διότι έχει διαγνώσει τα ρεύματα του μέλλοντος... 'Η ιδεολογία καλύπτει τας ψυχολογικάς ανάγκες των όπαδών της καθιστώσα την παρούσαν στιγμήν τής κρίσεως βιώσιμον»³.

Έχει κοινά σημεία με την φιλοσοφίαν ή ιδεολογία. Έχει όμως και ουσιώδεις διαφοράς από αυτήν. Άμφοτεροι, ιδεολογία και φιλοσοφία, άποτελούν μίαν προσπάθειαν του ανθρώπου να κατανοήση την περιβάλλουσαν αυτόν καθολικήν, φυσικήν και κοινωνικήν, πραγματικότητα, να προσδώση εις αυτήν νόημα. Κοινός ό σκοπός : να προσδώσουν εις τας ποικιλομόρφους έμπειρίας του καθ' ήμέραν βίου ένότητα και, διά του τρό-

2. Κ. Τσάτσου, Έλληνική Πορεία, (Ίκαρος, Άθήναι, ά.χ.), σελ. 42-43. Έμφασις προστιθεμένη υπό του γράφοντος.

3. I. W. Z a r t m a n n, «National Interest and Ideology» εις V. M c K a y (ed.) African Diplomacy - Studies in the Determinants of Foreign Policy, (Pall Mall, London, 1966), σελ. 38.

που αὐτοῦ, νὰ καταστήσουν δυνατὴν τὴν διάγνωσιν, τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς πραγματικότητος. Ἄλλ' ὁ τρόπος καθ' ὃν γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ πραγματικότης εἶναι πάντοτε προσδιορισμένος ἀπὸ τὴν θέσιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θεᾶται τὴν πραγματικότητα ὁ παρατηρητής. Καὶ ἡ θέσις αὕτη εἶναι διάφορος ἀναλόγως τοῦ κοινωνικοῦ χώρου καὶ τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ φιλοσοφία⁴ καὶ ἡ ἰδεολογία δὲν συνιστοῦν τελικῶς εἰμὴ τὴν πρόσβασιν πρὸς τὸ ἀπόλυτον διὰ μέσου τοῦ συγκεκριμένου σχετικοῦ. Διάφορος ὅμως εἶναι ἡ ὁδὸς προσπελάσεως τοῦ ἀπολύτου διὰ τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τὴν ἰδεολογίαν καὶ διάφορος ἡ λειτουργία ἑκατέρας εἰς τὸν κοινωνικὸν χῶρον. Ἡ Νόησις ἀποτελεῖ τὴν ὁδὸν διὰ τὴν φιλοσοφίαν. Διὰ τοῦ Νοῦ, ὡς συντεταγμένης λογικῆς, μεθοδικῆς, σκέψεως, ἡ φιλοσοφία πειρᾶται νὰ ἀνεύρῃ τὸν Λόγον, ὡς Νόμον καὶ Ἀλήθειαν. Διὰ τὴν ἰδεολογίαν κυρία ὁδός, εἶναι τὸ συναίσθημα. Δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ «γνωρίσῃ» τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, ὡς εἶναι, πέραν τοῦ Γίγνεσθαι ὑπάρχον. Σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ αἰτιολογήσῃ τὸν Πόνον τοῦ παρόντος καὶ νὰ βεβαιώσῃ τὴν Ἑλπίδα τοῦ μέλλοντος. Ἄν διὰ τὴν φιλοσοφίαν μέλημα εἶναι ἡ διάγνωσις τῆς ἀποκλίσεως τοῦ φαινομένου ἀπὸ τὸ ἀληθές, ὡς προϋπόθεσις πρὸς περαιτέρω γνῶσιν, διὰ τὴν ἰδεολογίαν ἄμεσος στόχος εἶναι ἡ διάγνωσις τῆς ἀποκλίσεως τοῦ ὄντος ἀπὸ τοῦ Δέοντος, τῆς παρούσης πραγματικότητος ἀπὸ τοῦ ὁράματος τῆς δυνατῆς καὶ ἐπιδιωκτέας πραγματικότητος, ὡς ἀπαραίτητος ὅρος διὰ τὴν ἀνάληψιν δράσεως.

Πᾶσα ἐνέργεια δὲν συνιστᾷ ἐν ταύτῃ καὶ δρᾷσιν. Ἡ δρᾷσις εἶναι ἔλλογον ἐνέργεια ἐν τῇ ἐπιδιώξει συγκεκριμένου σκοποῦ. Τὸ ἔλλογον εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεσις τῆς προσφόρου δράσεως⁵. Ἀλλὰ τὸ ἔλλογον εἶναι πάντοτε σχετικὸν — ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐπιδιωκόμενον⁶. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἔλλογου εἶναι δυνατὸς μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γνώσεως τῆς φύσεως τοῦ ἐπιδιωκόμενου καὶ, ὡς ἐκ τούτου, τῆς φύσεως καὶ τῶν δυνατοτήτων τῆς δράσεως. Ἀλλὰ γνῶσις τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων σημαίνει ἀναγωγὴν ἀπὸ τὰ φαινόμενα εἰς τὰ νοούμενα. Ὁ προσδιορισμὸς τῆς δράσεως γίνεται, ἐπομένως, δυνατὸς μόνον διὰ μέσου τοῦ ἐπιστητοῦ. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν στενὴν σχέσιν ἰδεολογίας καὶ φιλοσοφίας. Ἡ μὲν προκύπτει ἐκ τῆς δέ. Ἡ ἰδεολογία μεταφέρει τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς ἀφηρημένης γνώσεως εἰς τὸν χῶρον τῆς δράσεως, καθιστῶσα τὴν γνῶσιν παράγοντα διαμορφωτικὸν τῆς δράσεως. Τὰ πλαίσια τῆς γνώσεως διαμορφοῦν τὰ πλαίσια τῆς δράσεως. Τὸ ἀφηρημένον μορφοποιεῖ

4. «Ἀλλὰ πλάϊ στὸ αἰώνιο βλέπομε μέσα σὲ κάθε φιλοσοφικὸ σύστημα καὶ τὸ καιρικὸ, τὸν φιλοσοφικὸ λόγον νὰ δουλεύῃ στίς ἐφέσεις καὶ τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς», Β. Τατάκης, *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη*, (Φέξης, Ἀθήναι, 1961), σελ. 118.

5. Τοῦτο εἶναι ἀληθές καὶ ὅταν ἔτι τὸ ἔλλογον δὲν εἶναι ἐξ ὑπαρχῆς συνειδητόν, ἀλλὰ διαγνώττεται ἀναλυτικῶς ἐκ τῶν ὑστέρων.

6. Ἐφ' ὅσον ἡ δρᾷσις ἀποτελεῖ τὸ αἶτιον, ἡ δὲ πραγμάτωσις τοῦ ἐπιδιωκόμενου τὸ ἀποτέλεσμα.

τὸ συγκεκριμένον. Ἡ γνῶσις προσδίδει νόημα εἰς τὴν ἐμπειρίαν. Ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐνότητος εἰς τὸν χῶρον τῆς ποικιλομόρφου καὶ ρευστῆς πραγματικότητος τοῦ καθ' ἡμέραν βίου καθίσταται δυνατὴ διὰ τῆς συμπτώσεως τῆς κοσμοθεωρίας μετὰ τὴν κοσμοαντίληψιν. Ἡ κοσμοθεωρία, ἡ διὰ τοῦ Νοῦ θεώρησις τῆς συνόλης πραγματικότητος καθ' ἑαυτήν, μετατρέπεται εἰς κοσμοαντίληψιν, εἰς τὴν διὰ τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας γενομένην ἀντιληπτὴν συνόλην τοῦ ἀνθρώπου πραγματικότητα. Ἡ «ἀληθὴς» πραγματικότης μετατρέπεται εἰς «ἐνεργὸν πραγματικότητα». Ἡ «θεωρία» καθίσταται «μῦθος»⁷, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τὴν ὁποίαν εἶδομεν ἄνωτέρω.

Τὸ ἐνταῦθα περιγραφόμενον σχῆμα δὲν εἶναι, ὅμως, πλήρες ἂν δὲν ληφθῶν ὑπ' ὅψιν δύο πρόσθετοι παράγοντες. Ἀφ' ἑνὸς μὲν, ἡ διεύρυνσις τοῦ χώρου τοῦ ἐπιστητοῦ, καλυπτομένου πλέον ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἀφ' ἑτέρου δέ, τὸ κοινωνικὸν πλαίσιον ἐντὸς τοῦ οὐοίου πραγματοποιεῖται ἡ μετατροπὴ τῆς κοσμοθεωρίας εἰς κοσμοαντίληψιν.

Κοινὴ εἶναι ἡ βάσις τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Εἶναι ἀμφότεραι «λόγος πρὸς τὸ πρᾶγμα»⁸. Ἡ διαφορὰ τῶν ἐγκτεται εἰς τὸ ὅτι «ἡ εἰδικὴ ἐπιστήμη κομματίζει τὸν κόσμον γιὰ νὰ τὸν ἐξετάσῃ. Τὸ ἴδιο σῶμα ἔρχονται νὰ τὸ ἐξετάσουν πλῆθος ἐπιστῆμες, κάθε μιὰ ἀπὸ τὴν ἄποψίν της. Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς ἔργον τοῦ ἔχει καὶ ἐδῶ νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου, κάτω ἀπὸ τὴν φαινομενικὴ πολλαπλότητά του μετὰ τὴν ὁποίαν ἀσχολοῦνται αἱ εἰδικὲς ἐπιστῆμες»⁹. Ἡ διεύρυνσις τοῦ χώρου τοῦ ἐπιστητοῦ, συνεπείᾳ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἐπιστημῶν, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴν διεύρυνσιν τῶν ὀριζόντων, ἐφ' ὧν θεμελιόυται ἡ ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τελικὴ σύνθεσις, ἡ κοσμοθεωρία. Τοῦτο ὁδηγεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς συνεχεῖς ἀνακατατάξεις καὶ ἀναπροσαρμογὰς τῆς κοσμοθεωρίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων γνώσεων, ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν παράλληλον ἐμφάνισιν περισσοτέρων τῆς μῆς κοσμοθεωριῶν εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον, ἀναλόγως τῶν ἐπιλεγόμενων ἐκάστοτε, ὡς σημαντικῶν, στοιχείων καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν

7. Ὁ μῦθος δὲν ἀποτελεῖ μίαν φανταστικὴν διατύπωσιν τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ μίαν πολύμορφον συνοπτικὴν διατύπωσιν, τῆς συλλαμβανομένης, γνωστικῶς καὶ ἐμπειρικῶς, πραγματικότητος. «Ὁ μῦθος εἶναι μία ποιητικὴ μορφή πέραν τῆς ποιήσεως, ὡς διαδηλῶν μίαν ἀλήθειαν· μία μορφή λογικῶς σκέπτεσθαι πέραν τῆς λογικῆς, ὡς ἐπιδιώκων τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἀληθείας τὴν ὁποίαν διαδηλοῖ· μία μορφή δράσεως, τελετουργικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ ὁποία δὲν ἀναλίσκεται εἰς τὴν δρᾶσιν, ἀλλὰ πρέπει νὰ διαδηλώσῃ καὶ νὰ ἐπεξεργάζεται μίαν ποιητικὴν μορφήν ἀληθείας». H. Frankfurt a.o., Before Philosophy, (Penguin Books, 1961), σελ. 16. Ὁ μῦθος συνιστᾷ τὸν πρόδρομον τῆς ιδεολογίας, περιλαμβάνων, διὰ τὸν πρωτόγονον ἄνθρωπον, τὴν τελετουργικὴν συμπεριφορὰν, τὴν συμβολικὴν ἔκφρασιν καὶ ἀναπαραγωγὴν τῆς διαδηλουμένης ἀληθείας. Μῦθος, μυστήριον, τραγωδία, ιδεολογία συνιστοῦν οὕτω φάσει τῆς μεταβάσεως ἀπὸ μίαν ἀρχικὴν ἀπλοϊκὴν θεοκρατικὴν κοσμοαντίληψιν εἰς μίαν σύγχρονον πολὺπλοκον φιλοσοφικὴν κοσμοαντίληψιν.

8. Βλ. Β. Τατάκη, Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη, (Φέξης, Ἀθήναι, 1961), σελ. 99-100.

9. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 99.

ταῦτα συντίθενται εἰς ἐνιαίαν γνωστικὴν ἐνότητα. Ὁδηγούμεθα οὕτω εἰς μίαν συνεχῆ ἀνακατάταξιν τῶν ἐκ τῶν κοσμοθεωριῶν προκυπτουσῶν κοσμοαντιλήψεων, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς συνυπάρξεως πλειόνων ἰδεολογιῶν εἰς τὸν αὐτὸν κοινωνικὸν χῶρον.

Ἡ δρᾶσις ἀφορᾷ, βεβαίως, ἅπαντα τὰ μέλη ἐνὸς κοινωνικοῦ συνόλου. Οὐδὲν ὅμως κοινωνικὸν σύνολον ἐγκαταλείπει τὴν δρᾶσιν αὐτὴν εἰς τὴν ἐλευθέραν διάκρισιν ἐκάστου. Θεμελιῶδες στοιχεῖον τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἀποτελεῖ ἡ κατεύθυνσις καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς δράσεως τῶν μελῶν τῆς. Δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς τὰς κοινωνίας δύο κέντρα ἐπιφορτισμένα μετὰ τὴν ἄσκησιν τῆς λειτουργίας αὐτῆς. Τὸ ἐν ἔχει ὡς κυρίαν ἁρμοδιότητα τὴν δημιουργίαν τοῦ πλαισίου τῆς δράσεως διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἐκ τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας προκυπούσης κοσμικῆς τάξεως καὶ τοῦ πρὸς αὐτὴν ἀντιστοιχοῦντος κοινωνικοῦ δέοντος. Εἰς πολλὰς κοινωνίας τὸ κέντρον αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν κλειστὴν ὁμάδα ἀτόμων, θεωρουμένων ὡς κατ' ἀποκλειστικότητα κατεχόντων τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας. Πρόκειται περὶ τοῦ ἱερατείου ἢ τῶν συναφῶν πρὸς αὐτὸ ὁμάδων. Ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς γνώσεως ἀπὸ τὴν θεολογίαν¹⁰ τὸ κέντρον διαμορφώσεως τοῦ πλαισίου τῆς δράσεως διηρυνήθη σημαντικῶς ἄλλοτε ἀτύπως, ἄλλοτε τυπικῶς. Πρὸς τὸ ἱερατεῖον περιλαμβάνει καὶ τοὺς λαϊκοὺς φορεῖς τῆς γνώσεως, τοὺς σοφοὺς καὶ διδασκάλους, εἰς δὲ τὰς συγχρόνους κοινωνίας ὁλόκληρον τὸν χῶρον τῆς παιδείας καὶ τῆς διανοήσεως¹¹. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τοῦ κέντρου τούτου ἔγκειται εἰς τὴν κατὰ τρόπον εὐληπτον μετάδοσιν τῆς κεκτημένης γνώσεως, ὡς κατευθυντηρίου ἀρχῆς, εἰς τὸ εὐρύτερον κοινωνικὸν σύνολον. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς λειτουργίας αὐτῆς ἡ κοσμοθεωρία τῶν εἰδότην μετατρέπεται εἰς κοσμοαντίληψιν τῆς κοινωνίας. Δι' αὐτῆς ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἀποκτᾷ ἐνότητα καὶ νόημα καὶ ἡ δρᾶσις σκοπὸν διὰ τὸ ἄτομον καὶ διὰ τὸ σύνολον. Ὅ,τι θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκληθῇ κοσμικὴ ἢ πολιτικὴ ἐξουσία ἀποτελεῖ τὸ ἕτερον κέντρον, τὸ ἐπιφορτισμένον μετὰ τὴν κατεύθυνσιν καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς δράσεως εἰς τὸν κοινωνικὸν χῶρον, μετὰ σκοπὸν τὴν ὅσον ἔνεστι σύμπτωσιν τοῦ κοινωνικοῦ ὄντος μετὰ τὸ ἐκ τῆς κρατούσης κοσμοθεωρίας καὶ κοσμοαντιλήψεως προκύπτον κοινωνικὸν δέον.

Ἡ σχέσις μεταξὺ τοῦ κέντρου διαμορφώσεως τῆς κοσμοθεωρίας καὶ τῆς κοσμοαντιλήψεως, τὸ ὅποιον δυνάμεθα νὰ ἀποκαλέσωμεν «κέντρον διανοήσεως», ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ κέντρου μετατροπῆς τῆς κοσμοθεωρίας καὶ κοσμοαντιλήψεως ταύτης εἰς ἐνεργὸν πραγματικότητα, τὸ ὅποιον δυνά-

10. Γεγονὸς τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν καὶ τὸ κεντρικὸν χαρακτηριστικὸν τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἱστορικῆς ἐνότητος.

11. Εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ φαινομένου ἡ μορφή τὴν ὁποίαν λαμβάνει τὸ οὕτω διευρυνόμενον κέντρον, αἱ εἰς τὰ πλαίσιά του προκύπτουσαι σχέσεις μεταξὺ τῶν φορέων τῆς γνώσεως, ὡς καὶ ποῖος φορεὺς καταλαμβάνει εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον προεξάρχουσιν θέσιν, ὁ ἱερατικὸς ἢ ὁ λαϊκός.

μεθα νὰ ἀποκαλέσωμεν «κέντρον ἐξουσίας», ἀφ' ἑτέρου, εἶναι, ὡς εἰκός, στενωτάτη. Ἡ ἐκ ταύτης προκύπτουσα ἀλληλεξάρτησις ἐμφανίζεται ἐκδηλος εἰς τὴν ὑπὸ ἑκατέρου κέντρου βεβαίωσιν τῆς «ὀρθοδοξίας»¹². Ἡ λειτουργία τοῦ κέντρου ἐξουσίας καθίσταται ἀποτελεσματική, ἐν ἄλλοις λόγοις λειτουργική, ἐν σχέσει πρὸς τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς διατηρήσεως τῆς συνοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ὡς ὀργανωμένου συστήματος, μόνον ὅταν ὁ τρόπος καθ' ὃν διαμορφοῦται, ἡ μορφή καθ' ἣν ἐκδηλοῦται καὶ τὰ ἀποτελέσματα πρὸς τὰ ὁποῖα ὁδηγεῖ ἐντάσσωνται εἰς τὰ ὑπὸ τῆς κρατούσης κοσμοθεωρίας καὶ κοσμοαντίληψεως τεθειμένα ὄντολογικὰ καὶ τελεολογικὰ πλαίσια. Μόνον τότε ἡ ἐνέργεια τοῦ κέντρου ἐξουσίας καθίσταται νόμιμος καὶ ἀποδεκτή. Μόνον τότε ἡ εἰς τὸ κέντρον τοῦτο διαπεπιστευμένη δύναμις ἐκδηλοῦται ὡς «ἰσχύς» καὶ ὄχι ὡς «βία». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ κέντρου ἐξουσίας τελεῖ πάντοτε ὑπὸ τὸν ἑλεγχὸν τῆς συμπτώσεως τῆς πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κοσμοθεωρίας καὶ τῆς κοσμοαντίληψεως. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ τάσις τοῦ κέντρου τῆς διανοήσεως, ὡς διαμορφωτικοῦ τῆς κοσμοθεωρίας καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς προκυπτούσης κοσμοαντίληψεως, νὰ θέτῃ ὑπὸ τὸν ἑλεγχὸν τῆς τὸ κέντρον ἐξουσίας· ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίστροφος τάσις τοῦ κέντρου τῆς ἐξουσίας νὰ θέτῃ ὑπὸ τὸν ἑλεγχὸν τοῦ τὸ κέντρον διανοήσεως, ἐξασφαλίζον οὕτω τὴν σύμπτωσιν τῆς κοσμοθεωρίας καὶ τῆς κοσμοαντίληψεως πρὸς τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀνάγκας¹³.

Ὡς παράγων διαμορφωτικὸς τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς δράσεως, ὡς στοιχεῖον συνοχῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ὡς κριτήριον ἐλέγχου τῆς, ἐν εὐρυτάτῃ ἐνταῦθα ἐννοίᾳ νοουμένης, νομιμότητος τῶν ἐνεργειῶν τοῦ κέντρου ἐξουσίας, ἡ κοσμοαντίληψις δὲν δύναται νὰ λειτουργήσῃ εἰμὴ μόνον καθ' ὃ μέτρον γίνεται ἀποδεκτή ἀπὸ τὸ εὐρύτερον κοινωνικὸν σύνολον, τὰ στρώματα τὰ κείμενα ἔξω τῶν κέντρων τῆς διανοήσεως καὶ τῆς ἐξουσίας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ λειτουργία ἀμφοτέρων τῶν ἀνωτέρω κέντρων δὲν δύναται νὰ ἔχῃ παρὰ μόνον κοινωνικὸν νόημα, ὁ ἑλεγχος τοῦ ἐνὸς κέντρου ἀπὸ τὸ ἄλλον δὲν δύναται νὰ γίνῃ εἰμὴ δι' ἀναφορᾶς πρὸς τὴν εἰς τὸ σύνολον κρατοῦσαν κοσμοαντίληψιν. Τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθοδοξίας, καὶ ἐντεῦθεν τῆς νομιμότητος τῆς ἐξουσίας, κρίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ποῖον ἐκ τῶν τριῶν ἀνωτέρω στοιχείων, τῶν κέντρων διανοή-

12. Ἰδιαιτέραν ἐκδήλωσιν τῆς βεβαίωσεως τῆς ὀρθοδοξίας ἀποτελεῖ ἡ λεγομένη ἀρχὴ τῆς νομιμότητος, ἰδίᾳ ὅταν ἡ νομιμότης βεβαιοῦται ὄχι ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ γράμματος, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ «πνεύματος» τοῦ νόμου, ὅπως τοῦτο διατυπώσεται διὰ τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς ἀναγωγῆς εἰς τὰς «γενικὰς ἀρχὰς τοῦ δικαίου».

13. Αἱ εἰς τὸ κείμενον σημειούμεναι τάσεις δύνανται νὰ ἐξιχθοῦν μέχρι πλήρους ἀφομοιώσεως τοῦ ἐνὸς κέντρου ὑπὸ τοῦ ἑτέρου. Ἡ πλατωνικὴ ἀντίληψις περὶ τῆς ἀνάγκης συμπτώσεων τῶν ἰδιοτήτων τοῦ φιλοσόφου καὶ τοῦ βασιλέως εἰς ἓν πρόσωπον ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ παράδειγμα ἀφομοιώσεως τῶν δύο κέντρων. Ὁ Καισαροπαπισμός, ὁ Κομμουνισμός, ὁ Ναζισμός, τὸ Χαλιφάτον, ὑποτελοῦν ἐξ ἴσου χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

σεως και εξουσίας και των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων, θεωρείται εκάστοτε ο φορέας και εκφραστής της αληθούς κοσμοαντίληψης¹⁴. Ό,τι φαίνεται ίσως εκ πρώτης όψεως άπλουν καθίσταται περίπλοκον αν ληφθούν υπ' όψιν δύο πρόσθετοι παράγοντες. Η άνωτέρω εξετασθείσα διεύρυνσις του κέντρου της διανοήσεως και, περαιτέρω, ή διεύρυνσις του κέντρου της εξουσίας.

Η διεύρυνσις του κέντρου της διανοήσεως δύναται να οδηγήση εις δύο φαινόμενα ιδιαιτέρας, άπό της άπόψεως του παρόντος θέματος, σημασίας. Το πρώτον είναι ή ένδεχομένη διάστασις μεταξύ κοσμοθεωρίας και κρατούσης κοσμοαντίληψης, όταν συμβή ή μὲν κοσμοθεωρία να αναπροσαρμοζήται, εν μέρει ή εν όλω, συνεπεία της διευρύνσεως των όριζόντων του έπιστητού, ή δε εις την κοινωνίαν κρατούσα κοσμοαντίληψις να μη έχη εισέτι προσαρμοσθή προς την νεωτέραν κοσμοθεωρίαν, αλλά να εκφράζη μίαν προγενεστέραν (έξ ής και προέρχεται) κοσμοθεωρίαν¹⁵. Το δεύτερον προκύπτει εκ της δυνατότητος δημιουργίας και συνυπάρξεως περισσότερων κοσμοθεωριών και κοσμοαντίληψεων εις τον αυτόν κοινωνικόν χώρον. Φαινόμενον επιτεινόμενον εις την πολυπλοκότητά του, όταν ληφθῇ υπ' όψιν ή δυνατότης αναπροσαρμογής των επί μέρους κοσμοθεωριών, έτι δε και ή δυνατότης συνθέσεώς των εις νέαν ένιαίαν κοσμοθεωρίαν, εν συνδυασμῳ προς την παράλληλον πιθανότητα αδυναμίας έγκαίρου προσαρμογής των ήδη κρατουσών κοσμοαντίληψεων.

Η διεύρυνσις του κέντρου της εξουσίας συνιστᾷ διαδικασίαν αντίστοιχον προς την διαδικασίαν της διευρύνσεως του κέντρου της διανοήσεως. Εκείνο το όποιον πράγματι συμβαίνει είναι, ότι τα κέντρα ταυτα επανδρουνται δια της εισόδου εις αυτά όλονεν και περισσότερων μελών εκ κοινωνικών τάξεων κειμένων εκτός του κοινωνικού χώρου, εκ του όποιου κατ' αποκλειστικότητα έστρατολογούντο οί φορείς της διανοήσεως και της εξουσίας. Πρόκειται, επομένως, περί διαδικασίας εκδημοκρατισμού ένός όλιγαρχικῶς ώργανωμένου συστήματος. Τοῦτο όμως έχει δύο σημαντικά επακόλουθα. Η αναδιοργάνωσις του συστήματος δημιουργεί την ανάγκην αναπροσαρμογής της κοσμοαντίληψης, εις τρόπον ώστε και αυτή να συμπίπτει προς την νέαν πραγματικότητα και ή νέα πραγματικότης να νομιμοποιήται. Η αναπροσαρμογή της κοσμοαντίληψης δημιουργεί την ανάγκην αναπροσαρμογής της κοσμοθεωρίας, έστω και δια μόνης της όδοῦ της έρμηνείας, ώστε ή κοσμοαντίληψις άβιάστως να προκύπτει εκ της ανα-

14. Οὔτω, εις τα θεοκρατικά πολιτεύματα φορεῖς και εκφραστής της αληθούς κοσμοαντίληψης θεωρείται τὸ ιερατεῖον, εις τὰ κομμουνιστικά πολιτεύματα τὸ κέντρον εξουσίας, εις τὰ δημοκρατικά πολιτεύματα τὰ ευρύτερα στρώματα.

15. Τοιαῦται διαστάσεις κάθε ἄλλο παρὰ σπάνιαι είναι εις τον σύγχρονον κόσμον. Ίδιᾱ εις τὰς λεγομένας «μεταβατικὰς» κοινωνίας, τὰς εύρισκομένας εις την διαδικασίαν του μετασχηματισμοῦ των και της μεταβάσεώς των έξ ένός σταδίου ανάπτυξεως εις ἕτερον.

προσαρμοσθείσης κοσμοθεωρίας. Ἐξ ἑτέρου, δεδομένης τῆς εὐρυτέρας κοινωνικῆς βάσεως, ἐξ ἧς προέρχονται τὰ ἐπανδρουντα τὰ κέντρα διανοήσεως καὶ ἐξουσίας πρόσωπα, παρατηρεῖται τὸ φαινόμενον ἢ εἰς τὰ εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα κυριαρχοῦσα κοσμοαντίληψις νὰ καθίσταται πρωταρχική. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ μὲν εἰς τὰ εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα κρατοῦσα αντίληψις ὑπαισθέρχεται, διὰ τῆς ἐντάξεως μελῶν των εἰς τὰ κέντρα διανοήσεως καὶ ἐξουσίας, ὡς διαμορφωτικὸς παράγων τῆς κοσμοθεωρίας καὶ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας¹⁶, ἡ δὲ λειτουργία τῶν κέντρων ἐξουσίας καὶ διανοήσεως καθίσταται κοινωνικῶς ἀποδεκτὴ καί, τελικῶς δυνατή, μόνον καθ' ὃ μέτρον δύναται νὰ ἐμφανισθῇ ὡς ἀνταποκρινομένη πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κρατοῦσης κοσμοαντιλήψεως. Ἡ σημασία τῆς ἐξελιξέως αὐτῆς καθίσταται προφανής, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ ἀνωτέρω σημειωθὲν γεγονός τῆς δυνατότητος συνυπάρξεως πλειόνων κοσμοαντιλήψεων εἰς τὸν αὐτὸν κοινωνικὸν χώρον. Ὑπὸ τοιοῦτον καθεστῶς ἡ θεμελίωσις τῆς νομιμότητος τῆς ἐξουσίας καθίσταται μία ὑπόθεσις περίπλοκος καὶ ρευστή. Ἄλλ' ἐξ ἴσου περίπλοκος καὶ ρευστή ὑπόθεσις καθίσταται ἡ θεμελίωσις τῆς νομιμότητος τῶν ἐνεργειῶν τῆς διανοήσεως¹⁷.

II

Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ἀνάπτυξις καθιστᾷ φανερόν τὸν ρόλον τὸν ὁποῖον διαδραματίζει, εἰς τὰ πλαίσια τῶν συγχρόνων πολυπλόκων κοινωνιῶν, ἡ ἰδεολογία, ὡς σύνολον πεποισήσεων πηγαζουσῶν ἐκ μιᾶς κεντρικῆς, ἐνοποιούσης τὴν πραγματικότητα τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, κοσμοαντιλήψεως. Ἡ σημασία τῆς ἰδεολογίας εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ λειτουργίαν τοῦ κέντρου τῆς ἐξουσίας εἶναι σήμερον πλέον ἀρκούντως γνωστὴ καί, ἐν πολλοῖς παραδεδεγμένη. Ἡ σημασία τῆς ὅμως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς διανοήσεως προσφάτως μόνον ἤρξατο διαπιστοῦμένη. Καὶ τοῦτο συνεπεία τῆς ἐντόνου διαπολιτιστικῆς ἐπαφῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς διεθνοῦς ἀναπτυξιακῆς προσπάθειας. Διὰ λόγους, τοὺς ὁποίους λεπτομερέστερον εἶδομεν ἤδη ἀλλαχοῦ τῆς παρούσης μελέτης, ἡ προσπάθεια αὕτη ἐγένετο — καὶ γίνεται ἀκόμη — μὲ βάσιν τὴν προβολὴν καὶ διάδοσιν ἑνὸς τμήματος τοῦ πολιτιστικοῦ πλέγματος ἑνὸς εὐρυτέρου πολιτιστικοῦ χώρου : τὸν λεγόμενον ὕλικὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως, νοούμενον ὡς μεθοδολογία παραγωγῆς καὶ ὡς κατάκτησις ἐπιπέδου ζωῆς. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πάντοτε παρασιωπᾶται εἶναι τὸ πνευματικὸν ὑπόβαθρον τοῦ ὕλικου τούτου πολιτισμοῦ.

16. Πρβλ. συναφῶς τὰς ἀναλύσεις τοῦ K. Mannheim εἰς τὰ ἔργα τοῦ *Man and Society*, (Routledge and Kegan Paul, London 1940), καὶ *Ideology and Utopia*, (Routledge and Kegan Paul, London, 1936).

17. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου βλ. ἀναλυτικῶς τὴν θέσιν καὶ τὸν ρόλον τοῦ συγχρόνου ἐπιστήμονος εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας εἰς Κεφάλαιον IB' κατωτέρω.

Ὑπόβαθρον τὸ ὁποῖον γίνεται ὁσημέραι ἐμφανέστερον συνεπεία ἄλλοτε μὲν τῆς παρατηρουμένης δυσχερείας ἐπιτυχοῦς ἐφαρμογῆς προγραμμάτων εἰς περιοχὰς τοῦ Τρίτου Κόσμου, ἄλλοτε δὲ τῶν ἀντιδράσεων τῶν ἐνδιαφερομένων ὑπαναπτύκτων χωρῶν διὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς αὐτάς τοῦτου ἢ ἐκείνου τοῦ θεσμοῦ, ὁ ὁποῖος τείνει νὰ κλονίσῃ θεμελιώδη παραδοσιακὰ στοιχεῖα τῶν. Ἡ ἀνάλυσις τῶν ἀντιδράσεων καὶ δυσχερειῶν αὐτῶν ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν αὐξοῦσαν ἐκ μέρους τῆς Δύσεως συνειδητοποίησιν τοῦ εὐρύτερου πνευματικοῦ ὑποβάθρου τοῦ ὕλικου τοῦ πολιτισμοῦ καί, διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν, τὴν συνειδητοποίησιν τῆς ἰδιαίτερας τῆς πολιτιστικῆς ἰδιαιτερότητος. Ἦρchiσε πλέον νὰ καθίσταται ὅλον ἐν καὶ εὐρύτερον δεκτὸν τὸ γεγονός ὅτι «ἀνάπτυξις» δὲν σημαίνει ἀπλῶς τρόπον παραγωγῆς, ἀλλὰ τρόπον ζωῆς. Καὶ ὁ τρόπος ζωῆς καθορίζεται, ἀλλὰ καὶ ἐκφράζει, μίαν ἀντίληψιν περὶ τῆς ζωῆς — τὸ νόημα τὸ ὁποῖον δίδεται εἰς τὴν ζωὴν καὶ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους δίδεται εἰς τὴν ζωὴν τὸ νόημα τοῦτο. Ἦρchiσε νὰ γίνεται, ἐπομένως, ἀντιληπτὴ ἡ ὑπαρξις ἐνὸς ἰδεολογικοῦ ὑποβάθρου τὸ ὁποῖον προσδιορίζει καὶ τὴν ἔφεσιν πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἀναπτύξεως, ὡς ἐκουσίας καὶ ἐλεγχομένης διαδικασίας.

Ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, ἡ ἀνάπτυξις δὲν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸν. Ἀποτελεῖ διάμεσον σκοπὸν - μέσον. Τελικὸς στόχος εἶναι ἡ κατάκτησις «ὕψη-λοτέρων βιοτικῶν ἐπιπέδων» νοουμένων τόσον ποσοτικῶς ὅσον καὶ ποιοτικῶς. Τὰ ἐπίπεδα αὐτὰ εἶναι τὸ ἐπιδιωκτέον. Διότι ἐνσαρκώνουν ὅ,τι θεωρεῖται ὡς «ἄληθινόν, ἠθικὸν καὶ ὡραῖον». Ὡς κατ' ἀρχὴν προσδιορισμὸς τοῦ ἐπιδιωκτέου λαμβάνεται μία γενικωτέρα παράστασις τῶν ἤδη κατακτηθέντων ἐπιπέδων, ὡς παρούσης καταστάσεως καὶ ὡς δυναμικῆς προπαρασκευῆς τοῦ μέλλοντος. Ἀλλὰ τὸ μέλλον αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ συγκεκριμενοποιηθῇ εἰς ἐκάστην περίπτωσιν. Τὰ ἐπιδιωκτέα ἐπίπεδα πρέπει νὰ λάβουν συγκεκριμένην μορφήν διὰ τὴν τελικὴν ἐπίτευξιν συγκεκριμένων σκοπῶν, οἱ ὁποῖοι τελικῶς δὲν εἶναι εἰμῇ ὅ,τι ἡ συγκεκριμένη κοινωνία ἀξιολογεῖ δι' ἑαυτὴν ὡς «ἠθικόν, ἀληθινόν καὶ ὡραῖον». Ἐξ ἑτέρου, ἡ «ἀνάπτυξις» διαγνώττει μίαν ἀπορριπτέαν παροῦσαν πραγματικότητα (ὑπανάπτυξις), καθ' ἣν στιγμὴν ἐκφράζει μίαν βαθεῖαν πίστιν εἰς τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὴν δυνατότητά του ὑπερβάσεως τῆς παρούσης πραγματικότητος. Δημιουργεῖ ἡ «ἀνάπτυξις» τὴν συνείδησιν μιᾶς κρίσεως, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καθιστᾷ «βιώσιμον τὴν στιγμὴν τῆς κρίσεως» αὐτῆς. Ἐξ ἑτέρου, ἡ ἀνάπτυξις, ὡς ἐκουσία διαδικασία, ἀλλὰ καὶ ὡς τελικῶς ἐπιδιωκομένη κατάστασις, ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν διεθνῶς σήμερον κρατοῦσαν ἀντίληψιν, ἐν ἀναπόδραστον δέον. Ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀναπτύξεως ἀποτελεῖ τὸν κοινῶς παραδεδεγμένον ὕπατον σκοπὸν τῆς ἐν κράτει ὀργανωμένης κοινότητος. Ἀποτελεῖ ἴδιον τῆς ὑπαναπτύκτου κοινωνίας χαρακτηριστικὸν ἢ μὴ ἐπιδίωξις ἀναπτυξιακῶν στόχων, ἢ μὴ συνειδητοποίησις τῆς ἀνάγκης ἀναπτύξεως, ὅπως ἀποτελεῖ καίριον χαρακτηριστικόν, πρὸς διαπίστωσιν τοῦ βαθμοῦ ἐντάξεως εἰς τὴν ἀναπτυξιακὴν διαδικασίαν, ἢ αὐτοσυνείδησις

της υπανάπτυξης και η επιδίωξις της ανάπτυξεως. Ὡς ὁρθῶς ἐπισημαίνεται,

«ἐν προκειμένῳ δύο παράγοντες διαδραματίζουν ἓνα ρόλον. Πρῶτον, ἀνάπτυξις καὶ υπανάπτυξις ἀφοῦ ἐχρησίμευσαν ὡς διακριτικαὶ κατηγορίαι μεταξὺ τοῦ Δυτικοῦ καὶ τοῦ μὴ - Δυτικοῦ ὡδήγησαν, ὁρθῶς ἢ ἐσφαλμένως, εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι οἱ μὴ - Δυτικοὶ πολιτισμοί, ὄντες υπανάπτυκτοι, τελοῦν ἤδη «ὕπὸ ἀνάπτυξιν». Οὕτω, ἡ ἀνάπτυξις, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μιᾶς δραστηριότητος μᾶλλον ἢ μιᾶς πραγματικῆς καταστάσεως, ἔφθασε νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἐν εἶδος τελεολογικοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν μὴ - Δυτικῶν, ἄλλως μὴ ἀνεπτυγμένων, περιοχῶν τῆς γῆς. Δεύτερον, δεδομένης τῆς ἐμφανοῦς παρουσίας τοῦ Δυτικοῦ ἀνθρώπου εἰς πλείστας περιοχὰς μὴ - Δυτικῶν πολιτισμῶν καὶ τοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον παραδεκτοῦ ἰσχυρισμοῦ του περὶ τῆς ὑπεροχῆς του, ἐδημιουργήθη, εἰς πλείστας τοιαύτας περιοχὰς, μία κοινωνικὴ κατηγορία (ἀρχικῶς Δυτικοὶ εἶτα δὲ καὶ αὐτόχθονες), μὲ ἔντονον πίστιν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀναπτύξεως. . . ὡς κατευθυντηρίου ἀρχῆς διὰ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος μὴ - Δυτικούς»¹⁸.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων προκύπτει ὅτι ἡ ἀνάπτυξις θεμελιούται καὶ κατὰ τὰ τρία βασικὰ σκέλη τῆς ἐννοίας της ἐπὶ ἑνὸς σαφῶς ἰδεολογικοῦ ὑποβάθρου. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑποβάθρου τούτου κρίνεται ἡ συγκεκριμένη ἐκάστοτε κοινωνικὴ πραγματικότης. Διαγνωττομένη κατὰ τὴν στατικὴν καὶ δυναμικὴν της ἄποψιν, ἀξιολογεῖται καὶ χαρακτηρίζεται ὅτε μὲν θετικῶς, ὡς «ἀνεπτυγμένη» ἢ «ἀναπτυσσομένη», ὅτε δὲ ἀρνητικῶς, ὡς «ὕπανάπτυξις». Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἰδίου ὑποβάθρου ἡ πραγματικότης γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς δεκτικὴ μεταβολῆς ἐπὶ τὰ βελτίῳ. Τὸ μέλλον καθίσταται προκαταβολικῶς προσδιορισίμος ἐπιδιωκτέα δυνατότης. Ἡ ἐκ τῆς ἀρνητικῆς ἀξιολογήσεως τῆς παρούσης κοινωνικῆς πραγματικότητος προκύπτουσα κρίσις καθίσταται, διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῆς βεβαιότητος ἐπιδιώξεως τοῦ μέλλοντος, βιώσιμος. Τέλος, ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἐπιδιωκτέου μέλλοντος, τὸ ὄραμα τοῦ ἐπιζητουμένου κοινωνικοῦ δέοντος, ἡ πραγμάτων τοῦ ὁποίου θεωρεῖται ἐκ προοιμίου δυνατὴ, καθίσταται παράγων προσδιοριστικὸς τῆς ἀναληπτέας δράσεως, ἀλλ' ἐν ταῦτ' καὶ δημιουργὸς τῆς ἐφέσεως πρὸς δρᾶσιν.

Κατὰ ταῦτα, ἡ ἀνάπτυξις, ὡς πολυδιάστατος ἔννοια, θεμελιούται ἐπὶ μιᾶς ἰδεολογίας, τὴν ὁποίαν καὶ σαφῶς ἐκφράζει κατὰ τὴν ἐνεργὸν προβολὴν της εἰς τὸν ἐθνικὸν καὶ τὸν διεθνῆ κοινωνικὸν χῶρον. Κατέδειξεν ὁμως περαιτέρω ἢ ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσα ἀνάλυσις, ὅτι αὕτη αὕτη ἡ ἔννοια τῆς ἀναπτύξεως ἀποτυπῶι μίαν παράλληλον ἰδίαν ἰδεολογίαν δυναμένην

18. C. A. O. van Nieuwenhuijze, *Cross-Cultural Studies*, (Mouton, The Hague 1963), σελ. 225-226.

νά εκτυλίσσεται ανεξαρτήτως τοῦ ιδεολογικοῦ ὑποβάθρου τοῦ προσδιορίζοντος τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τῆς ἀναπτύξεως. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ἡ ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ ἓνα καθ' ἑαυτὸν ἀναπόδραστον δέον. Περὶ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ἄνευ τῆς ρητῆς ἀναγνώρισεως τῆς ἀνάγκης πρὸς ἰδίαν ἀνάπτυξιν δὲν δύναται νὰ θεμελιωθῇ ἀπαίτησις ἀναγνώρισεως τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν καθόλου διαδικασίαν τῆς ἀναπτύξεως καί, κατὰ συνέπειαν, τῆς ἐντάξεως εἰς τὴν παγκόσμιον κοινότητα τῶν ἰσοτίμων κυριάρχων κρατῶν. Ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀναπτύξεως δύναται ἐπομένως νὰ προβληθῇ καθ' ἑαυτήν, ὡς ἀναπόσπαστος στοιχεῖον προβολῆς τοῦ αἰτήματος ἀναγνώρισεως πολιτειακῆς καὶ πολιτιστικῆς ἰδιαιτερότητος, ὡς ἀναγκαῖος ὁρος διὰ τὴν ἀπόκτησιν καὶ διατήρησιν διεθνoῦς κοινωνικῆς ταυτότητος, ἔστω καὶ ἂν οὐδὲν συγκεκριμένον περιεχόμενον προσδίδεται εἰς τὴν ἐπιδίωξιν αὐτήν¹⁹.

Ἡ τοιαύτη διαστολὴ μεταξὺ τῆς ἀναπτύξεως, ὡς αὐτοτελοῦς ιδεολογίας, καὶ τῆς ἀναπτύξεως, ὡς ἐκφράσεως ὑποκειμένης ιδεολογίας, εἶναι ἰδιαίτερος σημαντικὴ. Διότι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαγνώσωμεν τὰ πλαίσια ἐντὸς τῶν ὁποίων κινεῖται ἡ ἀναπτυξιακὴ προσπάθεια ἐπὶ διαπολιτιστικοῦ ἐπιπέδου. Ὅταν λέγεται, ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον ἐπιδιώκουν οἱ μὴ ἀνεπτυγμένοι μὴ-δυτικοὶ εἶναι ἡ κατάκτησις ἀναλόγων πρὸς τὰ δυτικὰ ἐπιπέδων, ἄνευ ταυτοχρόνου ἀπωλείας τῆς πολιτιστικῆς τῶν ἰδιαιτερότητος, ἢ, ὅπερ τὸ αὐτόν, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἄνευ τῆς ταυτοχρόνου ἀποδοχῆς τοῦ δυτικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ὅ,τι πράγματι συμβαίνει εἶναι ὅτι βεβαίως οὐταὶ ἡ δυνατότης ἀποδοχῆς τῆς ἀναπτύξεως ὡς αὐτοτελοῦς ιδεολογίας, ἄνευ τῆς ταυτοχρόνου ἀποδοχῆς τοῦ ιδεολογικοῦ περιεχομένου τὸ ὅποῖον προσδίδει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ὁ πολιτιστικὸς χῶρος ἐκ τοῦ ὁποίου προέκυψεν ἡ ἀνάπτυξις, τόσον ὡς αὐτοτελὴς ιδεολογία, ὅσον καὶ ὡς ἐκφρασις ὑποκειμένης ιδεολογίας. Ἡ τοιαύτη βεβαίωσις καθιστᾷ δυνατὴν τὴν περαιτέρω βεβαίωσιν, ὅτι εἰς τὴν ἀνάπτυξιν δύναται νὰ προσδοθῇ ἴδιον περιεχόμενον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰς τὸν ἰδιαίτερον πολιτιστικὸν χῶρον, ὅπου εἰσάγεται, κρατουσῶν κοσμοθεωριῶν καὶ κοσμοαντιλήψεων, τῶν διαμορφωθείσων ὑπὸ τῶν ἰδιαίτερων αὐτῶν κέντρων διανοήσεως καὶ ἐξουσίας καὶ τῶν συνιστωσῶν αὐτὸ τοῦτο τὸ θεμέλιον τῆς πολιτιστικῆς τοῦ ἰδιαιτερότητος. Εἶδομεν ὅμως ἤδη εἰς προηγούμενον σημεῖον²⁰, ὅπως ἄλλωστε θὰ ἴδωμεν ἀναλυτικώτερον κατωτέρω²¹ ὅτι μία τοιαύτη προσπάθεια καθίσταται ἰδιαίτερος δυσχερὴς καὶ συνεπάγεται ὀξείας κρίσεις αὐτοπαραστάσεως καὶ αὐτοπροσδιορισμοῦ τοῦ συνόλου, ἀλλὰ καὶ κρίσεις εἰς τὰ κέντρα διανοήσεως καὶ ἐξουσίας.

19. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ εἰς τὸν γράφοντα μεταφερθεῖσα ἐρώτησις, γενομένη ὑπὸ ἀνωτάτου ἀξιωματοῦχου ἀραβικῆς χώρας εἰς ἙΑραβα ἐμπειρογνώμονα τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς εἰς τὴν χώραν αὐτὴν ὑπηρεσίας του : «Βεβαίως καὶ θέλομεν τὴν ἀνάπτυξιν. Εἶπατέ μας, ὅμως, τί εἶναι ἡ ἀνάπτυξις ;».

20. Βλ. ἀνωτέρω Κεφάλαιον Ε΄.

21. Βλ. κατωτέρω Κεφάλαια Η΄ καὶ Θ΄.

Ζ'

ΑΙ ΗΝΩΜΕΝΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΙ ΩΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΤΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΥΠΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

I

Κατ' ἐξοχήν φορεῖς τοῦ κατὰ τὴν Δύσιν περιεχομένου τῆς ἀναπτύξεως εἶναι αἱ Ἠνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς Ἀμερικῆς. Τοῦτο δὲ διὰ πλείονας λόγους. Κατ' ἀρχήν, ὥς ἐκ τοῦ σημαντικωτάτου ρόλου τὸν ὁποῖον διεδραμάτισαν, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ τρόπου ὀργανώσεως τῆς μεταπολεμικῆς διεθνoῦς κοινότητος. Τὰ ἀλλαχοῦ τῆς παρούσης μελέτης ¹ ἀναφερθέντα κείμενα παρέχουν ἐπαρκῆ περὶ τούτου ἀπόδειξιν. Ἐτι περαιτέρω ὁμως καὶ ἐπιπολαία σύγκρισις τῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου ἐκφωνηθέντων ὑπὸ τοῦ Ἀμερικανοῦ Προέδρου ² καὶ τοῦ Βρεττανοῦ Πρωθυπουργοῦ ³ λόγων καταδεικνύει πόσον ἔντονον ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πρώτου διὰ τὴν μορφήν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς μελλούσης νὰ προκύψῃ διεθνoῦς τάξεως. Ὁ Βρεττανὸς Πρωθυπουργὸς ἀνεφέρετο πάντοτε εἰς γενικά καὶ ἀφηρημένα ἰδεώδη μὲ κύριον ἐνδιαφέρον τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ μεγαλείου τῆς Βρετανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ Κοινοπολιτείας. Ὁ Ἀμερικανὸς Πρόεδρος ἔδιδε σαφεστέραν καὶ πανανθρώπινον ἔκφρασιν εἰς τὰ γενικά ἰδεώδη καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου διεμόρφου συγκεκριμένα αἰτήματα τῶν λαῶν διὰ τὸ μέλλον. Αἰτήματα τὰ ὁποῖα ἔλαβον, ὥς εἶδομεν, ρητὴν διατύπωσιν εἰς τὸν Καταστατικὸν Χάρτην τοῦ ΟΗΕ καὶ ἐθεμελίωσαν μεταπολεμικῶς τὸ ὅλον ἀντιαποικιακὸν κίνημα ἀνεξαρτησίας τῶν λεγομένων «μὴ αὐτοκυβερνωμένων ἐδαφῶν». Καὶ δὲν ἐξηντλήθη τὸ ἀμερικανικὸν ἐνδιαφέρον εἰς τὰ κείμενα αὐτά. Ἐσυνεχίσθη, λαβὼν τὴν μορφήν ἐνεργοῦ συμμετοχῆς εἰς τὴν ἀναπτυξιακὴν προσπάθειαν μὲ τὴν παροχὴν οἰκονομικῆς καὶ τεχνικῆς βοήθειας, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως διὰ τῶν Διεθνῶν Ὁργανισμῶν πρὸς πάντα «ὑπὸ

1. Βλ. ἀνωτέρω Κεφάλαιον Γ': I.

2. Βλ. τοὺς λόγους τοῦ F. D. Roosevelt εἰς B. D. Zevin (ed.) *Nothing to Fear - The Selected Addresses of Franklin D. Roosevelt*, (Popular Library, New York, 1961).

3. Βλ. τοὺς λόγους τοῦ W. S. Churchill εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του ἐκδοθεῖσαν ἐπιτάτομον ἔκδοσιν *Into Battle - The Unrelenting Struggle - The End of the Beginning - The Dawn of Liberation - Onwards to Victory - Victory - Secret Session Speeches*, (Cassell, London),.

ανάπτυξιν» λαόν. Τὰ γεγονότα εἶναι ἀρκούντως πρόσφατα καὶ γνωστὰ διὰ τὸ μὴν ἀπαιτῆται λεπτομερὲς ἐνταῦθα ἀναδρομὴ εἰς τὴν πρόσφατον ἱστορίαν.

Ἐξ ἄλλου, ὡς ἤδη ἀνωτέρω κατ' ἐπανάληψιν ἐπεσημάνθη, ἡ πολιτιστικὴ ἐπέκτασις καὶ διείσδυσις τῆς Δύσεως εἰς τὸν περιβάλλοντα αὐτὴν χῶρον ἐγένετο πάντοτε διὰ τοῦ ἰδιαίτερου ἐκείνου χαρακτηριστικοῦ τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο ἐκάστοτε ὡς ἐκφράζον τὴν πεμπτουσίαν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτὸ ἀπετέλει τὴν συνοπτικὴν ἐκφρασιν μιᾶς ὁμάδος ἀξιών, ἀντιλήψεων, μεθόδων καὶ μορφῶν. Τὸ σύνολον τοῦτο συνεδέετο πάντοτε κατὰ τινα τρόπον μὲ τὸ παρελθόν, βάσει τῆς σημειωθεῖσης σταθερᾶς ἀνάγκης τὸ ἐκάστοτε παρὸν νὰ προκύπτῃ ἐκ τοῦ ἐνιαίου παρελθόντος καὶ νὰ ἐξασφαλίζηται οὕτω πῶς ἡ συνέχεια τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἄλλ' εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ἀπετέλει, ταυτοχρόνως, τὸ σύνολον τῶν χαρακτηριστικῶν ἐκείνων τὰ ὁποῖα συνέθετον τὴν ἰδιαίτεραν ἐνδοδυτικὴν ἐθνοκεντρικὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἐκάστοτε ἐνδοδυτικῶς προβαλλομένου καὶ ἀναγνωριζομένου ὡς κυρίου κληρονόμου καὶ ἐκφραστοῦ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῷ συνόλῳ του. Μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου αἱ Ἑνωμένοι Πολιτεῖαι ἀναγνωρίζονται, διεθνῶς καὶ ἐνδοδυτικῶς, ὡς ἡ σημαντικωτέρα δυτικὴ δύναμις. Δὲν εἶναι, ἐπομένως, παράδοξον πῶς καθίστανται ὁ κατ' ἐξοχὴν φορεὺς τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἱστορικῆς ἐνότητος καὶ ὡς ἐνεργοῦ πραγματικότητος. Πολλῷ δὲ μᾶλλον ὅταν αἱ Ἑνωμένοι Πολιτεῖαι κατέχουν σήμερον τὴν ἀναμφισβήτητον πρωτοπορίαν εἰς τὸν οἰκονομικὸν καὶ τὸν τεχνολογικὸν τομέα, τὰ στοιχεῖα δηλαδή, ἐκεῖνα διὰ τῶν ὁποίων, ὡς ἤδη εἶδομεν⁴, τείνει ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς νὰ προβάλλῃ τὴν ἰδίαν πολιτιστικὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὴν ἐκ ταύτης προκύπτουσαν, ἐναντι πάντων τῶν λοιπῶν, ὑπεροχὴν του. Εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς ἐθνοκεντρικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἐνιαίας πολιτιστικῆς κληρονομίας τῆς Δύσεως ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνολογία — ὅπως ἄλλωστε αἱ πολιτικαὶ καὶ κοινωνικαὶ μορφαὶ αἱ ἀναπτυχθεῖσαι εἰς τὴν Δύσιν καὶ συνιστῶσαι τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς ὀργανωτικῆς ὑποδομῆς, ἐφ' ἧς στηρίζεται καὶ διὰ τῆς ὁποίας καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀποτελεσματικὴ λειτουργία καὶ ἐξέλιξις τῆς συγχρόνου οἰκονομίας — λαμβάνονται ὡς κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς συγχρόνου ὕφης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐσωτερικῆς τάσεως, τοῦ δυτικοῦ καί, κατ' ἐπέκτασιν, τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Εἰς τὸ παρελθὸν αἱ ἐσωτερικαὶ αὐταὶ τάσεις ἐξεδηλοῦντο διὰ τοῦ ὅρου «ἐξέλιξις», Σήμερον, δεδομένης τῆς ἀμερικανικῆς αὐτοπαραστάσεως ὡς νέας δυνάμεως προερχομένης, ἀλλὰ μὴ εὐθέως προκυπτούσης, ἐκ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ παρελθόντος, ὁ προκρινόμενος ὅρος εἶναι ἡ «ἀνάπτυξις», ὡς πληρέστερον ἀντιστοιχῶν τόσον πρὸς τὴν ἰδιαίτεραν περὶ αὐτῆς ἀντίληψιν τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, ὅσον καὶ πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῶν περὶ τῆς ὕφης καὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς παγκοσμίου τάξεως, τοῦ «κόσμου».

4. Βλ. ἀνωτέρω Κεφάλαιον Ε'.

Ἐξηγεῖται, ἐπομένως, διατί αἱ βασικαὶ ἀρχαὶ τῶν συγχρόνων ἀναπτυξιακῶν προσπαθειῶν, εἰς ἃς ἐνεργῶς μετέχει ἡ Δύσις καὶ ὅπου προεξάρχοντα ρόλον διαδραματίζουν αἱ Η.Π.Α., φέρουν ἐκδηλον εἰς σημαντικὸν ποσοστὸν τὴν σφραγίδα τῶν ἰδιαιτέρων ἐκείνων ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀμερικανικὴν ἱστορικο - πολιτικὴν ἐμπειρίαν, ὡς ἔθνους καὶ ὡς μέλους τῆς διεθνοῦς κοινότητος. Αἱ ἀναπτυξιακαὶ προσπάθειαι τῆς Δύσεως ἀποτελοῦν, οὕτω, τὴν τάσιν διαμορφώσεως τῆς πραγματικότητος συμφώνως πρὸς μίαν ἐθνοκεντρικῶς συλλαμβανομένην γενικὴν ἰδεολογίαν.

«Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν Ἀμερικανικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι σύγκεινται ἐξ ἀρχικῶν παραδοχῶν (περιεχουσῶν ὑποδηλουμένους σκοπούς, ὅπως ἀκριβῶς τὰ δόγματα στηρίζονται ἐπὶ ὑποδηλουμένων παραδοχῶν), ἀνήκουν δύο παραδοχαὶ περὶ τῶν ὁποίων δύνανται νὰ λεχθοῦν ἐνταῦθα ὀλίγα τινά. Ἡ πρώτη εἶναι μία παραδοχὴ ἡ ὁποία διατρέχει τὰ Ἀμερικανικὰ σχέδια καὶ προγράμματα διὰ τὰς ὑπαναπτύκτους περιοχάς· πρόκειται περὶ τῆς παραδοχῆς ὅτι τὸ κεντρικὸν πρόβλημα τὸ ὁποῖον θέτουν αἱ νεωστὶ ἀνεξάρτητοι χῶροι εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις. Τεκμαίρεται ἐνταῦθα πρῶτον, ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ νέου ἔθνους θὰ καθορισθῇ κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὸ ἐπίπεδον τῆς οἰκονομικῆς τοῦ ἀναπτύξεως· δευτέρον, ὅτι τὸ ἐσωτερικὸν καθεστῶς ἀποτελεῖ κατὰ μέγα μέρος συνάρτησιν τοῦ ἐπιπέδου ἀναπτύξεως· τρίτον, ὅτι ἡ δρᾶσις εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα τῆς κοινωνίας θὰ ἀποδώσῃ, ἐὰν εἶναι ὀρθή, ἐπωφελεῖ ἀποτελέσματα εἰς τοὺς λοιποὺς τομεῖς· τέταρτον, ὅτι ὁ ὀρθὸς σκοπός, ἐνὸς γνησίου ἡγήτου μιᾶς τῶν χωρῶν τούτων θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῆς χώρας τοῦ. Καὶ ὁ ὑποδηλούμενος διὰ τοῦ συνόλου τῶν θέσεων αὐτῶν σκοπὸς εἶναι ὅτι αἱ Ἰνωμένοι Πολιτεῖαι θὰ πρέπει νὰ συγκεντρώσουν τὰς προσπάθειάς των εἰς τὴν βοήθειαν τῶν ὑπαναπτύκτων οἰκονομιῶν νὰ φθάσουν τὸ στάδιον τῆς αὐτο - στηριζομένης αὐξήσεως... Ὅπισθεν, ἐπομένως τῆς παραδοχῆς αὐτῆς περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, εὐρίσκεται μᾶλλον μία ἐξιδανικευμένη προβολὴ τῆς ἰδιαιτέρας ἀμερικανικῆς ἐμπειρίας οἰκονομικῆς αὐξήσεως, ἡ ὁποία συνωδεύετο ἀπὸ μέγα μέρος κοινωνικῆς σταθερότητος, κοινωνικῆς προόδου καὶ πολιτικῆς δημοκρατίας, παρὰ μία ἀνάλυσις τῆς παγκοσμίου σκηνῆς ἡ προβολὴ ἐνὸς ἔθνους ὅπου ἐπὶ μακρὸν χρόνον οἱ δημόσιοι ἄνδρες «συνεκέντρων τὸ ἐνδιαφέρον των εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πρόοδον ἀντὶ ἐπὶ τῶν ταραχῶν εἰς τὸ ἐξωτερικόν» καὶ δὲν ἠσθάνοντο τύψεις ἐκ τοῦ ὅτι ἡ προσοχὴ των ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὰ ἔσω, διότι εὕρισκον τὸν ἐξω κόσμον μᾶλλον ἄσχημον»⁵.

5. S. Hoffman, «The American Style: Our Past and our Principles» εἰς *Foreign Affairs*, σελ. 46, τεύχος 2 (Ἰανουάριος 1968) σελ. 373 καὶ 374.

II

Ἐκσυγχρονισμός σημαίνει «ἐκσυγχρονισμός». Ἀποτελεῖ ὁ ἐκσυγχρονισμός ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν ἔξοδον τῶν ὑπαναπτύκτων κοινωνιῶν ἐκ τῆς παρούσης καταστάσεώς των. Ἀλλὰ τί σημαίνει «ἐκσυγχρονισμός»; Δύο εἶναι αἱ δοθεῖσαι ἐν προκειμένῳ ἀπαντήσεις. Κατὰ τὴν πρώτην, ἐκσυγχρονισμός σημαίνει ἐκδυτικοποίησις — ἀποδοχή τῶν δυτικῶν προτύπων, ἀρχῶν καὶ ἀξιών. Κατὰ τὴν δευτέραν, ὁ ἐκσυγχρονισμός παραμένει οὐσιαστικῶς ἀπροσδιόριστος, σημαίνει δὲ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς μίαν κοινωνίαν συγχρόνων θεσμῶν, συγχρόνων μεθόδων ὁργανώσεως καὶ λειτουργίας. Δὲν ἐνδιαφέρει, κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν, ἡ προέλευσις τῶν εἰσαγομένων νέων στοιχείων. Δέχεται, ἀντιθέτως, ἡ ἄποψις αὕτη τὴν δυνατότητα προϋφιστάμενα, παραδοσιακά, σχήματα νὰ λάβουν νέαν σύγχρονον μορφήν καὶ νὰ διαδραματίσουν οὕτω ἐνεργὸν ρόλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιακὴν προσπάθειαν. Ἡ δευτέρα ἄποψις φαίνεται σύμφωνος μὲ τὴν νέαν ἀντίληψιν τῆς θέσεως τῆς Δύσεως εἰς τὸν παγκόσμιον χῶρον. Δὲν προβάλλει πλέον ἑαυτὴν ἡ Δύσις ἀμέσως, κατὰ τὸν παραδοσιακὸν δι' αὐτὴν τρόπον, ὡς φορέα τοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν δέχεται ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμός ταυτίζεται ἀναγκαίως μὲ τὴν ἐκδυτικοποίησιν. Προβάλλει, ἑαυτὴν ὡς ἐν ἐκ τῶν περισσοτέρων (ποῖα ὅμως εἶναι ταῦτα;) δυνατῶν παραδειγμάτων θεωρήσεως καὶ λύσεως τῶν συγχρόνων προβλημάτων. Ὅσον ὅμως καὶ ἂν εἶναι θεμιτὴ καὶ κατανοητὴ, τόσον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς Δύσεως, ὅσον καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν ὑπαναπτύκτων, ἡ θέσις αὕτη, ἐν τῇ οὐσίᾳ της δὲν ἀποτελεῖ εἰμὴ ἀπλῶς ἄλλον τρόπον προβολῆς τῆς ἰδίας ἀρχικῆς ἀντιλήψεως: ὅτι «ἐκσυγχρονισμός» σημαίνει «ἐκδυτικοποίησις».

Τὸ 1966 ὁ Ἀμερικανὸς Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Princeton, Cyril E. Black, ἔδιδε μίαν συνέντευξιν πρὸς Ἰάπωνας ἐκδότας ἐπὶ «τῆς σημασίας τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» εἰς τὴν Ἀσίαν»⁶. Τὸ θέμα ἐτέθη ἀπὸ τοὺς ἐκδότας. Ἐλεγεν τότε ὁ Cyril Black:

«Ὅταν ἤμην φοιτητὴς ἐδιδάχθην τὴν *a priori* ἀντίληψιν — ὅτι «ἐκσυγχρονισμός» σημαίνει πράγματι «ἐκδυτικοποίησις». Τοῦτο ἐσήμαινεν ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ ὁ κοινοβουλευτισμός ἐλαμβάνοντο ὡς πρότυπα καὶ ὅτι αἱ λοιπαὶ χῶραι ἐθεωροῦντο ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἐμπειριῶν τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας — καὶ ὅτι κάποτε συνεχέοντο τὰ τεχνικὰ ἐπιτεύγματα τῆς Δύσεως μὲ τὰς χαρακτηριστικὰς θεσμικὰς παραδόσεις της... Ἡ *a priori* ἄποψις ἀδυνατεῖ νὰ διακρίνη ἐπαρκῶς μεταξὺ ἐπιπέδων ἐπιτεύξεων καὶ θεσμικῶν μορφῶν.

Οὕτω, ἀπὸ τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου υἱοθέτησα μίαν ἄποψιν παρομοίαν πρὸς ὅ,τι ἀποκαλεῖτε ἐμπειριοκρατίαν. Ἀλλὰ θεω-

6. Βλ. τὴν συνέντευξιν εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦ Πανεπιστημίου Princeton University τεύχος 30 (Φθινόπωρον 1966). Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

ρῶντες τὸν ἐκσυγχρονισμόν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν διαφόρους παράγοντας. Εἷς ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ καθολικὸς χαρακτήρ τῆς συγχρόνου κοινωνίας. Ὅταν τὰ λεγόμενα «προηγμένα ἔθνη» περιορίζοντο εἰς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα εἶχον τοὺς παραδοσιακοὺς δυτικο-εὐρωπαϊκοὺς θεσμοὺς ὡς κοινὸν ὑπέδαφος, τουλάχιστον μέχρι τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, ὁ ἐκσυγχρονισμὸς θὰ ἠδύνατο νὰ συζητηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδιαιτέρων χαρακτηριστικῶν τῶν χωρῶν ἐκείνων. Νῦν ὅμως, ὅτε ἡ Ἰαπωνία καὶ ἡ Σοβιετικὴ Ἑνῶσις ἀναγνωρίζονται ὡς σχετικῶς σύγχρονα ἔθνη⁷, ὅτε συζητεῖται τὸ τί εἶναι «σύγχρονον» καὶ ποῖα τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ», πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὸ θέμα περισσότερον ἀντικειμενικῶς καὶ ἀπὸ εὐρυτέρας ἐμπειρικῆς βάσεως, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἀδιάπτωτον σημασίαν τῶν παραδοσιακῶν θεσμῶν. Γενικῶς εἰπεῖν, ὅτι καλεῖται ἐκσυγχρονισμὸς εἶναι, νομίζω, ἡ διαδικασία προσαρμογῆς τῶν τοιούτων (παραδοσιακῶν) θεσμῶν εἰς συγχρόνους λειτουργίας...

Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐμπειρικὴ ἄποψις ἀναγνωρίζει τὴν συνέχειαν μεταξὺ τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας καὶ τῆς συγχρόνου ἐποχῆς⁸, ἡ *a priori* ἄποψις θεωρεῖ ὅτι αἱ μὴ-δυτικαὶ χῶραι ἐγκατέλειψαν τὰς ἰδίας αὐτῶν παραδόσεις καὶ εἰσῆλθον εἰς τὰς τάξεις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης διὰ τῆς ἀποδοχῆς δυτικῶν πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν θεσμῶν».

Ἡ ἄποψις τοῦ Cyril Black στηρίζεται ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως ὅτι δύο μὴ-δυτικαὶ κοινωνίαι, ἡ Ἰαπωνία καὶ ἡ Σοβιετικὴ Ἑνῶσις ἔχουν ἤδη εἰσέλθῃ εἰς τὸν χῶρον τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν. Αὐτὸ καὶ μόνον τὸ γεγονός εἶναι ἱκανὸν, κατὰ τὸν Cyril Black, νὰ ἀνατρέψῃ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ἐκσυγχρονισμὸς ἴσον ἐκδυτικοποίησις. Ὁ συλλογισμὸς αὐτὸς εὐσταθεῖ ὑπὸ μία προϋπόθεσιν: ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν εἶναι ἐνδογενὴς καὶ αὐτόνομος, ὅτι δὲν ἐπετεύχθη διὰ τῆς συνειδητῆς ἀναφορᾶς εἰς ξένα πρὸς αὐτὰς πρότυπα. Πλὴν ὅμως, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον συνέβη. Καὶ ἰδοὺ αἱ μαρτυρίαι τῶν ἀμέσως ἐνδιαφερομένων.

7. Αὐτομάτως ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα: βάσει ποίων κριτηρίων γίνεται ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτῶν ὡς «σχετικῶς» συγχρόνων ἔθνων; Ποῖα εἶναι τὰ «ἀπολύτως» σύγχρονα ἔθνη; Ὁ χαρακτηρισμὸς δὲν εἶναι ἐνδεικτικὸς μιᾶς προβαλλομένης αὐτοσυνειδήσεως;

8. Ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἡ εἰς τὸ παρατιθέμενον κείμενον χαρακτηριζομένη ὡς «ἐμπειρικὴ» ἄποψις, πᾶν ἄλλο ἢ «ἐμπειρικὴ» εἶναι. Ἡ ἀναγνωριζομένη «συνέχεια μεταξὺ τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας καὶ τῆς συγχρόνου ἐποχῆς» δὲν προκύπτει ἐμπειρικῶς. Ὑπολαμβάνεται *a priori*. Ἀντιθέτως, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐμπειρικῶς θεμελιούται εἶναι ἡ ἀσυνέχεια μεταξὺ τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας καὶ τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, διότι διὰ τὰς παραδοσιακὰς κοινωνίας ἡ σύγχρονος ἐποχὴ εἶναι τί τὸ ἔξωθεν δεδομένον, ὅχι τὸ ἐξ αὐτῶν προκύπτον. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀνάγκη ἐντάξεως τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν.

«Ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψις, μὲ τὴν κύρωσιν τὴν ὁποίαν προσδίδει εἰς εἰς τοὺς νόμους τῶν ἀριθμῶν καὶ τῆς ὕλης, φέρει τὴν Ἰαπωνικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς καθολικότητος τῆς σκέψεως ἀντιμέτωπον μὲ τὴν ὀργανικὴν, ζῶσαν πραγματικότητά της. Ἐφάνη πρὸς στιγμὴν ὥσανεὶ τὸ Σιντοϊστικὸν πνεῦμα, μὲ τοὺς θεοὺς τοῦ καὶ τὴν θρησκευτικότητα τῆς πράξεως, νὰ ἐπρόκειτο νὰ καταπιεσθῇ ἀπὸ ἓνα ἀφηρημένον νόμον γενικῆς ἰσχύος. Τὸ εὐρωπαϊκὸν πνεῦμα θριαμβεῦει εἰς τὴν Ἰαπωνίαν διότι εἶναι δυνατώτερον καὶ προοδευτικώτερον τοῦ Ἰαπωνικοῦ; Ἀσκεῖ γοητείαν ἐπὶ τοῦ Ἰαπωνικοῦ νοῦ τοῦλάχιστον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι λειτουργεῖ ἀκριβέστερον ἐπὶ τοῦ λογικοῦ πεδίου καὶ εἶναι ἱκανὸν νὰ καταστήσῃ τὰ πράγματα προσιτά, εἴτε εἶναι πνευματικὰ εἴτε ὕλικά, καθ' ὃ μέτρον τὰ πράγματα ταῦτα δύνανται νὰ ἐκφρασθοῦν διὰ νόμων καὶ ἀριθμῶν. Ἡ διαστολὴ μεταξὺ τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ ὕλικου ἦτο ξένη πρὸς τὸν Ἰαπωνικὸν λαόν. . . Παρὰ ταῦτα, ἐκ τῆς πολιτικῆς ἀναγκαιότητος, ἡ Ἰαπωνία ἔπρεπε νὰ συμβιβασθῇ μὲ τὸν νέον αὐτὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι. . . Διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ ἑαυτὸν κατὰ τῆς ἀποικιοκρατίας τῶν Δυτικῶν ἐθνῶν, ὁ Ἰαπωνικὸς νοῦς ἔπρεπε νὰ γνωρίσῃ καλῶς τὴν φύσιν καὶ οὐσίαν τῶν καὶ ἐν ἀνάγκῃ νὰ μάθῃ νὰ χρησιμοποιοῖ ἀποτελεσματικῶς τὰς μεθόδους τῶν»⁹.

Τὸ π ρ ὁ - πολεμικὸν αὐτὸ ἰαπωνικὸν κείμενον εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς συνειδητῆς προσπάθειας ἡ ὁποία κατεβλήθη ὑπὸ τῆς Ἰαπωνίας διὰ τὴν εἰσαγωγὴν δυτικῶν προτύπων εἰς τὴν κοινωνίαν της. Εἶναι ἀδιάφορον ἂν ἡ εἰσαγωγή αὕτη περιορίζετο εἰς συγκεκριμένους μόνον τομεῖς τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι, ἔστω καὶ ὑπὸ περιορισμένην ἔκτασιν καὶ ὑπὸ αὐστηρῶς ἐλεγχόμενας συνθήκας, ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς Ἰαπωνίας δὲν ἦτο εἰμῇ (ἔστω καὶ περιορισμένη) ἐκδυτικοποίησις. Ἐτι δὲ περαιτέρω. Ἐπειδὴ ἡ εἰσαγωγὴ δυτικῶν προτύπων ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας ὑπῆρξεν, ὅπου ἐπεχειρήθη, ἀποτελεσματικῇ, ὥς ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος καὶ ἡ μεταπολεμικὴ ἰαπωνικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ἀπέδειξαν, κατέστη δυνατὴ ἡ ἐν τοσοῦτῳ συντόμῳ χρονικῷ διαστήματι εἰσαγωγὴ τῶν δυτικῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν ὑπὸ τῶν ἀμερικανικῶν δυνάμεων κατοχῆς καὶ ἡ περαιτέρω, μετὰ τὴν ἄρσιν τῆς κατοχῆς, αὐτόνομος μέχρι σήμερον λειτουργία τῶν.

Ἄλλ' ἐξ ἴσου ρητῇ, καὶ δὴ ἐξ ἐπισήμων χειλέων ἐπιμόνως προβληθεῖσα, ἦτο ἡ Σοβιετικὴ προσπάθεια, μηδέποτε μέχρι σήμερον ἀνασταλεῖσα, πρὸς εἰσαγωγὴν δυτικῶν προτύπων. Πολὺ πρὸ τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέ-

9. J. Kitayama, Westöstliche Begegnung. Japanische Kultur und Tradition, (Berlin, 1941), ὡς ἀναφέρεται εἰς G. E. von Grunbaum, Modern Islam -- The Search for Cultural Identity, (Vintage Books, New York, 1964), σελ. 191, ὅπου ἐλήφθη ἀπὸ O. Benl καὶ H. Hammitzsch, Japanische Geistwelt, (Baden-Baden, 1956) σελ. 314-315, σημ. 24.

μου ὁ Ἰωσήφ Στάλιν διεκήρυσσεν εἰς τὰς ὁμιλίας του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Sverdlov :

«Δὲν ἀναφέρομαι εἰς τὸ φιλολογικὸν ὕφος. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐννοῶ εἶναι τὸ ὕφος εἰς τὴν ἐργασίαν, τὸ συγκεκριμένον καὶ ἰδιαίτερον ἐκεῖνο γνῶρισμα εἰς τὴν πρακτικὴν τοῦ Λεβινισμοῦ, τὸ ὅποιον δημιουργεῖ τὸν ἰδιαίτερον τύπον τοῦ Λεβινιστοῦ ἐργάτου. . . Ποῖα εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ γνῶρισμα τῶν ὕφους αὐτοῦ ; Ποῖαι αἱ ἰδιορρυθμίαι του ; Ἐχει δύο ἰδιαίτερα γνῶρισμα : (α) τὴν Ρωσικὴν ἐπαναστατικὴν ὁρμὴν καὶ (β) τὴν ἀμερικανικὴν ἱκανότητα. Τὸ ὕφος τοῦ Λεβινισμοῦ συνίσταται εἰς τὸν συνδυασμὸν τῶν δύο αὐτῶν ἰδιαιτέρων γνῶρισμάτων εἰς τὴν κομματικὴν καὶ τὴν κρατικὴν ἐργασίαν. . . Ἡ ἀμερικανικὴ ἱκανότης εἶναι ἡ ἀκαταδάμαστος ἐκείνη δύναμις, ἡ ὁποία οὔτε γνωρίζει οὔτε ἀναγνωρίζει ἐμπόδια· ἡ ὁποία μὲ τὴν πρακτικὴν καὶ ρεαλιστικὴν ἐμμονὴν θέτει ἐκποδῶν πάντα τὰ ἐμπόδια· ἡ ὁποία συνεχίζει τὸ ἀναληφθὲν ἔργον μέχρις ὁλοκληρώσεώς του, ἔστω καὶ ἂν πρόκειται περὶ ἐλάχιστον ἔργον καὶ ἂν τῆς ὁποίας ἡ σοβαρὰ δημιουργικὴ ἐργασία εἶναι ἀδιανόητος».

Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἀπλῆς ἀποδοχῆς θεσμῶν, ὡς ἐξωτερικῶν τύπων. Πρόκειται περὶ τῆς καθολικῆς ἀποδοχῆς ἐνὸς κατὰ πολὺ σημαντικωτέρου στοιχείου : ἐνὸς τρόπου ἐνεργείας, μιᾶς νοοτροπίας, μιᾶς σειρᾶς ἀξιών, ἐνὸς τρόπου θεάσεως καὶ ἀντιμετωπίσεως τῶν πραγμάτων. Καὶ εἶναι ἰδιαίτερος σημαντικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδέποτε ἔπαυσεν μέχρι σήμερον ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωσις ἀξιολογοῦσα ἑαυτὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκάστοτε προκύπτόντων ἀποτελεσμάτων ἐκ τῆς συγκρίσεως αὐτῆς τῆς ἰδίας πρὸς τὰς πάντοτε ἀναγνωριζόμενας ὡς προπορευόμενας Η.Π.Α.

Ἡ προϋπόθεσις, ἐπομένως, ἐφ' ἧς στηρίζεται ἡ ἄποψις τοῦ Black, δὲν ὑφίσταται. Αἱ ἀναφερόμεναι ὡς «σχετικῶς σύγχρονοι» μὴ - δυτικαὶ κοινωνίαι εἶναι σύγχρονοι καθ' ὃ μέτρον συνειδητῶς ἐξεδυτικοποίησαν ἑαυτάς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀναφορὰ εἰς τὰς μὴ - δυτικὰς αὐτὰς κοινωνίας, ὡς ἰδίου τρόπου τινὰ εἶδους τοῦ γένους «σύγχρονος κοινωνία», συνιστᾷ τελικῶς ἔμμεσον ἀναφορὰν εἰς τὰ δυτικὰ πρότυπα. Ἄλλ' οὔτε καὶ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὰ «καθολικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συγχρόνου κοινωνίας» λύει τὸ πρόβλημα τῆς κατὰ διάφορον τῆς ἐκδυτικοποιήσεως τρόπου νοήσεως τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Πρῶτον, διότι ὡς εἶδομεν, τοιαύτη ἔννοια γένους δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ πράγματα. Δεύτερον, καὶ εἶναι τοῦτο φυσικὸν ἐπακόλουθον τοῦ πρώτου, πᾶσα προσπάθεια σχηματισμοῦ μιᾶς τοιαύτης ἐννοίας γένους τελικῶς δὲν εἶναι εἰμὴ προβολή, ὡς ἀφηρημένων πανανθρωπίνων χαρακτηριστικῶν, τῶν ἰδιαιτέρων δυτικῶν μορφολογικῶν γνῶρισμάτων. Τοῦτο καθίσταται ἀμέσως ἐμφανὲς ἀπὸ τὴν ἰδίαν τὴν προσπάθειαν τοῦ Black νὰ περιγράψῃ τὰ «καθολικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συγχρόνου κοινωνίας». Ἰδοὺ ἡ σχετικὴ περικοπὴ τῆς προαναφερθείσης συνεντεύξεως :

«Ἐκδίδεται: Ποῖον τότε νομίζετε ὅτι εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς συγχρόνου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παραδοσιακὴν κοινωνίαν; Πῶς, δηλαδή, ὀρίζετε τὸ «σύγχρονον» εἰς ἓν ἔθνος;

Black: Πρῶτον, καὶ ἰδιαίτερος σημαντικόν, πρέπει νὰ θεωρήσῃ τις, τὴν ἑκτασιν καθ' ἣν τὸ ἔθνος ἀπεδέχθη τὴν σύγχρονον γνῶσιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παραδοσιακὴν γνῶσιν. Διὰ τοῦ ὅρου σύγχρονος γνῶσις δὲν ἐννοῶ μόνον τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ἀλλὰ συμπεριλαμβάνω ὁλόκληρον τὴν ἑκτασιν τῆς αὐξήσεως τῆς γνώσεως εἰς τοὺς συγχρόνους καιροὺς.

Ἀντιστοίχου σημασίας εἶναι ἡ πολιτικὴ ἄποψις, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ὄχι μόνον τὸν χαρακτήρα τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἑκτασιν τῆς λαϊκῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν λήψιν πολιτικῶν ἀποφάσεων. Εἰς μίαν παραδοσιακὴν κοινωνίαν ἡ συμμετοχὴ εἶναι μηδαμινὴ εἰς μίαν σύγχρονον κοινωνίαν εἶναι πλέον ἄμεσος καὶ μεγαλυτέρας κλίμακος.

Εἰς οἰκονομικοὺς ὅρους, τὸ «σύγχρονον» φαίνεται εἰς ἐμὲ νὰ ἔγκειται εἰς τὴν χρῆσιν μηχανῶν ἀντὶ ἀνθρωπίνης ἐνεργείας διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἐξαιρετικῶς ταχείας οἰκονομικῆς αὐξήσεως...

Αἱ κοινωνικαὶ διαστάσεις τοῦ «σύγχρονου» περιλαμβάνουν τὴν ἀστυφιλικὴν αὕξησιν τῶν πόλεων, τὴν αὕξησιν τῆς παιδείας καὶ τὴν κοινωνικὴν κινητικότητα — καὶ μίαν τάσιν αὐξήσεως τῆς ἀμοιβαίας ἀλληλεξαρτήσεως εἰς τοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας. Συγκριτικῶς εἰς τὰς παραδοσιακὰς κοινωνίας τὰ καθ' ἕκαστον χωρία εἶναι ἀπομεμονωμένα καὶ αὐτάρκη.

Τέλος — ὡς τὸ πλέον δύσκολον νὰ ὀρισθῇ, χαρακτηριστικὸν — ἔχομεν τὴν ψυχολογικὴν ἄποψιν, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ ἀνθρωπίνη προσωπικότης μεταβάλλεται διὰ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ»¹⁰.

Δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ εὑρεθῇ πληρεστέρα περιγραφὴ τῆς συγχρόνου δυτικῆς κοινωνίας. Καὶ ἀποδεικνύεται τοιουτοτρόπως, καὶ δι' αὐτῆς τῆς ὁδοῦ, ὅτι τελικῶς πᾶσα προσπάθεια περιγραφῆς κατ' «ἀντικειμενικὸν» τρόπον τῆς συγχρόνου, προηγμένης ἢ ἀνεπτυγμένης κοινωνίας δὲν συνιστᾷ εἰμὴ μίαν αὐτοπεριγραφὴν τῆς Δύσεως μὲ βάσιν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα τὴν διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπον μὴ - δυτικὸν χῶρον.

Ἀλλ' ἂν ἡ τάσις διαστολῆς τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐκδυτικοποίησησιν εἶναι ἀπότοκος τῆς νέας ἀντιλήψεως τῆς διεθνoῦς τάξεως, ὡς τάξεως πολιτιστικῆς ἰσοτιμίας, εἶναι ταυτοχρόνως καὶ μία ἑκφρασις τῆς κατ'

10. Βλ. σημ. 6 ἀνωτέρω. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

έθνοκεντρικόν τρόπον νοουμένης ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας. Πράγματι, εἰς τὰ ἰδιαίτερα πολιτιστικά πλαίσια τοῦ προεξάρχοντος σήμερον φορέως τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ, τῶν Η.Π.Α., ἡ ἔννοια τοῦ «συγχρόνου» καὶ συνεπῶς καὶ τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ», ἔχει ἰδιαίτερον καὶ ἰδιότυπον περιεχόμενον.

«Μία ἐκδήλωσις τῆς ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἐξ ἀποστάσεως θεωρήσεως τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ τάσις τῆς ὑποτιμήσεως τοῦ βάρους τοῦ παρελθόντος. Αὐτὴ ἡ πρᾶξις πνευματικῆς πίστεως εἰς τὸ «σύγχρονον» δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἐνδεικτικὸν σημεῖον μιᾶς Λοκεανῆς κοινωνίας ἀνατεθραμμένης εἰς τὸν φιλελευθερισμὸν, διότι ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ ἡ πίστις εἰς τὴν πρόοδον δὲν εἶναι Σιαμαῖοι ἀδελφοί. Εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα μιᾶς κοινωνίας ἡ ὁποία βλέπει τὴν ἱστορίαν της ὡς ἐν εἶδος προλόγου εἰς τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς ὁποίας ἡ μακρὰ ἀπομόνωσις ἐσήμαινεν ὅτι ἡ ἱστορία τῶν ἄλλων ἐγνώσθη μᾶλλον ἢ ἐβιώθη. . . Εἶναι ἐπίσης τὸ γνώρισμα μιᾶς κοινωνίας τῆς ὁποίας ἡ πίστις εἰς τὴν πρόοδον λαμβάνει μορφὰς ἀγνώστους ἀλλαχοῦ, προσβλέπουσα, ὡς πρᾶττει, ὄχι τόσον εἰς μίαν σταδιακὴν (ἢ κατακλυσμιαίαν) καλυτέρευσιν καὶ μεταβολὴν τῆς ἱστορίας. . . ὅσον εἰς μίαν ἔκχυσιν τῆς ἱστορίας, μίαν ἀενάως ἀνανεουμένην ἱστορικὴν παρθενίαν»¹¹.

Δὲν εἶναι μόνον ἡ μακροχρόνιος ἀπομόνωσις τῆς Ἀμερικῆς ἀπὸ τὸν διεθνή πολιτικὸν χῶρον ἡ ὁποία ὀδηγεῖ εἰς μίαν τοιαύτην ἀντίληψιν. Εἶναι καὶ ἡ αὐτονόμησις τῆς Ἀμερικῆς ἐναντι τῆς Εὐρώπης — ἡ ἀποτίναξις τῶν ἀποικιακῶν δεσμῶν καὶ ἡ ρῆξις μὲ τὸ Εὐρωπαϊκὸν παρελθόν. Ἡ Ἀμερικὴ εἶναι ὁ Νέος Κόσμος, ὁ αὐτοδυνάμως ἀναπτυχθεὶς συνεπείᾳ μιᾶς σταθερᾶς ἀναζητήσεως τοῦ νέου, εἴτε ἐδαφικῶς¹² εἴτε ὀργανικῶς¹³. Χαρακτηριστικὴ ἐμφανίζεται ἡ ρῆξις αὐτὴ εἰς τὴν περίφημον ὁμιλίαν τοῦ Ralph Waldo Emerson, εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Harvard τὸ 1837, περὶ τοῦ «Ἀμερικανοῦ Πνευματικοῦ Ἀνθρώπου», ἡ ὁποία ἐθεωρήθη ὡς ἡ «Διακήρυξις τῆς Πνευματικῆς Ἀνεξαρτησίας τῆς Ἀμερικῆς»¹⁴. Περαινῶν τὸν λόγον τοῦ ὁ Emerson ἔλεγε :

«Κύριε Πρόεδρε καὶ Κύριοι, αὐτὴ ἡ ἐμπιστοσύνη στὶς ἀνεξερευνήτες ἀκόμα δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου διαγράφει, μὲ τρόπο προφητικόν, τὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἀμερικανοῦ Πνευματικοῦ Ἀνθρώπου. . .

11. S. H o f f m a n n, «The American Style : Our Past and our Principles» εἰς *Foreign Affairs* τομ. 46, τεῦχος 2 (Ἰανουάριος 1968) σελ. 364.

12. Γίνεται ἐνταῦθα ἀναφορὰ εἰς τὴν μακρὰν καὶ ἐπίπονον πορείαν τῶν πιονέρων πρὸς τὴν Δύσιν.

13. Ὅπου προεξάρχουσιν θέσιν βεβαίως λαμβάνει ἡ συνεχὴς ἀναζήτησις τοῦ «νέου» εἰς τὴν βιομηχανικὴν ὀργάνωσιν, λειτουργίαν καὶ παραγωγὴν.

14. Βλ. εἰσαγωγικὸν σημείωμα εἰς τὸν λόγον ἐν R. W. E m e r s o n, Δοκίμια, Εἰσαγωγή—Μετάφραση Χ. Λαμπίδη, (Ἰκαρος, Ἀθήναι, ἄ.χ.), σελ. 13.

Ἀκούσαμε γιὰ πολὺν καιρὸ τίς περίκομπες μοῦσες τῆς Εὐρώπης. . . Θὰ βαδίσουμε μὲ τὰ δικά μας πόδια. Θὰ δουλέψουμε μὲ τὰ δικά μας χέρια. Θὰ ποῦμε τὸ δικό μας τὸ λόγο. Ἡ ἐπίδοση στὰ γράμματα δὲν θὰ προκαλῇ πιά τὸν οἶκτο, δὲν θὰ γεννάη τὴν καχυποψία, οὔτε καὶ θὰ θεωρεῖται δειλία γιὰ τὰ ἐγκόσμια. Θὰ ὑψώσουμε τείχος ἐνάντια στὸ φόβο, καὶ θὰ πλέξουμε στεφάνια χαρᾶς γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Τότε καὶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία θὰ ὑπάρξῃ ἓνα ἀληθινὸ ἔθνος ἀνθρώπων, γιὰτὶ ὁ καθένας θὰ νιώθῃ μέσα του τὸ σκίρτημα τῆς θείας ψυχῆς, ποὺ εἶναι καὶ ἡ ψυχὴ ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητος»¹⁵.

Ἡ πρὸ τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ἀντίληψις τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ὡς ἐκδυτικοποιήσεως ἀναφέρεται εἰς τὰ Εὐρωπαϊκὰ δυτικὰ πρότυπα, τὰ πρότυπα τῆς Βρετανίας καὶ τῆς Γαλλίας, τῶν δύο προεξαρχουσῶν ἀποικιακῶν δυνάμεων. Μὲ τὴν λήξιν τοῦ πολέμου καὶ τὴν προβολὴν τῆς Ἀμερικῆς εἰς τὸ παγκόσμιον προσκλήνιον καὶ μὲ τὴν παγκόσμιον κίνησιν πρὸς κατάλυσιν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ ἀποικιακοῦ παρελθόντος, ἡ ἀμερικανικὴ ἐμπειρία, ὡς πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τὴν Εὐρώπην, καὶ ὡς αὐτοτελὴς καὶ αὐτοδύναμος πορεία εἰς τὸν συνεχῶς ἀναδημιουργούμενον καὶ σταθερῶς πρὸς τὸ μέλλον προσβλέποντα ἱστορικὸν χῶρον τοῦ παρόντος, λαμβάνει πλέον νέαν σημασίαν. Προβάλλεται, ἀλλὰ καὶ γίνεται δεκτὴ, ὡς ἔνδειξις τῆς ὑπὸ τῶν ὑπολοίπων ἀκολουθητέας ὁδοῦ : ἀπόρριψις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ (ἀποικιακοῦ) παρελθόντος καὶ αὐτοδύναμος ἀναζήτησις, ἀπὸ τὰς πηγὰς τοῦ συγκεκριμένου ἐκάστοτε συλλογικοῦ ἐγῶ, τοῦ «νέου», τοῦ «δυναμικοῦ», τοῦ «συγχρόνου».

15. R. W. Emerson, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 34-35.

Η'

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ

Ι

Ἐνάπτυξις σημαίνει ἀνάληψιν ἐλλόγου συλλογικῆς δράσεως κατευθυνομένης πρὸς ἐπιδίωξιν συγκεκριμένων ἐκάστοτε σκοπῶν. Φορεὺς δημιουργίας τῶν ὄρων διὰ τὴν ἀνάληψιν καὶ τοῦ πλαισίου πρὸς καθοδήγησιν τῆς δράσεως αὐτῆς εἶναι τὸ κράτος, ὡς φορεὺς ἐξουσίας. Ὡς ἐλέχθη, εἰς τὸν σημερινὸν κόσμον, δὲν νοεῖται κράτος, ὑπὸ τὴν σύγχρονον ἔννοιαν, μὴ ἐπιδίδκον ἀναπτυξιακοὺς σκοποὺς, μὴ ἀσκοῦν ἀναπτυξιακὴν πολιτικὴν. Ἡ ἄσκησις ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς ἀποτελεῖ ἐκπλήρωσιν ὑποχρέωσης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἔναντι τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, τὸ ὁποῖον δικαιοῦται ἀπαιτῆ τὴν ὑπὸ τοῦ κράτους δημιουργίαν τῶν ἀναγκαίων προϋποθέσεων διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἀνωτέρων ἐπιπέδων ζωῆς. Τὸ κράτος ὑποχρεοῦται νὰ μεριμνᾷ διὰ τὴν εὐζωΐαν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, διότι οἱ πολῖται του δικαιοῦνται νὰ ἀπολαμβάνουν τῶν ἐκάστοτε παρεχομένων δυνατοτήτων, δικαιοῦνται νὰ ζοῦν βίον βιώσιμον. Αὕτη εἶναι ἡ κρατοῦσα πολιτικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς μας.

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τοῦ κράτους, ὡς ἔχοντος ὑποχρέωσιν νὰ μεριμνᾷ διὰ τὸ κοινωνικὸν σύνολον, προσβλέπον οὕτω τελικῶς δι' αὐτοῦ εἰς τὸ ἄτομον, εἶναι ἰδιότυπος καὶ χαρακτηριστικὴ τῆς Δύσεως. Ἡ ἀντίληψις αὕτη βασίζεται ἐπὶ θεμελιωδῶν παραδοχῶν, προκυπτουσῶν ἐν τέλει ἐκ τοῦ ἰδιαιτέρου τρόπου θεάσεως τῆς πραγματικότητος ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου. Ὁ τρόπος οὗτος εἶναι ἡ διάσπασις τῆς πραγματικότητος ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς νοοῦντα καὶ νοούμενον (παρατηρητὴν καὶ παρατηρούμενον), ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς αὐτονόμους μονάδας συστατικὰς τῆς ἐνιαίας παρατηρουμένης (μὴ συμπεριλαμβανομένου τοῦ παρατηρητοῦ εἰς αὐτήν) πραγματικότητος. Ἐκ τοῦ τρόπου τούτου προκύπτει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ διαστολὴ μεταξὺ ατόμου καὶ συνόλου, ὡς δύο πόλων τῆς πραγματικότητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ διαστολὴ μεταξὺ αὐτοδυνάμων συλλογικῶν μονάδων, ὡς ἰδιαιτέρων αὐτονόμων ὄντοτήτων. Οὕτω, ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται πάντοτε τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα ὡς συνεχῇ ἀλληλεπίδρασιν καὶ ἀλληλεξάρτησιν μεταξὺ δύο ἀντιθέτων στοιχείων. Τὸ ἄτομον, ὡς προσωπικότης, ἀντιπαραβάλλεται πρὸς τὴν κοινωνίαν, ὡς σύνολον. Τὸ ἄτομον, ὡς πολίτης, ἀντιπαραβάλλεται πρὸς τὸ κράτος, ὡς ἔκφρασις τῆς συλλογικῆς βουλῆσεως. Τὸ κράτος, ὡς φορεὺς τῆς συλλογικῆς δυνάμεως, ἀντιπαραβάλλεται

πρὸς τὴν κοινωνίαν, ὡς θεμελιῶδες ἀρχικὸν σύνολον μὲ ἰδίας ἀρχὰς καὶ τελικὰς ἀξίας. Ὁ δυισμὸς αὐτὸς ὁδηγεῖ τελικῶς εἰς μίαν συνεχή ἀναμέτρησιν τῶν δύο στοιχείων καί, ἐκ τῆς ἀναμετρήσεως αὐτῆς, εἰς μίαν συνεχή ἀναζήτησιν καὶ μετὰθεσιν τῆς μεταξὺ τῶν δύο πόλων ὑφισταμένης ἐκάστοτε ἰσορροπίας. Ὁλόκληρος ἡ δυτική πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ σκέψις, ὡς φιλοσοφία, ὡς ἰδεολογία ἢ ὡς ἐπιστήμη, περὶ αὐτὸ τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα πάντοτε στρέφεται : τῆς ἐπιτεύξεως ἰσορροπίας μεταξὺ τοῦ αὐτόμου (νοουμένου ἄλλοτε ὡς προσωπικότητος καὶ ἄλλοτε ὡς πολίτης) καὶ τοῦ συνόλου (νοουμένου ἄλλοτε ὡς κράτος, ἄλλοτε δὲ ὡς κοινωνία)¹ ἢ μεταξὺ τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους.

Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ μία δευτέρα θεμελιώδης, ἰδιότυπος διὰ τὴν Δύσιν, παραδοχή. Ἡ διαστολὴ μεταξὺ Κράτους καὶ Ἐκκλησίας. Ἡ κοσμικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ τάξις ἀποτελοῦν δύο σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων διακεκριμένους χώρους παρὰ τὰς ἐκάστοτε ἐπιρροὰς τοῦ δευτέρου ἐπὶ τοῦ πρώτου. Ἡ ἀρχὴ «τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ» παραμένει θεμελιώδης εἰς τὴν Δύσιν, θὰ ὁδηγήσῃ δὲ τελικῶς εἰς τὴν διαστολὴν τοῦ «πολίτου» ἀπὸ τὸν «πιστόν». Ὁ «πιστός», ὡς ἰδιότης, δὲν ἀποτελεῖ συστατικὸν στοιχεῖον τοῦ «πολίτου» πλέον. Ὁ δὲ ρόλος τοῦ κράτους δὲν εἶναι πλέον ἡ πραγμάτωσις τῆς Θείας Βουλῆσεως εἰς τὸν χρόνον τοῦ παρόντος. Ἡ ἐννοια τῆς Civitas Dei ἔχει ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐγκαταλειφθῇ εἰς τὸν δυτικὸν κόσμον. Καὶ ἡ ἐγκατάλειψις αὐτῆς ἔχει προσλάβει τὸν χαρακτήρα αὐτοδυνάμου ἀξίας ἐκφραζομένης ὡς «ἀνεξιθρησκεία» καὶ ὡς «ἀτομικὴ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως».

Ἡ τοιαύτη κοσμικὴ, ἀλλὰ καὶ ἐν ὑπολαμβανομένῃ σφωδρῶς ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἄτομον καὶ τὴν κοινωνίαν, ἀντίληψις περὶ τοῦ κράτους ἂν εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν Δύσιν, δὲν εἶναι ἐξ ἴσου χαρακτηριστικὴ δι' ἄλλους πολιτισμούς, ὅπου κρατεῖ ἡ ἀντίθετος ἀκριβῶς ἀντίληψις τῆς ἐνότητος καὶ καθολικότητος τοῦ κοινωνικο - πολιτικο - θρησκευτικοῦ χώρου. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρονται κατωτέρω δύο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα : ἡ ἰσλαμικὴ καὶ ἡ Ἰνδικὴ ἀντίληψις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος.

Πρὸς κατανόησιν τῆς ἰσλαμικῆς θέσεως ἀναγκαῖον νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι «τὸ Ἰσλάμ εἶναι μία θρησκεία, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀλιγώτερον θεμελιωδῶς μία κοινότης, ὁ θρησκευτικὸς δεσμὸς τῆς ὁποίας καθορίζει δι' ἐν ἑκαστον μέλος καὶ δι' ὅλα τὰ μέλη ὁμοῦ τὰς συνθήκας καὶ τοὺς κανόνας

1. Ἡ ἰσορροπία εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ προσωπικότητος - κοινωνίας ἀποτελεῖ τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς κοινωνιολογίας, ἡ δὲ ἰσορροπία εἰς τὰς σχέσεις πολίτου - κράτους τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀναζήτησις τοῦ σημείου ἰσορροπίας ὑποδηλοῖ τὴν σταθερῶς ὑπολαμβανομένην διαμετρικὴν ἀντίθεσιν τῶν σκοπῶν καὶ ἀναγκῶν ἐκάστου πόλου. Εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην ὁ δυισμὸς καὶ ἡ ὑπολαμβανομένη ἀντίθεσις ἐκφράζεται διὰ τῶν δυνάμεων τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζητήσεως καὶ τὸ σημεῖον ἰσορροπίας ἀναζητεῖται εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν τιμῶν.

τοῦ βίου»². Ἡ ἰσλαμικὴ κοινότης εἶναι ἡ umma. Πρόκειται περὶ μιᾶς κοινότητος ἐχούσης

«ἐν μόνον κριτήριον τῆς ιδιότητος τοῦ μέλους, τὴν πίστιν. Πᾶς ὅστις εἶναι πιστὸς Μωαμεθανὸς εἶναι αὐτομάτως μέλος τῆς κοινότητος αὐτῆς³. Κατὰ συνέπειαν, ἡ κοινότης αὕτη εἶναι κατ' ἀρχὴν καθολικὴ, διότι τὸ Ἰσλάμ εἶναι μία κατ' ἀρχὴν καθολικὴ θρησκεία. Ἡ καθολικότης αὕτη προσδίδει εἰς τὴν κοινότητα αὐτὴν ποιὰν τινα μοναδικότητα: ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι, οὐσιαστικῶς, οὐδεμία ἑτέρα κοινότης ὑπάρχει εἰς τὸν κόσμον καὶ ὅτι, πρακτικῶς, πᾶν ὅ,τι δὲν ἀνήκει εἰς τὸ Ἰσλάμ ἀξιολογεῖται κατὰ θεμελιωδῶς διάφορον τρόπον ἀπ' ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὸ Ἰσλάμ. Ἐν ἑτερον βασικὸν στοιχεῖον ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι μεταξὺ τῆς μοναδικῆς κοινότητος πίστεως, τῆς umma, καὶ τοῦ ἀτόμου, οὐδόλως ὑφίστανται ἐνδιάμεσαι κατηγορίαι κοινωνικῆς ζωῆς, τουλάχιστον νομικῶς. Ἀπὸ δογματικῆς ἀπόψεως δὲν ὑφίσταται τίποτε μεταξὺ τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς umma. Κοινωνιολογικῶς, βεβαίως, ὑπάρχουν πολλὰ — ἀλλὰ πρόκειται περὶ «δευτερευουσῶν κοινοτήτων» (ὡς ἐνίοτε ἀπεκλήθησαν). Ἐν ἄλλοις λόγοις, κοινότητες μὴ δυνάμεναι νὰ γίνουν ἐπαρκῶς ἀντιληπτὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς αὐστηρῶς δογματικῆς σκέψεως, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πρακτικῶς ἡ ὑπαρξίς των εἶναι σαφής. Ἐν πρόσθετον σημεῖον πρὸς ἐξέτασιν ἐν σχέσει πρὸς τὴν umma εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχομεν, καὶ πάλιν, ἐνώπιόν μας μίαν κοινότητα ἢ ὁποία προσκτᾶται τὴν σημασίαν της, κατὰ μέγα μέρος, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκτελεῖ μίαν θρησκευτικὴν λειτουργίαν. Συνέχει τὰς ζωὰς ὅλων ὅσοι εὐρίσκουν τὸν σκοπὸν τῆς ὑπαρξέως των εἰς τὴν ὑπακοὴν πρὸς τὸ αἰώνιον καθολικόν — εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὸν ἀποκαλυφθέντα — θεῖον νόμον»^{4,5}.

2. G. E. Grunebaum, *Modern Islam – The Search for Cultural Identity*, (Vintage Books, New York, 1964), σελ. 67.

3. Βλ. καὶ G. E. von Grunebaum, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 91-92. «Ἐν πλήρη ἀντιθέσει πρὸς τὴν Χριστιανικὴν στάσιν, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶ τὴν πλήρη ἀποδοχὴν ἀπὸ τὴν ἐκ μέρους τῆς δεχομένης κοινότητος μετάδοσιν τῶν ἀπαραιτήτων προσόντων εἰς τὸ ἐπιθυμοῦν τὴν εἰσδοχὴν τοῦ ἀτομον ἢ κοινότητα (διὰ τοῦ ἱεραποστόλου, τοῦ ἱερέως ἢ ἄλλου ἐδικευμένου ἀντιπροσώπου) ἡ Μωαμεθανικὴ umma εἶναι πρόθυμος νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἀποδοχὴν ἐπὶ τῇ βάσει μονομεροῦς δηλώσεως τῆς προθέσεως (τοῦ εἰσερχομένου) νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν λαὸν τοῦ Προφήτου. . . Τὸ σημεῖον τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀποτελεῖ τὸν κυριώτερον, ἂν ὅχι τὸν ἀποκλειστικῶς σημαντικώτερον, παράγοντα, τὸν δικαιολογοῦντα τὴν θαυμαστῶς ἰσχυρὰν συναισθηματικὴν συνοχὴν τῆς Μωαμεθανικῆς κοινότητος, μιᾶς συνοχῆς, ἡ ὁποία, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν ὑποστηρίζεται ὑπὸ οὐδεμιᾶς μορφῆς τυπικῆς ὀργανώσεως».

4. C. A. O. van Nieuwenhuyze, *Cross-Cultural Studies*, (Mouton, The Hague, 1963), σελ. 138.

5. Πρβλ. καὶ G. E. von Grunebaum, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 66.

Ἔχομεν, ἐπομένως, εἰς τὸν Μωαμεθανισμόν μίαν ἀποκλειστικὴν καθολικὴν κοινότητα, ἡ ὁποία καθορίζει ἐνιαίως, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δογματικῶς ἐκφραζομένης ἀποκαλυφθείσης θείας τάξεως, τὴν καθόλου θέσιν καὶ συμπεριφορὰν τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ συνόλῳ, ἐν τῷ χώρῳ τῆς περιβαλλούσης αὐτὸ κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ὁ Μωαμεθανισμός, ὡς θρησκεία, δὲν περιλαμβάνει καὶ μίαν σωτηριολογίαν⁶. «Ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος δὲν διεφθάρῃ ἐκ τῆς Πτώσεως, δὲν ἔχει ἀνάγκην σωτηρίας ἀλλὰ κατευθύνσεως»⁷. Ἐξ ἐτέρου, «ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς θεωρεῖται ὡς ἔξω - κοσμικός. Ἡ ζωὴ εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν δὲν εἶναι πλέον παρὰ μία εὐκαιρία διὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν Παράδεισον. Πᾶσα κοσμικὴ ἐπιτυχία ἔχει ἀξίαν μόνον καθόσον θὰ ὑπόκειται εἰς τὴν ὀργανωτικὴν δομὴν τῆς νέας ζωῆς»⁸. Ἔχομεν οὕτω, μίαν ἀντίληψιν τῆς ἐνότητος τοῦ ἐνταῦθα καὶ τοῦ ἐπέκεινα, τοῦ κοσμικοῦ καὶ τοῦ αἰώνιου, γεγονός τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ διατὶ τὸ αἰώνιον καθορίζει εὐθέως καὶ ἐξουσιαστικῶς τὸ κοσμικόν. Γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ ἐπίσης, διατὶ

«ὁ Μωαμεθανισμός ἐνῶ δίδει ἔμφασιν εἰς τὴν προσωπικὴν ἔναντι τῆς συλλογικῆς εὐθύνης, καθιστᾷ τὴν κοινότητα τὸν φύλακα τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν σωτηρίαν. Μὲ τὴν υπογράμμισιν τῆς ἀναγκαιότητος τῆς κοινότητος διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν μερικῶν ἐκ τῶν ἐλαχίστων ὑποχρεώσεων τοῦ Μωαμεθανοῦ, ὡς ἀτόμου, ὁ Μωαμεθανισμός θέτει τὴν ἔμφασιν ἐπὶ τῆς πολιτικῆς ὀργανώσεως. . . Ὁ Μωαμεθανὸς σκέπτεται μὲ βάσιν ἐν κράτος ἔχον τὴν αὐτὴν ἔκτασιν μὲ τὰ ὅρια τῆς πίστεως, καί, ὡς ἐκ τούτου, προωρισμένον νὰ κυριαρχίῃ τοῦ κόσμου. Ἡ ἀνθρωπότης δὲν διαιρεῖται πλέον εἰς μέλη διαφόρων φυλῶν· διαιρεῖται μετὰξὺ πιστῶν καὶ ἀπίστων καὶ ἡ διαίρεσις αὕτη συνεχίζεται πέραν τοῦ τάφου»⁹.

Τοιουτοτρόπως :

«Ἡ umma εἶναι τόσον ἐν πολιτικόν σῶμα ὅσον καὶ ἐν σῶμα ἀληθῶν πιστῶν. Δυνατὸν νὰ μὴν ἔχη δραστηριοποιηθῇ ὡς ἐνοποιημένη πολιτικὴ ὀργάνωσις διὰ πολλοὺς αἰῶνας, παραμένει ὅμως τὸ μόνον ἀληθὲς «ἔθνος», εἰς τὸ ὁποῖον μετέχει ὁ Μωαμεθανός, μία ὑπερεθνικὴ ὁλότης ἄνευ ὀργανώσεως τῆς ὁποίας ἡ κατάτμησις εἰς ἀριθμὸν τινα πολιτειῶν εἶναι, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, συμπτωματικὴ καὶ ἄνευ σημασίας.

Αἱ βασικαὶ ἐννοιαί, εἰς τὰς ὁποίας ἠρκέσθη ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἰσλάμ, ἦσαν ἡ τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἱεραρχίας τῆς δυνάμεως ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ τῆς βασικῆς ἰσότητος τῶν πιστῶν, ὡς πιστῶν, ἀφ' ἐτέρου. . . Κατ' ἀρχὴν ἡ ἐξουσία καὶ ἡ δύναμις δὲν διαστέλλονται.

6. Βλ. G. E. von Grunebaum, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 87.

7. G. E. von Grunebaum, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 87.

8. G. E. von Grunebaum, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 22.

9. G. E. von Grunebaum ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 22.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξουσίας καὶ ἡ προκύπτουσα δύναμις προσωποποιῶνται εἰς τὸν χαλίφην (ἢ τὸν ὑπάτον ἡμάμην). Ἀλλ' ὁ Θεὸς οὐδεμίαν τῶν ἐξουσιῶν του παρεχώρησεν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὁ Θεὸς κυβερνᾷ μόνος ἔστω καὶ ἂν πράττῃ τοῦτο διὰ τῆς ἀνθρωπίνης κυριαρχίας¹⁰. . . Ἐν τέλει, ὁ πιστός, ὡς ἄτομον, δὲν εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνίαν ἐφ' ὅσον καὶ καθ' ὃ μέτρον ὑπάρχει μία κυβέρνησις ἢ ὁποία, παρὰ τὰς ἁμαρτωλὰς ἢ παρανόμους πράξεις, διατηρεῖ τὸ πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου δύναται νὰ βιωθῇ ὁ ὀρθὸς τρόπος ζωῆς»¹¹.

Εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς τοιαύτης καθολικῆς, θρησκευτικῶς προσδιορισμένης, κοινωνικο - πολιτικῆς πραγματικότητος ἡ ἔννοια τοῦ ἀνεξαρτήτου κυριάρχου ἔθνικοῦ κράτους ἀποτελεῖ ξένον σῶμα, δυσκόλως δυνάμενον νὰ ἀφομοιωθῇ εἰς τὰ παραδοσιακὰ δογματικὰ πλαίσια. Πολλῷ δὲ μάλλον, ὅταν, ὡς σήμερον συμβαίνει, οἱ σκοποὶ τοῦ κράτους εἶναι καθαρῶς ἐγκόσμιοι στρεφόμενοι περὶ τὴν ἱκανοποίησιν βιοτικῶν καὶ ὄχι θρησκευτικῶν καὶ ὑπερβατικῶν ἀναγκῶν τῶν μελῶν τῆς ἔθνικῆς κοινωνίας¹².

Ἡ ἰνδικὴ ἄποψις εἶναι διάφορος. Παρουσιάζει εἰς ὠρισμένα σημεῖα τῆς χαρακτηριστικὰς θέσεις ὁμοίας μεθ' ἡμελιώδεις δυτικὰς θέσεις ἀλλ' ἐκτυλίσσεται τελικῶς πρὸς διαμετρικῶς ἀντιθέτους κατευθύνσεις. Τὸ ἰνδικὸν σχῆμα ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν παραδοχὴν τοῦ δισυποστάτου τῆς πραγματικότητος. Ὅπως καὶ εἰς τὴν Δύσιν, οὕτω καὶ διὰ τὰς ἰνδικὰς φιλοσοφίας, ἡ πραγματικότης ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν ἀλήθειαν καὶ μίαν «δόξαν». Ἡ ἀλήθεια εἶναι τὸ αἰώνιον καὶ ἀμετάθετον. Ἡ «δόξα» συνίσταται εἰς τὴν ἄμεσον ἐμπειρικὴν ἢ εἰς τὴν ἔμμεσον λογικὴν ἀντίληψιν τῆς περιβαλλούσης τὸν ἄνθρωπον μεταβλητῆς πραγματικότητος. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διαφαίνεται ἡ διαφοροποίησις ἀπὸ τὴν Δύσιν. Ἐνῶ διὰ τὴν τελευταίαν ὁ λόγος, ὡς κοινὸν στοιχεῖον μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ ἀληθείας, ὁδηγεῖ εἰς τὴν γνῶσιν, διὰ τοῦς Ἰνδοὺς ὁ λόγος καθ' ἑαυτὸν δὲν λύει τὸ πρόβλημα.

«Ὁ κόσμος τὸν ὅποιον βλέπομεν καὶ ἐγγίζομεν δὲν εἶναι ἀνεξάρτητος καὶ αὐτάρκης. Δὲν φέρει τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἑαυτοῦ του. Εἶναι εἰς κόσμος ἀντανაკλῶν τὴν κατάστασιν τοῦ νοῦ μας, μία μονομερὴς κατασκευὴ δημιουργημένη ἀπὸ ἀνεπαρκῆ στοιχεῖα ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς αὐτοσυνειδήτου ἀτομικότητος μετὰ τὰς ἐπιθυμίας καὶ προσδοκίας τῆς. Ὅ,τι γίνεται ἀντιληπτὸν καὶ διαμορφοῦται εἰς ἔννοιαν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰς δυνάμεις τῆς ἀντιλήψεως τὰς ὁποίας διαθέτομεν καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα

10. G. E. von Grunebaum, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 66.

11. Ἀντόθι σελ. 86 - 87.

12. Χαρακτηριστικὰ ἐν προκειμένῳ εἶναι αἱ δυσχέρειαι καὶ αἱ προκύπτουσαι διαιρέσεις καὶ συγκρούσεις κατὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Πακιστάν νὰ ἰδρύσῃ μίαν σύγχρονον «Ἰσλαμικὴν Πολιτείαν». Βλ. σχετικῶς καὶ εἰς G. A. Almond καὶ J. S. Coleman (eds), *The Politics of the Developing Areas*, (Princeton University Press, Princeton, 1960), Κεφ. 2.

τὰ ὅποια ἔχομεν... Αἱ ἀντιλήψεις μας περὶ σύμπαντος ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς βαθμοὺς τῆς συνειδήσεώς μας... Ἡ γνῶσις τὴν ὁποίαν ἀποκτιῶμεν ἤδη διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ νοῦ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πλήρης ἢ τελεία. Καθίσταται ἐλαττωματικὴ με ἀντινομίας καὶ ἀντιφάσεις. Διὰ τῆς δυνάμεως τῆς avidya (τὸ μὴ γινώσκειν) ἐπιβάλλομεν εἰς τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἐνὸς τὴν πολλαπλότητα τοῦ κόσμου»¹³.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γνωσθῇ διὰ τῆς ἀναγωγῆς ἀπὸ τὸ θεωρούμενον εἰς τὸ νοούμενον, διότι τὸ νοούμενον νοεῖται ὡς ἐκάστοτε θεωρεῖται, δηλαδὴ με βάσιν τοὺς παράγοντας ἐκείνους οἱ ὅποιοι διαμορφώνουν ἐκάστοτε τὸν τρόπον θεωρήσεως. Δὲν ὑπάρχει ἀπλῶς μία δημιουργία διὰ τῆς νοήσεως, ὑπάρχει μία προτέρα δημιουργία — ἡ δημιουργία διὰ τῆς θεωρήσεως. Ἄλλη εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς ἀληθοῦς γνώσεως. Ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὰ πράγματα, ἡ ἀπαλλαγή τοῦ ἐγὼ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς προσωπικῆς ιδιαιτερότητος καὶ ἡ ἀπόλυτος ταύτισις τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Ἐνὸς διὰ τῆς πλήρους καὶ καθολικῆς μεθέξεως. Κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ S. Radhakrishnan.

«Διὰ νὰ τὸ θεωρήσῃ τις (τὸ σύμπαν) ἐν ἀληθείᾳ, πρέπει νὰ ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ τὴν ροπὴν πρὸς τὰς αἰσθήσεις καὶ νὰ συγκεντρώσῃ ὁλόκληρον τὴν ἐνέργειαν τῆς συνειδήσεώς του ἐπὶ τῆς φύσεως τῆς πραγματικότητος¹⁴. . . Τὸ ἐγὼ εἶναι ὁ δεσμὸς τῆς συνεχιζομένης καταστάσεώς μας τῆς ἀγνοίας καὶ ἐφ' ὅσον ζῶμεν εἰς τὸ ἐγὼ δὲν μετέχομεν τῆς εὐφροσύνης τοῦ καθολικοῦ πνεύματος. Προκειμένου νὰ γνωρίσωμεν τὴν ἀλήθειαν πρέπει νὰ παύσωμεν νὰ ταυτίζωμεν ἑαυτοὺς με τὸ ἰδιαίτερον ἐγὼ τὸ ἐγκλειστον εἰς τὰ τεῖχη τοῦ σώματος, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ νοῦ. Πρέπει νὰ ἀποκηρύξωμεν τοὺς στενοὺς ὀρίζοντας, τὰ ἐγωιστικὰ συμφέροντα, τοὺς μὴ πραγματικοὺς σκοποὺς»¹⁵.

Παραμονὴ εἰς τὸν χώρον τοῦ ἐγὼ δὲν εἶναι εἰμὴ παραμονὴ εἰς τὸν χώρον τῆς ἀγνοίας.

«Ἡ ἄποψις ἡ ὁποία θεωρεῖ τὴν πολλαπλότητα ὡς τελικὴν εἶναι ἀπατηλὴ (maya), διότι δημιουργεῖ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ζεῖν χωριστὰς καὶ ἀνεξαρτήτους ζωάς. Ὅταν εἴμεθα ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς maya νομίζομεν ὅτι εἴμεθα τελείως χωρισταὶ ὄντοτες, κοινωνοὶ ὀλίγων, καὶ ψευδῶς ὑπολαμβάνομεν τὴν ἀτομικότητα, ἡ ὁποία εἶναι μία τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς μας εἰς τὸν χωρο - χρόνον, ὡς μόνωσιν καὶ δὲν ἐπι-

13. S. Radhakrishnan, Eastern Religions and Western Thought, (Oxford University Press (Galaxy), New York, 1959), σελ. 87 - 88. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος

14. S. Radhakrishnan, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 88.

15. S. Radhakrishnan, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 95.

θυμῶμεν νὰ ἀπολέσωμεν τὰ σκληρὰ περιγράμματα τῆς χωριστῆς ὑπάρξεώς μας»¹⁶.

Ἡ πλήρης αὕτη καταδίκη τῆς ἀτομικότητος, ὡς ἀπατηλῆς καὶ ἀναληθοῦς, μεταφερομένη εἰς τὸν χῶρον τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως δὲν δύναται εἰμὴ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ζωὴ ἐν τῇ οὐσίᾳ τῆς δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὡς τάξις εἰμὴ μόνον διὰ τῆς ἐντάξεως εἰς τὸ ἀμετάθετον καὶ αἰώνιον. Τοῦτο δὲ θὰ εἶναι εἰς μὲν τὸν χῶρον τῆς κοινωνικῆς ὑπάρξεως ἡ ὁμάς, εἰς δὲ τὸν χῶρον τῆς γνώσεως ἡ ὑπέρβασις, τοῦ ἐγκοσμίου. Καὶ πράγματι οὕτως συνέβη.

«Ἡ κοινωνία δὲν εἶναι τὶ τὸ ξένον, ἐπιβαλλόμενον ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου συνθλίβον αὐτόν, ἐναντίον τοῦ ὁποίου (ὁ ἄνθρωπος) ἐπαναστατεῖ ἐν γνώσει καὶ πράξει. Ὑπάρχει μία βαθεῖα ἀφομοίωσις τοῦ κοινωνικοῦ πεπρωμένου μετὰ τοῦ πεπρωμένου τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία, εἶναι μία προσπάθεια νὰ ἐκφρασθῇ εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν ὁ κοσμικὸς σκοπὸς, ὁ ὁποῖος ἔχει ἄλλους τρόπους ἐκφράσεως εἰς τὸ ὕλικόν καὶ τὸ ὑπερ-ὕλικόν ἐπίπεδον»¹⁷.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ J. Nehru,

«Καὶ οἱ τρεῖς κίονες τῆς Ἰνδικῆς κοινωνικῆς ζωῆς (ἡ αὐτόνομος κοινότης τοῦ χωρίου, ἡ κάστα καὶ τὸ σύστημα τῆς κοινῆς οἰκογενείας) ἐβασίζοντο οὕτω ἐπὶ τῆς ὁμάδος, καὶ ὄχι ἐπὶ τοῦ ἀτόμου. Ὁ σκοπὸς ἦτο ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλεια, ἡ σταθερότης καὶ ἡ συνέχεια τῆς ὁμάδος, τῆς κοινωνίας»¹⁸.

Ἡ διάστασις ἐπομένως ἀτόμου - συνόλου, τόσον χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν Δύσιν καὶ τὴν Δυτικὴν ἀντίληψιν τῶν σχέσεων τοῦ κράτους πρὸς τὸν πολίτην, δὲν προκύπτει. Ἡ κοινωνικὴ ὑπαρξίς δὲν νοεῖται ὡς ἀτομικὴ ἐν κοινωνίᾳ ὑπαρξίς. Πραγματοποιεῖται διὰ μιᾶς σειρᾶς ἀλλεπαλλήλων ἐντάξεων. Τὸ ἄτομον ἐντεταγμένον εἰς τὴν ὁμάδα, ἡ ὁμάς ἐντεταγμένη εἰς τὴν λειτουργικῶς προσδιορισμένην κατηγορίαν (κάσταν), ἡ κατηγορία ἐντεταγμένη εἰς τὸ ἐνιαῖον κοινωνικο - πολιτικὸν σύστημα. Ἡ διατύπωσις καὶ αἰτιολόγησις τοῦ προκύπτοντος σχήματος εἶναι χαρακτηριστικὴ.

«Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐν ἀφηρημένον ἄτομον. Ἀνήκει εἰς μίαν κοινωνικὴν ὁμάδα δυνάμει τοῦ χαρακτῆρος του, τῆς συμπεριφορᾶς του καὶ τῆς λειτουργίας του ἐν τῇ κοινότητι. Ὅταν ἡ τετραπλῇ διαίρεσις τῆς κοινωνίας (τ.ξ. εἰς τὰς τέσσαρας κάστας) θεωρεῖται ὡς θεῖος θεσμὸς ἢ ὡς σύστημα τοῦ πνεύματος, ὑποδηλοῦται ὅτι ἡ πνευματικὴ σοφία, ἡ ἐκτελεστικὴ δύναμις, ἡ ἐξειδικευμένη παραγωγὴ καὶ ἡ ἀφο-

16. S. Radhakrishnan, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 94.

17. S. Radhakrishnan, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 355. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

18. J. Nehru, The Discovery of India, (Meridian, London, 1951), σελ. 233.

σιωμένη ύπηρεσία είναι τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα πάσης κοινωνικῆς τάξεως... Ἡ τετραμερὴς κατάταξις θεωρεῖται ὅτι ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τῆς παγκοσμίου προόδου»¹⁹.

Δὲν προκύπτει οὕτω πως ὅμως οὔτε ἡ διάστασις μεταξύ κοινωνίας καὶ κράτους. Διότι ἡ ἄσκησις τῆς ἐξουσίας ἀφιερωμένη εἰς μίαν κατηγορίαν ὁμάδων, τοὺς πολεμιστάς, νοεῖται ὡς ἐντεταγμένη κοινωνικὴ λειτουργία. Δὲν εἶναι ἡ κοινωνία ὑποτεταγμένη εἰς τὴν πολιτείαν. Ἀντιστρόφως, ἡ πολιτεία εἶναι ὑποτεταγμένη εἰς τὴν κοινωνίαν. Κατ' ἀντίστοιχον δὲ τρόπον εἶναι καὶ ἡ θρησκεία, ὡς λειτουργία ἀνατεθειμένη εἰς ἰδιαιτέραν κατηγορίαν προσώπων (βραχμάνοι), ὑποτεταγμένη εἰς τὴν κοινωνίαν. Ἡ διαστολὴ μεταξύ θρησκείας καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας δὲν ὁδηγεῖ εἰς σύγκρουσιν καὶ τελικὴν διαστολήν, διότι ὁ ρόλος τῶν εἶναι ἀρχῆθεν παράλληλος καὶ σαφῶς διακεκριμένος.

Ἡ τριαύτη ἀντίληψις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ὡς καταστάσεως ἀγούσης ἐκ τῆς διαρθρώσεώς της εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῶν ἐξω - κοσμικῶν πεπρωμένων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, βεβαίως, διαμετρικῶς ἀντίθετος πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἀντίληψιν τοῦ κράτους τοῦ μεριμνῶντος διὰ τὴν θεραπείαν τῶν ἐγκοσμίων ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ δυτικοῦ προτύπου τῆς κρατικῆς ὁργανώσεως καὶ λειτουργίας συνιστᾷ ριζικὴν μεταβολὴν τοῦ τρόπου ἀντιλήψεως τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐκ βάθρων ἀνακατάταξιν τῶν σχέσεων τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν περιβάλλουσαν αὐτὸ πραγματικότητα. Τὸ γεγονός ὅτι εἰς ὁλόκληρον τὸν ὥρον τῆς Νοτίου Ἀσίας (Ἰνδία, Πακιστάν, Κεϋλάνη) «τὰ περὶ τὰς παραδοσιακὰς μορφὰς τῆς κάστας, τῆς θρησκείας, τῆς κοινότητος κλπ., ὁργανωμένα συμφέροντα συνιστοῦν σημαντικὰς δυνάμεις»²⁰ εἶναι ἐνδεικτικόν. Ἀποδεικνύει ὅτι τὸ δυτικὸν πρότυπον ὁργανώσεως καὶ λειτουργίας τοῦ κράτους δὲν ἐξικνεῖται μέχρι τῆς βάσεως τῆς νέας ἀνεξαρτήτου πολιτείας. Ὅπισθεν τῶν δυτικῶν σχημάτων λειτουργοῦν, μὲ νέους τρόπους ἴσως, αἱ παλαιαὶ καθιερωμέναι μορφαί, αἱ πηγάζουσαι ἀπὸ μίαν εἰσέτι ἰσχύουσαν, διάφορον τῆς δυτικῆς, κοσμοαντίληψιν καὶ κοσμοθεωρίαν²¹.

19. B. Radhakrishnan, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 356.

20. G. A. Almond, καὶ J. S. Coleman, *The Politics of the Developing Areas*, (Princeton University Press, Princeton, 1960), σελ. 212.

21. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ ἐν Ἰνδίαις ἀντίληψις καὶ πρακτικὴ τῆς κοινοτικῆς ἀναπτύξεως, καθ' ἣν καθίσταται ἀναγκαία ἡ παρεμβολὴ τοῦ «ἐργάτου κοινοτικῆς ἀναπτύξεως» (community development worker) προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ σύνδεσις τῆς παραδοσιακῆς κοινότητος καὶ τῆς παραδοσιακῆς τοπικῆς ἡγεσίας (panchayat) μὲ τὴν ἐθνικὴν (ὁμόσπονδον καὶ πολιτειακὴν) διοίκησιν. Ἀντίστοιχον καὶ τὸ παράδειγμα τῶν ἐν Αἰγύπτῳ ἀναγκαστικῶν συνεταιρισμῶν, αἱ ἀρμοδιότητες τῶν ὁποίων καλύπτουν εὐρύτερα διοικητικὰ καὶ κοινωνικὰ πεδία.

Ἡ προεξάρχουσα σήμερον μορφὴ πολιτειακῆς ὁργανώσεως εἶναι ἡ τοῦ ἔθνικοῦ κράτους. Ἡ ἔννοια τῆς «αὐτοκυβερνήσεως» καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς «αὐτοδιαθέσεως» προϋποθέτουν βασικῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔθνους ὡς αὐτοκυβερνωμένης καὶ αὐτοδιατιθεμένης μονάδος. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς ὀνομασίας «Ἡνωμένα Ἐθνη» δι' ἓνα διεθνῆ ὁργανισμὸν κρατῶν, ἀποδεικνύει μίαν κατ' ἀρχὴν ἐννοιολογικὴν ταύτισιν τοῦ κράτους καὶ τοῦ ἔθνους. Ἡ ταύτις αὕτη δὲν εἶναι λογικῶς ἀναγκαία. Ἀποτελεῖ ἀπλῶς μίαν σύγχρονον ἱστορικὴν πραγματικότητα. Διότι εἰς τὴν σύγχρονον Δύσιν τὸ κράτος θεμελιούται ἐπὶ τοῦ ἔθνους. Τὸ κράτος εἶναι τὸ αὐτεξούσιον, τὸ αὐτοδιατιθέμενον καὶ αὐτοκυβερνώμενον ἔθνος. Ἡ ἐθνότης ἀποτελεῖ τὸ βασικὸν στοιχεῖον αὐτοπροσδιορισμοῦ τοῦ «κυριάρχου λαοῦ», τὸ θεμέλιον τῆς συλλογικῆς ταυτότητος τῆς πολιτικῶς συντεταγμένης κοινωνίας.

Ἄλλ' ἂν διὰ τὴν Δύσιν τὸ ἔθνος προϋπήρξεν τοῦ συγχρόνου κράτους, τοῦτο δὲν συνέβη κατὰ κανόνα εἰς τὰς πλείστας τῶν ὑπαναπτύκτων καὶ ἤδη ἀνεξαρτήτων χωρῶν, ἰδίᾳ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας. Ἐκεῖ τὸ κράτος προϋπάρχει τοῦ κατὰ τεκμήριον ἔθνους. Καὶ λέγομεν κατὰ τεκμήριον, διότι εἰς πλείστας περιπτώσεις τὸ σύγχρονον ὑπανάπτυκτον κράτος ἔχει λαὸν στερούμενον ἐνιαίας ἐθνικῆς συνειδήσεως. Ἡ ἀφοσίωσις ἀνήκει εἰς ἄλλας κοινότητας καὶ ὄχι εἰς τὸ ἔθνος. Καὶ ἐν τῶν βασικωτέρων προβλημάτων τῆς ἡγεσίας τῶν χωρῶν αὐτῶν εἶναι ἀκριβῶς ἡ δημιουργία ἐθνικῆς συνειδήσεως εἰς τὴν ποικιλόμορφον μᾶζαν τὴν ἀποτελοῦσαν τὸν «κυριάρχον λαόν» των. Καὶ εἶναι ἀναγκαία ἡ δημιουργία τῆς ἐθνικῆς αὐτῆς ἐνότητος τόσον διὰ λόγους ἐσωτερικοῦς, ὅσον καὶ διὰ λόγους ἐξωτερικοῦς. Ἐξωτερικῶς, διότι ἡ ἐθνικὴ ὁμοιογένεια ἀποτελεῖ τὸ ἀμάχητον τεκμήριον τῆς ἀπολύτου αὐτοκυβερνήσεως κατὰ τὰ κρατοῦντα πρότυπα. Ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ὁμοιογένεια δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ αὕτη αὕτη ἡ ὑπαρξίς τῆς βάσεως ἐφ' ἧς στηρίζεται ἡ ἔννοια τῆς κυριαρχίας σήμερον. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπομένως διάστασις μεταξὺ μορφῆς καὶ περιεχομένου, προτύπου καὶ προϋποθέσεως. Ἐσωτερικῶς, διότι ὁλόκληρος ἡ ὁργάνωσις καὶ λειτουργία τοῦ συγχρόνου κράτους, κατὰ τὰ σύγχρονα πάλιν ἐξωγενῆ διὰ τοὺς ὑπαναπτύκτους πρότυπα, προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν λαοῦ μὲ ἐθνικὴν συνείδησιν, λαοῦ δεχομένου τοὺς ἐν ἐνεργείᾳ θεσμοὺς ὡς ἰδικούς του, ὡς προερχομένους ἐξ αὐτοῦ καὶ λειτουργοῦντας δι' αὐτόν. Ἄν τοιαύτη ψυχολογικὴ βάσις δὲν συνέχῃ τὸν λαόν καὶ δὲν τὸν συνδέῃ μὲ τὴν ἐνεργὸν πολιτικὴν καὶ διοικητικὴν δράσιν, τὸ κράτος δὲν δύναται νὰ λειτουργήσῃ, πρᾶγμα τὸ ὅποῖον λαμβάνεται ὡς ἐνδείξις πολιτικῆς «ἀνωριμότητος» ἢ «ὑπαναπτύξεως». Ἀλλὰ καὶ κινδυνεύει τὸ κράτος νὰ διαλυθῇ ἐκ τῶν ἑνδον, συνεπείᾳ ἰσχυροτάτων κεντροφύγων τάσεων. Τὰ παραδείγματα εἶναι τόσα καὶ τόσον πρόσφατα, ὥστε ἢ εἰς αὐτὰ ἀναφορὰ καθίσταται περιτ-

τή. Ἡ πρόσφατος Νιγηριανή τραγωδία ἀποτελεῖ ἀρκούντως χαρακτηριστικὴν περίπτωσιν.

Δύο εἶναι κυρίως οἱ λόγοι διὰ τοὺς ὁποίους τοσοῦτον συχνάκις παρατηρεῖται ἡ ὀλοσχερὴς σχεδὸν ἔλλειψις ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ σχετικὴ χαλαρότης τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως εἰς τὰ σύγχρονα ὑπανάπτυκτα κράτη. Ἡ ἀποικιακὴ πολιτικὴ τῆς Δύσεως καὶ ἡ παραδοσιακὴ ἀφοσίωσις εἰς ἄλλας, διαφόρους τοῦ ἔθνους, κλειστάς ομάδας.

Ἡ ἀποικιακὴ πολιτικὴ τῆς Δύσεως ἀφεώρα ἐδάφη, ὄχι λαοὺς²². Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐνδιέφερεν ἦτο ἡ ἔκτασις τῆς περιοχῆς ἢ ὁποία ἠδύνατο νὰ τύχῃ οἰκονομικῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ ἡ ἔκτασις τῆς περιοχῆς ἢ ὁποία ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ ἐκμεταλλευομένου ἐδάφους ἢ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ χαρακτῆρος²³ τῆς συγκεκριμένης ἐκάστοτε δυνάμεως ὡς ἀποικιακῆς δυνάμεως. Τὰ «σύνορα» τῶν περιοχῶν ἦσαν εἰς τὴν πραγματικότητα ὄρια διοικητικῆς ἱκανότητος καὶ βραδύτερον, ἰδιαίτερος εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Ἀφρικῆς, ὄρια τιθέμενα εἰς τὴν ἐπέκτασιν ἀνταγωνιζομένων δυνάμεων. Οὐδέποτε ἀπέβλεψαν αἱ σύγχρονοι ἀποικιακαὶ δυνάμεις εἰς τὴν ὑποταγὴν λαῶν. Τὸ ποῖοι κατώκουν τὰς καταλαμβανομένας περιοχὰς ἦτο δι' αὐτὰς τελείως συμπτωματικὸν γεγονός. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον πρωτίστως ἐνδιέφερεν ἦτο ἡ παραγωγικὴ δυνατότης τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ καταναλωτικὴ δυνατότης τοῦ πληθυσμοῦ²⁴. Αἱ οὕτω πῶς προκύνασαι διοικητικαὶ γεωγραφικαὶ ἐνότητες, τὰ «ἐδάφη», ἀπέκτησαν σὺν τῷ χρόνῳ ποιάν τινα ἀτομικότητα. Καὶ ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη βραδύτερον ἡ ἀπαίτησις δι' ἀνεξαρτησίαν.

«Μεταξὺ τῶν μὴ εἰσέτι, κατὰ τὸ 1950, ἀνεξαρτήτων ἀποικιῶν, ὀλίγαι μόνον ἀπετέλουν τμήματα μεσαιωνικῶν Ἀφρικανικῶν αὐτοκρατοριῶν κυβερνηθέντα ἀπὸ Ἀφρικανούς. Οὔτε μία ὅμως ἐξ ὅλων αὐτῶν δὲν ὑπῆρξε ποτέ, καθ' οἷανδήποτε στιγμὴν τῆς ἱστορίας της, ἐθνικὸν κράτος, οὔτε ὑπῆρξαν ποτὲ τὰ σύνορά της σύνορα πρότερον γνωστοῦ κράτους. Πλὴν ὅμως, τόσον ἰσχυρὰ ἦτο ἡ πλημμυρὶς τοῦ ἐθνικισμοῦ εἰς τὰ μεταπολεμικὰ ἔτη, ὥστε πολιτικοὶ εἰς ἐκάστην τῶν ἀποικιῶν ἤρχισαν ὀργανοῦντες κινήματα κατευθυνόμενα ἐπὶ τὸ νὰ καταστήσουν τὴν ἰδιαίτεραν ἀποικίαν τῶν ἐν νέον ἔθνος, αὐτοκυβερνώμενον, ἀνεξάρτητον, καὶ μέλος τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν»²⁵.

22. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορά τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τοῦ ΟΗΕ εἰς «μὴ αὐτοκυβερνώμενα ἐδάφη» (ἄρθρον 73) ἢ «ἐδάφη ὑπὸ κηδεμονίαν» (ἄρθρα 75 - 78) καὶ «κατοίκους» τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν.

23. Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ ἡ περίπτωσις τῆς Κύπρου καὶ τοῦ Σουέζ ὡς σημείων ἀπαραιτήτων διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς Βρεττανικῆς κυριαρχίας εἰς τὰς Ἰνδίας.

24. Κλασσικαὶ περιπτώσεις χρησιμοποίησεως ἀποικιῶν ὡς «ἀγορᾶς» εἶναι ἡ τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Ἰνδονησίας.

25. S. C. Easton, *The Rise and Fall of Western Colonialism*, (Praeger, New York, 1964), σελ. 189.

Ἐξ ἑτέρου,

«Τὰ ἀποτελέσματα τῆς Δυτικῆς κυριαρχίας εἰς τὴν Ἀσίαν παραμένουν εἰσέτι διαφαινόμενα εἰς τὰ παρόντα γεγονότα καὶ θὰ ἐξακολουθήσουν ὑφιστάμενα εἰς τὸ μέλλον. Πέραν τῆς διχοτομήσεως τῶν Ἰνδιῶν, τὰ παλαιὰ στρατηγικὰ σύνορα, τὰ ὁποῖα καθιέρωσαν αἱ ἀποικιακαὶ δυνάμεις — συχνάκις ἄνευ γεωγραφικῆς καὶ οὐδέποτε μὲ ἐθνικὰς βάσεις — παραμένουν εἰσέτι. . . Τὰ σύνορα αὐτὰ συνιστοῦν συχνάκις, ὡς εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν συνόρων μεταξύ Ἰνδιῶν καὶ Κίνας, πηγὴν ἐπεισοδίων μὲ ὅλα τὰ ἐπακόλουθα προβλήματα»²⁶.

Τὰ ὅρια τῶν σημερινῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν δὲν διεμορφώθησαν, ἐπομένως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ συγκεκριμένων ἐθνῶν, ἢ ἔστω φυλῶν, κατεχομένων ἐδαφῶν. Οἱ «λαοί», ἀντιθέτως, τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν διεμορφώθησαν, ὡς ὑπολαμβάνομενον ἐνιαῖον σύνολον, μὲ βάσιν τὴν γεωγραφικὴν ἔκτασιν τῆς ἀποικιακῆς διοικήσεως ὑφ' ἣν ἐτέλουν. Ἄλλ' οἱ «λαοὶ» δὲν ἦσαν πάντοτε ὁμοιογενεῖς. Ἀπετελοῦντο ἀπὸ διαφόρους φυλὰς ταχθεῖσας ἐκ καθαρῶς συμπτωματικῶν ἱστορικῶν λόγων εἰς συνύπαρξιν ἐντὸς μιᾶς περιοχῆς τελοῦσης ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐξωτερικὴν κυρίαρχον δύναμιν. Συνέβη δὲ συχνάκις φυλαὶ νὰ εὑρεθοῦν κατατεταγμέναι μεταξύ διαφόρων ἀποικιακῶν περιοχῶν²⁷.

Ἡ ἀνομοιογένεια τῶν πρώτων ἀποικιακῶν πληθυσμῶν, τῶν καταστάντων ἤδη «λαῶν» ἀνεξαρτήτων χωρῶν, ἐπιτείνεται ὄχι μόνον ἐκ τῆς διαφορῆς φυλετικῆς συνθέσεώς των, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἰδιαιτέρου τρόπου τῆς ὀργανώσεως τῆς ἰδιαίτερας τῶν κοινωνίας. Δὲν πρέπει νὰ παρορᾶται τὸ βασικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν παραδοσιακῶν κοινωνιῶν: ἡ προσήλωσις εἰς τὰς πρωτογενεῖς ομάδας (οἰκογένεια καὶ κοινότης). Ἡ πρωτογενὴς ὁμὰς ἀποτελεῖ τὸν θεμελιώδη ἄξονα ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς ζωῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας. Πέραν αὐτῆς ἴσταται ἡ φυλὴ, ὡς ὁ εὐρύτερος χῶρος τῆς πραγματικότητος ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπάρχει καὶ ἀναπτύσσεται ἡ πρωτογενὴς ὁμὰς. Ἡ φυλὴ αὕτη δυνατόν νὰ εἶναι ἰδίᾳ ἢ ξένη. Καὶ ἂν μὲν εἶναι ἡ ἰδίᾳ φυλὴ, τὰ ὅρια τῆς εὐρυτέρας κοινωνικῆς πραγματικότητος ἐκτείνονται ὅσον καὶ τὰ ὅρια τῆς φυλῆς. Ἐὰν πάλιν ἡ φυλὴ ἀναφορᾶς εἶναι ξένη, ὑπερκειμένη τῆς ἰδίας, τὰ ὅρια τῆς εὐρυτέρας κοινωνικῆς πραγματικότητος συμπίπτουν μὲ τὰ ὅρια τῆς κυριαρχούσης ξένης φυλῆς. Τὸ τελευταῖον ἐξηγεῖ διατὶ κατέστη δυνατόν νὰ οἰκοδομηθῇ ἡ χαλαρὰ ἰδέα τῆς ἐνότητος τοῦ πληθυσμοῦ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς συγκεκριμένης ἐκάστοτε ἀποικιακῆς διοικήσεως. Διότι ἅπασαι αἱ ἐπὶ μέρος πρωτογενεῖς καὶ δευτερεύουσαι ὁμάδες εὐρίσκοντο ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πλαισίου

26. M. Edwards, *Asia in the European Age: 1948-1955*, (Thames and Hudson, London, 1961), σελ. 323. Πρβλ. καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ Κασμίρ.

27. Πρβλ. τὴν περίπτωσιν τῶν Καμερόν καὶ τὴν τελικὴν προσχώρησιν μέρους τοῦ Βρετανικοῦ Καμερόν εἰς τὴν Νιγηρίαν καὶ μέρος εἰς τὸ Γαλλικὸν Καμερόν.

ἐνεργοῦ ἐξουσίας, ἐντὸς τῆς αὐτῆς εὐρυτέρας κοινωνικῆς πραγματικότητος, ὡς διεμορφοῦτο αὕτη ὑπὸ τῆς ἀσκουμένης δυνάμεως. Ἡ αἰσθησις ὅμως τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς τοιούτου εὐρυτέρου κοινωνικοῦ ὀρίζοντος, ἂν δίδῃ τὴν αἰσθησιν μιᾶς κοινῆς μοίρας, δὲν δημιουργεῖ καὶ κοινὴν πίστιν πρὸς τινα ἐνοποιοῦσαν ὀντότητα. Αἱ πίστεις ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἀμέσως προσανατολισμέναι πρὸς τὴν ἰδίαν πρωτογενῆ ὁμάδα.

«Ἐν δεῦτερον κοινὸν γνῶρισμα τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ἔλλειψις συγχωνεύσεως (integration). Τοῦτο ὀφείλεται ἐν μέρει μὲν εἰς τὴν ἐθνικὴν, θρησκευτικὴν, φυλετικὴν καὶ πολιτιστικὴν πολλαπλότητα (pluralism) ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰς κοινωνίας αὐτάς, ἐν μέρει δὲ εἰς τὴν περιορισμένην καὶ μὴ ἰσόροπον λειτουργίαν τῆς διαδικασίας τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Τὸ κρίσιμον, πάντως, γεγονὸς δὲν εἶναι ὅτι αἱ κοινωνίαι αὗται χαρακτηρίζονται ἀπὸ πολλαπλότητα — ἡ πολλαπλότης ἀποτελεῖ κύριον γνῶρισμα τῶν συγχρόνων κοινωνιῶν — ἀλλ' ὅτι τὰ συμφέροντα ἐξακολουθοῦν νὰ προσδιορίζονται κατὰ κύριον λόγον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τριττύων, τῶν φυλετικῶν, θρησκευτικῶν ἢ κοινοτικῶν ὁμάδων ἀναφορᾶς. Ἡ ἐξακολουθοῦσα ὑπαρξις καὶ ἡ διατηρουμένη προεξάρχουσα σημασία τοιούτων ὁμάδων καθυστερεῖ τὴν ἀφομοίωσιν εἰς τὴν νέαν ἐθνικὴν κοινωνίαν»²⁸.

Κατὰ τὸν Arnold J. Toynbee «τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑθνισμοῦ δύναται νὰ ὀρισθῇ (ἀρνητικῶς ἀλλ' ὄχι ἀνακριβῶς) ὡς τὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖον κάμνει τὸν λαὸν νὰ αἰσθάνεται καὶ νὰ δρᾷ καὶ νὰ θεωρῇ ἐν τμήμα μιᾶς δεδομένης κοινωνίας, ὡσανεὶ νὰ ἦτο τοῦτο ὁλόκληρος ἡ κοινωνία αὕτη»²⁹. Ὁ ὀρισμὸς οὗτος ἀποτυποῖ μίαν κατάστασιν παρατηρουμένην εἰς ὀρισμένας κοινωνίας συγκεκριμένης ὕφους καὶ δομῆς, ὡς αἱ νεώτεραι δυτικαὶ κοινωνίαι. Πρόκειται περὶ κοινωνιῶν μὲ ὁμοιογένειαν καὶ ταξικὴν διάρθρωσιν. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἐθνισμοῦ, ὡς τὸ ὀρίζει ὁ Toynbee, δὲν ἀποτελεῖ εἰμὴ τὴν ἐνεργὸν ἔκφρασιν τῆς πεποιθήσεως ὅτι αἱ ἰθύνουσαι τάξεις τῆς κοινωνίας ἔχουν ἀντιπροσωπευτικὸν χαρακτήρα καὶ ἐκπροσωποῦν τὸ προεξάρχον σύστημα ἀξιῶν τῆς κοινωνίας ἐκ τῆς ὁποίας καὶ προέρχονται. Ἄν ἐλλείπῃ ἡ ὁμοιογένεια εἰς τὴν κοινωνίαν ἐλλείπει καὶ ἡ σύνδεσις κορυφῆς καὶ βάσεως, ἐλλείπει τὸ στοιχεῖον τῆς ἀντιπροσωπευτικότητος καί, ἐπομένως τὸ φαινόμενον τοῦ ἐθνισμοῦ — ὡς τὸ περιγράφει ὁ Toynbee — δὲν δύναται νὰ ἐμφανισθῇ καὶ νὰ λειτουργήσῃ. Ἀλλὰ καὶ ὅπου ἐνεφανίσθη παύει λειτουργοῦν, ὅταν ἐπέλθῃ βασικὴ διάστασις μεταξὺ κορυφῆς καὶ βάσεως, ὅταν ἡ ἰθύνουσα τάξις παύει θεωρουμένη ὡς ἀντιπροσωπευτικὴ ἔκφρασις τοῦ συστήματος ἀξιῶν τῆς κοινωνίας. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτάς ἡ ἔλλειψις

28. G. A. Almond καὶ J. S. Coleman, *The Politics of the Developing Areas*, (Princeton University Press, Princeton, 1960), σελ. 535.

29. A. J. Toynbee, *A Study of History*, Oxford Univ. Press, (London, 1962) τομ. Α' σελ. 9.

αντιπροσωπευτικότητος θέτει ἐν κινδύνῳ τὴν αἴσθησιν τῆς ὁμοιογενείας. Ἡ ἀντικατάστασις τῆς ἰθυνοῦσης τάξεως δι' ἄλλης, θεωρουμένης ὡς ἀντιπροσωπευτικῆς, σκοπὸν ἔχει τὴν ἀποκατάστασιν ἀκριβῶς τῆς διαταραχθείσης ἰσορροπίας³⁰.

Ἡ ἀνωτέρω ἀνάλυσις μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἴδωμεν τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον πρόβλημα τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν ἐν τῇ οὐσίᾳ του. Τὰ νεωστὶ ἰδρυθέντα κράτη δὲν ἔχουν, ὡς εἶδομεν ἤδη, φυλετικὴν ἢ ἐθνικὴν ὁμοιογένειαν. Αἱ εἰς αὐτὰ παρατηρούμεναι ταξικαὶ διακρίσεις συμπίπτουν μὲ παραλλήλους φυλετικὰς ἢ ἐθνικὰς διακρίσεις³¹. Δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὰς ἡγεσία ἔχουσα ὑπὲρ αὐτῆς τὸ τεκμήριον τῆς ἀντιπροσωπευτικότητος καὶ συνιστώσα, ὡς ἐκ τούτου, τὸν φυσικὸν ἐκφραστὴν τῆς συνοχῆς τῆς κοινωνίας καὶ τὸν προσδιοριστικὸν φορέα τοῦ ἰδιαιτέρου τῆς κοινωνίας πολιτισμοῦ. Καὶ ἐκεῖ ὅπου προέκυψεν, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἀντιαποικιακοῦ ἀγῶνος, μία «ἐθνικὴ» πολιτικὴ ἡγεσία, ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς της χαρακτήρ ἦτο ἔξωθεν δοτὸς καί, ἐπομένως, συμπτωματικὸς. Προέκυπτεν ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἡγεσίας ταύτης ὡς «συνομιλητοῦ» ὑπὸ τῆς ἀποικιακῆς ἐξουσίας, τοῦ μόνου παράγοντος ὁ ὁποῖος, κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, διεμόρφου καὶ ἐξεπροσωπεί, δυναμικῶς καὶ ἐν τοῖς πράγμασι, τὴν «πολιτικὴν» ἐνότητα τοῦ ἀποικιακοῦ «ἐδάφους». Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ συνομιλητοῦ ὡς «ἐθνικοῦ ἡγέτου» δὲν ἦρε βεβαίως, τὸ γεγονὸς τῆς κοινωνικῆς ἀσυνεχείας τοῦ «μὴ αὐτοδιοικουμένου ἐδάφους». Εἰς τὰς καλυτέρας τῶν περιπτώσεων ἀνέστειλε προσωρινῶς τὴν ἐνεργὸν ἐκδήλωσίν της, διὰ νὰ ἐπανεμφανισθῇ μὲ ὅλην της τὴν ὀξύτητα μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν³². Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀποικιακὴ δύναμις ἐπέλεξε τὴν ἀντιπροσωπευτικότητα, ὡς κριτήριον διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ συνομιλητοῦ της, ἡ κοινωνικὴ ἀσυνέχεια ἀναγνωρισθεῖσα κατέστη τελικῶς πολιτικὴ ἀσυνέχεια³³, καὶ παράγων συνεχοῦς διαταραχῆς τῆς ἰσορροπίας τοῦ μετέπειτα ἀνεξαρτήτου κράτους³⁴.

30. Ὅταν ἡ διάστασις κορυφῆς - βάσεως ἔχη καταστεί μεγάλη, καὶ ὅταν ἐλλείπῃ ὁ θεσμικὸς μηχανισμὸς, ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἰσορροπίας δὲν εἶναι δυνατὴ εἰμὴ μόνον κατὰ τρόπον ὀξὺν καὶ βίαιον : διὰ τῆς ἀνατροπῆς. Ἐν τῶν θεμελιωδῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος εἶναι ὅτι θεσμοποιεῖ τὴν διαδικασίαν ἀποκαταστάσεως τῆς διατεταραγμένης ἰσορροπίας. Διὰ νὰ λειτουργήσῃ ὁμαλῶς τὸ πολίτευμα τοῦτο ἀνάγκη εἶναι νὰ θεμελιοῖ καὶ ἡ κορυφὴ τὴν κυριαρχίαν της ἐπὶ τῆς ἀντιπροσωπευτικότητός της. Δυσχερῶς ὅμως δύναται νὰ πράξῃ τοῦτο ἡ ἡγεσία τῶν νεωστὶ καταστασῶν ἀνεξαρτήτων χωρῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου, διὰ τοὺς λόγους οἱ ὅποιοι λεπτομερῶς ἐκτίθενται εἰς τὸ κείμενον. Βλ. καὶ σελ. 125 κατωτέρω.

31. Παραδείγματα κλασσικὰ πλέον, ἐν προκειμένῳ, ἀποτελοῦν αἱ περιπτώσεις τοῦ Κογκὸ καὶ τῆς Νιγηρίας.

32. Ἡ τοιαύτη ἐξέλιξις ἀποτελεῖ τὸν κανόνα προκειμένου περὶ τῆς Ἀφρικῆς νοτίως τῆς Σαχάρας.

33. Πρόκειται περὶ τοῦ χαρακτηριστικοῦ τρόπου ἐνεργείας κυρίως εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Ἀσίαν διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσορροπίας ἐκπροσωπήσεως τῶν κοινοτήτων ἢ φυλῶν.

34. Ἀπότοκα τῆς ἀκολουθηθείσης πολιτικῆς εἶναι καὶ ἡ διχοτόμησις τῶν Ἰνδιῶν καὶ ἡ διαιωνιζομένη πολιτικὴ ἀστάθεια εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Ἀσίαν.

III

Ἡ προηγηθεῖσα ἀνάλυσις κατέδειξεν ὅτι τὸ σύγχρονον κράτος εἰς τὸν χῶρον τοῦ ὑπανάπτου Τρίτου Κόσμου ἔχει μὲν τὰ ἐξωτερικὰ τυπικὰ στοιχεῖα τῆς πολιτικῶς συντεταγμένης κοινωνίας, διαφέρει ὅμως οὐσιωδῶς τοῦ ἀνεπτυγμένου κράτους. Τὸ ὑπανάπτου μὴ - δυτικὸν κράτος δὲν ἐκφράζει τὴν ἀπόληξιν μιᾶς, ἀντιστοίχου πρὸς τὴν εἰς τὴν Δύσιν σημειωθείσαν, διαδικασίας κοινωνικῆς ὁλοκληρώσεως καὶ πολιτικῆς ὁργανώσεως, οὔτε καὶ θεμελιούται ἐπὶ ἀντιστοίχων πρὸς τὰς δυτικὰς ἀντιλήψεων περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως καὶ τοῦ ρόλου τοῦ κέντρου τῆς ἐξουσίας. Τὸ σύγχρονον ὑπανάπτου μὴ - δυτικὸν κράτος προέκυψεν ἐκ τῆς ἐντόνου διαπολιτιστικῆς σχέσεως τῶν μὴ - δυτικῶν λαῶν μὲ τὴν Δύσιν, καὶ συνιστᾷ, δι' αὐτοὺς μίαν νεοείσακτον ἐξωγενῆ διὰ τὸν πολιτισμὸν των πραγματικότητα, ἐπιδιώκουσαν ἓνα ἐξ ἴσου ἐξωγενῆ σκοπὸν, τὴν ἀνάπτυξιν. Τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον τίθεται εἶναι κατὰ πόσον ἡ ἐπιδίωξις τοῦ σκοποῦ τούτου, συνεπαγομένη εὐρυτάτας ἐσωτερικὰς διαρθρωτικὰς μεταβολάς, δύναται τελικῶς νὰ ὁδηγήσῃ εἰς πολιτικὰς μορφὰς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἀναλογούσας πρὸς τὰς δυτικάς.

Ἡ προεξάρχουσα εἰς τὴν Δύσιν περὶ ἀναπτύξεως ἀντίληψις ἦτο (καὶ ἐξακολουθεῖ ἐν πολλοῖς νὰ εἶναι) ὅτι ἡ ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ προαπαιτούμενον καὶ διαμορφωτικὸν παράγοντα τῆς κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα πολιτικῆς συντάξεως. Τὰ ἄρθρα 73 καὶ 76 τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν³⁵ ἀπεικονίζουν κατὰ τρόπον σαφῆ τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον ὄρον διὰ τὴν ἀναγωγὴν ἐνὸς κοινωνικοῦ συνόλου εἰς κράτος. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἡ κατάκτησις τῆς ἀνεξαρτησίας λαμβάνεται ὡς ἀμάχητον τεκμήριον κατακτήσεως ἐνὸς ἐλαχίστου ὁρίου ἀναπτύξεως. Ἐξ ἑτέρου, πολλαχόθεν ἐπισημαίνεται τὸ γεγονός ὅτι

«ἡ δεσπόζουσα ἀμερικανικὴ ἄποψις, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴν δομὴν, ὑπῆρξε ὅτι ἡ δομὴ αὕτη θὰ ἀκολουθήσῃ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον αὐτόματα τὴν οἰκονομικὴν πρόοδο καὶ ὅτι θὰ πάρῃ τὴ μορφή συνταγματικῆς δημοκρατίας»³⁶.

Τὰ γεγονότα δὲν φαίνεται νὰ θεμελιούν μίαν τοιαύτην ἀντίληψιν. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖται,

«Σὲ κάθε προηγμένη χώρα ἡ πολιτικὴ σταθερότης προηγήθη μᾶλλον παρὰ ἐπηκολούθησε τὴν διαδικασίαν τῆς ἐκβιομηχανίσεως. Ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ἤδη τὰ στοιχεῖα λαϊκῶν θεσμῶν κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως, δὲν προωθήθησαν, δὲν πῆραν τὴν ἀφετηρίαν αὐτὴν. Οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ θεσμοὶ βεβαίως διη-

35. Πρβλ. τὸ κείμενον τῶν ἄρθρων αὐτῶν εἰς σελ. 50 ἄνωτέρω.

36. H. Kissinger, «Αἱ ὑπερ - δυνάμεις τώρα δὲν εἶναι παντοδύναμοι» εἰς ἐφημερίδα Τὸ Βῆμα, 10.1.1969.

ρύνοντο και ἐγίνοντο ἀντικείμενον περαιτέρω ἐπεξεργασίας, ὅπου ἡ χώρα εὐημεροῦσε, ἀλλὰ τὰ βασικά τους γνωρίσματα προϋπήρξαν τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως καὶ δὲν ὀφείλονται σ' αὐτήν. Πράγματι τὸ σύστημα διακυβερνήσεως ποὺ ἔφερε τὴν ἐκβιομηχάνισι, λαϊκὸ ἢ αὐταρχικὸ, ἐστηρίχθη μᾶλλον ἀντὶ νὰ ὑποστῇ ριζικὲς ἀλλαγές ἀπὸ τὸ ἐπίτευγμα τῆς ἐκβιομηχανίσεως.

Οὕτε εἶναι ἡ δημοκρατία φυσικὴ ἐξέλιξι τοῦ ἐθνικισμοῦ. Τὸν τελευταῖον αἰῶνα, ἡ δημοκρατία ἐγινε δεκτὴ ἀπὸ μία κυβερνώσα τάξι, τῆς ὁποίας ἡ ἐκτίμησι γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ διαδικασίαν. Βρῆκε ἀντίκρουσμα σὲ μιὰ μέση τάξι, μὲ πολιτικὴ φιλοσοφία, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κράτος ἐθεωρεῖτο ὅτι εἶναι ὁ διαιτητὴς τῶν βασικῶν κοινωνικῶν δυνάμεων μᾶλλον παρὰ ἡ βασικὴ ἐστία, ἐθνικῆς συνειδήσεως.

Ὁ πολυμερισμὸς τῆς Δύσεως εἶχε πολλὰ αἷτια, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἐπαναληφθοῦν ἄλλοῦ. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἦταν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσι ποὺ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ κράτους καὶ ἐσυμβόλιζε ἔτσι τὰ ὅρια τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας — ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ φιλοσοφικὴ παράδοσις περὶ δικαιοσύνης ποὺ ἐστηρίζετο στὴν ἀνθρωπίνῃ ἀξιοπρέπεια καὶ ἐνισχύθη ἀργότερα ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἠθικὴ — ἡ ἀναφαινομένη ἀστικὴ τάξι — τὸ ἀδιέξοδο στοὺς θρησκευτικοὺς πολέμους ποὺ ἐπέβαλε τὴν ἀνοχὴ σὰν πρακτικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ἡ πολλαπλότης τῶν κρατῶν. Ἡ ἐκβιομηχάνισις δὲν ἦταν ἀναμφιβόλως ὁ πιὸ σημαντικὸς ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς παράγοντας. Ἐὰν ἔλειπε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἡ πολιτικὴ ἐξέλιξις τῆς Δύσεως θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν ἐντελὼς διάφορος»³⁷.

Παρὰ ταῦτα, ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ ἀνάπτυξις δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἐπανάληψιν τῶν δυτικῶν πολιτικῶν ἐμπειριῶν παραμένει ἐνεργός, καὶ ὅταν ἀκόμη φαίνεται καμπτομένη ὑπὸ τὸ κράτος ὄχι μόνον τῶν ἱστορικῶν δεδομένων ἀλλὰ καὶ τῶν προσφάτων ἐμπειριῶν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ κατωτέρω περικοπὴ ἐκ προσφάτου ἀναλύσεως τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Διεθνῶν Μελετῶν τοῦ Μ.Ι.Τ. καὶ Συμβούλου τοῦ Ὁργανισμοῦ Διεθνῶς Ἀναπτύξεως (Α.Ι.Δ.) Μάξ Μίλικαν³⁸.

«Ἐρώτημα γεννᾶται ἂν ἔχωμε τὴν δυνατότητα ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψι νὰ ἐπηρεάσωμε τὴν ἀνάπτυξι τῶν καθυστερημένων χωρῶν καὶ ἐὰν θὰ ὑπάρξῃ καὶ στοὺς λαοὺς καὶ στὶς κυβερνήσεις τους ἡ διάθεσι γιὰ συν-εργασία πᾶνω σ' αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς. Στὸ πρῶτον ἐρώτημα ἡ ἀπάντησι εἶναι μᾶλλον καταφατικὴ. Μιὰ θυσία κατὰ ἓνα τοῖς ἑκατὸ τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ προϊόντος τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν εἶναι ἱκανή

37. H. Kissinger, ἐνθ' ἄνωγ.

38. Εἰς «Αἱ ὑπερ-δυνάμεις τῶρα δὲν εἶναι παντοδύναμοι». Ἐφημερίς Τὸ Β ἤ μ α, 12.1.1969.

νά βγάλη ἀπὸ τὴν στασιμότητα τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς χῶρες αὐτές. Λιγότερο αἰσιόδοξοι πρέπει ἴσως νά εἴμεθα ὅσον ἀφορᾷ τὴν δυνατότητά μας νά ὑποβοηθήσωμε τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνάπτυξιν τῶν χωρῶν αὐτῶν. Μολονότι οἱ θεσμοὶ μας διαφέρουν, ἡ πείρα ἀπέδειξε ὅτι ὀρισμένα προγράμματα συνεργασίας ὅπως στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως, τῆς κοινωνικῆς ἀναπτύξεως, τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, τῶν συνεταιρισμῶν, τῶν μεταφορῶν καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν εἶχαν ἀρκετὴ ἐπιτυχία καὶ μποροῦν νά γίνουν ἀποτελεσματικώτερα εἰς τὸ μέλλον. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δεύτερον ἐρώτημα ἂν δηλαδὴ οἱ ὑπανάπτυκτες χῶρες θὰ ἐδέχοντο εὐχαρίστως ἓνα περισσότερο ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον μας πάνω σὲ θέματα κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀναπτύξεως εἶναι βέβαιο ὅτι μποροῦμε νά ἐπιτύχωμε ἂν ἀποφύγωμε τὴν ἐξαγωγή ἰδεολογιῶν καὶ θεσμῶν τῆς δικῆς μας κοινωνίας καὶ πείσωμε τοὺς λαοὺς καὶ τὶς κυβερνήσεις τους ὅτι δὲν ἐνδιαφερόμεθα γιὰ ἰδεολογικὰς ἢ θεσμικὰς μορφὰς ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ τὴν προώθησιν τῆς ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ ποὺ καμμιά φορὰ μπορεῖ νά πραγματοποιηθῇ καὶ ὑπὸ μονοκομματικὰ συστήματα».

Ἄλλ' ἡ «προώθησις τῆς ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ» δὲν σημαίνει ἄλλον τι ἀπὸ τὴν προώθησιν τῆς δημοκρατικῆς ὀργανώσεως, δεδομένου ὅτι ἡ ἔννοια τῆς δημοκρατίας ἄνευ τῆς ἀντιλήψεως τῆς ἐνεργοῦς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ εἶναι ἀδιανόητος. Δὲν γίνεται, ἐπομένως, εὐκόλως ἀντιληπτὸν πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπιδίωξις τῆς «προωθήσεως τῆς ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ» ἄνευ τῆς «ἐξαγωγῆς ἰδεολογιῶν καὶ θεσμῶν τῆς ἰδικῆς μας κοινωνίας».

Ἡ ἔμμονή εἰς τὴν ἐπιδίωξιν θεμελιωδῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν διὰ τῆς ἀναπτύξεως, ἡ παραλλήλως πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, δὲν εἶναι τυχαία. Προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀμετάθετον δυτικὴν ἀντίληψιν, ὅτι ἡ βάσις τῆς νομιμότητος τῶν ἐνεργειῶν τῆς ἐξουσίας εἶναι ἡ συναίνεσις τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἄνευ τῆς συναινέσεως αὐτῆς ἡ ἐνέργεια τῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ πρᾶξιν αὐθαίρετον. Ἡ περὶ συναινέσεως δυτικὴ ἀντίληψις ἀποτελεῖ καὶ κεντρικὴν ἰδεολογικὴν θέσιν τοῦ κυρίου σήμερον ἐκφραστοῦ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν.

«Μία ἄλλη συνήθης παραδοχὴ (ἢ σύμπλεγμα παραδοχῶν) ἐκφράζεται περιληπτικῶς διὰ τοῦ ὅρου «συναίνεσις». Οἱ Ἀμερικανοὶ εἶναι πεπεισμένοι περὶ ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἀλλαχοῦ ὠνόμασα δικονομικὴ πλάνη : ὅτι ἡ συναίνεσις δὲν εἶναι ἀπλῶς δυνατὴ, ὥς ἀποτέλεσμα ἀμοιβαίας προσαρμογῆς ἐκ μέρους ἀνθρώπων καλῆς θελήσεως, ἀλλ' ἡ καλυτέρα βάσις ἐφ' ἧς δύνανται οἱ ἡγέται νά στηρίξουν ἀποφάσεις. Ὁ ὑποκείμενος σκοπὸς εἶναι βεβαίως, ἡ ἐπίτευξις τῆς συναινέσεως. Ὅ,τι εὔρηται ὀπισθεν τῆς ἐννοίας αὐτῆς εἶναι ποιά τις ἀντίληψις περὶ ὀρθολογισμοῦ — μία πίστις εἰς τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς μοναδικοῦ εἶδους ὀρθολο-

γισμού, τὸ ὁποῖον συσκοτίζεται συχνάκις ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ κακὰς συνηθείας, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον, ὅπως ἡ γενικὴ βούλησις τοῦ Ρουσσώ, εἶναι ἔτοιμον νὰ λάμψη μόλις ἀφαιρεθοῦν τὰ ἐπιστρώματα τῆς κόνεως καὶ τοῦ ρύπου. Εὐρίσκει τις εἰς αὐτὴν καὶ τὴν συγγενῇ ἔννοιαν τῆς τελικῆς ἁρμονίας : ὅπως ὑφίσταται εἰς καὶ μόνον ὀρθολογισμὸς μεταξὺ συγκρουομένων ἀπόψεων, οὕτω ὑφίσταται καὶ μία ἐν δυνάμει κοινότης μεταξὺ ἀντιτιθεμένων συμφερόντων. Ἐφ' ὅσον ἡ διαφορὰ τῶν ἀπόψεων δὲν ἀποκλείει τὸν θρίαμβον τοῦ λόγου καὶ τῆς ἁρμονίας, εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ κοινότης καὶ ἡ ποικιλία εἶναι δίδυμοι ἀδελφοί. Εὐρίσκει τις, τρίτον, εἰς αὐτὴν τὸ σιωπηρῶς ὑπολαμβανόμενον πλέγμα τοῦ ὠφελιμισμού, τὸ ὁποῖον προσδιορίζει τὰς ἀξίας εἰς ποσοτικὸς ὅρους καὶ σκοπεῖ εἰς τὸ μέγιστον ἀγαθὸν διὰ τὸν μέγιστον ἀριθμὸν προσώπων.

...

Ὅτι διὰ τὸν γράφοντα φαίνεται ὡς ἀμάρτημα μεταθέσεως — ἐξ ἑνὸς τύπου κοινωνικῆς δράσεως εἰς μίαν ὅλως διάφορον πραγματικότητα — ἀποτελεῖ, διὰ μίαν εἰσέτι φοράν, τὴν προβολὴν τῆς Ἀμερικανικῆς ἐμπειρίας· πρόκειται περὶ τῆς καθολικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ «φιλελευθέρου ἥθους»· πρόκειται περὶ ἐπιβολῆς τῆς φιλελευθέρας κοινωνίας ἐπὶ μιᾶς φυσικῆς καταστάσεως. Διότι ὀπισθεν πάντων τῶν ἀνωτέρω ὑπάρχει τὸ ὑπερ - μοντέλλον μιᾶς κοινότητος τῆς ὁποίας τὰ μέλη ἔχουν κοινὰς πεποιθήσεις (συμπεριλαμβανομένης τῆς ἀνευ ὅρων πίστεως εἰς μίαν διαδικασίαν προσαρμογῆς). Διαπραγματεύονται περὶ τὸ ἐπὶ πλέον ἢ τὸ ἔλαττον κατὰ τὴν κατανομήν τῶν ἀγαθῶν, ἀλλ' εἶναι σύμφωνοι περὶ τῆς ἀνάγκης νὰ συμφωνήσουν καὶ ἡ προσαρμογὴ διευκολύνεται ἀπὸ ἐν δίκτυον κανόνων καὶ συμβάσεων.

...

Ἡ συναίνεσις εἶναι δυνατὴ ὅταν ὑφίσταται ἐν ἀρχῇ μία ἐπαρκὴς βάσις διὰ κοινότητα. Ὅταν ὑπάρχῃ μία θεμελιώδης ἁρμονία ἐν σχέσει πρὸς τοὺς σκοποὺς καὶ ἡ διαφωνία ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰ μέσα, ἢ ὅταν τὰ μέσα εἶναι ὑπερ - ἐπαρκῆ διὰ νὰ καταστήσουν δυνατὴν τὴν συνδιαλλαγὴν μεταξὺ ποικίλως ἱεραρχουμένων σκοπῶν, ἡ πολλοπλότης εἶναι ἀποτελεσματικὴ καὶ δημιουργικὴ· ἡ τελικὴ συναίνεσις προκύπτει ἀπὸ τὴν διαδικαστικὴν συναίνεσιν ἢ ὁποία πλαισιώνει τὴν διαμάχην καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ εἶναι ἀρκούντως καθαρὰ διὰ νὰ προκαλέσῃ καὶ νὰ κατευθύνῃ τὴν πρᾶξιν. Ὅταν δὲν ὑφίσταται μία προκαθορισμένη ἁρμονία εἰς ἓνα κόσμον ἀνταγωνιζομένων μονάδων, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἔχει ἴδιον ὀρθολογισμόν, ἀπαιτεῖται τί πέραν τῆς καλῆς θελήσεως καὶ τῶν προσωπικῶν σχέσεων διὰ τὴν δημιουργίαν μιᾶς συμφωνίας· ἡ ἐκλογὴ κεῖται μεταξὺ μιᾶς ὀνομαστικῆς συναι-

νέσεως, ή όποία μεγιστοποιεί την άβεβαιότητα και παραλύει την πολιτικήν δρᾶσιν, άφ' ένός και της άσυμφωνίας άφ' έτέρου»³⁹.

Άλλ' αυτό άκριβώς είναι, ως είδομεν τὸ πρόβλημα τῶν περισσοτέρων ύπαναπτύκτων μη - δυτικών κρατῶν : ή έλλειψις συναινέσεως εἰς τήν βάσιν, ως προϋποθέσεως δια τήν δυνατότητα έπιτεύξεως συμφωνίας έπί τῶν σκοπῶν και τῶν μέσων τῆς άσκήσεως τῆς έξουσίας. Εἰς τὰς άνεπτυγμένας κοινωνίας ή συναινέσεις εἰς τήν βάσιν έκφράζεται δια τῆς έννοίας τοῦ έθνους. Ὁ έθνισμός άποτελεῖ παράγοντα συνοχῆς άκριβῶς διότι άποτελεῖ τὸ θεμέλιον τοῦ αἰσθήματος τῆς ιστορικῆς και τῆς παρούσης ένότητος. Άλλ' όπως είδομεν άνωτέρω τὸ στοιχείον τοῦ έθνισμοῦ έλλείπει εἰς τὸ νέον κράτος τοῦ Τρίτου Κόσμου. Τὸ κράτος δέν προήλθεν έκ τοῦ έθνους. Τὸ έθνος δημιουργεῖται ύπὸ τοῦ κράτους, έπιβαλλόμενον έξωθεν και άνωθεν έπί μιᾷ κατακερματισμένης και άσυνεχοῦς κοινωνικῆς πραγματικότητος, εἰς τήν όποίαν έκαστον τῶν συστατικῶν μερῶν της έχει ιδίαν αὐτοσυνείδησιν και, έπομένως, ίδιον όρθολογισμόν εἰς τήν επιδίωξιν τῶν ιδιαιτέρων άντικειμενικῶν σκοπῶν του. Μία τοιαύτη κατάστασις δέν δύναται νά οδηγήσῃ εἰς «συναίνεσιν».

«Όταν ή κοινωνική συνοχή είναι άσθενής, ή πάλη για τὸν έλεγχο τῆς έξουσίας είναι άντιστοιχῶς δξύτερη. Όταν ή κυβέρνησις είναι ή κυρία, καμμιᾷ φορᾷ ή μόνη, έκφρασι έθνικῆς ταυτότητος, ή αντιπολίτευσις καταντᾷ νά σημαίνει προδοσία. Τὰ βαθειὰ κοινωνικά ή θρησκευτικά σχίσματα πολλῶν ἀπὸ τὰ νέα κράτη μετατρέπουν τὸν έλεγχο τῆς πολιτικῆς έξουσίας κυριολεκτικᾷ σὲ θέμα ζωῆς ή θανάτου. Όπου ή πολιτική ύποχρέωσι ακολουθεῖ φυλετικές, θρησκευτικές γραμμές, παύει νά ύπάρχῃ αὐτοσυγκράτησις. Οἱ έσωτερικὲς συγκρούσεις παίρνουν τὸν χαρακτήρα έμφυλίου πολέμου»⁴⁰.

Όπου συνεπείᾳ τοῦ κατακερματισμοῦ και τῆς άσυνεχείας τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, ή πολιτική ήγεσία δέν έχει ύπὲρ αὐτῆς τὸ τεκμήριον τῆς αντιπροσωπευτικότητος, ή εύρεῖα λαϊκή συμμετοχή δέν δύναται νά άγάγῃ εἰς συναίνεσιν έπί τῶν αναπτυξιακῶν στόχων. Κινδυνεύει νά οδηγήσῃ, όπως τόσον συχνάκις τελικῶς ώδήγησεν, εἰς άνοικτὴν σύγκρουσιν μεταξύ τῶν μερῶν τοῦ συνόλου, διότι έκαστον μέρος τάσσει ιδίους στόχους, ένῶ ταυτοχρόνως δυσπιστεῖ πρὸς τοὺς ύπὸ τῶν έτέρων τασσομένους.

Ύπὸ τὸ εἰς αὐτὰ ύφιστάμενον καθεστῶς συνθηκῶν τὰ σύγχρονα ύπανάπτυκτα κράτη δέν έχουν περιθώρια έκλογῆς. Ύποχρεωμένα νά διατηρήσουν τὸ έπιτευχθέν αναπτυξιακὸν των επίπεδον, τήν άναγνωρισθεῖσαν

39. S. Hoffmann, «The American Style : Our Past and Our Principles» εἰς Foreign Affairs, τομ. 46, τεύχ. 2 (Ίανουάριος 1968), σελ. 375-376.

40. H. Kissinger, «Αἱ ύπερ - δυνάμεις τώρα δέν είναι παντοδύναμοι» εἰς έφημερίδα Τὸ Β ή μα, 10.1.1969.

εἰς αὐτὰ ἰκανότητα νὰ ἀποτελοῦν κυριάρχους καὶ ἰσοτίμους πολιτικῶς συγκεκροτημένας κοινωνίας· ὑποχρεωμένα νὰ καταστήσουν ἑαυτά, ὡς τὰ δυτικά κράτη, ἐνιαίᾳς ἐθνικᾶς πολιτείας· ὑποχρεωμένα νὰ ἐπιδιώξουν, ὡς ὑποτιθέμενοι φορεῖς τοῦ ἐθνικοῦ λαϊκοῦ συμφέροντος, ἀναπτυξιακοὺς στόχους πρὸς τὸ συμφέρον ὁλοκλήρου τῆς ὡς ἔθνους ὑπολαμβανομένης κατακερματισμένης κοινωνίας των· δὲν διαθέτουν εἰμὴ μίαν καὶ μόνην ὁδόν· τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἐνότητος καὶ δι' αὐτῆς τὴν ἐπιβολὴν τῆς συναινέσεως. Τὸ κέντρα ἐξουσίας δὲν δύνανται νὰ λειτουργήσουν ὡς ἐκφρασταὶ τῆς κατὰ κοινὴν συναίνεσιν κρατούσης κοσμοαντιλήψεως καὶ τῆς ἐντεῦθεν προκυπτούσης ἰδεολογικῆς ὀρθοδοξίας. Εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ λειτουργήσουν ὡς ἐπιβολεῖς μιᾶς ἑξωθεν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου δροῦν, εἰλημένης κοσμοαντιλήψεως καὶ ὡς ἐπιβολεῖς μιᾶς πρὸς τὴν κοσμοαντίληψιν αὐτὴν φαινομένης ὀρθοδοξίας.

ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑΚΑΙ ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

I

Ἡ ἀνάπτυξις προϋποθέτει, ὡς ἐπιδιώξις συγκεκριμένων σκοπῶν, τὴν παραδοχὴν ὁρισμένων θεμελιωδῶν θέσεων. Ἐξ αὐτῶν ἐπισημαίνονται ἰδιαιτέρως ἔνταῦθα αἱ ἀκόλουθοι :

«Πρῶτον: Πρέπει νὰ ἀποκτήσωμεν μίαν βαθεῖαν πίστιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἐπιφέρει ὠφελίμους μεταβολάς. Ἡ πίστις αὐτὴ εἶναι τὸ θεμέλιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἰκοδομεῖται ἡ μεταβολὴ καὶ ἄνευ αὐτῆς ἡ μεταβολὴ εἶναι ὀλοσχερῶς ἀδύνατος.

Δεύτερον: Ἡ μεταβολὴ δύναται νὰ ἐπέλθῃ ταχέως — πολὺ ταχύτερον ἢ ὅσον οἱ κεκμηκότες καὶ ἀπεγοητευμένοι μᾶς ζητοῦν νὰ πιστεύσωμεν.

Τρίτον: Πρέπει νὰ πιστεύσωμεν — καὶ εὐρίσκομεν τὰς βάσεις εἰς τὴν ἐμπειρίαν διὰ νὰ πιστεύσωμεν — εἰς τὴν ἀπεριόριστον σχεδὸν λανθάνουσαν ἱκανότητα τοῦ μέσου ἀνθρώπου, νὰ ἀποκτήσωμεν πίστιν εἰς τὴν ἐν δυνάμει ἀλλ' ἀπραγματοποίητον εἰσέτι δύναμιν, φαντασίαν καὶ ἱκανότητα τοῦ μέσου καὶ ἀπαιδεύτου ἀνθρώπου καὶ ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐξαιρετικῶς πεπαιδευμένην «ἡγεσίαν».

Τέταρτον: Αἱ ὁργανώσεις, διὰ νὰ πραγματοποιήσουν τοὺς σκοπούς των, πρέπει νὰ εἶναι σχεδιασμέναι ἐπὶ νέων βάσεων οὕτως ὥστε νὰ δυνηθοῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν εἰς τὴν μεταβληθεῖσαν αὐτὴν ἀντίληψιν τῶν ἱκανότητων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς σκοποῦ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Νέαι ὁργανώσεις, ἢ παλαιαὶ μετασχηματισθεῖσαι, πρέπει νὰ ἀντικαταστήσουν τὰς ὁργανώσεις αἱ ὁποῖαι βασιζονται ἐπὶ πεπαλαιωμένων ἐννοιῶν ἀναπτύξεως»¹.

Πέραν, ἐπομένως, τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἀνάγκης δι' ἐκσυγχρονισμόν, ἡ ἀνάπτυξις προϋποθέτει τὸν ἐνστερνισμόν τῆς πίστεως εἰς τὸν θετικὸν χαρακτῆρα τῆς μεταβολῆς, κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς ἢ ἄλλης· εἰς τὴν ἀξίαν

1. D. E. Lilienthal, «The Road to Change» εἰς International Development Review, τομ. VI, τεύχος 4, σελ. 9-14. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ὁμιλίαν του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Columbia τὸ 1964.

καὶ τὴν δυνατότητα τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου, ὡς συντελεστοῦ τῆς μεταβολῆς· εἰς τὴν ἀξίαν τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ὡς ἀπαραιτήτου μέσου διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ μεταβολή. Αἱ παραδοχαὶ αὐταί, ἀποτελοῦσαι θεμελιώδη συστατικὰ στοιχεῖα τῆς εἰς τὸν δυτικὸν χῶρον κρατοῦσης κοσμοθεωρίας καὶ κοσμοαντιλήψεως, δὲν συνιστοῦν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀντιστοιχοῦς ἀρχὰς τῶν κοσμοθεωριῶν καὶ κοσμοαντιλήψεων τῶν μὴ - δυτικῶν πολιτισμῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ ἐδράζεται ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωσις καὶ λειτουργία τῶν λεγομένων ὑπαναπτύκτων χωρῶν. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὄραμα τῆς ἀναπτύξεως κατέστη σήμερον πανανθρώπινον δὲν αἶρει τὴν σημασίαν τῆς διαπιστώσεως αὐτῆς. Διαπιστώσεως τὴν ὁποίαν, ὡς εἶναι ἄλλωστε φυσικόν, ἐντονώτερον συνειδητοποιοῦν οἱ λεγόμενοι ὑπανάπτυκτοι λαοὶ παρ' ὅσον ἡ ἰδίᾳ ἡ Δύσις. Καὶ ἡ συνειδητοποίησις αὕτη ὁδηγεῖ εἰς βαθεῖαν πολιτιστικὴν κρίσιν, πολλαχῶς σήμερον ἐκδηλουμένην. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς κρίσεως ἔγκειται εἰς τὴν ὀσημέραι καὶ κατὰ πλεον ἐντονον τρόπον ἀναγνώρισιν τῆς ἀνάγκης ἀποδοχῆς τῶν δυτικῶν πνευματικῶν βάσεων τῆς ἀναπτύξεως, ὡς ἀπαραιτήτου προϋποθέσεως διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ δυτικοῦ ὕλικου ἐπιτεύγματος, χωρὶς ταυτοχρόνως ἡ τοιαύτη ἀποδοχὴ νὰ ὁδηγήσῃ εἰς ἀπόρριψιν τῶν θεμελιωδῶν, ἀλλ' ἀπὸ πλευρᾶς ἀναπτύξεως ἀπροσφόρων, ἀρχῶν καὶ ἀξιῶν τοῦ ἰδιαιτέρου των πολιτισμοῦ.

«... Ἡ ξενικὴ προέλευσις τοῦ ιδεώδους δὲν λησμονεῖται καὶ παραμένει ὡς γνώσις, ἡ ὁποία ἐμβάλλει εἰς δυσκολίας τὸ πνεῦμα, θέτει ἐν κινδύνῳ τὴν αὐτοπεποιθήσιν καὶ χρησιμεύει ὡς ὄπλον εἰς ἐκείνους οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι προδιατεθειμένοι νὰ δεχθῶν τὴν νέαν ζωὴν καὶ δὲν ἔχουν οὔτε τὴν ἱκανότητα οὔτε τὴν ἐπιθυμίαν νὰ προχωρήσουν πέραν τῶν ὁρίων τῆς πείρας... Δυσκόλως δύναται νὰ παροραθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι, παρὰ τὰ λεγόμενα περὶ τῆς Ἀνατολικῆς πνευματικότητος καὶ σοφίας, ἡ δημιουργικότης τῶν μὴ - Δυτικῶν πολιτισμῶν ἀπορροφᾶται σήμερον ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῆς προσπαθείας ἀφομοιώσεως τῶν ξενικῶν στοιχείων, τῶν προερχομένων ἐκ τῆς Δύσεως, διατηρουμένης ταυτοχρόνως ποιᾶς τινος αὐτονομίας»².

Τὸ κύριον πρόβλημα, ἐν ἄλλοις λόγοις, τῶν μὴ - δυτικῶν πολιτισμῶν συνίσταται εἰς τὴν προσπάθειαν μετατροπῆς ἐνὸς ἐξωγενοῦς κατευθυντηρίου ὁράματος εἰς ἐνδογενὲς τοιοῦτον. Ἡ δὲ Δύσις ἐνῶ καθιστᾷ, τόσον διὰ τοῦ ἰδίου της παραδείγματος, ὅσον καὶ διὰ τῆς βοηθείας της, τὴν συνείδησιν τοῦ προβλήματος ὀσημέραι ἐντονωτέραν καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς λύσεώς του καθημερινῶς ἐπιτακτικωτέραν, δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ παράσχῃ χεῖρα βοηθείας εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῆς ἀναζητουμένης λύσεως. Καὶ τοῦτο διὰ δύο λόγους. Πρῶτον, διότι ἡ ἰδίᾳ δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἔχῃ πλήρη αὐτοσυνείδη-

2. G. E. von Grunbaum, *Modern Islam – The Search for Cultural Identity*, (Vintage Books, N. York, 1964), σελ. 174-175. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

σιν τῶν καθ' ἑκάστον στοιχείων τῶν συνιστάντων τὴν ἰδικήν της ἰδιαιτερότητα. Τὸ βιούμενον δὲν εἶναι ποτὲ δυνατόν νὰ καταστῇ συνειδητὸν καὶ νοητὸν εἰς ὅλας αὐτοῦ τὰς λεπτομερείας. Μόνον ἐν τῷ συνόλῳ του καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ὀρισμένων ἐκάστοτε χαρακτηριστικῶν συλλαμβάνεται. Δεύτερον, διότι ἡ ἀντίληψις τῶν συγκεκριμένων ἐκάστοτε μὴ - δυτικῶν πολιτιστικῶν ἰδιαιτεροτήτων εἶναι, διὰ τὴν Δύσιν, ἀντίληψις περὶ τρίτου τινὸς ξένου πρὸς αὐτήν. Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ἡ Δύσις τὴν θεᾶται ἔξωθεν, δὲν τὴν βιοῖ ἔσωθεν. Ὡς ἐκ τούτου ἡ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ἔξωθεν, ἀντίληψις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμπίπτῃ μὲ τὴν, ἐκ τοῦ βιώματος προκύπτουσαν, ἰδιαιτέραν ἔσωθεν ἀντίληψιν τῶν φορέων τῶν μὴ - δυτικῶν πολιτισμῶν. Καὶ ὡς συμπίπτουσα μὲ τὴν αὐτο - παράστασίν των δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ὑπ' αὐτῶν ἀποδεκτὴ. Τὸ θεμελιώδες, ὅθεν, πρόβλημά των μόνον διὰ τῶν ἰδίων των πνευματικῶν δυνάμεων δύνανται οἱ ἀναπτυσσόμενοι νὰ τὸ λύσουν. Ἡ δὲ δοθησομένη λύσις θὰ παραμένῃ πάντοτε εἰδικὴ καὶ συγκεκριμένη, προσδιορισμένη ἀπὸ τὰς δυνατότητας τοῦ ἰδιαίτερου ἐκάστου τῶν ὑπαναπτύκτων πολιτισμοῦ.

II

Ἡ κατὰ θετικὸν τρόπον ἀξιολόγησις τῆς μεταβολῆς ἔχει πρωταρχικὴν σημασίαν. Οὐδεμία ἀναπτυξιακὴ πολιτικὴ ἢ δρᾶσις εἶναι ποτὲ νοητὴ ἂν δὲν ἐκκινή ἑκ τῆς ἐξ ὑπαρχῆς ταυτίσεως τῆς ἐπιδιωκομένης μεταβολῆς μὲ τὴν «πρόοδον» καὶ μὲ τὴν δι' αὐτῆς πραγματοποιήσιν τῆς ἐπιδιωκομένης «ὠφελείας». Ἐχει ὅμως πολλάκις παρατηρηθῇ ὅτι ἡ μεταβολή, ὡς ἔννοια, ὡς πραγματικότης καὶ ὡς δυνατότης, δὲν ἀξιολογεῖται κατὰ τὸν αὐτὸν πάντοτε τρόπον εἰς ὅλους τοὺς πολιτισμούς. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι διαφόρως πῶς τοποθετεῖται εἰς ἑκάστον πολιτισμὸν τὸ πρόβλημα τῆς μεταβολῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς εἰς αὐτὸν κρατούσης κοσμοαντιλήψεως καὶ κοσμοθεωρίας. Ὡς ἐκ τούτου εἰς μίαν διαπολιτιστικὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος, εἰς τὴν ὁποίαν κατ' ἀνάγκην τελικῶς ὀδηγεῖ ἡ ἐξέτασις παντὸς γενικοῦ ἢ εἰδικοῦ ἀναπτυξιακοῦ προβλήματος, ἡ κατανόησις τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἀξιολογεῖται ἡ μεταβολή δὲν εἶναι δυνατὴ εἰμὴ διὰ τῆς διερευνήσεως τοῦ τρόπου καθ' ὃν συναρτᾶται αὕτη μὲ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς ρευστότητος τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος ἐν συναρτήσῃ πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς Πτώσεως καὶ τὴν ἀντίληψιν τῆς τάξεως τοῦ σύμπαντος.

Τρεῖς εἶναι αἱ βασικαὶ μορφαὶ ὑφ' ἃς ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται τὴν παγκόσμιον³ τάξιν. Θὰ τὰς ἀποκαλέσωμεν ἐνταῦθα πρωτογονικὴν, δυτικὴν καὶ ἀνατολικὴν πρὸς εὐχερεστέραν διάκρισιν.

Κατὰ τὴν πρωτογονικὴν ἀντίληψιν ὁ κόσμος συντίθεται ἐκ δυνάμεων

3. «Παγκόσμιος» ὑπὸ τὴν πρωταρχικὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου «κόσμος» ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὸ σύμπαν, ὅχι πρὸς τὴν «οἰκουμένην».

έχουσών ιδίαν εκάστη βούλησιν. Ἡ κυριαρχία τῆς μιᾶς ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων ὁδηγεῖ εἰς τὴν δημιουργίαν νέας τάξεως, τῆς τάξεως τοῦ κατισχύσαντος. Ἡ φυσικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἀτομικὴ πραγματικότης, νοουμένη πάντοτε ὡς ἐνιαία, διαμορφοῦται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς καθιερουμένης αὐτῆς τάξεως, τὴν ὁποίαν καὶ ἐκφράζει⁴. Εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς τοιαύτης ἀντιλήψεως τὸ πρήβλημα τῆς μεταβολῆς δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἐκφρασις μιᾶς μεταβολῆς εἰς τὸν συσχετισμὸν τῶν δυνάμεων.

«Ὁ κόσμος δὲν φαίνεται εἰς τὸν πρωτόγονον ἄνθρωπον οὔτε ἄψυχος οὔτε κενὸς ἀλλὰ μεστὸς ζωῆς· καὶ ἡ ζωὴ ἔχει ἀτομικότητα, εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ ζῶον καὶ τὸ φυτὸν καὶ εἰς πᾶν φαινόμενον πρὸς τὸ ὁποῖον ἴσταται ἀντιμέτωπος ὁ ἄνθρωπος . . . Πᾶν φαινόμενον δύναται ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ σταθῇ ἀντιμέτωπον πρὸς αὐτὸν (τὸν ἄνθρωπον) ὅχι ὡς «Αὐτὸ» ἀλλ' ὡς «Ἐσὺ». Εἰς τὴν κατὰ μέτωπον αὐτὴν συνάντησιν τὸ «Ἐσὺ» ἀποκαλύπτει τὴν ἀτομικότητά του, τὰς ιδιότητάς του, τὴν βούλησιν του. Τὸ «Ἐσὺ» δὲν νοεῖται μὲ διανοητικὴν ἀπόστασιν· γίνεται ἀντιληπτὸν διὰ τῆς ἐμπειρίας ὡς ζωὴ ἀντιμέτωπος πρὸς ζῶν, συνεπαγόμενον τὴν συμμετοχὴν πάσης ιδιότητος τοῦ ἀνθρώπου εἰς μίαν ἀμοιβαίαν σχέσιν. Ἡ σκέψις, ὅπως καὶ αἱ πράξεις καὶ τὰ συναισθήματα, ὑποτάσσονται εἰς αὐτὴν τὴν ἐμπειρίαν»⁵.

Ἡ θέσις τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τῆς μεταβολῆς παρουσιάζεται, ὅθεν, ὡς ἀκολούθως. Ἐπὶ ἐκδηλωθείσης ἤδη μεταβολῆς, ἐκφραζούσης ὡς ἐλέχθη μίαν νεωστὶ καθιερωθεῖσαν τάξιν συνεπείᾳ τῆς δυναμικῆς κατισχύσεως μιᾶς ὑπερτερούσης τῶν λοιπῶν δυνάμεως, ὁ ἄνθρωπος ἔχει νὰ ἐπιλέξῃ μεταξὺ τῆς πλήρους ἀποδοχῆς τῆς νέας καταστάσεως, μὲ συνακόλουθον ὀργανικὴν ἔνταξιν τοῦ εἰς αὐτήν, καὶ τῆς κατ' ἐπίφασιν ἀποδοχῆς — τῆς «νομοτύπου» ἐξωτερικῆς ἐκδηλώσεως — διατηρῶν τὴν μηδέποτε ἐνεργῶς προβαλλομένην, ἀλλὰ πάντοτε ὑποφώσκουσαν, ἀντίθεσιν τοῦ πρὸς τὴν προκύψασαν νέαν τάξιν. Ἐνεργὸς ἀντίδρασις πρὸς τὴν καθιερωθεῖσαν τάξιν ἀποτελεῖ ματαιοπονίαν, δεδομένου ὅτι, ἐξ ὀρισμοῦ ἤδη, ἡ νέα δύναμις εἶναι ἰσχυροτέρα καὶ τῆς ἰδικῆς του καὶ ὅλων τῶν ὑπολοίπων δυνάμεων. Ἡ πλήρης ἡ κατ' ἐπίφασιν ἀποδοχὴ τῆς νέας καταστάσεως ἀποτελεῖ, διὰ τὸν πρωτόγονον ἄνθρωπον, πρᾶξιν σωφροσύνης. Αἱ δυσμενεῖς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιπτώσεις ἐκ τῆς ἀνεξέλεγκτως προβαλλομένης καὶ λειτουργούσης βουλῆσεως δὲν δύναται νὰ ἀνατραποῦν εἰμὴ διὰ τοῦ προληπτικοῦ ἢ κατασταλτικοῦ κατευνασμοῦ ταύτης — νὰ μὴ προκληθῇ ἡ δύναμις ἢ, τυχὸν προκληθεῖσα, νὰ συγχωρέσῃ. Ἐχομεν οὕτω μίαν στάσιν τὴν ὁποίαν ἡμεῖς, οἱ διαφόρως πῶς ἀντι-

4. Πρβλ. τὴν ἐκτενῆ ἀνάλυσιν τοῦ θέματος ἐν H. Frankfort a.o. (eds) *Before Philosophy — The Intellectual Adventure of Ancient Man — An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East* (Penguin Books, 1961), ἰδίᾳ ἐν Εἰσαγωγῇ καὶ Συμπεράσματι.

5. Frankfort a.o., ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 14.

λαμβάνόμενοι τὸν κόσμον, χαρακτηρίζομεν συνήθως ὡς ἡττοπάθειαν, ἀπάθειαν, χαμέρπειαν, κολακίαν, ἢ ἄλλως πως. Ἐπὶ μὴ ἐκδηλωθείσης μεταβολῆς αἱ εἰς τὸν ἄνθρωπον, κατὰ τὴν πρωτόγονον πάντοτε ἀντίληψιν, προσφερόμεναι ὁδοὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι. Ἐὰν δὲν εἶναι ἐπιθυμητὴ ἡ μεταβολή, ἀποφυγὴ τῆς προκλήσεως τῆς δυνάμεως ἐκείνης ἡ ὁποία (προκαλουμένη) θὰ ἡδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἀνεπιθύμητον μεταβολήν⁶. Ἐπὶ ἐπιθυμητῆς δὲ μεταβολῆς, ὁ διὰ τῆς ἰκεσίας ἢ τῆς συμπαθητικῆς μαγείας ἐξαναγκασμὸς τῆς δυνάμεως εἰς ἐνέργειαν πρὸς συγκεκριμένην κατεύθυνσιν. Ἡ ἐπιθυμητὴ, ὅθεν, μεταβολή, ἡ ὁποία καὶ ἀμέσως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα, ἀποτελεῖ τελικῶς κατὰστασιν τὴν ὁποίαν μόνον ὁ ἄλλος, τὸ «Ἐσύ», ἡ ξένη πρὸς τὸν ἄνθρωπον δύναμις, δύναται νὰ ἐπιφέρῃ καὶ δὴ κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἰδικῆς του, τοῦ «Ἐσύ», ἀνεξελέγκτου βουλήσεως. Ὁ ἄνθρωπος, τὸ «Ἐγώ», δὲν δύναται εἰμὴ νὰ προσπαθήσῃ νὰ θέσῃ εἰς ἐνέργειαν τὴν βούλησιν αὐτὴν. Ἐν συμπεράσματι. Κατὰ τὴν πρωτογονικὴν ἀντίληψιν, ἡ μεταβολή δημιουργηθεῖσα ἤδη, ἀποτελεῖ τί τὸ δεδομένον, πρὸς τὸ ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος δέον νὰ προσαρμοσθῇ, ἂν δὲν ἐπιθυμῇ νὰ ὑποστῇ τὰς συνεπειὰς τῆς μὴ προσαρμογῆς του πρὸς αὐτήν. Ἀποτελεῖ οὕτω μίαν κατὰ βάσιν ἀνεπιθύμητον κατὰστασιν. Μὴ δημιουργηθεῖσα δὲ εἰσέτι θεωρεῖται ἡ μεταβολή, ἂν εἶναι ἀνεπιθύμητος, ὡς ἐν ἀδρανείᾳ δυνατότης, ὡς κίνδυνος, ἂν δὲ εἶναι ἐπιθυμητὴ, ὡς ἀβεβαία (τόσον κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς δυνατότητος ἐπελεύσεώς της ὅσον καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς τελικῆς κατευθύνσεως καὶ ἐκτάσεώς της) καθόσον ἐξαρτᾶται πάντοτε ἐκ ξένων πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἀσταθμῶν βουλευτικῶν παραγόντων.

Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀντίληψιν, ὁ κόσμος νοεῖται ὡς διχασμένος μεταξὺ μιᾶς ὑπερκοσμίου ἀληθοῦς, σταθερᾶς καὶ ἀμεταβλήτου, τελείας καὶ αἰωνίου πραγματικότητος, νοουμένης πάντοτε ὡς ἐνιαίας — τὸ «Ἐν» — καὶ μιᾶς ἐγκοσμίου φαινομένης, ἀσταθοῦς καὶ μεταβλητῆς, ρευστῆς πραγματικότητος, συνισταμένης ἐκ πλειόνων, κατὰ τὰ φαινόμενα μόνον, διαφοροποιημένων ἀτομικοτήτων. Ἡ δευτέρα προκύπτει ἐκ τῆς πρώτης συνεπειᾶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἴδῃ τὴν οὐσίαν καὶ ἐκ τῆς παραλλήλου τάσεώς του νὰ ἀνάγῃ τὰ φαινόμενα εἰς οὐσίαν. Ἡ αἰτία τῆς καταστάσεως αὐτῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος, μετέχων ὁ ἴδιος διὰ τοῦ αἰωνίου του στοιχείου, τῆς ψυχῆς, εἰς τὸν χώρον τῆς ἀληθείας, ἐξῆλθε τοῦ χώρου τούτου. Ὁ ἄνθρωπος ἐξέπεσε τοῦ χώρου τῆς ἀληθείας. Τὴν πτῶσιν δὲ αὐτὴν ἐκφράζει ἡ ἄγνωστα (anidya). Ἡ ἐπ' ἀνένταξιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν χώρον τῆς ἀληθείας δὲν εἶναι δυνατὴ εἰμὴ διὰ τῆς γνώσεως τῆς ἀλη-

6. Πρβλ. π.χ. τὸν μῦθον τοῦ Ἰπολύτου, τὴν ἐκ τῆς στάσεως τοῦ Ἰπολύτου προκληθεῖσαν εἰς τὴν Ἀφροδίτην μῆνιν καὶ τὴν ἀδυναμίαν παρεμβάσεως τῆς Ἀρτέμιδος ὑπὲρ τοῦ προστατευομένου της, ὡς βασικὰ στοιχεῖα προγενεστέρου πρωτογονικοῦ μύθου. Ἄλλο, βεβαίως, τὸ θέμα τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τὸ ὁποῖον προσέδωκεν εἰς τὸν μῦθον ὁ Εὐριπίδης.

θείας, επιτυγχανομένης ὄχι διὰ τῆς γνώσεως τῆς φαινομένης καὶ ρευστῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ διὰ τῆς αὐτογνωσίας. Καὶ τοῦτο διότι ἡ γνώσις τοῦ ἀληθοῦς «Ἐγώ», ὡς μετέχοντος τῆς ἐνιαίας ἀδιαφοροποιήτου ἀληθείας, εἶναι ἐν ταύτῃ καὶ γνώσις τῆς ἀληθείας ταύτης, τοῦ «Ἐνός». Τοιαύτη γνώσις δὲν εἶναι δυνατὴ διὰ τοῦ (κατὰ τὸν δυτικὸν τρόπον νοουμένου) «λόγου» καὶ τῆς λογικῆς. Ἡ αὐτογνωσία εἶναι δυνατὴ μόνον διὰ τῆς πλήρους μεθέξεως καὶ τῆς ἐκ τῶν ἑνδον θεάσεως. Διὰ τοῦτο καὶ εἶναι ἄρρητος καί, ἐπομένως, ἀμεταβίβαστος — ἀπολύτως προσωποπαγής. Τὸ μόνον μεταβίβαστὸν εἶναι ἡ ὑπόδειξις τῆς ἀκολουθητέας ὁδοῦ (tao) πρὸς κατάκτησιν τῆς γνώσεως, ὄχι ἡ κατακτώμενη γνώσις.

«Ἡ λογικὴ γνώσις συγκρίνεται πρὸς τὸν δάκτυλον ὁ ὁποῖος δείχνει πρὸς τὸ ἀντικείμενον καὶ ἐξαφανίζεται ὅταν τὸ ἀντικείμενον ὁραθῇ. Ἡ ἀληθὴς γνώσις εἶναι συνειδήσις, ἡ ἀντίληψις τῆς ταυτότητος μετὰ τὸ ὕπατον, ἡ καθαρὰ διαίσθησις, τὸ λυκαυγὲς τῆς ἐκ τῶν ἑνδον θεάσεως ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἡ λογικὴ συνάγει καὶ αἱ γραφαὶ διδάσκουν»⁷.

Ἐπι περαιτέρω.

«Ἡ διαδικασία τῆς αὐτο-ἀνακαλύψεως δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα διανοητικῆς ἀναλύσεως, ἀλλὰ τῆς ἐπιτεύξεως μιᾶς ἀνθρωπίνης ἀκεραιότητος κατακτώμενης διὰ τῆς πλήρους κυριαρχίας ἐπὶ τῆς φύσεως. Ἡ παλαιὰ πίστις εἰς μόνον τὸν λόγον, ὅτι θὰ ἐνεργήσωμεν ὀρθῶς ἂν σκεπτόμεθα ὀρθῶς, δὲν εἶναι ἀληθής»⁸.

Πρὸς κατάκτησιν τῆς ἀληθοῦς γνώσεως καὶ πρὸς ἐπάνοδον δι' αὐτῆς εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἀληθείας καὶ τῆς αἰωνιότητος μία ὑπάρχει ὁδός: ἡ ἀποδέσμευσις ἀπὸ τὴν φαινομενικὴν πραγματικότητα, ἡ ἀπαλλαγή ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰς ἐπιθυμίας, τὰ διαφοροποιητικὰ στοιχεῖα τοῦ «Ἐγώ». Διὰ τοῦ τρόπου τούτου καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐξοδος ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς ρευστότητος, ἀπὸ τὸν κύκλον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου.

«Ὅλοι οἱ ἀνόητοι κοινοὶ ἄνθρωποι εὐχαριστοῦνται μετὰ τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰ ἀντικείμενα των, ἐντυπωσιάζονται ἀπὸ αὐτά, εἶναι προσδεδεδεμένοι εἰς αὐτά. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τοὺς παρασύρει τὸ ρεῦμα, καὶ δὲν ἀπελευθεροῦνται ἀπὸ τὴν γέννησιν, τὸ γῆρας καὶ τὸν θάνατον, ἀπὸ τὴν ὁδύνην, τὸν θρήνον, τὸν πόνον, τὴν λύπην καὶ τὴν ἀπελπισίαν — δὲν εἶναι, ὡς εἶπον, ἐλεύθεροι ἀπὸ τὰ πάθη»⁹.

7. S. Radhakrishnan, *Eastern Religions and Western Thought*, (Oxford University Press, New York, 1959), σελ. 24. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

8. S. Radhakrishnan, ἑνθ' ἀνωτ. σελ. 23.

9. «Ἐρωτήσεις τοῦ Βασιλέως Milinda» εἰς Ed. Conze, *Buddhist Scriptures*, (Penguin Books, 1959), σελ. 155.

Εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀνατολικῆς, ἐπομένως, ἀντιλήψεως ἡ μεταβολὴ ὡς ἐκδήλωσις τῆς ρευστότητος καὶ ὡς κύκλωμα παθῶν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ ὡς δυναμικὴ κίνησις πρὸς τὸ ἀνώτερον. Ἡ στάσις εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ τελείου. Ἡ μεταβολὴ ἀξιολογεῖται, ὁθεν, πάντοτε ἀρνητικῶς¹⁰.

Ἀναγνωρίζει, ὡς ἤδη εἵπομεν, καὶ ἡ δυτικὴ ἀντίληψις τὴν διαστολὴν τῆς φαινομένης ἀπὸ τὴν ἀληθῆ πραγματικότητα. Διαφέρει ὅμως τῆς ἀνατολικῆς κατὰ τὸ ὅτι, πρῶτον, δὲν δέχεται τὴν ἔννοιαν τῆς Πτώσεως, ὡς προσδιοριστικοῦ παράγοντος τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας, καί, δεύτερον, δέχεται τὴν ἔννοιαν τῆς μεταβολῆς ὡς τελεολογικῆς ἀρχῆς. Ἡ ἑλληνικὴ σκέψις δὲν ἐξεκίνησεν ἐκ τῆς ἀντιλήψεως τῆς Πτώσεως τοῦ Ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ἦτο ἐντεταγμένος εἰς τὴν πραγματικότητα ἢ ὁποῖα τὸν περιβάλλει. Ἡ ἀλήθεια δι' αὐτὸν δὲν εὐρίσκετο πέραν καὶ ἐντὸς τῶν πραγμάτων. Εὐρίσκετο, ἀντιθέτως, ἐν τοῖς πράγμασι. Δὲν ἠδύνατο, ἐπομένως, νὰ ἀνευρεθῇ διὰ τῆς φυγῆς ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀλλ' ἀντιθέτως διὰ τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων. Εἰς τὸν Δυτικὸν Πολιτισμὸν ἡ ἰδέα τῆς Πτώσεως εἶναι ἐξωγενής, ἀνατολικῆς προελεύσεως, εἰσάγεται δὲ ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμὸν διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Παρέμεινε δὲ περιορισμένη εἰς τὸν χῶρον τῆς θρησκείας. Ἡ Πτῶσις ἀφορᾷ τὴν ψυχὴν καὶ τὸν ἄνθρωπον ὡς οὐσίαν. Δὲν ἀφορᾷ τὸ πνεῦμα καὶ τὸν ἄνθρωπον ὡς γνωρίζουσαν ὄντοτητα¹¹. Ἐξ ἐτέρου, ἡ κίνησις θεωρεῖται εἰς τὴν Δύσιν ἀνέκαθεν ὡς κίνησις «πρὸς τι», ὡς ἔχον τέλος. Ἄν ἡ κίνησις εἶναι ἴδιον τῆς φαινομένης πραγματικότητος, ἂν «τὰ πάντα ρεῖ», τοῦτο δὲν συνιστᾷ ἐν ταῦτῳ καὶ ἀτέλειαν τῆς πραγματικότητος. Ἡ κίνησις τοποθετεῖται εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀληθείας. Μετέχει, ἐπομένως, τοῦ χαρακτήρος τοῦ αἰωνίου. Ἀνάγεται εἰς νόμον. Συνδυαζομένη δὲ μὲ τὴν ἀντίληψιν τῆς τάξεως καὶ τῆς ἁρμονίας, ἀποκτᾷ ρυθμὸν. Οὕτω πὼς νοουμένη ἡ κίνησις καθίσταται ἀντικείμενον γνώσεως διὰ τοῦ νοῦ. Δύναται, δηλαδή, νὰ διαγνωσθῇ, διὰ τῶν τρόπων δι' ὧν ἐκδηλοῦται διὰ τῶν πραγμάτων. Ἀφ' ἧς στιγμῆς δὲ ἡ πραγματικότης νοεῖται ὡς σύστημα ἀλληλεξαρτωμένων μερῶν εὐρισκομένων μεταξὺ τῶν εἰς παραλλήλους ἢ ἐπαλλήλους σχέσεις ἢ κίνησις, ὡς νόμος, καθίσταται στοιχεῖον καὶ τοῦ συνόλου καὶ τῶν μερῶν. Ὡς κίνησις τῶν μερῶν καθίσταται «ἀνάπτυξις» (κατὰ τὴν βιολογικὴν ἔννοιαν) ἢ «ἀνέλιξις». Ὡς κίνησις ἀπὸ μέρους πρὸς μέρος καθίσταται «πρόοδος» ἢ «ἐξέλιξις». Κατὰ πᾶσαν δὲ περίπτωσιν, καθισταμένη γνωστή, καθίσταται προβλεπτή, καί, ἔτι περαιτέρω, ρυθμιστικὸς παράγων τῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς παρεμβάσεώς του εἰς τὸν χῶρον τῆς περιβαλλούσης αὐτὸν φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ἀκριβῶς διότι ἡ μεταβολὴ δὲν ἐθεωρήθη ποτὲ εἰς τὴν Δύ-

10. Ἡ λεγομένη μετεμψύχωσις δὲν συνιστᾷ οὐσιαστικῶς «μεταβολὴν» ἀλλὰ «μετάθεσιν» ἀπὸ σώματος εἰς σῶμα τοῦ αἰωνίου μέρους, τῆς ψυχῆς.

11. Εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἡ «ψυχὴ» γνωρίζεται διὰ τοῦ πνεύματος, τοῦ νοῦ, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους μέχρι τῆς σημερινῆς ψυχολογίας.

σιν ὡς ἀπόρροια Πτώσεως, ἡδυνήθη νὰ προσλάβῃ διὰ τὸν δυτικὸν ἄνθρωπον τὸν χαρακτηῖρα δυνατότητος. Διότι ἀκριβῶς εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ δυνατότης, καὶ ἐντεῦθεν τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν Δύσιν : εἰς τὸ ὅτι δύναται διαγνώττων καὶ γνωρίζων τὴν φύσιν, τὴν κατευθύνει καὶ τὸν ρυθμὸν τῆς «ἀληθοῦς» κινήσεως, νὰ παρέμβῃ εἰς τὴν πραγματικότητα διορθωτικῶς, νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν κίνησιν, διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ εἰσαγομένης κατευθυνομένης μεταβολῆς, εἰς τὸν «ὁρθόν» τῆς δρόμον.

III

Ἡ προεκτεθεῖσα ἀνάλυσις ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν σημασίαν καὶ τὸν ρόλον τῆς ἐπιστήμης εἰς τοὺς μὴ - δυτικοὺς πολιτισμοὺς καί, τοιούτοτρόπως, τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐντάσσεται αὕτη εἰς αὐτοὺς, ὡς ἀναγκαῖα προϋπόθεσις, εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀναπτυξιακῆς τῶν προσπαθειῶν.

Ἐπιστήμη ἴσον συστηματικῇ ἀφηρημένη γνῶσις. Εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς πρωτογονικῆς ἀντιλήψεως τῆς συνόλης πραγματικότητος ἢ παραδοχῇ τῆς συστηματικῶς ἀφηρημένης, καθολικῆς ἰσχύος, γνώσεως ὡς ἀξίας εἶναι ἀδύνατος. Διότι τοιαύτη γνῶσις εἰς οὐδὲν ἀποτέλεσμα δύναται νὰ ὀδηγήσῃ.

«Ἡ πρωτόγονος σκέψις βεβαίως καὶ ἀνεγνώριζε τὴν σχέσιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, δὲν δύναται ὅμως νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἄποψίν μας περὶ μιᾶς ἀπροσώπου, μηχανικῆς καὶ νομοφανοῦς λειτουργίας τῆς αἰτιότητος. . . (Ὁ πρωτόγονος νοῦς) δὲν ἀναζητᾷ τὸ «πῶς» ἀλλὰ τὸ «ποῖος» ὅταν ἀναζητᾷ μίαν αἰτίαν. Δεδομένου ὅτι ὁ φαινόμενος κόσμος εἶναι ἐν «Ἐσὺ» ἰστάμενον ἀντιμέτωπον τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου, δὲν ἀναμένει οὗτος νὰ ἀνεύρῃ ἓνα ἀπρόσωπον νόμον ρυθμίζοντα μίαν διαδικασίαν. Ἀναζητεῖ μίαν σκοποῦσαν βούλησιν πράττουσαν μίαν πρᾶξιν. . .

Ἡ ἄποψίς μας περὶ αἰωνιότητος, ὅθεν, δὲν θὰ ἱκανοποιεῖ τὸν πρωτόγονον ἄνθρωπον συνεπεία τοῦ ἀπροσώπου χαρακτηῖρος τῶν ἐρμηνειῶν τῆς. Δὲν θὰ τὸν ἱκανοποιεῖ ἐπὶ πλεον, ἐξ αἰτίας τῆς γενικότητός της. . . (Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος) θέλει νὰ ἀνεύρῃ μίαν αἰτίαν τόσον ἰδιαιτέραν καὶ ἀτομικὴν ὅσον καὶ τὸ γεγονὸς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐρμηνεύσῃ. Τὸ γεγονὸς δὲν ἀναλύεται διανοητικῶς· βιοῦται ἐν τῇ συνθετικότητι καὶ ἀτομικότητι του καὶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἀνταποκρίνονται ἐξ ἴσου ἀτομικαὶ αἰτίαι. . . (Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος) ἐφ' ὅσον δὲν ἀπομονώνῃ ἐν γεγονὸς ἀπὸ τὰς περιβαλλούσας αὐτὸ συνθήκας, δὲν ἀναζητᾷ μίαν μοναδικὴν ἐξήγησιν ἢ ὁποία πρέπει νὰ ἰσχύῃ ὑφ' ὅλας τὰς συνθήκας»¹².

12. H. Frankfurt, a. o., Before Philosophy etc., (Penguin Books, 1961), σελ. 24-25.

Πᾶσα γνῶσις, ἐπομένως, δὲν εἶναι νοητὴ εἰμὴ ὥς συγκεκριμένη καὶ συμπτωματική, διότι μόνον ὥς τοιαύτη δύναται νὰ παράγῃ γόνιμα διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀποτελέσματα εἰς τὴν κατὰ μέτωπον συνάντησίν του μὲ τὰς περιβαλλούσας αὐτὸν βουλήσεις. Πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονός, ἀπὸ τὴν ἐκδηλουμένην βούλησιν, καὶ ἐξαντλεῖται εἰς αὐτό.

Εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀνατολικῆς ἀντιλήψεως ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις, ὥς αὕτη νοεῖται εἰς τὴν Δύσιν, εἰς οὐδὲν γόνιμον ἀποτέλεσμα δύναται νὰ ὀδηγήσῃ. Διότι βάσις τῆς εἶναι ἡ φαινομένη πραγματικότης, ὥς σύνολον ἰδιαιτεροτήτων, ἡ «maya», τὸ νομιζόμενον, τὸ μὴ ἀληθές. Καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναγωγή εἰς τὸ ἀληθές διὰ τοῦ μὴ ἀληθοῦς.

«7. Μακρολογία καὶ διανόησις —

Ὅσον περισσότερο εὗρισκόμεθα μεταξὺ αὐτῶν, τόσον περισσότερον ἀποκλίνομεν.

Ἄς ἐγκαταλείψωμεν λοιπὸν τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τοὺς λόγους καὶ τὴν νόησιν καὶ δὲν ὑπάρχει χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον δὲν δυνάμεθα νὰ εἰσέλθωμεν ἐλευθέρως.

...

24. Τὸ ὕστατον τέλος τῶν πραγμάτων, πέραν τοῦ ὁποῖου δὲν δύναται νὰ φθάσῃ, δὲν περιορίζεται ἀπὸ νόμους καὶ μέτρα.

Εἰς τὸν ἐναρμονιζόμενον (μὲ τὴν Ὁδὸν) Νοῦν ἔχομεν τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος, ὅπου εὗρίσκομεν ὅλας τὰς προσπαθείας ἡσυχασμένας.

...

27. Αὐτὸς ὁ Ἀπόλυτος Λόγος εἶναι πέραν τῆς ἐπιταχύνσεως (χρόνου) καὶ τῆς ἐκτάσεως (χώρου). . .

...

30. Τὸ Ἐν εἰς τὰ Πάντα,

τὰ Πάντα εἰς τὸ Ἐν —»¹³

Ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις, ἐπομένως, διὰ τῆς ἀπομονώσεως τῶν φαινομένων καὶ τῆς θεάσεώς των καθ' ἑαυτά, δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ τὴν ἀληθῆ οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Δὲν εἶναι σοφία. Ἡ πραγματικὴ σοφία δὲν κατακτᾶται διὰ τῆς ἐπιστήμης. Κατακτᾶται δι' ἄλλης ὁδοῦ. Διὰ τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἐγκοσμίας ὑπάρξεως, ἀπὸ τὰς περιβαλλούσας τὸν ἄνθρωπον ἰδιαιτερότητας καὶ τὴν οὕτω πῶς ἀπελευθερουμένην ἀναζήτησιν τῆς οὐσίας διὰ τῆς ἀναδιπλώσεως εἰς ἑαυτὸν καὶ διὰ τῆς αὐτογνωσίας.

«Ὅταν τὸ ἄτομον ἀποσύρῃ τὴν ψυχὴν του ἀπὸ πάντα τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα, συγκεντρῶνῃ τὸν ἑαυτὸν του ἐσωτερικῶς καὶ ἀγωνίζεται μὲ τὴν αὐτοσυγκέντρωσιν, τότε ἀποκαλύπτεται εἰς αὐτὸν μία ἐμπει-

13. S e n g - T s ' a n, «Περὶ τοῦ πιστεῦν εἰς τὸν Νοῦν» εἰς E. C o n z e, *Buddhist Scriptures*, (Penguin Books, 1959), σελ. 172, 174-175.

ρία μυστική, παράδοξος και εξαισία, ή όποία διευρύνεται έντός του, τόν καταλαμβάνει και καθίσταται αὐτή ταύτη ή ύπαρξίς του»¹⁴.

Τό πρακτικόν ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἀκόλουθον, ἀπό τῆς σκοπιᾶς τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς παρούσης μελέτης :

«Ὅπως συμβαίνει και μέ τόν προσανατολισμόν εἰς τόν χρόνον, ή παραδοσιακή ἄποψις τῶν Κορεατῶν ἐν σχέσει πρὸς τήν Φύσιν δέν ὠδήγησεν εἰς ἐν δυναμικόν ἐκπαιδευτικόν σύστημα. Ἐάν ὁ ἄνθρωπος δέν ἐπιζητῇ τήν κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς φύσεως, δέν ὑπάρχει ἀνάγκη τὰ σχολεῖα νά ἐνδιαφεροῦν μέ τὰ ἐργαλεῖα και τὰς πρακτικάς γνώσεις διὰ τόν χειρισμόν τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Θά ἔπρεπε μᾶλλον νά ἐνδιαφεροῦν τὰ σχολεῖα μέ τήν δημιουργίαν ὅχι τοῦ ἐνεργοῦ ἀλλά τοῦ παθητικοῦ¹⁵ προσώπου, ἐκείνου ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νά ἀποφύγῃ τό κοινόν, ἀνιαρόν, καθημερινόν περιβάλλον εὐρίσκων και ἀναπτύσσων προβλήματα εἰς ἓνα πλέον αἰσθητικόν χῶρον. Ὁ πεπαιδευμένος ἄνθρωπος, εἶναι ὁ ἄνθρωπος τοῦ στοχασμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει πάντοτε μίαν ἑκφρασιν εἰρήνης και ἡρεμίας»¹⁶.

Ἀντίστοιχος εἶναι ή δυσχέρεια ὀργανικῆς ἐντάξεως τῆς ἐπιστήμης εἰς κοσμοθεωριακὰς ἀντιλήψεις ἐνδιαμέσους ἢ παραγώγους τοῦ πρωτογονικοῦ ἢ τοῦ ἀνατολικοῦ τρόπου θεάσεως τῶν πραγμάτων. Χαρακτηριστική εἶναι ἐν προκειμένῳ ή διαπίστωσις τοῦ G. E. von Grunebaum.

«Ὁ βασικός παράγων τῆς συγχρόνου Δυτικῆς νοοτροπίας εἶναι ή ἔμφασις ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης, ὡς συνιστώσης τήν ὁδόν πρὸς τήν ἀλήθειαν καί, ἐπομένως, ὡς τό πλέον ἰσχυρόν μὴ - θρησκευτικόν μέσον πρὸς τήν ἠθικὴν καλυτέρευσιν τοῦ ἀνθρώπου και τῆς κοινότητος. Ἡ νοοτροπία αὕτη προϋποθέτει τήν πίστιν εἰς τήν δύναμιν τοῦ ἀνθρώπου νά ἐξελιχθῇ διὰ τῆς θελήσεώς του και νά ὑπερβῇ τό (φαινομενικῶς) φυσικόν του μέτρον και τήν παροῦσαν φάσιν του. Πρόκειται οὐσιαστικῶς περὶ τῆς Ἑλληνικῆς κληρονομίας. Καί ἐλλείπει εἰς τήν Ἀνατολήν. Ἀλλ' ἂν ή νοοτροπία αὕτη ἐλλείπη, ή ἐπιστήμη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδράζεται ή Δυτική δύναμις και ἑλξίς, ἀπόλλυται τήν πραγματικὴν της σημασίαν και διατηρεῖ μόνον μίαν πραγματιστικὴν ἀξίαν. Ὅμοῦ μετὰ τῆς ἀπωλείας αὐτῆς εἰς ἀξίαν ὅμως, ἀπόλλυται και ή ἀσύγκριτος δύναμις τοῦ κινήτρου τό ὁποῖον παρήγαγε τόν Δυτικόν ἄνθρωπον. Ἡ ἐνεργητικότητα τοῦ Μωαμεθανοῦ τρέφεται ἀπό

14. S. Radhakrishnan, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 22.

15. Χαρακτηριστική διὰ τόν δυτικόν ἄνθρωπον, και δὴ διὰ τόν Ἀμερικανόν δυτικόν ἄνθρωπον, ή ταύτις τοῦ ἐσωτερικοῦ στοχασμοῦ μέ τήν παθητικότητα. Διὰ τόν ἄνθρωπον ὅμως τῆς Ἀνατολῆς ὁ στοχασμός εἶναι, ὡς εἶδομεν, ἀγὼν και κατάκτησις.

16. Don Adams, «The Monkey and the Fish—Cultural Pitfalls of an Educational Adviser» εἰς International Development Review, Τομ. II, τεύχ. 2 (Ὀκτώβριος 1960) σελ. 22-24.

ἄλλας πηγὰς. Δύναται εὐκόλως νὰ κατανοηθῇ πρὸς ποίας δυσχερείας πρέπει νὰ ἀντιπαλαίσῃ διὰ νὰ δώσῃ ἐπιστημονικὸν χακακτῆρα εἰς ἓνα τρόπον σκέπτεσθαι καὶ εἰς μίαν κοινωνικὴν τάξιν, ἡ ὁποία ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει στερεῖται τῆς πίστεως εἰς τὴν ἐπιστήμην. Ἀπὸ τὴν ἀντίφασιν αὐτὴν προέρχεται καὶ (δι' αὐτῆς) κατανοεῖται ἡ τραγωδία τῆς ἐκπαιδευτικῆς συγκρούσεως εἰς τὴν Αἴγυπτον, εἰς τὸν Ἀραβικὸν κόσμον καὶ εἰς τὸν Ἰσλαμικὸν χῶρον ἐν γένει»¹⁷.

Δυσκόλως θὰ ἡδύνατο νὰ ἐπιχειρηθῇ σαφεστέρα ἀνάλυσις τοῦ προβλήματος τὸ ὁποῖον γεννᾶται ἐκ τῆς πανταχόθεν διαπιστουμένης ἀνάγκης νὰ ἐντάξουν ἐνεργῶς, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἰδικοῦ των πολιτισμοῦ, οἱ ὑπανάπτυκτοι λαοὶ μίαν ἐφ' ὁλοσχερῶς ξένης πρὸς αὐτοὺς κοσμοθεωριακῆς βάσεως ἐδραζομένην ἀξίαν καὶ ἀρχήν, ὥς εἶναι ἡ διὰ τῆς ἐπιστήμης κτωμένη γνῶσις.

IV

Ἄν θὰ ἐζητεῖτο εἰς μονολεκτικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ, θὰ ἐλέγομεν ὅτι ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς εἶναι «ἀνθρωποκεντρικὸς». Κέντρον τοῦ σύμπαντος ὁ ἄνθρωπος. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην οὐδ' ἡ διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰσαγωγή τῆς Ἰουδαϊκῆς Θεοκεντρικῆς ἀντιλήψεως τοῦ κόσμου μετέβαλλεν. Εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν ἀντίληψιν ὁ κόσμος εἶναι, ἐν τῷ συνόλῳ του, ὑποτεταγμένος εἰς μίαν ἀναρχον, ἄρρητον¹⁸, αἰώνιον καὶ ἀνεξέλεγκτον Βούλησιν ὑπάρχουσαν ἔξω καὶ ἄνωθεν τῆς παρατηρουμένης πραγματικότητος τοῦ ἀνθρώπου¹⁹. Εἰς τὸν χῶρον τῆς βιουμένης πραγματικότητος ὁ ἄνθρωπος «ἐξέπεσεν» ἐκ τοῦ χώρου τῆς αἰωνιότητος, τοῦ Παραδείσου. Ἐπάνοδος εἰς τὸν χῶρον ἐκεῖνον δὲν ὑπάρχει. Ἡ πτώσις εἶναι ὀριστική²⁰. Μόνον μὲ τὸν Χριστιανισμὸν δημιουργεῖται ἡ δυνατότης τῆς ἐπ' ἀνόδου συνεπειᾶ τῆς Θείας Χάριτος καὶ τῆς Σωτηρίας. Εἰς τὸν Ἰουδαϊσμὸν ὁ ἄνθρωπος περιορίζεται εἰς τὸν χῶρον τοῦ παρόντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ πορευθῇ συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς Βουλῆσεως, ὥς αὐταὶ ἐμπεριέχονται εἰς τὸν Νόμον. «Σύννομος» συμπεριφορὰ εἶναι τὸ χρέος του. Τὰ πάθη τοῦ ἀνθρώπου συνιστοῦν ἐγκώσιμον τιμωρίαν ἢ ἐνίοτε καὶ

17. G. E. von Grunebaum, *Modern Islam - The Search for Cultural Identity*, (Vintage Books, New York, 1964), σελ. 273-275.

18. Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει ὄνομα. Εἶναι «ὁ ὢν» ἄνευ ἄλλου προσδιορισμοῦ. Τοῦτο σημαίνει τὸ ἰουδαϊκὸν «τετραγράμματον» YHWH (μετατρέπόμενον εἰς Yahweh ἢ Ἰεχωβά). Βλ. I. Epstein, *Judaism, A Historical Presentation*, (Penguin Books, 1960), σελ. 16.

19. Ἡ αὐτὴ καὶ ἡ Ἰσλαμικὴ ἀντίληψις. Παρομοία καὶ ἡ Χριστιανικὴ, βλ. ὅμως τὰς ἐν τῷ κειμένῳ σημειούμενας διαφορὰς ἀπὸ τὴν Ἰουδαϊκὴν.

20. Ὁ Μωαμεθανισμὸς διαφέρει κατὰ τὸ ὅτι δὲν προβλέπει τὴν Πτῶσιν. Ὁ χῶρος τοῦ παρόντος καὶ τοῦ ἐπέκεινα εἶναι ἐνιαῖος. Βλ. Κοράνιον Κεφ. 76.

δοκιμασίαν²¹. Ἡ σκέψις τελικῶς διαδραματίζει, ὡς συντεταγμένη σκέψις, ἐρμηνευτικὸν ρόλον²².

Διὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ τῆς Δύσεως ἐπέρχονται βαθεῖαι μεταβολαὶ εἰς τὴν, ἐμμέσως οὕτω πως εἰσαχθεῖσαν, ἰουδαϊκὴν ἀντίληψιν. Ἡ θεμελιωδεστέρα τούτων ἔγκειται εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀναγκαίου αὐτοπεριορισμοῦ τῆς Βουλῆσεως διὰ τῆς αὐτοὑποταγῆς τῆς εἰς τὴν πραγματικὴν τῆς Φύσιν, τὸν Λόγον²³. Ἡ Θεία Βούλησις δὲν δύναται νὰ εἶναι οὔτε ἄλογος, οὔτε παράλογος. Εἶναι βούλησις λογικὴ. Αἱ βουλαὶ τῆς ἔχουν αἰτίαν, ἔχουν λόγον²⁴. Ὑποτάσσει, ὅθεν, ἡ Δύσις τὴν Βούλησιν εἰς τὸν Λόγον. Ἀλλ' ἡ Βούλησις αὕτη δὲν εἶναι μόνον Λόγος εἶναι καὶ Χάρις. Ὡς βασικῶς ψυχολογικόν, ὄχι λογικόν, στοιχεῖον ἡ Χάρις ὅμως ἔχει καὶ αὕτη Λόγον, ὁδηγεῖ εἰς τὴν τελικὴν Σωτηρίαν. Ὁ λόγος τῆς ἔγκειται εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν — ἔλκεται ἐκ τοῦ σκοποῦ²⁵. Ἡ συνύπαρξις τῆς Χάριτος καὶ τοῦ Λόγου καὶ ἡ ἀναγκαιότης τοῦ Νόμου, ὡς ἐσωτερικοῦ προσδιοριστικοῦ στοιχείου τῆς ἐνιαίας Θείας Βουλῆσεως, ἀφ' ἐνός, καὶ ἡ

21. Πρβλ. τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰωβ.

22. Ἑρμηνευτικὸν ἐξηγητικὸν ρόλον τῆς ἐκπεφρασμένης βουλῆσεως, τοῦ ἀποκαλυφθέντος Νόμου (Κορανίου), διαδραματίζει ὁ Λόγος καὶ εἰς τὸν Μωαμεθανισμόν. Τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὴν θέσιν ὅτι ὁ ἡγεμὼν «ἐρμηνεύει», δὲν «νομοθετεῖ», διότι ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία εὐρίσκεται πάντοτε εἰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἀνθρώπινος νόμος οὐδέποτε νοεῖται πρωτογενής, ὡς ἀποτελῶν «κατ' ἐξουσιοδότησιν», τρόπον τινά, ἐφαρμογὴν τοῦ Θείου Νόμου. Βλ. καὶ G. E. von Grunebaum, *Modern Islam — The Search for Cultural Identity*, (Vintage Books, New York, 1962), σελ. 23-24, 67, 184. Μία τοιαύτη ἀντίληψις μεταφερομένη εἰς τὸν χρόνον τῆς πολιτικῆς πράξεως δύναται νὰ ἔχῃ σημαντικὰ συνεπεῖας. Οὕτω, τὸ ἰσχυρότερον ἰσλαμικὸν κόμμα εἰς τὸ Πακιστάν, τὸ κόμμα Jamaat-i-Islami κατὰ τὰς συζητήσεις, μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν, διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Πακιστανικοῦ Συντάγματος, «ὑποστηριζόμενον ἀπὸ τοὺς οὐλεμάδες... λαμβάνει τὴν θέσιν ὅτι ἡ λειτουργία ἐνός Ἰσλαμικοῦ κοινοβουλίου εἶναι ἐρμηνευτικὴ μᾶλλον ἢ νομοθετικὴ — τὸ ἔργον του, δηλαδή, ἔγκειται εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ Κορανίου καὶ τῆς Sunnah (ἱερὰ παράδοσις) εἰς τὴν Ἰσλαμικὴν Πολιτείαν τοῦ Πακιστάν. Τὰ μέλη τοῦ Κοινοβουλίου δὲν ἀπαιτεῖται νὰ ἔχουν ἰδιαιτέρας ἰκανότητας ἀντιπροσωπεύσεως καὶ συμβιβασμοῦ ὁμαδικῶν συμφερόντων· πρέπει, μᾶλλον, νὰ εἶναι ἐξειδικευμένα εἰς τὸν ἰσλαμικὸν νόμον. Οἱ οὐλεμάδες δὲν ἐνδιαφέρονται μόνον διὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἔλεγχόν του. Διότι οἱ ὀρθόδοξοι λέγουσιν ὅτι ἡ ἰσχὺς πρέπει νὰ εὐρηται εἰς χεῖρας ὄχι τῶν «λαϊκῶν» ἀλλὰ τῶν πεπαιδευμένων εἰς τὸν ἰσλαμικὸν νόμον» G. A. Almond καὶ J. S. Coleman (eds), *The Politics of the Developing Areas*, (Princeton University Press, Princeton 1960), σελ. 199.

23. Πρβλ. «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος» Ἰωαν. Α' : 1.

24. Σημειώνεται ἐνταῦθα παρεμπιπτόντως ἡ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν Δύσιν ταύτισις τῆς «αἰτίας» καὶ τοῦ «λόγου». Ἀκόμη καὶ ἡ παράλογος ἢ ἡ ἄλογος αἰτία (ὡς ἐνέργεια) συνιστᾷ πάντοτε λόγον, λογικὴν ἀναγκαιότητα, διὰ τὸ προκύπτειν ἀποτέλεσμα.

25. Ὅρα ἀνωτέρω σημ. 24.

ἀντίληψις τῆς μεθέξεως τῆς ἀνθρωπίνης εἰς τὴν Θεϊαν Φύσιν ²⁶, ἀφ' ἑτέρου, ἐπιτρέπουν τελικῶς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Νοῦ καὶ τῆς Ψυχῆς ὡς παραλλήλων στοιχείων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τὴν ὑποταγὴν τῆς Ψυχῆς εἰς τὸν Νοῦν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ προκύπτουσα, καὶ θεολογικῶς ἔτι θεμελιουμένη, ἀναγνώρισις τῆς δυνατότητος, ἀλλὰ καὶ τοῦ καθήκοντος τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσῃ — ὄχι μόνον ἀποκαλυπτικῶς, ἀλλὰ καὶ λογικῶς ²⁷ τὰς Θείας Βουλὰς πρὸς τὸν σκοπὸν ἐφαρμογῆς των — καὶ πάλιν ὄχι μόνον διὰ τῆς ὑποταγῆς, ἀλλὰ κυρίως διὰ τῆς παρεμβάσεως εἰς τὴν πραγματικότητα. Διότι μόνον οὕτω ἐκπληροῖ τὴν Φύσιν του καὶ πραγματοποιεῖ τὴν δυνατότητα τῆς λυτρώσεώς του. Ὁ κόσμος, ἡ περιβάλλουσα τὸν ἄνθρωπον πραγματικότης, καθίσταται οὕτω κατὰ τὸν δυτικὸν ἄνθρωπον, «εὐκαιρία» καὶ «πρόκλησις» διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐν γένει, διὰ τὴν ἀνθρωπίνην οὐσίαν, ἄρα διὰ πᾶν τὸν ἄνθρωπον — διότι οἱ πάντες μετέχουν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ²⁸. Ὅταν προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ πραγμάτωσις τῆς ἀληθοῦς φύσεώς του· ὅταν ἡ ἀληθῆς φύσις τοῦ ἀνθρώπου νοεῖται ὡς συγκειμένη ἐκ στοιχείων ἐχόντων τὴν δυνατότητα τῆς ἀπεριορίστου διευρύνσεως τῶν ὁρίων των, ὡς συμβαίνει μὲ τὸν νοῦν καὶ τὴν ψυχὴν· ὅταν τὸ περιβάλλον, φυσικὸν καὶ κοινωνικόν, νοεῖται ὡς «εὐκαιρία» καὶ «πρόκλησις» διὰ τὴν ἐνεργὸν τοῦ ἀνθρώπου δρᾶσιν πρὸς πραγμάτωσιν τοῦ προορισμοῦ του, τότε ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς εὐκαιρίας καὶ ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν πρόκλησιν καθίσταται διὰ τὸν ἄνθρωπον χρέος ἠθικόν, τὸ ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ἀποσεῖσῃ, ἂν θέλῃ νὰ εἶναι Ἄνθρωπος.

Ὁ ἐκ μιᾶς τοιαύτης, τόσον διαφόρου πρὸς τὰς ὑπολοίπους, ἀντίλη-

26. «Κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν».

27. Εἰς τὴν Δύσιν ἡ ἀποκαλυπτικὴ γνῶσις εἶχε περιορισμένην πάντοτε σημασίαν. Ἰσως, διότι, ὅπως καὶ εἰς τὸν Ἰουδαισμόν καὶ τὸν Μωαμεθανισμόν, ἡ ἀρχικὴ ἀποκάλυψις τοῦ Νόμου εἶναι καὶ τελικὴ. Πᾶσαι αἱ μεταγενέστεραι ἀποκαλύψεις εἶναι περιπτώσεις καὶ συγκεκριμέναι, συνιστᾶσαι εἰδικωτέρας ἐκφράσεις τοῦ Νόμου μᾶλλον ἢ διορθώσεις ἢ μεταβολὰς τούτου. Ἡ θρησκευτικὴ φιλοσοφία, ὅθεν, ἔχει βασικῶς ἀπολογητικὸν ἢ ἐξηγητικὸν χαρακτῆρα.

28. Ἡ σύγχρονος δημοκρατικὴ ἀντίληψις τῆς Δύσεως ἐκκινεῖ ἀπὸ τὰς συνεπείας τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς προτεσταντικὰς ἀντιλήψεις τῆς προσωπικῆς εὐθύνης διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς κατὰ προσωπικὸν τρόπον ἀντιλαμβανομένης προσωπικῆς «κλήσεως» τοῦ ἀτόμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἐκαστος δύναται νὰ γνωρίσῃ τὴν «κλήσιν» του, ἕκαστος δέον νὰ τύχῃ τῆς δυνατότητος νὰ ἀνταποκριθῇ πρὸς τὴν «κλήσιν» αὐτήν. Εἰς τὴν σύγχρονον, τὴν μεταμεσαιωνικὴν, Δύσιν, ἡ πολιτικὴ δημοκρατία ἦτο τὸ ἐπιστέγασμα τῆς «θρησκευτικῆς δημοκρατίας». Προέκυψεν ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῆς διὰ πολιτικῶν μέσων ἐξασφαλίσεως τῆς ἀνεξιθρησκείας. Ἡ ἀνεξιθρησκεία δὲν πηγάζει ἀπὸ ἀφηρημένας ἀρχάς, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἀνάγκην νὰ ἀφεθῶν ἐλεύθεραι αἱ δυνατότητες τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως διὰ τὴν, κατὰ προσωποπαγῇ πάντοτε τρόπον νοουμένην, ἐκπλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀρχαία δημοκρατικὴ ἀντίληψις ἐκκινεῖ ἐκ τῆς ἰδέας τῆς ὀργανικῆς συμμετοχῆς εἰς ἰδιαιτέραν ὁμάδα καὶ τῆς ἰσότητος τῶν δικαιωμάτων τῆς προκυπτούσης ἐκ τῆς ἰσότητος τῶν ὑποχρεώσεων ἔναντι τῆς πόλεως, ὄχι, ὡς εἰς τὴν μεταμεσαιωνικὴν Δύσιν, ἔναντι τοῦ Θεοῦ.

ψεως προκύπτει τύπος τοῦ ἰδανικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ Ἀνθρώπου, δὲν εἶναι ἀπλῶς δυναμικός, ὑπὸ μόνον τὴν βουλευτικὴν ἔννοιαν. Εἶναι δυναμικός ὑπὸ εὐρυτέραν ψυχολογικὴν ἔννοιαν. Θέλει καὶ ἐπιμένει καὶ κατακτᾷ. Ἀλλ' ἢ κατάκτησις, πᾶσα κατάκτησις, ἔχει δι' αὐτὸν παροδικὴν μόνον σημασίαν. Εἶναι ἐξ ὑπαρχῆς δεκτὴ ὡς πρόσκαιρος. Ὅχι διότι τὰ πράγματα εἶναι ἐκ φύσεως πεπερασμένα καὶ παροδικά, ἀλλὰ διότι ἡ ἰδικὴ του ἰκανότης καὶ δυνατότης εἶναι ἐκ φύσεως ἀπεριόριστος. Ὁ δυναμισμός του, ἐπομένως, δὲν ἔγκειται εἰς μόνην τὴν ἐπίμονον ἐπιδιώξιν σκοπῶν. Ἐγκείται, ἔτι περαιτέρω, εἰς τὴν ἐκ τῶν προτέρων ἀναγνώρισιν τῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος θέτει, ὡς μὴ τελικῶν καὶ εἰς τὴν ἐντεῦθεν συνεχῇ μετάθεσιν τῶν ὁρίων τοῦ πραγματοποιησίμου εἰς διηνεκῶς ἀπομακρυνόμενα ἐπίπεδα.

«Ὁ Δυτικὸς ἄνθρωπος ἔθεσεν διὰ τὸν ἑαυτὸν του ἐν ἀτέρμονον ἔργον εἰς ὅλας τὰς σφαῖρας τοῦ βίου : Ἡ ἐκ προοιμίου παραδοχὴ τοῦ ὅτι τὰ πάντα ἀπαρχαιοῦνται ἀποτελεῖ μέρος τῶν θριάμβων του. Ἡ πεποίθησις ὅτι τὸ περιβάλλον του δύναται καί, ἐπομένως, πρέπει νὰ καλυτερεύσῃ, ὁδηγεῖ εἰς τὸ νὰ χαίρεται τὸ αἰωνίως παροδικόν. Ἡ ἀτελεύτητος προσπάθεια πρὸς τὴν τελειότητα τοῦ δίδει μίαν αἴσθησιν δυνάμεως ἢ ὁποία συνεχῶς ἀνανεοῦται διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως ὅτι ὁ ἄγων δὲν θὰ τερματισθῇ ποτὲ καὶ ὅτι δὲν θὰ ἀπελευθερωθῇ ποτὲ ἀπὸ τὴν δέσμευσίν του. Λειτουργικῶς, ἀπεδέχθημεν τὴν ψυχολογικὴν καὶ μερικὴν ἀλήθειαν ἀντὶ τῆς ἀπολύτου καὶ τελικῆς ἀληθείας· αἱ ἀτέλειαί της καθίστανται συγγνωσταὶ μόνον διότι, διὰ τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως, τὰ πλέον ἄμεσα διαταρακτικὰ σφάλματα ἀπομακρύνονται ἀμέσως. Ἡ σταθερότης τοῦ πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ μας σύμπαντος ἐξαρτᾶται, τρόπον τινά, ἀπὸ τὴν ταχείαν μεταβολὴν του. Ἡ ἠθικὴ μας ἐδράζεται ἐπὶ τῆς ἀπαιτήσεως ἑκαστος νὰ εἶναι ἰκανὸς νὰ δαμάσῃ πᾶσαν κατάστασιν τὴν ὁποίαν ἀντιμετωπίζει καὶ οὐδέποτε νὰ μὴ φανῇ ὑπολειπόμενος τῆς αὐτοπαραστάσεώς του. Δυνατὸν νὰ καταστραφῶμεν, ἀλλὰ δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ παραιτηθῶμεν (τοῦ ἀγῶνος)»²⁹.

29. G. E. von Grunebaum, *Modern Islam – The Search for Cultural Identity*, (Vintage Books, New York, 1962), σελ. 338-339.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
Ο ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑΙ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Ι

Ὁ ὅρος «ἀνάπτυξις» ἐλήφθη εἰς τὰς συγχρόνους κοινωνικὰς ἐπιστήμας ἐκ τῆς βιολογίας. Ἡ εὐρεῖα χρήσις του εἶναι σχετικῶς πρόσφατος. Παρατηρεῖται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ἡ υἱοθέτησις του ἐγένετο εἰς ἀντικατάστασιν ἑνὸς ἑτέρου, ἐπίσης εὐρέως μέχρι τότε χρησιμοποιουμένου καὶ ἐπίσης ἐκ τῆς βιολογίας εἰλημμένου ὅρου : τῆς «ἐξέλιξεως». Ἀμφότεροι οἱ ὅροι, «ἀνάπτυξις» καὶ «ἐξέλιξις» χρησιμοποιοῦνται πάντοτε ἐν στενωτάτῃ συναρτήσῃ πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς «προόδου».

Αἱ διαπιστώσεις αὗται θέτουν σειρὰν ἐρωτημάτων. Διατί παρατηρεῖται ἡ συνεχὴς αὐτὴ χρήσις βιολογικῶν ὄρων εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν ; Πόθεν πηγάζει ἡ ἀνάγκη αὐτὴ καὶ τί ἐκφράζει ; Διατί συσχετίζεται ἡ εἰς τὸν χρόνον διαδρομὴ τοῦ κοινωνικοῦ βίου μὲ τὴν «πρόοδον» ; Τί πράγματι ἐκφράζει ἡ προτίμησις εἰς τὸν ὅρον «ἀνάπτυξις» ἔναντι τοῦ ὅρου «ἐξέλιξις» — καλυτέραν διάγνωσιν τῆς ἀληθείας ἢ διάφορον στάσιν τοῦ ἐρευνητοῦ ἔναντι τῆς πραγματικότητος ;

Ἐξ ἑτέρου ἡ χρήσις τοῦ ὅρου «ἀνάπτυξις» γίνεται κατὰ κανόνα ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὸν ὅρον «ὑπανάπτυξις», νοουμένου ὡς ἀντίποδος τοῦ πρώτου. Τί ἐπομένως ἐκφράζει αὐτὴ ἡ ἀντιπαραβολή ; Μίαν ἀλήθειαν καθ' ἑαυτὴν ἢ ἓνα τρόπον συνδέσεως τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὴν περιβάλλουσαν αὐτὸ εὐρυτέραν πραγματικότητα ;

Εἶδομεν ἄλλαχού τοῦ παρόντος ὅτι ἡ τρέχουσα χρήσις τῶν ὄρων «ἀνάπτυξις» καὶ «ὑπανάπτυξις» ἐμφανίζει πολλὴν ἀβεβαιότητα καὶ ἀσάφειαν. Ὅπως εἶδομεν ὅτι οἱ ὅροι «ἀνάπτυξις» καὶ «ἐξέλιξις» μαρτυροῦν τὸν ἰδιαιτέρον τρόπον καθ' ὃν ἀντιλαμβάνεται ἑαυτὴν μία συγκεκριμένη πολιτιστικὴ ἰδιαιτερότης, ἡ Δύσις, εἰς τὰ πλαίσια τῶν διαπολιτιστικῶν σχέσεών της μὲ τὸν ὑπόλοιπον κόσμον, ἐνῶ οἱ ὅροι «ἀνάπτυξις» καὶ «ὑπανάπτυξις» ὑποδηλώνουν τὸν τρόπον καθ' ὃν ἴστανται πρὸς ἀλλήλας, αὐτοπροσδιοριζόμεναι ἢ προσδιοριζόμεναι ἔξωθεν, αἱ εἰς μίαν ἐνιαίαν παγκόσμιον τάξιν ἐντασσόμεναι κοινωνικαὶ ὁλότητες. Ἀλλ' ἐκεῖ ἐπρόκειτο περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν οἱ ὅροι χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν καθ' ἡμέραν πρᾶξιν. Καὶ εἶναι γενικῶς παραδεκτὸν ὅτι κατὰ τὴν τρέχουσαν χρήσιν των οἱ ὅροι ἀποκτοῦν περιεχόμενον ρευστόν, ἀποτυποῦντες μίαν εὐρυτέραν ἢ περιω-

ρισμένην ἐμπειρίαν τοῦ εἰς αὐτάς ἀναφερομένου ὑποκειμένου. Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι οἱ αὐτοὶ ὄροι χρησιμοποιοῦνται καὶ ὑπὸ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Καὶ δὴ μὲ ἀντίστοιχον ἀσάφειαν καὶ ἀβεβαιότητα. Ἐνῶ τὸ ἀντίθετον θὰ ἀνεμένετο. Τίθεται, ἐπομένως, τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον οἱ ὄροι «ἀνάπτυξις», «ὕπανάπτυξις» καὶ «ἐξέλιξις» ἀνταποκρίνονται πράγματι πρὸς μίαν ἐπιστημονικῶς βεβαιωμένην ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν, ἢ μήπως πρόκειται περὶ προβολῆς εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐπιστήμης τῶν κοσμοθεωριῶν καὶ τῶν κοσμοαντιλήψεων αἱ ὁποῖαι κρατοῦν εἰς δεδομένην στιγμὴν εἰς τὰ εὐρύτερα κοινωνικὰ πλαίσια ἐντὸς τῶν ὁποίων λειτουργεῖ ἡ ἐπιστήμη.

II

Ἡ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως καὶ κατ' ἀναλογίαν μεταφορὰ βιολογικῶν παρατηρήσεων καὶ θεωριῶν εἰς τὸν χῶρον τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ἀποτελεῖ κατάλοιπον μακρᾶς παραδόσεως ἐκ τῆς ὁποίας αἱ κοινωνικαὶ ἐπιστῆμαι οὐδέποτε πράγματι ἀπηλευθερώθησαν. Τρεῖς εἶναι αἱ βάσεις τῆς παραδόσεως αὐτῆς. Ἡ ζωικὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὀργανικὴ ἀντίληψις τῆς κοινωνίας. Ἡ διαπίστωσις τῆς ὑπάρξεως κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ὀργανώσεως εἰς ἄλλα εἶδη τοῦ ζωικοῦ βασιλείου. Θεμελιοῦται ἡ παράδοσις αὕτη ἐπὶ μιᾷ, ἐκ τῆς παρατηρήσεως προκυπτούσης, διχοτομήσεως τῆς περιβαλλούσης τὸν ἄνθρωπον πραγματικότητος. Κατ' αὐτὴν ἡ πραγματικότης διακρίνεται εἰς τὴν ἄνυχον καὶ εἰς τὴν ἔμβιον ὕλην. Ἡ πρώτη ὑπάρχει. Ἡ δευτέρα δημιουργεῖται καὶ ἀπόλλυται. Ἡ πρώτη δημιουργουμένη παραμένει μέχρι τῆς ἐξῴθεν καταστροφῆς της. Ἡ δευτέρα ἀναπαράγεται, δημιουργεῖται συνεχῶς, γεννᾶται. Ἀλλ' ὑπάρχει προσκαίρως μόνον, καταστρεφόμενη ἐκ τῶν ἑνδον, ἀποθνήσκουσα. Εἰς αὐτὴν τὴν δευτέραν πραγματικότητα ἀνήκει καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ὡς ἐκ τούτου πᾶν ὅ,τι γενικῶς παρατηρεῖται εἰς ἅπαντα τὰ ζῶντα ὄντα, ὡς γενικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς ζωῆς, ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἐμβίων ὄντων ὁ ἄνθρωπος κατέχει ἰδιαιτέραν θέσιν, διότι ἐξ ὅλων εἶναι τὸ τελειότερον. Εὐρίσκεται εἰς τὸ ἔσχατον ἄκρον, τὸ πλέον προκεχωρημένον, μιᾷ σειρᾷ ὄντων ἀρχομένης ἀπὸ τὸ ἀπλούστερον, τὸν μονοκύτταρον ὀργανισμόν καὶ περατουμένης εἰς αὐτόν. Εἰς τὴν σειράν αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος βλέπει ἓνα λόγον ὀδηγοῦντα πρὸς ἓνα τέλος : τὸν ἑαυτόν του. Ἐξ ἐτέρου ὁ ἄνθρωπος ζεῖ εἰς ὁμάδας, εἰς κοινωνίας. Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὸς τὸ μόνον ὃν τὸ ὁποῖον ζεῖ βίον ὁμαδικόν. Ἀποτελεῖ, ἐπομένως, ὁ ὁμαδικὸς βίος μίαν ἰδίαν μορφήν ζωῆς. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ὀδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν ὅτι τὸ γενικῶς εἰς τὴν ὁμαδικὴν ζωὴν τῶν ὄντων ἰσχύον θὰ πρέπη νὰ ἰσχύῃ, τουλάχιστον, ὡς ἀρχικὴ, φυσικὴ, μὴ διὰ τῆς ἀνθρωπίνης παρεμβάσεως διαφοροποιηθεῖσα, κατάστασις καὶ διὰ τὴν κοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς εἶναι ἓν διηρθρωμένον σύνολον ὀργάνων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐκτελεῖ ἐξειδικευμένον ἔργον, ἔχει ἰδίαν λειτουργίαν. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει

καὶ μὲ πάντα ὀργανισμὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον σύνθετον. Ἀλλὰ ἀντίστοιχα φαινόμενα παρατηροῦνται καὶ εἰς τὰς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἐκεῖ τὸ σύνολον, ἡ κοινωνία, ἀπαρτίζεται ἀπὸ μικροτέρας ὁμάδας, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἐκτελεῖ καὶ ὀρισμένον ἔργον, ἔχει λειτουργίαν. Τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ κοινωνία δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓν εἶδος ὀργανισμοῦ, ὅτι τὰ ἐπὶ τῶν ὀργανισμῶν παρατηρούμενα δύνανται, εὐθέως ἢ ἀναλόγως ἐφαρμοζόμενα, νὰ ἰσχύσουν καὶ ἐπὶ τῶν κοινωνιῶν. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἔρευνα τῶν ἐμβίων ὀργανισμῶν καὶ δι' αὐτῶν τοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς, δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ἀπόκτησιν γνώσεων περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας.

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ἡ κριτικὴ τῶν ἀνωτέρω συνοπτικῶς καὶ σχηματικῶς περιγραφεισῶν θέσεων. Τρία εἶναι ὅμως τὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα θὰ ἔδει νὰ τονισθοῦν ἐνταῦθα. Τὸ πρῶτον, ὅτι αἱ θέσεις αὗται πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τοῦ ἀνθρώπου νὰ δώσῃ μίαν γενικωτέραν ἐρμηνείαν τῆς συνόλης περὶ αὐτὸν πραγματικότητος. Ἡ εὐθεΐα ἢ ἀνάλογος ἐφαρμογὴ τῶν ἰδίων ἀρχῶν ἐπὶ τοῦ συνόλου μιᾶς γενικῆς κατηγορίας φαινομένων ἐπιτρέπει τὴν κατὰ τρόπον ἀπλοῦν περιγραφὴν καὶ ἐρμηνείαν μεγάλου τμήματος τοῦ κόσμου. Συντιθέμεναι αἱ ἀρχαὶ αὗται εἰς ἓν σύστημα συγκροτοῦν, ὡς περιγραφὴ καὶ ἐρμηνεία, μίαν ἐκ πρώτης ὄψεως βεβαιωμένην θεωρίαν τοῦ κόσμου, μίαν κοσμοθεωρίαν, διὰ τῆς ὁποίας ἡ περιβάλλουσα τὸν ἄνθρωπον πραγματικότης καθίσταται «τάξις», ἔχει ὀργάνωσιν, ἀκολουθεῖ σταθεροὺς νόμους. Τὸ δευτέρον σημεῖον, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα, εἶναι ὅτι αἱ περιγραφεῖσαι θέσεις ἐν μέρει μόνον ἐκφράζουν ἐπιστημονικὰς ἀληθείας. Κατὰ τὸ μέγιστον ὅμως μέρος τῶν ἐκάστη ἐξ αὐτῶν, ὡς καὶ τὸ ἐξ αὐτῶν πηγάζον συνολικὸν σύστημα θεωρήσεως τῆς πραγματικότητος, εἶναι ἐξω-ἐπιστημονικά. Καὶ τοῦτο διότι μέρος μόνον αὐτῶν προκύπτει ἀπὸ τὴν ἄμεσον, βάσει τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, παρατήρησιν. Μέρος μόνον εἶναι ἐπιστημονικῶς βεβαιωμένον. Καὶ δὴ τὸ μέρος ἐκεῖνο τὸ ἀφορῶν τὴν λειτουργίαν τῆς ζωῆς, ὡς βιολογικοῦ φαινομένου. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἢ, ἀνάλογος ἐφαρμογὴ τῶν βιολογικῶν γνώσεων περὶ τῆς ζωῆς καὶ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἰδίου εἶδους, ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας δὲν προκύπτει ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. Ὑπολαμβάνεται ἀπλῶς ὡς δυνατή. Διὰ τὴν ἐπιστήμην ἢ δυνατότητος αὐτὴ συνιστᾷ ἀπλὴν ἐπιστημονικὴν ὑπόθεσιν πρὸς βεβαίωσιν. Μόνον ἂν ληφθῇ ὡς δεδομένον τὸ ἐνιαῖον τῆς πραγματικότητος, συνιστάσεως ἐνιαῖον σύστημα ὑπακούον εἰς ἐνιαίους βασικοὺς νόμους, εἶναι δυνατὰ αἱ ἐπὶ μέρους βιολογικαὶ παρατηρήσεις νὰ ἀναχθοῦν διὰ τῆς ἀναλογίας, εἰς γνώσεις ἐπιτρεπούσας τὴν ἐκ τοῦ μέρους συναγωγὴν συμπερασμάτων περὶ τοῦ ὅλου. Ἀλλ' ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ δεδομένον, ἐξ ὑπαρχῆς τεθειμένον, a priori βεβαιούμενον, κεῖται ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς ἐπιστήμης. Τὸ τρίτον σημεῖον εἶναι ἡ συνειδητὴ τάσις τῆς ἐπιστήμης νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ αὐτὰς ἀκριβῶς τὰς a priori βεβαιώσεις. Τοῦτο ὑποδηλοῖ ἢ ἐκφράσις ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἐμπειρικὴ — ὅτι αἱ γενικεύσεις τῆς προ-

κύπτουν a posteriori από τὰ φαινόμενα. Ἡ σημειούμενη ἐνταῦθα τάσις ἤγαγε εἰς τὴν διαστολὴν τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, διὰ τοῦ περιορισμοῦ τῆς πρώτης εἰς τὸ εἰδικὸν καὶ διὰ τῆς καταλείψεως εἰς τὴν δευτέραν τῶν καταφάσεων τοῦ γενικοῦ. Διότι κατέστη πλέον κοινὴ συνείδησις ὅτι, ἐπὶ τοῦ παρόντος τουλάχιστον, ἡ ἐπιστήμη δὲν δύναται ἐκ τοῦ εἰδικοῦ νὰ βεβαιώσῃ τὸ καθολικόν, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ βεβαίωσις αὐτὴ δὲν πηγάζει εὐθέως ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν παρατήρησιν. Δὲν δύναται εἰμὴ νὰ ληφθῇ ἐκ τῶν προτέρων, π ρ ὃ πάσης ἐπιστημονικῆς διερευνήσεως, ὡς τί τὸ δεδομένον.

Παρ' ὅλην τὴν γενομένην διαστολὴν τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, ἡ δύναμις τῆς παραδόσεως καὶ ἡ ἔλξις τῶν μεγάλων γενικεύσεων εἶναι τόσον ἰσχυραί, ὥστε ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων ἐκ τῆς βιολογίας κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν κοινωνικῶν φαινομένων νὰ ἐπιχειρῇται συχνάκις, ρητῶς ἢ σιωπηρῶς, εἰς τὰς συγχρόνους κοινωνικὰς ἐπιστήμας¹. Πρόσθετος λόγος διὰ τὸν ὁποῖον αἱ βιολογικαὶ αὗται γενικεύσεις παραμένουν ἐν χρήσει εἰς τὰς συγχρόνους κοινωνικὰς ἐπιστήμας εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀποτελοῦσαι ὀργανικὰ στοιχεῖα μιᾶς εὐρύτατα κρατούσης κοσμοθεωρίας ἐπιτρεπούσης τὴν ἑρμηνείαν τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν φαινομένων καὶ ὁδηγούσης εἰς τὴν ἐλπίδα ἐνὸς ἀναγκαίως ἐλευσομένου καλυτέρου αὔριου, καθίστανται, ὡς θὰ ἴδωμεν², διὰ τὸν σύγχρονον, κοινωνικῶς ἐντεταγμένον καὶ στρατευμένον, ἐπιστήμονα ἐν πολλοῖς ἀναγκαστικά.

III

Ἐφαρμοζόμεναι εἰς τὸν χώρον τῆς μελέτης τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, αἱ βιολογικαὶ γενικεύσεις καθίστανται θεωρίαι δυνάμεναι νὰ καταταγοῦν εἰς δύο κυρίως βασικὰς κατηγορίας : εἰς τὰς κυκλικὰς τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν των καὶ εἰς τὰς θεωρίας τῆς ἀτερμοῦ «ἐξελίξεως» ἢ «ἀναπτύξεως». Αἱ πρῶται θεμελιοῦνται ἐπὶ τοῦ βασικοῦ κύκλου τῆς ζωῆς — τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου. Αἱ δευτεραὶ ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴν πεποίθησιν ὅτι τέλος ἄλλον ἀπὸ τὴν πραγμάτων τῆς ἀληθείας εἰς τὸν χώρον τῆς πραγματικότητος δὲν δύναται νὰ νοηθῇ διὰ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ κατάκτησις τοῦ τέλους αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἐν ταῦτ' καὶ τὴν κατάκτησιν τῆς αἰωνιότητος, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς κατακτήσεως τῆς ἀμεταθέτου πλέον ἰσορροπίας. Κατὰ τὰς θεωρίας αὐτὰς τὸ φαινόμενον τοῦ

1. Βλ. συναφῶς καὶ τὰς προσφάτους ἀποπείρας ἐφαρμογῆς τῶν βιολογικῶν θεωριῶν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀναπτύξεως ἐν Barringer H. R., Blacksten G. I., Mack R. W. (ed.), *Social Change in Developing Areas—A Reinterpretation of Evolutionary Theory*, (Schenkman, Cambridge Mass., 1965), καὶ τὴν σχετικὴν συζήτησιν ἐν M. Duverger, *Introduction à la Politique*, (Gallimard, Collection Idées, Paris, 1964), Μέρος Α', Κεφ. 1.

2. Βλ. κατωτέρω Κεφάλαιον IB'.

θανάτου, τῆς παρακμῆς τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν δὲν τίθεται, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαθέτει τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας καὶ τὴν ἱκανότητα τῆς διορθωτικῆς παρεμβάσεως εἰς τὸν χῶρον τῆς πραγματικότητος, ἄρα τὴν δυνατότητα, ὡς στοιχεῖον τῆς ἰδιαιτέρας τοῦ ὑποστάσεως, ὑπερβάσεως τοῦ κυκλικοῦ φαινομένου ὃχι ἀτομικῶς, ἀλλ' ὡς ἐν κοινωνικῇ ὁργανώσει διαβιοῦν εἶδος. Ὑπ' ἀμφοτέρας τὰς μορφάς των αἱ θεωρίαι αὐταὶ ἔχουν ὡς βασικὸν στοιχεῖον των, τὴν ἐννοίαν τῆς «προόδου», τῆς κατακτῆσεως ὁλονὲν καὶ περισσότερον προκεχωρημένων σημείων εἰς μίαν σταθερὰν πορείαν. Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι διὰ τὰς κυκλικὰς θεωρίας ἀπὸ τῆς κατακτῆσεως ἐνὸς σημείου καὶ πέραν ἢ περαιτέρω πρόοδος εἶναι ἀδύνατος, καὶ ἄρχεται ἡ διαδικασία τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ θανάτου, ἐνῶ διὰ τὰς ἐξελικτικὰς καὶ ἀναπτυξιακὰς θεωρίας ἡ πρόοδος εἶναι συνεχὴς καὶ ἄνευ ἀμέσως προσδιοριστοῦ τέρματος.

Πόθεν προκύπτει αὐτὴ ἡ ἐννοία τῆς προόδου, εἰς τὸ πλαίσιον τῶν βιολογικῶν θεωριῶν; Ἐκ τῶν ἀκολουθῶν συναρτωμένων παρατηρήσεων. Πρῶτον, ὅτι τὰ ἔμβια ὄντα δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς μίαν σειρὰν ἀπὸ τοῦ πλέον ἀπλοῦ, μονοκυτταρικοῦ, μέχρι τοῦ πλέον προηγμένου, τοῦ ἀνθρώπου. Δεύτερον, ὅτι αἱ κοινωνικαὶ διαβιώσεις τῶν ὄντων δύνανται καὶ αὐταὶ νὰ καταταχθῶσιν εἰς μίαν σειρὰν ἀπὸ τῆς ἀπλῆς ὁμαδικῆς διαβιώσεως μέχρι τῆς πλέον συνθέτου καὶ λειτουργικῶς συγκεκροτημένης, τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Τρίτον, ὅτι καὶ αἱ ἀνθρώπιναι κοινωνίαι δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς μίαν σειρὰν ἀπὸ τῶν πλέον ἀπλῶν μέχρι τῶν πλέον συνθέτων, συγχρόνων, μορφῶν συγκροτήσεως καὶ ὁργανώσεως. Ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν διαπιστώσεων παράγεται, χωρὶς ὅμως νὰ βεβαιοῦται ἐπιστημονικῶς, τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἀπλουστάτης εἰς τὴν πλέον σύνθετον μορφήν ἀποτελεῖ νόμον τῆς ὡς «κόσμον» θεωρουμένης πραγματικότητος, ὅτι ὁ νόμος αὐτὸς ὁδηγεῖ εἰς τὴν παραγωγὴν τοῦ εἶδους ἄνθρωπος, τοῦ πλέον ἀνεπτυγμένου κοινωνικοῦ ὄντος καὶ ὅτι, τέλος, ὁ ἴδιος νόμος διέπει τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν κοινωνίαν του καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν κατάκτησιν ὁλονὲν καὶ πλέον ἀρτίων καὶ προκεχωρημένων μορφῶν ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἡ σημασία μιᾶς τοιαύτης θεωρήσεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων εἶναι προφανής. Τὸ παρὸν συλλαμβάνεται κατὰ τρόπον διφυῆ : ὡς κατάκτησις, ἐν σχέσει πρὸς τὸ παρελθόν, ὡς μεταβατικὸν στάδιον, ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέλλον. Ἡ ρευστότης τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ἀνάγεται εἰς φυσικόν, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ ἐλπιδοφόρον, γεγονός. Ὁ κόσμος ἀποκτᾷ νόημα καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ σκοπὸν πρὸς τὸν ὁποῖον τείνει, ὃχι τυχαίως, ἀλλὰ συνεπεῖα μιᾶς ἐγγενοῦς φυσικῆς τάσεως.

Κατὰ τι διαφέρει ἡ ἔννοια τῆς «ἀναπτύξεως» ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς «ἐξελίξεως» καὶ τι ἐκφράζει ἡ σύγχρονος προτίμησις πρὸς τὴν πρώτην ἔναντι τῆς δευτέρας; Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἡ μεταστροφή αὐτὴ συνιστᾷ ἐκδήλωσιν ἀντικειμενικῆς, ἐπιστημονικῆς, κατακτῆσεως ἢ ἐκδήλωσιν ὑποκειμενικῆς μεταβολῆς τοῦ παρατηρητοῦ ὁδηγούσης εἰς τὴν θέασιν τῶν φαινομένων ἀπὸ ἄλλην σκοπιάν;

Ἡ «ἐξέλιξις» ὑποδηλοῖ μίαν σειρὰν ποιοτικῶν μεταβολῶν. Τὴν μετάβασιν ἀπὸ μιᾶς, καθ' ἑαυτὴν πλήρους καὶ ὁλοκληρωμένης, μορφῆς εἰς ἑτέραν διάφορον καὶ πλέον προηγμένην, ἐπίσης καθ' ἑαυτὴν πλήρη καὶ ὁλοκληρωμένην, μορφήν. Ἡ διαδικασία αὕτη ὁδηγεῖ οὕτω εἰς τὴν δημιουργίαν ποικιλιῶν ἐντὸς τῶν καθ' ἑκαστα εἰδῶν, ὡς καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν νέων εἰδῶν. Τὰ δημιουργούμενα νέα εἶδη (ἢ αἱ νέα ποικιλίαι) χαρακτηρίζονται ὡς προηγμένα ἔναντι τῶν προηγουμένων, ἐξ ὧν προέκυψαν, ὅχι καθ' ἑαυτὰ θεωρούμενα, ἀλλ' ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς συνθήκας τοῦ περιβάλλοντος — ἐκ τῆς ἡϋξημένης ἱκανότητός των ἐπιβιώσεως ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ἢ ὑπὸ δημιουργηθέντας νέους ἐξωτερικοὺς ὅρους. Ὑπὸ τὴν κλασσικὴν, τὴν Δαρβίνειον, διατύπωσίν της³, ἡ θεωρία αὕτη διατυπώνει ἀντικειμενικῶς μίαν ἐκ τῶν ὑστέρων διαπιστουμένην πραγματικότητα. Δὲν λέγει ὅτι ὑπὸ μεταβαλλομένης συνθήκας τὰ εἶδη ἐπιδιώκουν τὴν προσαρμογὴν των εἰς αὐτάς. Βεβαίῳ τί τὸ ὅλως διάφορον. Καὶ δὴ, πρῶτον, ὅτι τὰ εἶδη, βάσει μιᾶς ἐσωτερικῆς βιολογικῆς διαδικασίας — τῆς διαδικασίας τῆς μεταλλάξεως (mutation) — δημιουργοῦν νέας ποικιλίας καὶ νέα εἶδη. Δεύτερον, ὅτι ἐκ τῶν δημιουργουμένων νέων ποικιλιῶν καὶ εἰδῶν, ἄλλα δύνανται νὰ ἀναπαραχθῶσιν, μεταβιβάζοντα κληρονομικῶς τὰ ἴδια χαρακτηριστικά των, ἄλλα δὲν δύνανται καὶ ἀπόλλυνται. Ἐξ ἑτέρου, ἅπαντα τὰ νέα εἶδη δὲν ἔχουν τὰς αὐτάς βιολογικὰς δυνατότητας ἐπιβιώσεως. Ὅσα μὲν εἶναι ἀσθενέστερα ἀπόλλυνται, ὅσα διαθέτουν τὰς ἀπαραιτήτους βιολογικὰς ἱκανότητας ἐπιβιώσεως διατηροῦνται. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ προϋφιστάμενα καὶ τὰ νεωστὶ δημιουργούμενα εἶδη εἰς τὴν περίπτωσιν μεταβολῆς τῶν ἐξωτερικῶν ὁρῶν ζωῆς. Ὅσα, παλαιὰ ἢ νέα, εἶδη (ἢ ποικιλίαι) δὲν διαθέτουν τὰ βιολογικὰ ἐφόδια ἐπιτυχοῦς ἀντιμετωπίσεως τῶν νέων συνθηκῶν, ἀπόλλυνται. Κατὰ ταῦτα, ἡ θεωρία τῆς ἐξελίξεως βεβαίῳ δύο κεχωρισμένα φαινόμενα: τὰς βιολογικὰς μεταλλάξεις καὶ τὰς μεταβολὰς τοῦ περιβάλλοντος. Βεβαίῳ περαιτέρω τὴν ἐξ ἀποτελέσματος σχεσιν μεταξὺ τῶν δύο τούτων φαινομένων: τὴν διαπιστουμένην ἱκανότητα ἢ ἀνικανότητα ἐπιβιώσεως μιᾶς βιολογικῆς μορφῆς ὑπὸ συγκεκριμένους ἐξωτερικοὺς ὅρους. Δὲν βεβαίῳ ἡ θεωρία αὕτη οὔτε τὸν μηχανισμόν τῆς μεταλλάξεως, οὔτε τὸν μηχανισμόν τῆς ἀλλαγῆς τοῦ περιβάλλοντος, ὡς

3. Bl. Ch. Darwin, The Origin of Species, (Collier Books, 1962).

έσωτερικάς διαδικασίας. Ὡς ἐπιστημονική, ἐπομένως, θεωρία, ἡ θεωρία τῆς ἐξελέξεως δὲν δύναται εἶμὴ νὰ διαγνώσῃ καὶ περιγράψῃ *a posteriori* τὴν ἐκ τῆς συμπτώσεως δύο τυχαίων καὶ ἀπροβλέπτων γεγονότων (εἶδος - περιβάλλον) δημιουργουμένην σχέσιν καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς διὰ τὸ ἐν τῶν γεγονότων τούτων (τὸ δημιουργηθὲν εἶδος) προκύπτον ἀποτέλεσμα (ἐπιβίωσις ἢ ἀπώλεια). Δὲν δύναται νὰ προβλέψῃ, ἐκ τῶν ἤδη γνωστών, οὔτε τὰ μέλλοντα νὰ προκύψουν εἶδη, οὔτε τὰς μελλούσας νὰ προκύψουν συνθήκας. Δεδομένου δὲ ὅτι τὰ διὰ τῆς διαδικασίας τῆς μεταλλάξεως προκύπτοντα εἶδη καὶ ποικιλίαι εἶναι πάντοτε κατὰ πολὺ περισσότερα τῶν τελικῶς ἐπιβιούντων⁴, ἡ θεωρία τῆς ἐξελέξεως βεβαίῳ μίαν γενικὴν ἀσύμπτωτον συνέχειαν εἰς τὴν ἐξ ἀλλήλων καταγωγὴν τῶν εἰδῶν. Δὲν δύναται ὅμως νὰ βεβαιώσῃ, διότι δὲν προκύπτει ἐκ τῶν παρατηρήσεών της, τὴν παραγωγὴν εἰδους ἀπὸ εἶδος, ὡς εὐθύγραμμον καὶ ἀναγκαίαν ἀλληλουχίαν. Ἡ περὶ τοῦ ἀντιθέτου γενομένη βεβαίωσις, ὅτι τὰ εἶδη ἔχουν ἐγγενῇ ἐν ἑαυτοῖς τὴν τάσιν δημιουργίας νέων, πλέον προηγμένων, εἰδῶν καὶ οὕτω πῶς ἡ ἐξέλιξις ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον φυσικὸν νόμον τελεολογικῆς ὑφῆς, ὁδηγοῦντα εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ πλέον «ἐξελιγμένου» εἰδους, τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τῆς πλέον ἐξελιγμένης ποικιλίας τοῦ εἰδους τούτου, τοῦ συγχρόνου, εἰς ἐκάστην ἐποχὴν, ἀνθρώπου, ἀποτελεῖ *a priori* ἐξω - ἐπιστημονικὴν κοσμοθεωριακὴν ἀντίληψιν, φιλοσοφικῆς ἢ ἄλλης μορφῆς.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν «ἐξέλιξιν», ἡ «ἀνάπτυξις» ὑποδηλοῖ μίαν διάφορον καὶ πλέον περιορισμένην πραγματικότητα. Τὴν ποσοτικὴν καὶ ποιοτικὴν μεταβολὴν ἐντὸς τῶν πλαισίων ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐκάστοτε εἰδους (ἢ ποικιλίας). Ὑποδηλοῖ τὴν μετάβασιν ἀπὸ μιᾶς ἀρχικῆς, ἀπλῆς καὶ ἐλλειποῦς (ἐμβρυακῆς), εἰς μίαν τελικὴν, σύνθετον καὶ ὁλοκληρωμένην (ῥιμῶν), μορφήν. Ἡ μεταβολὴ αὕτη καθίσταται δυνατὴ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς τελικῆς ἐνυπάρχουν ἤδη ἐν δυνάμει εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν. Ἐτι περαιτέρω, ἡ διαδικασία αὕτη εἶναι, βιολογικῶς, ἀναγκαστικὴ — ἀρξάμενη ὁδηγεῖται μέχρις ὁλοκληρώσεώς της. Κατὰ τὴν πορείαν της δυνατόν νὰ ἐπιβραδυνθῇ, νὰ ἀνασταλῇ, ὡς καὶ νὰ διακοπῇ. Τοῦτο ὅμως δὲν ὀφείλεται εἰς ἐσωτερικόν τι γεγονός, ἀλλ' εἰς ἐξωτερικοὺς παράγοντας ἐπιδρῶντας ἐπὶ τοῦ ἀναπτυσσομένου ὀργανισμοῦ καὶ δημιουργοῦντας προσκαίρους ἢ μονίμους μεταβολὰς εἰς τὴν δομὴν ἢ τὰς λειτουργίας του. Ὡς βιολογικὴ παρατήρησις ἢ θεωρία, ἡ ἀνάπτυξις ἀναφέρεται εἰς τὸ συμβαῖνον εἰς ἅπαντα τὰ εἶδη, δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν συνδέουσαν τὰ ἐπὶ μέρους εἶδη μεταξὺ τῶν σχέσιν.

Ἡ μεταφορὰ τῶν βιολογικῶν ἐξελικτικῶν θεωριῶν εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐρεῦνης τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν στηρίζεται ἐπὶ μιᾶς σειρᾶς βασικῶν παραδοχῶν, αἱ ὁποῖαι ὅμως, ὡς μὴ ἐμπειρικῶς βεβαιούμεναι οὐδὲ λογικῶς συναγόμεναι, εἶναι παραδοχαὶ ἐξω - ἐπιστημονικαὶ καὶ *a priori* τεθειμέ-

4. Ch. Darwin, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 468.

ναι. Ἡ πρώτη εἶναι, βεβαίως, ὅτι αἱ κοινωνίαι ἀποτελοῦν αὐτοτελεῖς ὄντο-
τητας παρομοίας πρὸς τὰ βιολογικὰ ὄντα. Ἄνευ τῆς παραδοχῆς αὐτῆς ἡ
εἰς αὐτὰς ἀνάλογος ἐφαρμογὴ τῶν βιολογικῶν θεωριῶν θὰ ἦτο ἀδιανόητος.
Μέ βάσιν τὴν ἀνωτέρω παραδοχὴν δεχόμεθα, καίτοι τοῦτο οὐδαμῶθεν βεβαι-
οῦται ἢ συνάγεται, ὅτι αἱ κοινωνίαι εἶναι δεκτικαὶ κατὰτάξεως εἰς κατηγο-
ρίας, ἀντιστοιχοῦσας κατὰ τινὰ τρόπον πρὸς βιολογικὰ εἶδη καὶ ὅτι, τό-
σον αἱ εὐρύτεραι αὐταὶ κατηγορίαι, ὅσον καὶ αἱ ἐντὸς ἐκάστης παραλλαγαί,
προκύπτουν ἢ μία ἐκ τῆς ἄλλης. Ἡ δευτέρα θεμελιώδης παραδοχὴ εἶναι
ὅτι αἱ διάφοροι μορφαὶ κοινωνικῆς ὀργανώσεως ἀποτελοῦν ἰδιαιτέρας
ποιότητας. Ἄνευ αὐτῆς τῆς παραδοχῆς θὰ ἦτο ἀδιανόητος ἡ κατὰ κατη-
γορίας καὶ παραλλαγὰς κατὰτάξις καὶ ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ἐκ προγενε-
στέρων μορφῶν καταγωγῆς τῶν μεταγενεστέρων. Τρίτη θεμελιώδης παρα-
δοχὴ εἶναι ἡ κατὰφασις, ὅτι ἐκάστη νεώτερα μορφή ἀποτελεῖ ἰσχυρότερον
τύπον (οἶονεῖ εἶδος), ἔναντι ἐκείνου ἐξ οὗ προέκυπεν. Ἡ παρακμὴ τοῦ
προγενεστέρου τύπου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν βιολογικὴν ἀδυναμίαν ἐπι-
βιώσεως. Ἡ παραδοχὴ αὕτη, θεμελιουμένη *a posteriori* θεωρητικῶς διὰ
τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας, ὁδηγεῖ εἰς τὸ φαινόμενον τοῦ πολιτιστικοῦ κλασ-
σικισμοῦ κατὰ τὸν ὅποιον μία παρελθοῦσα μορφή, θεωρουμένη ὡς ἐξαι-
ρετικῶς ὑψηλὴ καὶ ὡς ζῶσα κληρονομία, διότι ἐξ αὐτῆς προέκυπεν ἡ πα-
ροῦσα, ἀποτελεῖ καθοριστικὸν τοῦ παρόντος παράγοντα, ὁδηγοῦντα ὅχι
μόνον εἰς τὴν ἐπανάληψιν ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν ὑπερκέρασίν της⁵.
Τετάρτη, τέλος, παράλληλος πρὸς τὴν ἀνωτέρω, παραδοχὴ εἶναι ἡ πεποι-
θησις ὅτι ἡ δυνατότης ἐπιβιώσεως καὶ ἐπεκτάσεως μιᾶς κοινωνίας ἀποτε-
λεῖ ἐν ταύτῃ καὶ ἀπόδειξιν, διὰ τῆς καταδεικνυομένης ἰσχύος, τοῦ χαρα-
κτῆρος τῆς κοινωνίας αὐτῆς ὡς πλέον, ἔναντι τῶν λοιπῶν, ἐξελιγμένου
εἶδους. Ἡ τρίτη καὶ ἡ τετάρτη παραδοχὴ ἀποτελοῦν ἐκφράσεις τῆς ἀρχῆς
τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ἰσχυροτέρου. Τὸ ὅτι δὲν ἀποτελοῦν ἐπιστημονικὰς
ἐμπειρικὰς βεβαιουμένας καταφάσεις, ἀλλ' ἐξ ὑπαρχῆς ὑπολαμβανομένας
ὡς ἰσχυροῦσας ἀρχὰς τὰς ὁποίας ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία καλεῖται συμπερα-
σματικῶς νὰ βεβαιώσῃ, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οὐδέποτε κοι-
νωνικὴ ἐξελικτικὴ θεωρία κατέστη κρατοῦσα, ἐφ' ὅσον δὲν ἐβεβαίουν τὴν
ὑπεροχὴν τῆς κοινωνίας, εἰς τὰ πλαίσια τῆς ὁποίας διευτώθη, ἔναντι τῶν
ὑπολοίπων, αἵτινες αὐτομάτως κατετάσσοντο εἰς κατηγορίας ὑποδεεστέ-
ρας ἢ ἀσθενεστέρας.

Ἡ χρῆσις τῆς ἀναπτυξιακῆς θεωρίας εἰς τὴν διάγνωσιν τῶν κοινωνι-
κῶν φαινομένων στηρίζεται ἐπὶ διαφόρων ἐξω-ἐπιστημονικῶν παραδο-
χῶν. Ἡ πρώτη καὶ βασικώτερα ὅλων εἶναι ἡ ἀντίληψις ὅτι ὅλαι αἱ ἀνθρώ-

5. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ πολιτιστικοῦ κλασσικισμοῦ (cultural classicism) καὶ τῆς
σημασίας του, μετὰ χαρακτηριστικῶν ἱστορικῶν παραδειγμάτων ἴδε ἐν G. E. v o n
G r u n e b a u m, *Modern-Islam – The Search for Cultural Identity*, (Vintage Books,
New York, 1964), Κεφάλαιον IV.

πιναι κοινωνίαι, ανεξαρτήτως τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς μορφῆς των, ἀποτελοῦν ἐν ἐνιαίῳ εἶδος. Αἱ παρατηρούμεναι μεταξύ των διαφοραὶ δὲν ἐκφράζουν διαφορὰς εἶδους, ἀλλὰ διαφορὰς σταδίου εἰς τὰ πλαίσια ἐνιαίας διαδικασίας. Ἡ δευτέρα παραδοχὴ ἐγκείται εἰς τὴν κατάφασιν ὅτι ὅλαι αἱ κοινωνίαι δὲν δύνανται εἰμὴ νὰ διατρέξουν τελικῶς τὰ αὐτὰ στάδια μέχρις ὅτου φθάσουν εἰς τὸ σημεῖον ὠριμότητος εἰς τὸ ὁποῖον ἔφθασαν ἤδη τινὲς ἐξ αὐτῶν. Ἡ ἀνάπτυξις, ἐπομένως, ἐκδηλοῖ ἐγγενῆ τῶν κοινωνιῶν τὰς ἰν πρὸς πλεόν συνθέτους καὶ ὁλοκληρωμένας μορφὰς ὁργανώσεως καὶ λειτουργίας. Ἡ μὴ εἰσέτι κατάκτησις τῶν μορφῶν αὐτῶν δὲν ὀφείλεται κατὰ ταῦτα εἰς ἔλλειψιν ἰκανότητος, ἀλλ' εἰς ἔλλειψιν δυνατότητος, συνεπεία ἐξωτερικῶν ὄρων μὴ ἐπιτρεψάντων τὴν ἀπρόσκοπτον ἐκτύλιξιν τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας. Ἀρκεῖ ἡ ἄρσις τῶν ἐξωτερικῶν, ὡς πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν ἐκάστης κοινωνίας φύσιν, ἐμποδίων διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ περαιτέρω ἐκδήλωσις τῆς ἐνυπαρχούσης τάσεως πρὸς ἀνάπτυξιν.

Τὸ γεγονός ὅτι αἱ ἀνωτέρω παραδοχαί, τόσον προκειμένου περὶ τῶν ἐξελικτικῶν ὅσον καὶ προκειμένου περὶ τῶν ἀναπτυξιακῶν θεωριῶν, ἀποτελοῦν ἐξω-ἐπιστημονικὰς καταφάσεις περὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος σημαίνει δύο τινά. Πρῶτον, ὅτι ἀποτελοῦν ἰδιαιτέρας ἐκφράσεις μιᾶς εὐρυτέρας κοσμοθεωριακῆς ἀντιλήψεως, σκοπούσης τὴν περιγραφὴν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ περιβάλλοντος τὸν ἄνθρωπον ἀμέσου καὶ εὐρυτέρου ἱστορικοῦ καὶ διεθνοῦς χώρου. Δεύτερον, ὅτι ἡ προτίμησις τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης κατηγορίας θεωριῶν δὲν ἐκφράζει ἐπιστημονικὴν κατάκτησιν. Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν ἐξελικτικῶν καὶ ἡ ἐφαρμογὴ ἀναπτυξιακῶν θεωριῶν δὲν εἶναι ἐπακόλουθον λεπτομερεστέρας διερευνήσεως καὶ πληρεστέρας ἐμπειρικῆς βεβαιώσεως τοῦ ἐπιστημονικωτέρου χαρακτήρος τῆς μὲν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δέ. Εἶναι ἐπακόλουθον τῆς ἀποδοχῆς νέου συστήματος παραδοχῶν. Εἰδικώτερον τῆς ἀποδοχῆς μιᾶς νέας κοσμοθεωρίας ὡς πλεόν ὀρθῆς — ὡς ἐρμηνευούσης κατὰ πλεόν παραδεκτὸν τρόπον τὴν σύγχρονον παγκόσμιον πραγματικότητα. Οἱ λόγοι οἱ ὅποιοι ὤθησαν εἰς τὴν μεταβολὴν αὐτὴν, ἐξητάσθησαν ἤδη ἀλλαχοῦ τῆς παρούσης μελέτης⁶. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δεόν νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα εἶναι ὅτι ἡ μεταβολὴ αὕτη δὲν ὑπῆρξε πλήρης. Δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι εὕρισκόμεθα πρὸ μιᾶς πλήρους μεταβολῆς τῆς ὑποκειμενικῆς στάσεως τοῦ παρατηρητοῦ ἐναντι τοῦ παρατηρουμένου ἀντικειμένου. Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἡ μεταβολὴ αὕτη εἶναι σχετικὴ. Εἰς τὴν σύγχρονον ἀναπτυξιακὴν θεωρίαν τὰ κατάλοιπα τῶν ἐξελικτικῶν θεωριῶν εἶναι πολλὰ καὶ ἰσχυρά. Ἐτι περαιτέρω, διάφορος εἶναι κατὰ παρατηρητὴν ὁ τρόπος τῆς ἐν ἐνὶ συνθέσεως τῶν ἐξελικτικῶν καὶ τῶν ἀναπτυξιακῶν θεωριῶν. Δι' ὅσους προέρχονται ἀπὸ τὰς λεγομένας ἀνεπτυγμένας κοινωνίας αἱ ἀναπτυξιακαὶ θεωρίαι τὰς ὁποίας διατυπώνουν ἔχουν ἐντονώτερα τὰ στοιχεῖα τῆς προελεύσεώς των ἐκ τῶν παλαιότερων ἐξελικτικῶν θεω-

6. Βλ. ἀνωτέρω Κεφάλαιον Δ'.

ριών. Δι' ὧσους, ἀντιθέτως, προέρχονται ἀπὸ τὰς λεγομένας μὴ ἀνεπτυγμένας κοινωνίας αἱ ὑπ' αὐτῶν διατυπούμεναι ἢ ὑπολαμβανόμεναι ἐξελικτικαὶ παραδοχαὶ εἶναι ὀλιγώτεραι καὶ ἀσθενέστεραι. Καὶ τοῦτο, διότι διαφοροὺς εἰς ἐκάστην περίπτωσιν ἀνάγκας ἐκφράζουν καὶ σκοποὺν νὰ θεραπεύσουν αἱ θεωρίαι αὗται.

V

Καίτοι ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι ἡ κρατοῦσα περὶ ἀναπτύξεως τρέχουσα ἀντίληψις ἀναφέρεται, διεθνῶς, εἰς μίαν ἐκτυλισσομένην ἐκουσίαν διαδικασίαν, ἡ ἀντίληψις αὕτη δὲν ἀφορᾷ εἰμὴ τὸν ἄμεσον σκοπὸν τῆς πολιτικῆς καὶ διοικητικῆς δράσεως συνιστῶσα, οὕτω, τὸν θεμελιώδη δικαιολογητικὸν λόγον τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας. Ἀπώτερος σκοπὸς τῆς πολιτικῆς καὶ διοικητικῆς δράσεως εἶναι ἡ πραγμάτωσις εἰς τὸν χρόνον τῆς παρούσης, ἢ ἀμέσως μελλούσης νὰ προκύψῃ, πραγματικότητος μιᾶς ἰδανικῆς μορφῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως καὶ λειτουργίας ἱκανῆς νὰ θεραπεύῃ ὅλον ἐν ἀύξανόμενας καὶ ἀξιολογικῶς προσδιορισμένας κοινωνικὰς ἀνάγκας. Διὰ τῆς πραγματώσεως μιᾶς τοιαύτης μορφῆς ἐλπίζεται ὅτι ὁ ἀνθρώπινος βίος θὰ καταστῇ ὄχι ἀπλῶς ἀνετώτερος, ἀλλὰ καὶ πλουσιώτερος εἰς περιεχόμενον. Ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ τελικῶς ἐπιδιωκτέου, τὸ ὄραμα τῆς ἀναπτύξεως, εἶναι ἐπομένως ἐν λογικῶς πρότερον τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας. Ὁ λογικὴ αὕτη σχέσις δὲν μεταβάλλεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ὄραμα τοῦτο διαμορφώνεται μετὰ τὴν συνειδητοποίησιν τῆς ἀνάγκης ἀναλήψεως πρωτοβουλίας διὰ τὴν ἐναρξιν τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας, ὡς ἐπακόλουθον, δηλαδή, τῆς συνειδητοποιήσεως τῆς ἀνάγκης ταύτης. Ἡ κατὰ τοιοῦτου πρωθύστερον τρόπον διαμόρφωσις τοῦ ἀναπτυξιακοῦ ὁράματος ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν. Ἀποτελεῖ ἰσχυρὰν ἐνδειξιν ἅφ' ἑνὸς μὲν τοῦ γεγονότος ὅτι, ὡς ἡδὴ εἶδομεν, ἡ ἐπιδιώξις τῆς ἀναπτύξεως εἶναι δι' ὀρισμένας, τὰς μὴ ἀνεπτυγμένας, κοινωνίας ἐξωγενὲς σκοπός, ἅφ' ἑτέρου δέ, ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τοῦ σκοποῦ τούτου δὲν δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀποτελεσματικὴν ἐνέργειαν, εἰμὴ μόνον διὰ τῆς ἐντάξεώς του εἰς συγκεκριμένα δι' ἐκάστην περίπτωσιν πλαίσια ἀναφορᾶς, προκύπτοντα ἐκ τῶν ἐν ἐκάστη κοινωνίᾳ συνειδοποιουμένων, ἢ νῦν τὸ πρῶτον συνειδητοποιουμένων, ἰδιαιτέρων θεραπευτέων θεμελιωδῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν.

Ἐξ ἑτέρου, οὐδεμία ἀντίληψις περὶ τοῦ ἐπιδιωκτέου εἶναι δυνατὴ ἄνευ ἀναφορᾶς εἰς τὴν παροῦσαν ὑφισταμένην κατάστασιν. Ἄν ἡ παροῦσα κατάστασις ἀξιολογῆται ὡς ἱκανοποιητικὴ καὶ ὡς ἐκφράζουσα τὸν ὀρθὸν καὶ δέον, τότε τὸ ἐπιδιωκτέον εἶναι ἡ διατήρησις τῆς καὶ εἰς τὸ μέλλον. Ἄν, ἀντιθέτως, ἡ παροῦσα κατάστασις ἀξιολογεῖται ὡς μὴ ἱκανοποιητικὴ καὶ ὡς ἀπέχουσα ἢ ἀποκλίνουσα τοῦ ὀρθοῦ καὶ δέοντος, τὸ ἐπιδιωκτέον εἶναι ἡ διορθωτικὴ παρέμβασις εἰς τὴν παροῦσαν πραγματικότητα ἐν τῇ ἐπιδιώξει μιᾶς μελλοντικῆς καταστάσεως πλησιεστέρας πρὸς τὴν θεωρου-

μένην ὡς ὀρθὴν καὶ δέουσαν καί, ὡς ἐκ τούτου, περισσότερο ἱκανοποιητικῆς. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀξιολόγησις τοῦ εἶναι, ἐν σχέσει πρὸς τὸ θεωρούμενον ὡς Δέον, ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῶν στοιχείων ἐκείνων τοῦ εἶναι, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὡς μὴ ἀφιστάμενα τοῦ Δέοντος, καὶ εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῶν στοιχείων ἐκείνων τοῦ εἶναι, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὅτι ἀφίστανται τοῦ Δέοντος. Τὸ ἀποδεκτὸν εἶναι ἐκφράζει, οὕτω πῶς, μίαν ἀξίαν, ἐνῶ τὸ ἀπορριπτόμενον εἶναι ἐκφράζει μίαν ἀπαξίαν καί, ἐκ τοῦ λόγου τούτου, τὴν ἀνάγκην μεταβολῆς του. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἐνταῦθα ἐρευνομένου θέματος τοῦτο σημαίνει ὅτι πᾶν ὅ,τι προσεγγίζει πρὸς τὴν ἱκανοποιητικὴν θεραπείαν τῶν συγχρόνων θεμελιωδῶν ἀναγκῶν καὶ ἐπιτρέπει τὴν περαιτέρω θεραπείαν προκυπτουσῶν νέων ἀναγκῶν λογίζεται ὡς «ἀνάπτυξις» καὶ ἀξιολογεῖται θετικῶς. Ἀντιθέτως, πᾶν ὅ,τι δὲν ἐπιτρέπει τὴν θεραπείαν τοιούτων ἀναγκῶν, εἴτε διότι δὲν ἔχει τὴν δυνατότητα πρὸς τοῦτο, εἴτε διότι ἐνεργῶς ἐμποδίζει αὐτήν, θεωρεῖται ὡς «ὕπανάπτυξις» καὶ ἀξιολογεῖται ἀρνητικῶς.

Τὸ ὀρθὸν καὶ δέον, βάσει τοῦ ὁποίου ἀξιολογεῖται τὸ ἐκάστοτε παρόν, ἔχει πάντοτε δύο κεχωρισμένα σημεῖα ἀναφορᾶς. Τὸ ἐν σημεῖον εἶναι τὸ ἀξιολογούμενον καθ' ἑαυτό, ἄνευ ἀναφορᾶς πρὸς ἕτερόν τι παραλλήλως πρὸς αὐτὸ ὑπάρχον. Ἐξετάζεται ἐν προκειμένῳ τί αὐτὸ τοῦτο, ὡς τοιοῦτον, θά ἔδει νὰ εἶναι. Τὸ ὀρθὸν καὶ δέον ἐπέχει, ἐπομένως, διὰ τὸ ἀξιολογούμενον θέσιν ἀπολύτου ἀξίας πρὸς ἑαυτό. Τὸ δεῦτερον σημεῖον ἀναφορᾶς τοῦ δέοντος εἶναι τὸ περιβάλλον τοῦ ἀξιολογουμένου. Ἐξετάζεται ἐνταῦθα τὸ ἀξιολογούμενον ἐν σχέσει πρὸς τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς μὲ αὐτὸ συννηρημένης πραγματικότητος. Τὸ δέον εἶναι διὰ τὸ ἀξιολογούμενον σχετικόν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἤδη περὶ αὐτὸ ὕφισταμένου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι, κατὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς παρούσης κοινωνικῆς τῆς πραγματικότητος, ἐκάστη κοινωνία θεωρεῖ μέρος τῆς πραγματικότητος αὐτῆς ὡς ἀνεπτυγμένον ἢ ὑπανάπτукτον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ἑαυτήν καὶ μέρος τῆς πραγματικότητος αὐτῆς ὡς ἀνεπτυγμένον ἢ ὑπανάπτукτον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ἄλλας κοινωνίας, πρὸς τὰς ὁποίας συγκρίνεται. Ἀλλά, καὶ τοῦτο ἔχει ἐπίσης σημασίαν, ἀξιολογοῦσα τὴν περιβάλλουσαν αὐτὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα ἐκάστη κοινωνία ἐφαρμόζει εἰς αὐτὴν τὸ κατ' αὐτὴν ἰσχύον ἀπόλυτον καὶ σχετικὸν ὀρθὸν καὶ δέον. Τοῦτο σημαίνει δύο τινά. Πρῶτον, ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ κοινωνικὴ πραγματικότης δύναται διαφόρως πῶς νὰ ἀξιολογῇται ὡς «ἀνάπτυξις» ἢ ὡς «ὕπανάπτυξις», ἀναλόγως τῆς θέσεως τοῦ ἀξιολογοῦντος παρατηρητοῦ ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς κρινομένης πραγματικότητος. Δεύτερον, ὅτι αἱ ἔννοιαι τῆς «ἀναπτύξεως» καὶ τῆς «ὕπαναπτύξεως» δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς δύο ἀντικειμενικῶς διαφερούσας ἀντιφατικὰς πραγματικότητας, ἀλλὰ πρὸς μίαν ὑποκειμενικῶς δημιουργουμένην ἀντίφασιν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τί ἀποδέχεται ὡς ἀξίαν καὶ τί ἀπορρίπτει ὡς ἀπαξίαν ὁ συγκεκριμένος παρατηρητής.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσα ἀνάλυσις ὁδηγεῖ εἰς περαιτέρω διαπιστώ-

σεις και συμπεράσματα. Ἐν πρώτοις, ἡ «ὕπανάπτυξις» ἀφορᾷ πάντοτε μίαν συγκεκριμένην πραγματικότητα. Τὸ ἂν ἡ πραγματικότης αὕτη εἶναι πράγματι «ὕπανάπτυξις» ἢ ὄχι, εἶναι, ἀπὸ τῆς ἐνταῦθα ἐξεταζομένης ἀπόψεως, τελικῶς ἀδιάφορον. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει σημασίαν εἶναι ὅτι ἡ πραγματικότης αὕτη εἶναι πάντοτε συγκεκριμένη καὶ παρούσα. Ὁ χαρακτηρισμός της ὡς «ὕπαναπτύκτου» ἀποτελεῖ ἐκφρασιν ἀρνητικῆς ἀξιολογήσεώς της. Δεύτερον, ἡ «ἀνάπτυξις» δυνατὸν νὰ ἀφορᾷ εἴτε εἰς συγκεκριμένην παρούσαν πραγματικότητα, ὁπότε ὁ χαρακτηρισμός της ὡς «ἀνεπτυγμένης» ἐκφράζει μίαν θετικὴν ἀξιολόγησιν, εἴτε εἰς μίαν μὴ πράγματι ὑφισταμένην, ἀλλ' ἐπιδιωκτέαν πραγματικότητα. Τρίτον, δεδομένου ὅτι δὲν εἶναι νοητὴ ἡ «ἀνάπτυξις» ἄνευ τῆς ταυτοχρόνου ὑπάρξεως τῆς «ὕπαναπτύξεως» καὶ δεδομένου ὅτι ἡ τελευταία ἀντιστοιχεῖ πάντοτε πρὸς μίαν συγκεκριμένην καὶ παρούσαν ἀρνητικῶς ἀξιολογουμένην πραγματικότητα, ἡ «ὕπανάπτυξις» δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν «ἀνάπτυξιν». Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πράγματι συμβαίνει εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον. Ἡ «ἀνάπτυξις», εἴτε πρόκειται περὶ παρούσης, εἴτε περὶ ἀπωτέρας θετικῶς ἀξιολογουμένης πραγματικότητος, προκύπτει ἐκ τῆς «ὕπαναπτύξεως», ἐκ τῆς ἀπορριπτομένης, ὡς μὴ ἱκανοποιούσης, παρούσης πραγματικότητος. Τέταρτον, ἐνῶ ἡ «ὕπανάπτυξις» δύναται νὰ περιγραφῇ μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος, ὡς ἐκφράζουσα μίαν κατὰ γενικὴν συμφωνίαν ἀπορριπτομένην πραγματικότητα, ἡ «ἀνάπτυξις» μόνον ἐν μέρει καὶ μετὰ πολλῆς σχετικότητος δύναται νὰ περιγραφῇ. Τοῦτο δὲ διὰ πλείονας λόγους. Διότι, ὅτι κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν δὲν ἐμπίπτει εἰς τὸν χῶρον τῆς «ὕπαναπτύξεως», δὲν ἔπεται ὅτι κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν ἐμπίπτει εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἐπιδιωκτέου, καθ' ὅσον διαφόρως ἕκαστος παρατηρητῆς ἀξιολογεῖ ἐκ τῆς σκοπιᾶς τοῦ τὸ παρὸν καὶ τὴν ἀπόστασιν ἢ ὁποία χωρίζει τὸ εἶναι ἀπὸ τὸ Δέον. Κατὰ δεύτερον λόγον, διότι ἡ παρούσα ὡς «ἀνάπτυξις» χαρακτηριζομένη μορφή οὐδέποτε δύναται νὰ ληφθῇ ὡς τελική. Μία τοιαύτη ἀντίληψις θὰ ὀδηγήσῃ μοιραίως εἰς κοινωνικὸν μαρasmus. Ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν, μετὰ πᾶσαν νέαν κατάκτησιν, αἱ κοινωνίαι μεταθέτουν τὰ ὅρια τοῦ ἐπιδιωκτέου. Διότι πᾶσα νέα κατάκτησις συνιστᾷ ἐν ταῦτῳ καὶ πρὸς τὰ πρόσω μετάθεσιν τῶν ὁρίων τοῦ ἐπιδιωξίμου. Τοῦτο ἀποτελεῖ βασικὸν στοιχεῖον τῆς ὕψους τῶν δυναμικῶν κοινωνιῶν. Καὶ πᾶσα κοινωνία, εἴτε ἐπιδιώκει τὴν ἀνάπτυξιν εἴτε αὐτοχαρακτηρίζεται ὡς ἀνεπτυγμένη, εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ δυναμικὴ — ὀδηγεῖται πρὸς τὴν ἐπίτευξιν ὁλοκλήρου καὶ πλέον μεμακρυσμένων στόχων. Οὕτω, ἐνῶ εἶναι δυνατὴ ἡ διατύπωσις τοῦ τί λαμβάνεται ὡς ἀρχικὴ μορφή, ὡς σημεῖον ἐκκινήσεως τῆς «ἀναπτύξεως» δὲν εἶναι δυνατὸς ὁ προσδιορισμὸς τῆς τελικῆς μορφῆς ἢ ὁποία θὰ προκύψῃ ἀπὸ τὴν ἀναπτυξιακὴν διαδικασίαν. Ἡ ἀναπτυξιακὴ διαδικασία δὲν δύναται παρὰ νὰ λαμβάνηται πάντοτε ὡς ἀτέρμονος.

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τῆς πραγματικότητος οὐδέποτε δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπιστημονικὴ. Διότι δὲν ἐκφράζει μίαν κατάστασιν καθ' ἑαυτὴν θεωμένην, ἀλλὰ μίαν πραγματικότητα κατὰ διάφορον ἐκάστοτε τρόπον.

πον συγκροτουμένην, — ἀναλόγως τοῦ πῶς ἀξιολογοῦνται τὰ ἐπὶ μέρους συστατικά της μέρη ὑφ' ἑνὸς ἐκάστου παρατηρητοῦ. Πρόκειται, ἐπομένως περὶ μιᾶς ὑπαρξιακῶς προσδιορισμένης πραγματικότητος. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον τελικῶς δύναται ἐπιστημονικῶς νὰ βεβαιωθῇ εἶναι ἡ ὑφισταμένη μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ πραγματικότητος σχέσις καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν τὸ ὑποκείμενον ἀντιλαμβάνεται καὶ δημιουργεῖ (ὡς σύμπλεγμα θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν ἀξιολογήσεων) τὴν πραγματικότητα αὐτήν. Δὲν δύναται ὅμως ἐπιστημονικῶς νὰ βεβαιωθῇ ἡ πραγματικότης καθ' ἑαυτὴν μέσῳ τῆς ὑπαρξιακῆς σχέσεως ἢ ὁποῖα συνδέει τὸ ὑποκείμενον μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὸ ζήτημα βεβαίως εἶναι κατὰ πόσον ὁ ἐπιστήμων εὑρηται ἔναντι τῆς πραγματικότητος εἰς τοιαύτην ὑπαρξιακὴν σχέσιν καί, ἔτι περαιτέρω, κατὰ πόσον δύναται ὁ ἐπιστήμων νὰ θεαθῇ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα κατὰ μὴ ὑπαρξιακὸν τρόπον. Τὸ θέμα τοῦτο ἐκφεύγον τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ἀναλύσεως διερευνᾶται διεξοδικώτερον εἰς ἐπόμενον κεφάλαιον⁷.

7. Βλ. κατωτέρω Κεφάλαιον IB'.

ΙΑ'

Ο ΕΝΙΑΙΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΟΣ ΥΠΟ ΤΗΝ ΣΤΑΤΙΚΗΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΔΥΝΑΜΙΚΗΝ ΤΗΣ ΑΠΟΨΙΝ

I

Εἰς τὸ Κεφάλαιον Β' εἶδομεν ποῖον εἶναι κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἀντίληψιν τὸ περιεχόμενον τῆς ἀναπτύξεως. Ἀπομένει νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα διατὶ ὅ,τι γίνεται κοινῶς ἀντιληπτὸν ἐκφεύγει τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσδιορισμοῦ. Εἶναι ἡ φύσις τοῦ φαινομένου τοιαύτη ὥστε νὰ καθιστᾷ ἀνέφικτον τὸν ἐπιστημονικὸν ὀρισμὸν τοῦ ἢ εἶναι ἡ μέθοδος ἐκείνη ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπει τὸν ἐπακριβῆ προσδιορισμὸν τοῦ ;

Εἶδομεν ἤδη ὅτι ἡ ἀνάπτυξις, ὡς ἔννοια, ἐπισημαίνει μίαν διφυᾶ πραγματικότητα. Μίαν διαδικασίαν καὶ μίαν κατάστασιν νοουμένην στατικῶς, ὡς φάσιν, καὶ δυναμικῶς, ὡς ἐκτύλιξιν τῆς διαδικασίας. Εἶδομεν ἐπίσης ὅτι ὡς ἔννοια, ὑπ' ἀμφοτέρων τὰς μορφὰς τῆς, ὑποδηλοῖ μίαν πραγματικότητα, ὡς αὕτη ἀξιολογικῶς συλλαμβάνεται καί, ἐπομένως, διαμορφοῦται ὑπὸ τοῦ παρατηρητοῦ. Ἡ διαπίστωσις αὕτη μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνάπτυξις εἶναι ἔννοια ἔξω - ἐπιστημονική. Γεγονὸς τὸ ὁποῖον μᾶς ἄγει εἰς τὸ περαιτέρω συμπέρασμα ὅτι ἡ διάγνωσις τοῦ ἀναπτυξιακοῦ φαινομένου εἶναι τελικῶς ἐπιστημονικῶς ἀνέφικτος.

Ἡ παρὰ ταῦτα διεθνῶς συνεχιζομένη προσπάθεια ἐπιστημονικῆς ἀντιμετώπισεως τῆς ἀναπτύξεως ὑπογραμμίζει τὴν ἀνάγκην τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὴν ἀντικειμενικὸν περιεχόμενον, νὰ καταστήσῃ τὴν ἀναπτυξιακὴν διαδικασίαν ἐφαρμογὴν ἐμπειρικῶς βεβαιωμένης γνώσεως ἰσχυροῦσης κατὰ πάντα χρόνον καὶ τόπον. Διὰ νὰ ὑπερπηδηθοῦν αἱ ἐπισημανθεῖσαι δυσχέρειαι, καθίσταται ἀναγκαῖον νὰ διερευνηθοῦν αἱ ἐκ τοῦ μέχρι σήμερον ἀκολουθουμένου τρόπου διαγνώσεως καὶ καθορισμοῦ τῆς πραγματικότητος προκύπτουσαι δυσκολίαι, προκειμένου νὰ διακριθῇ κατὰ πόσον εἶναι κατ' ἀρχὴν δυνατόν, ἀλλὰ καὶ κατὰ πόσον ὑφίστανται τρόποι, νὰ ὑπερκερασθοῦν αἱ δυσχέρειαι αὐταί. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἀρκεῖ νὰ ἐκκινήσωμεν εἰς τὴν ἔρευνάν μας ἐκ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὑφίσταται πράγματι ἡ δυνατότης ἀντικειμενικῆς ἐξετάσεως τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ἀρκεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ σχέσις ὑποκειμένου καὶ πραγματικότητος ὡς τυπικὴ σχέσις νοοῦντος - νοουμένου καὶ ὅχι ὡς σχέσις ὑπαρξιακῆ, προβολῆς τοῦ νοοῦντος εἰς τὸν χῶρον τοῦ νοουμένου

Ὑπὸ τὴν παραδοχὴν αὐτὴν τὸ πρόβλημα καθίσταται ἀποκλειστικῶς πρόβλημα μεθόδου, ὡς πρόβλημα ἐπαρκείας τῆς ἀκολουθουμένης μεθόδου νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ καταστήσῃ ρητὴν, νὰ ὀρίσῃ, μίαν πολυδιάστατον πραγματικότητα, ὡς ἡ ἀνάπτυξις. Μὲ αὐτὴν τὴν παραδοχὴν καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα διερευνᾶται ἐνταῦθα τὸ θέμα τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἀναπτύξεως. Ἀνάγκη ὅμως νὰ ἐξετασθῇ προηγουμένως ἐν συντομίᾳ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἀντιλαμβάνεται καὶ ἐξετάζει τὴν πραγματικότητα ὁ ἐπιστημονικὸς στοχασμός, διὰ νὰ καταστήσῃ δυνατὴ ὕστερον ἡ διαπίστωσις τῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν περιορισμῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀναπτύξεως.

II

Σκοπὸς τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος εἶναι ἡ κατάκτησις ἐμπειρικῶς θεμελιουμένης διαπροσωπικῆς μεταβιβαστῆς γνώσεως διὰ τῆς ἀνευρέσεως τῆς ἐπέκεινα τῶν φαινομένων ὑπαρχούσης ἀληθείας.

«Ἐνα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ξάφνιασαν καὶ μαζὶ βασάνισαν τὴν ἑλληνικὴ σκέψιν στὰ πρῶτα γενναῖα βήματά της ἦταν αὐτὸ ποὺ ὑπέβαλεν ἡ ρευστότητα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Πῶς εἶναι δυνατό, εἶπαν, ὄχι πιά νὰ γνωρίσουν αὐτὸν τὸν κόσμον ὅπου τὰ «πάντα ρεῖ», ἀλλὰ πῶς εἶναι δυνατό νὰ εἶναι πραγματικὸς, νὰ ἔχῃ ὑπόστασιν, νὰ μὴν εἶναι μιὰ πλάνη, μιὰ ἀπάτη τῶν αἰσθήσεων, τὸ πολὺ πολὺ, μιὰ «δόξα»; Τὸ γόνιμο τοῦτο ἐρώτημα τοὺς ἔκαμε νὰ βαθύνουν τὴν ἔννοια τοῦ «νοεῖν» καὶ τοῦ «εἶναι», ὥσπου ἔφτασαν νὰ τὰ ταυτίσουν»¹.

Ἡ ταύτισις αὐτὴ καθίσταται δυνατὴ ἐπὶ τῇ βάσει ὀρισμένων ἀξιωματικῶν παραδοχῶν αἱ ὁποῖαι ἔχουν πλέον καταστή τόσον εὐρέως παραδεκταί, ὥστε συχνάκις λησμονεῖται ἡ ὑπαρξίς των. Τὰς σημειοῦμεν ἐνταῦθα, διότι ἡ σημασία των εἶναι εὐρυτέρα. Ἡ πρώτη παραδοχὴ εἶναι «ὅτι ὁ κόσμος ἔχει κάποιο νόημα, μπορεῖ ἐπομένως νὰ εἶναι κατανοητός»². Ἡ δευτέρα παραδοχὴ εἶναι ὅτι «πίσω ἀπὸ τὴν αἴσθησιν εἶναι ἡ νόησις καὶ πίσω ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ εἶναι τὰ νοητὰ»³. Τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὴν θεμελιώδη θέσιν ὅτι «ὁ αἰσθητὸς κόσμος γνωρίζεται μετατρεπόμενος σὲ νοητό»⁴. Τρίτη παραδοχὴ: ὅτι τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς νοητῆς πραγματικότητος συνέχονται μεταξὺ των εἰς ἓν σύστημα, ἓνα «κόσμον», διὰ μιᾶς σειρᾶς λογικῶν καὶ ἀναγκαίων σχέσεων - νόμων. Ὡς ἐκ τούτου,

«Τὸ συγκεκριμένο ὁ νοῦς τὸ βλέπει σὰν φαινόμενο, σὰν ἔκφραση ἐνὸς νόμου. Τὸν νόμον τοῦτον εἶναι ποὺ θέλει νὰ συλλάβῃ, τὸν νόμον

1. Β. Τατάκη, Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη, (Φέξης, Ἀθήναι, 1961), σελ. 64.

2. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἄνωτ.

3. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἄνωτ.

4. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἄνωτ.

ὅπου τὸ διέπει, τὴν σταθερὴν σχέσιν ὅπου τὸ κυβερνᾷ καὶ τὸ προκαλεῖται πρὸς τὸ συγκεκριμένο ὄν, πρὸς τὸ ἄτομο νὰ συλλάβῃ τὸ εἶδος, τὸ γένος, τὸν τύπο. Τοῦτο εἶναι τὸ κύριο ἔργο τῆς ἐπιστήμης, νὰ διώξῃ τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ ὑποκειμενικὸ καὶ ἀπὸ τὸν νοοῦντα καὶ ἀπὸ τὰ νοούμενα. Ὁ νοῦν νὰ δῇ ὡς καθαρὸς νοῦς, ὅχι ὡς πνεῦμα τοῦ δεῖνα ἀνθρώπου. Στὰ νοούμενα νὰ δῇ, πέρα ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη ὑπόστασιν καὶ μορφήν τους, τὸν τύπο, νὰ τὰ μετατρέψῃ σὲ ἐννοιες»⁵.

Καὶ τότε,

«βαθαίνοντας ἢ νόησιν τὸν κόσμον τοῦ γίνεσθαι, τῆς «δόξης», τῶν φαινομένων, καὶ πιάνοντας ὡς βαθύτερη οὐσία τους, τὸν αἰώνιον λόγον ὅπου κυβερνᾷ, τί ἄλλο κάνει παρά, ἀφήνοντας πρὸς τὴν αἰσθητὸν κόσμον, τὸν ρευστό, νὰ βάζῃ στὴ θέσιν τοῦ ἑνα κόσμου νοητό, ὅπου δὲν ὑπάρχει «γίνεσθαι», ἀλλὰ μόνο «εἶναι» τί ἄλλο κάνει παρά νὰ βλέπῃ, αἰώνια, αὐτὴν, τὸν κόσμον sub specie aeternitatis;»⁶

Τοῦτο ἀποκαλύπτει δύο ὑποκειμένους ἀρχικὰς παραδοχάς. Ἡ πρώτη : ὅτι ὑπάρχει μία θεμελιώδης διάστασις μετὰ τῆς φαινομένης πραγματικότητος καὶ τῆς ἀληθείας. Ἡ φαινομένη πραγματικότης εἶναι παροδική καὶ, ὡς ἐκ τούτου, ρευστή. Ἡ ἀλήθεια εὑρεταὶ πέραν τῆς φαινομένης πραγματικότητος καὶ εἶναι πάντοτε μία καὶ ἀμετάβλητος. Ἰσχύει ἀνεξαρτήτως τόπου καὶ χρόνου. Τὰ φαινόμενα ἐκδηλούμενα ἐν συγκεκριμένῳ πάντοτε τόπῳ καὶ χρόνῳ ἀποτελοῦν ἐλλειπεῖς ἐκφράσεις τῆς ἀληθείας καὶ, ὡς ἐκ τούτου, ἀπόκλινσιν ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν. Ἡ δευτέρα ὑποκειμένη παραδοχή : ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἔχει δύο στοιχεῖα, ἐν πρόσκαιρον, μεταβλητόν, ἱκανὸν νὰ συλλάβῃ μόνον τὰ φαινόμενα — τὰς αἰσθήσεις — καὶ ἐν ἑτερον, διάφορον, δυνάμενον νὰ ἀχθῇ πέραν τῶν αἰσθήσεων, νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ διαγνώσῃ ὅ,τι ὑπάρχει ἐπέκεινα τῶν φαινομένων. Αἱ δύο αὗται παραδοχαὶ συνιστοῦν λογικὰ προαπαιτούμενα τῆς ἐπιστήμης. «Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὡς τόσο, ὅτι αὐτὰ ποὺ λέμε γιὰ τὸν νοοῦντα καὶ γιὰ τὰ νοούμενα εἶναι μία ὑπόθεσις, ὅπου τὴν δεχόμεσθε γιὰτὶ μόνο ἔτσι μποροῦμε νὰ ἐπιτρέψωμεν στὸν ἑαυτὸν μας τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν· μιὰ ὑπόθεσις ποὺ δὲν ἐπιδέχεται ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξιν, ἀλλὰ μόνο φιλοσοφικὴν διερεῦνησιν»⁷. Τοῦτο δὲν ἐπιβεβαιώνει ὅμως τὴν σημασίαν τῶν ἀνωτέρω παραδοχῶν.

Ἐκ τῶν δύο ἀρχικῶν αὐτῶν παραδοχῶν πηγάζει κατ' ἀρχὴν ἡ ἤδη σημειωθεῖσα θεμελιώδης θέσις ὅτι «ὁ αἰσθητὸς κόσμος γινώσκεται μετατρεπόμενος εἰς νοητόν». Ἐξ αὐτῶν προκύπτει ἐπίσης ἑτέρα θεμελιώδης θέσις, ὅτι μόνον ἡ διὰ τῆς νοήσεως κατακτωμένη γνῶσις εἶναι ἀσφαλής.

5. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 55.

6. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 64.

7. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 55. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

Καὶ τοῦτο, διότι δύναται ἐλευθέρως νὰ ἀναπαραχθῇ, δεδομένου ὅτι ἡ ἀλήθεια παραμένει πάντοτε σταθερὰ καὶ ἀναλλοίωτος καὶ ἡ νοητικὴ ἐνέργεια δύναται πάντοτε νὰ τὴν γνωρίσῃ. Ἀλλὰ πᾶσα διὰ τῆς νοήσεως κατακτωμένη γνώσις δὲν εἶναι καὶ γνώσις ἐπιστημονική. Ὑπάρχει γνώσις κατακτωμένη διὰ τῆς ἀποδεσμεύσεως τοῦ νοῦ ἀπὸ τὰ φαινόμενα πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀπ' εὐθείας θέασις διὰ τῆς μεθέξεως τοῦ νοῦ εἰς τὴν ἀλήθειαν. Πρόκειται περὶ τῆς ἐνορατικῆς γνώσεως κατακτωμένης διὰ τῆς μυστικῆς ὁδοῦ. Ἡ γνώσις ἐν προκειμένῳ εἶναι βίωμα προσωπικὸν καὶ ἀμεταβίβαστον⁸. Δύναται ἐλευθέρως νὰ ἀναπαραχθῇ ἡ γνώσις αὐτῇ, ἀλλὰ μόνον δι' ἐνὸς νέου, προσωπικοῦ καὶ πάλιν, βιώματος. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώσις εἶναι διάφορος τῆς ἐνορατικῆς. Δὲν ἀποκτᾶται διὰ τῆς ἀποδεσμεύσεως ἀπὸ τὰ φαινόμενα, ἀλλὰ διὰ τῆς διεισδύσεως εἰς τὰ φαινόμενα. Δὲν εἶναι γνώσις ἀνεξάρτητος τῶν φαινομένων, ἀλλὰ γνώσις διὰ τῶν φαινομένων.

«Ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου θὰ συγκροτηθῇ ἀπὸ γνωρίσματα ποὺ θὰ πηγάζουν ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο· οὔτε θὰ τὸ ξεπερνοῦν, οὔτε αὐτὴ θὰ τὰ ξεπερνᾷ. Καὶ τὰ ἐρωτήματα ποὺ θὰ προβάλλωνται τότε στὸ νοῦ, πηγὴ τους, ἀφετηρία καὶ τέρμα θὰ ἔχουν μόνον τὸ ἀντικείμενο. Μ' ἄλλα λόγια, ὁ νοῦς θὰ συλλαμβάνῃ τὴ γλῶσσα τοῦ ἀντικειμένου, καὶ ἡ γλῶσσα αὐτὴ θὰ εἶναι μία σειρὰ λόγων. Λόγο θὰ ψάχνῃ ἡ νόησις νὰ βρῇ γιὰ τὸ κάθε βῆμα τῆς ἀπάνω στὸ ἀντικείμενο· λόγο ποὺ θὰ τὴν ἀναγκάζῃ νὰ κάνῃ τὸ βῆμα αὐτό, γιατί ὁ λόγος αὐτὸς θὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια. Δὲ φτάνει ὅμως τοῦτο μόνον· ὁ λόγος ποὺ θὰ τὴν ἀναγκάζῃ, πρέπει νὰ ἀπορρῇ καὶ νὰ ἐκπηγάξῃ, πρέπει νὰ προβάλλῃ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο καὶ μόνον ἀπὸ αὐτό»⁹.

Οὕτω πως ἀρρήκτως συνδεδεμένη μετὰ τὸν κόσμον τῶν φαινομένων, ἡ ἐπιστήμη δὲν ὀδηγεῖ εἰς προσωποπαγὲς βίωμα — τὴν γνώσιν ὡς «ἐνόρασιν», ὡς μέθεξιν τοῦ νοῦ εἰς μίαν ἀνεξάρτητον τῶν φαινομένων πραγματικότητα — ἀλλὰ πειρᾶται τὴν προσπέλασιν τῆς ἀληθείας δι' ἄλλης ὁδοῦ, ἐπιτρεπούσης τὸ μεταβιβάσιμον τῆς γνώσεως.

«Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώσις εἶναι γνώσις λογικὴ, μετὰ τὸ νόημα ὅτι μόνον ὅ,τι γίνεται ἔννοια γίνεται γνώσις. Εἶναι, θὰ λέγαμε ὀρθότερα, ἡ ἐπιστημονικὴ γνώσις ἐννοιολογική. Ὁ δρόμος ἀπὸ ἔννοια σὲ ἔννοια. Αὐτὸ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ. Στὰ πράγματα, εἶπαμε, ἡ ἐπιστήμη ὑποκαθιστᾷ ἔννοιες. Μετὰ τὴν κρίσιν καὶ τὸ συλλογισμόν περνᾷ ἀπὸ ἔννοια σὲ ἔννοια μετὰ τελικὸ σκοπὸν νὰ δέσῃ τὸν κόσμον μ'

8. Βλ. σχετικῶς καὶ F. S. C. Northrop, *The Logic of the Sciences and the Humanities*, (Meridian Books, New York, 1959).

9. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 54. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

ένα σύστημα σταθερών σχέσεων, νόμων, αιτίων και αιτιατών· να τὸν ἐξηγήσῃ λογικά. . .

Σχηματοποιεῖ λοιπὸν ἡ ἐπιστήμη τὴν πραγματικότητα. Στὴ θέση τοῦ ὄντος, τοῦ γεμάτου ἀπὸ τὴν ὑπαρξή του, βάζει τὸ σχῆμα τοῦ ὄντος. Ἔτσι ἡ λογικοποίηση τοῦ ὄντος γίνεται μὲ μιὰ μεγάλη θυσία. Κρατοῦμε τὸ διάγραμμα καὶ ἀδιαφοροῦμε γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα. Τρόπος τοῦ λέγειν πὼς ἀδιαφοροῦμε· ἀγνοοῦμε πρέπει νὰ ποῦμε, παραιτούμεθα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα· ἀκόμα καλύτερα, ἀναγνωρίζομε ὅτι μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔλθωμε σὲ νοητικὴ ἐπικοινωνία μαζί τους, γιὰτὶ ἀπλούστατα αὐτὰ τὰ ἄλλα δὲν μποροῦμε νὰ τὰ μεταβάλλωμε σὲ ἔννοιες, δὲν ἔχουν νόημα· γιὰ μᾶς ὅμως. Εἶναι λοιπὸν ἡ λογικοποίηση τοῦ ὄντος μιὰ τεχνικοποίησή του. Μὲ μιὰ λέξη, ἀπὸ τὸ ὄν ἡ ἐπιστήμη παίρνει ὅ,τι εἶναι «ρητόν»· τοῦτο ὁ νοῦς μορφοποιεῖ μὲ τὴν κρίση, τὸν συλλογισμό, τὶς νοητικὲς γενικὰ μορφές, ὡς νὰ τὸ δώσῃ ὡς ἔννοια. Ὅ,τι εἶναι «ρητόν». Καὶ εἶναι ρ η τ ὄ ν ὅ,τι ἐμπίπτει στὴν τεχνικὴ τοῦ νοῦ. Ὁ χῶρος τοῦ ἄρρητου — καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἀποδείξῃ ὅτι δὲν ὑπάρχει — μένει ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη»¹⁰.

Ἀκριβῶς διότι περιορίζεται εἰς τὸν χῶρον τοῦ «ρητοῦ», ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις εἶναι γνῶσις εὐθέως μεταβιβαστή. Ἡ ἐνόρασις εἶναι βίωμα, εἶναι, ἐπομένως, ἀτομικὴ ἐμπειρία καὶ ἐκ τοῦ λόγου τούτου παραμένει προσωποπαγής. Ἡ διὰ τῆς ἀτομικῆς ἐμπειρίας κτωμένη γνῶσις οὐδέποτε μεταβιβάζεται εὐθέως, ἀλλὰ πάντοτε κατ' ἀναλογίαν — διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς ἄλλην, ἀ ν τ ῖ σ τ ο ι χ ο ν, ἀτομικὴν ἐμπειρίαν. Ἔτι περαιτέρω, ἡ ἀτομικὴ ἐμπειρία ὁδηγεῖ εἰς γνῶσιν ἄμεσον καὶ τελικὴν, καὶ κατὰ τοῦτο ἀπόλυτον. Τοῦτο σημαίνει ὅτι μεταβίβασις τοιαύτης γνώσεως τελικῶς δὲν συνιστᾷ εἰμὴ ἀναφορὰν εἰς ἄλλην ἀντίστοιχον ἀπόλυτον γνῶσιν, ὅποτε ἡ μεταβίβασις αὐτὴ εἶναι δυνατὴ μόνον, καθ' ὃ μέτρον, ἡ λήπτῃς τῆς μεταβιβαζομένης γνώσεως ἔχει ἤδη τοιαύτη ἰδίαν γνῶσιν.

Διαφόρως παρουσιάζεται τὸ θέμα προκειμένου περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις εἶναι κατ' ἀρχὴν ἔμμεσος. Προκύπτει ἐκ τῆς ἀναγωγῆς ἀπὸ τὰ φαινόμενα εἰς τὰς ἐννοίας καὶ τῆς ἐπαναγωγῆς ἀπὸ τὰς ἐννοίας εἰς τὰ φαινόμενα. Ἡ σειρὰ αὐτὴ τῶν ἀναγωγῶν γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει συγκεκριμένης μορφῆς ἐνεργείας ἢ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ λόγου ὁ ὁποῖος συνέχει τὰ φαινόμενα. Ἡ μορφή αὐτὴ ἐνεργείας εἶναι γνωστὴ ὡς Ἐπιστημονικὴ Μέθοδος. Ἀφορᾷ δὲ ἡ Μέθοδος αὕτη τὸν τρόπον ἀπομονώσεως τοῦ συγκεκριμένου πρὸς ἔρευναν γεγονότος ἀπὸ τὴν υπόλοιπον περιβάλλουσα αὐτὸ πραγματικότητα, τὴν διακρίβωσιν τῶν σχέσεων ἐν τῷ φαινομένῳ καὶ πρὸς τὴν περιβάλλουσαν πραγματικότητα, τὴν διάγνωσιν τοῦ εἶδους τῶν διακριβουμένων σχέσεων, τὸν συμπερασμὸν περὶ τοῦ τύπου τοῦ φαινομένου καὶ τὴν ἐπαλήθευσιν τοῦ συμπερασμοῦ διὰ τῆς

10. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 79 - 80.

ἐπαγωγῆς εἰς τὰ φαινόμενα (ἀποδείξεις). Ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις ἀποτελεῖ, ἐπομένως, μίαν σύνθεσιν τριῶν στοιχείων — τοῦ φαινομένου, τῆς μεθόδου, τοῦ συμπεράσματος — ἀπὸ τὰ ὁποῖα συντίθεται ἡ «ἐννοία» τοῦ ἀντικειμένου, δυναμένη ἐλευθέρως νὰ μεταβιβασθῇ ἀπὸ προσώπου εἰς πρόσωπον. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον μεταβιβάζεται δὲν εἶναι τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ καὶ τὰ τρία προαναφερθέντα στοιχεῖα συγχρόνως. Μεταβίβασις τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως σημαίνει τὴν δυνατότητα ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἰδίου συμπεράσματος ἀπὸ τὰ αὐτὰ φαινόμενα μὲ τὴν αὐτὴν μέθοδον κατὰ πάντα χρόνον καὶ εἰς πάντα τόπον. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τελικῶς ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις εἶναι σχετικὴ, ὅχι μόνον διότι εἶναι ἐμμέσος (καὶ ὄχι ἄμεσος, ὡς ἡ ἐμπειρία), ἀλλὰ καὶ διότι δὲν εἶναι τελικὴ — δὲν περαιοῦται εἰς ὅ,τι καθίσταται γνωστὸν, διότι τὸ γνωστὸν δὲν εἶναι τὸ ἄμέσως αἰσθητὸν καθ' ἑαυτόν, ἀλλὰ τὸ ἐκ τοῦ ἄμέσως αἰσθητοῦ ἐμμέσως προκύπτον. Ἡ σχετικότης τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως καθίσταται ἐμφανὴς ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ δέκτης τῆς γνώσεως ἐπιστήμων δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δεχθῇ ὡς ἀδιαμφισβήτητον τὸ μεταδιδόμενον συμπερασματικὸν ἀποτέλεσμα¹¹. Εἶναι δυνατόν τὸ μεταδιδόμενον συμπέρασμα νὰ μὴ γίνεταί δεκτὸν ἂφ' ἑνὸς μὲν διότι κρίνεται ὅτι δὲν προκύπτει κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὰς προσαγομένης ἀποδείξεις, ἂφ' ἑτέρου διότι ἀμφισβητεῖται ἡ ἀκολουθηθεῖσα μέθοδος εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἀπομόνωσιν τῶν φαινομένων καὶ ἀναγωγὴν τῶν εἰς «γεγονότα», εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἀναγωγὴν ἀπὸ τὰ φαινόμενα εἰς τὴν ἐννοίαν ἢ ἀπὸ τὰς ἐννοίας εἰς τὰ φαινόμενα. Πᾶσα ἀλλαγὴ εἰς τὴν μέθοδον ἢ τὸν λογικὸν συλλογισμόν ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς νέαν «γνώσιν» τῆς ἄμέσως αἰσθητῆς πραγματικότητος.

Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐκκινεῖ ἀπὸ, ἀλλὰ καὶ ἐπαναστρέφει εἰς τὰ φαινόμενα, ἀπὸ τὴν ἄρρηκτον αὐτὴν σχέσιν τῆς νοουμένης μὲ τὴν φαινομένην πραγματικότητα προκύπτει ὅτι,

«ὁ ἐπιστημονικὸς λόγος ἂν καὶ ἀποδεικτικὸς δὲν ἐρμηνεύει τὰ ὄντα· τὰ περιγράφει μόνον. Εἶναι λογικὸς καὶ γι' αὐτὸ στέκεται στὸ περίγραμμα· δὲν εἶναι ἐσωτερικὸς· λόγος πρὸς τὸ πρᾶγμα, ὅχι λόγος «ἐν τῷ πράγματι».

... Μὲ τὴν ἔρευνά της ἡ ἐπιστήμη ἐπιδιώκει νὰ ἀπαντήσῃ στὸ πῶς καὶ στὸ γιατί. Νὰ πῇ τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί γίνεται κάτι... Ὡστε τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί τῆς ἐπιστήμης ἀναφέρονται στὸ ἅμεσα προηγούμενα, ὅχι στὸ διὰ μᾶς ἀπώτερο ἢ ἀπώτατο, στὸ κάτι ἀρχικὰ πρότερον· εἶναι μιὰ διαπίστωση. Ὡς στηρίζεται λοιπὸν στὰ πράγματα ἡ ἐπιστήμη, ὡς βγαίνει ἀπὸ τὰ πράγματα, ὡς εἶναι ὀρθή, δὲν ἐρμηνεύει τὸ ὄν, διαπιστώσεις κάνει, περιγράφει»¹².

11. Βλ. συναφῶς ἐν Α. Brecht, *Political Theory – The Foundations of Twentieth Century Political Thought*, (Princeton University Press, Princeton, 1959), σελ. 113-116.

12. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 83-84. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

Ὁ κατὰ βάσιν περιγραφικός χαρακτήρ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως ἐξηγεῖ διατὶ τόσον κρίσιμον θέσιν κατέχει εἰς τὴν ἐπιστήμην ὁ ὁρισμὸς τῶν καθ' ἑκάστον φαινομένων. Ὁ ὁρισμὸς ἀποτελεῖ τὴν ἀποτύπωσιν τῆς νοουμένης πραγματικότητος. Διὰ τοῦτο καὶ συχνάκις ἐκλαμβάνεται ὡς ταυτιζόμενος μὲ τὴν «οὐσίαν» τοῦ φαινομένου. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον. Δὲν περιγράφεται διὰ τοῦ ὁρισμοῦ τὸ τί εἶναι, ἀλλὰ τὸ πῶς νοεῖται ὅ,τι εἶναι.

Δύο εἶναι τὰ στοιχεῖα τοῦ ὁρισμοῦ. Τὸ πρῶτον εἶναι ὁ περιορισμὸς τοῦ ὑπὸ παρατήρησιν φαινομένου. Τὸ δεύτερον εἶναι ἡ κατ' ὁρισμένον τρόπον «θεώρησις» τοῦ οὕτω πῶς περιορισθέντος, ὥστε ἐκ τῆς θεωρήσεως αὐτῆς νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ περαιτέρω διερεύνησις τοῦ «πῶς καὶ γιατί». Περιορισμὸς σημαίνει ἀπομόνωσιν τοῦ φαινομένου ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπον πραγματικότητα εἰς τὴν ὁποίαν εὔρηται ἐντεταγμένον. Ἀλλὰ τὰ φαινόμενα δὲν εἶναι ποτὲ μεμονωμένα, ἀσύνδετα πρὸς τὴν λοιπὴν πραγματικότητα. Περιορισμὸς πρὸς θεώρησιν τοῦ οὕτω ἀπομονωθέντος φαινομένου καθ' ἑαυτὸ ἀποτελεῖ μίαν, μεθοδολογικῶς ἐπιβεβλημένην, ἀλλ' ἐν τῇ οὐσίᾳ τῆς αὐθαίρετον παρεμβολῇ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν χῶρον τῆς περιβαλλούσης αὐτὸν πραγματικότητος. Καὶ ὡς τοιαύτη, ἀποτελεῖ μίαν πρᾶξιν δημιουργίας.

«Ἐνῶ (...) ἡ ἐπιστήμη θέλει νὰ εἶναι ἡ καθαρὴ φωνὴ τοῦ ἀντικειμένου, τὴν ἴδια ὥρα εἶναι καὶ δημιουργὸς τοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ ὥρισμένη ἄποψη. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα. Ἡ πραγματικότητα εἶναι ὁ κόσμος τῶν συγκεκριμένων. Ἡ ἐπιστημονικὴ πραγματικότητα εἶναι κόσμος ἰδεατός. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πνευματικὴ δημιουργία. Ὁ νοῦς ἐξηγῶντας τὸν κόσμον τὸν ὁργανώνει. Ὁ κόσμος ἔχει νόημα γιὰ τὸν ἄνθρωπον, ἐπεὶδὴ ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται.

Πόσο ἡ ἐπιστήμη εἶναι μιὰ ὑψηλὴ πνευματικὴ δημιουργία φαίνεται ἀπὸ τὴ σπουδαία ἱκανότητα ποὺ ἔχει ὁ νοῦς νὰ ἀπομονώσῃ τὸ θέμα του καὶ νὰ τὸ θεωρῇ ἀπόλυτα. Τὸ σημεῖο τοῦτο εἶναι βασικόν· ἀποκαλύπτει τὴν ἐπιστημονικὴ ἐνέργεια σὲ ὅλη τὴν καθαρότητά της. Τὴν ἀπομόνωση, ποὺ σκοπὸς της ἔχει νὰ περιορίσῃ τὸν πνευματικὸ ὀφθαλμὸν σὲ ἓνα καὶ μόνον θέμα καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἐπιστημονικὴ πραγματικότητα, δὲν θὰ τὴν νοήσωμε μονάχα ὀρίζοντια, στὸ πλάτος, ἀλλὰ καὶ κάθετα, στὸ βάθος... Ὅταν ἐπιτύχωμε τὴν ἀπομόνωση σὲ ἓνα τομέα, ἔχομε διαγράψῃ καθαρὰ τὰ ὅριά του, ἔχομε συλλάβῃ τὸ ἴδιο ποῖόν του, τὸ βάθος του, ἔχομε ἐπιτελέσει τὸ οὐσιωδέστερον μέρος τοῦ ἔργου»¹³.

13. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 58 καὶ 59. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

Ἄλλὰ τὸ «ἴδιον ποιόν» δὲν εἶναι ἡ οὐσία τοῦ φαινομένου ὅπως πράγματι ὑπάρχει, ἀλλὰ ἡ οὐσία του ὅπως ἐδημιουργήθη ὑπὸ τῆς νοήσεως διὰ τὰς ἰδίας αὐτῆς ἀνάγκας. Τὴν οὐσία τοῦ φαινομένου ἡ ἐπιστήμη τὴν προϋποθέτει,¹⁴ δὲν τὴν συλλαμβάνει. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον κάμνει ἡ ἐπιστήμη εἶναι εἰς τὴν θέσιν τῆς προϋποτιθεμένης οὐσίας νὰ θέσῃ μίαν ἀντίστοιχον ἰδικήν της πραγματικότητα, διότι

«τὴν ἴδια ὥρα (...) ποὺ ὁ νοῦς γνωρίζει, ταυτόχρονα καὶ δημιουργεῖ τὸ ἐπιστημονικὸ ἀντικείμενο· τοῦτο, ἔτσι ὅπως τὸ δημιουργεῖ ὁ νοῦς, δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα»¹⁵.

III

Ἡ μακρὰ αὕτη παρέκβασις ἦτο ἀναγκαία, διότι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συνειδητοποιήσωμεν τὰς δυνατότητας καὶ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου—στοιχεῖα ἀπαραίτητα προκειμένου νὰ ἀποπειραθῶμεν μίαν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα τὸ ὅποιον μᾶς ἀπασχολεῖ ἐνταῦθα : διατί δὲν δύναται ὁ ἐπιστήμων νὰ ὀρίσῃ τὴν «ἀνάπτυξιν» κατὰ τρόπον ἐπιστημονικῶς ἀδιαμφισβήτητον ;

Τὸ πρῶτον πρόβλημα τὸ ὅποιον ἀντιμετωπίζει εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ ὀρισμοῦ τῆς «ἀναπτύξεως» ὁ ἐπιστήμων εἶναι πρόβλημα γνωσιολογικὸν καὶ μεθοδολογικὸν ἀνακύπτον ἐκ τοῦ, ὡς εἶδομεν, διττοῦ χαρακτήρος τῆς ἀναπτύξεως ὡς καταστάσεως καὶ ὡς διαδικασίας. Ἔχομεν, δηλαδή, ἐνώπιόν μας ἓν φαινόμενον παρατηρούμενον ἐν στάσει καὶ ἐν ροῇ. Ἐτι περαιτέρω, ἡ ροὴ αὕτη δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας ἐξωτερικῶν ὄρων ἀλλὰ, ὡς ἐγγενὲς τάσις, στοιχεῖον ἀναπόσπαστον τῆς καταστάσεως. Ὡς ἐδείχθη ἀνωτέρω, ἡ στασιμότης εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν. Διὰ νὰ ὀρίσῃ τὴν «ἀνάπτυξιν» ὁ ἐπιστήμων ὀφείλει νὰ προβῇ εἰς δύο διακεκριμένας ἐνεργείας. Ἡ πρώτη συνίσταται εἰς τὴν ἀπομόνωσιν μιᾶς σειρᾶς φαινομένων ἐν στάσει καὶ τὴν καθ' ἑαυτὸ ἐξέτασιν ἐκάστου πρὸς διάγνωσιν μιᾶς σειρᾶς χαρακτηριστικῶν μορφῶν : τῆς «ἀνεπτυγμένης», τῆς «ἐν ἀναπτύξει», τῆς «ὑπὸ ἀνάπτυξιν» καὶ τῆς «ὑπαναπτύκτου» κοινωνίας. Σκοπὸς τῆς ἐνεργείας αὐτῆς εἶναι ἡ διακρίβωσις τῶν ἰδιαιτέρων ἐκάστης μορφῆς χαρακτηριστικῶν καὶ τῶν κοινῶν ὅλων σημείων, πρὸς τελικὴν διαπίστωσιν τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἡ μία μορφή προκύπτει ἀπὸ τὴν ἑτέραν. Ἡ δευτέρα ἐνέργεια συνίσταται εἰς τὴν ἀπομόνωσιν τοῦ φαινομένου τῆς ροῆς καθ' ἑαυτό. Ἐπιζητεῖται ἐν προκειμένῳ ἡ διάγνωσις τοῦ τύπου τῆς παρατηρουμένης κινήσεως, ὡς ἀναγκαίας (αἰτιώδους) ἀλληλουχίας μορφῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς κινήσεως ἐν τῷ συνόλῳ τῆς νοουμένης, ὡς γενικῆς κατευ-

14. Βλ. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἀνωτ. Κεφάλαιον IV.

15. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 59. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

θύνσεως, φορᾶς διαμορφουμένης ἀναλόγως πρὸς τὰς ἐκάστοτε συσχετιζόμενας δυνάμεις. Διότι μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ γνωρίζωμεν πρὸς ποίαν κατεύθυνσιν ὁδηγεῖ ἡ ἀναπτυξιακὴ διαδικασία καὶ ἀπὸ ποίας φάσεις διέρχεται ἐκάστοτε ἡ ἀναπτυξιακῶς ἐξελισσόμενη κοινωνία.

Καὶ ἡ μὲν περιγραφή τῶν ἀναπτυξιακῶν φαινομένων ἐν στάσει δὲν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ παρουσιάζῃ δυσχερείας. Αἱ δυσχέρειαι ἄρχονται ἀπὸ τῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποίαν παρεμβαίνει τὸ πρόβλημα τῆς ροῆς : τῆς, κατὰ τὴν κρατοῦσαν σήμερον ὁρολογίαν, κοινωνικῆς μεταβολῆς. Ἡ κοινωνικὴ μεταβολὴ δύναται νὰ ἀφορᾷ εἴτε ὁλόκληρον τὸ κοινωνικὸν σύστημα εἴτε τὰ ἐπὶ μέρους ὑποσυστήματα, τὰ ὁποῖα τὸ ἀπαρτίζουν. Ἡ ἀνάπτυξις ἀφορᾷ ὁλόκληρον τὸ σύστημα. Ἐχει ὁμως καταστῆ σαφὲς ὅτι ὑπάρχει κάποια σχέσις μεταξὺ τῶν μεταβολῶν εἰς τὰ ὑποσυστήματα καὶ τῶν μεταβολῶν εἰς τὸ σύστημα ἐν τῷ συνόλῳ του. Τὸ κρίσιμον πρόβλημα εἶναι ποία εἶναι ἡ σχέσις αὕτη καὶ πῶς ἐκτυλίσσεται. Ἐν ἑτερον πρόβλημα, στενῶς μὲ τὸ προηγούμενον συνηρτημένον, εἶναι τοῦτο. Δυνάμεθα νὰ ἐρευνήσωμεν τὴν κίνησιν, ὡς ἐσωτερικὴν μεταβολὴν ἢ ὡς ἐξωτερικὴν μετατόπισιν, συγκρίνοντες τὸ σύστημα εἰς δύο διαδοχικὰς στάσεις : ἀφετηρία καὶ κατάληξις. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον μᾶς διαφεύγει ἀπὸ μίαν τοιαύτην ἐξέτασιν εἶναι τὸ φαινόμενον τῆς κινήσεως καθ' ἑαυτὸ καὶ ἐν ἐνεργείᾳ. Ἄλλ' αὐτὸ τὸ ὁποῖον μᾶς διαφεύγει εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι ἰδιαιτέρως μᾶς ἐνδιαφέρει εἰς τὴν ἐρευναν τῆς ἀναπτύξεως. Διότι αὐτὸ ἀκριβῶς θέλομεν νὰ ἀναπαράγωμεν ὑπὸ ἐλεγχόμενας συνθήκας διὰ τῆς λεγομένης ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς. Τὸ θέμα τὸ ὁποῖον, ἐπομένως, τίθεται ἐν προκειμένῳ εἶναι ἂν καὶ ὑπὸ ποίας προϋποθέσεις δυνάμεθα νὰ ἐκφράσωμεν (τεχνικῶς νὰ «ὀρίσωμεν») μίαν πραγματικότητα ταυτοχρόνως ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς κινήσεως καὶ ὡς κίνησιν ἐν ἐνεργείᾳ. Δεδομένου ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐρεῦνης τῶν ἐν κινήσει φαινομένων ἔχει ἤδη ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀπασχολήσῃ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ἡ ὑπ' αὐτῶν κτηθεῖσα πείρα θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ κατὰ τὴν παροῦσαν συνοπτικὴν διερεύνησιν τοῦ θέματος¹⁶.

Εἶδομεν ὅτι εἰς ἐκ τῶν τρόπων ἐρεῦνης τοῦ φαινομένου εἶναι ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων περὶ τῆς παρατηρουμένης κινήσεως διὰ τῆς συγκριτικῆς ἀντιπαραβολῆς διαφόρων μορφῶν προκυπτουσῶν κατὰ τὴν διαδρομὴν τῆς κινήσεως. Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἡ ἀρχαιότερα καὶ ἀπλουστερά. Ἡκολουθήθη καὶ ἀκολουθεῖται εἰσέτι συχνάκις εἰς τὰς θετικές, ὡς ἄλλωστε καὶ εἰς τὰς κοινωνικὰς ἐπιστήμας¹⁷. Στηρίζεται δὲ ἡ μέθοδος αὕτη εἰς ὀρισμένας παραδοχάς, ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ. Προϋ-

16. Ἀναλυτικὴν συζήτησιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἀναπτυξιακὴν ἐρευναν θεμάτων βλ. ἐν C. A. O. van Nieuwenhuijze, *Society as Process*, (Mouton, The Hague, 1962).

17. Πρβλ. P. Frank, *Philosophy of Science – The Link between Philosophy and Science*, (Prentice Hall, New Jersey, 1962), Κεφ. 4.

ποθέτει, πρώτον, ότι το σύνολον τῶν παρατηρουμένων μεταβολῶν εἰς τὸ καθόλου σύστημα συνδέονται μεταξύ τῶν κατὰ λογικῶς ἀναγκαῖον τρόπον (αἰτιώδης ἀλληλουχία) καὶ ἀπορρέουν ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐξωτερικῆς αἰτίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ αἷτιον τῆς κινήσεως καὶ ἡ ὁποία καθορίζει καὶ τὴν συνολικὴν διαδρομὴν τῆς. Καὶ τοῦτο διότι προϋποθέτει, δεύτερον, ὅτι αἱ ἐπὶ μέρους μεταβολαὶ (κινήσεις) εἶναι «καθ' ἑαυταὶ λίαν περίπλοκοι, τυχαῖαι ἢ ἄσκοποι, ὅτι δὲν ἀκολουθοῦν σαφεῖς νόμους» καὶ ἐπομένως, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ τελικὴ ἀπόληξις τῆς κινήσεως¹⁸. Πρόκειται περὶ μεθόδου ἐρεῦνης στηριζομένης εἰς τὰς λεγομένας «ὀργανισμικὰς» θεωρίας, ὅπου ἡ κίνησις τῶν ἀντικειμένων συγκρίνεται πρὸς τὰς κινήσεις τῶν ὀργανισμῶν. Τοῦτο ἐξηγεῖ διατὶ ἡ μέθοδος αὕτη παραμένει εἰσέτι προσφιλεῖς εἰς τὰς κοινωνικὰς ἐπιστήμας¹⁹. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν ἐξετάζει ἡ μέθοδος αὕτη, μὴ δυναμένη, ἀλλὰ καὶ μὴ ἐνδιαφερομένη νὰ τὸ ἐξετάσῃ, εἶναι τὸ πῶς ἐκτυλίσσεται ἡ κίνησις — τί συμβαίνει κατὰ τὰ ἐνδιάμεσα σημεῖα μέχρις ὅτου διαμορφωθῇ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κινήσεως. Ὅταν βεβαίως ἐννοοῦμεν ὅτι αἱ «ὑπανάπτυκτοι», «ὑπὸ ἀνάπτυξιν», «ἐν ἀναπτύξει», «ἀνεπτυγμένοι» καὶ ἔτι αἱ «ὑπερ-ἀνεπτυγμένοι» κοινωνίαι κατὰ τὴν τρέχουσαν ὀρολογίαν, ἢ αἱ «παραδοσιακαί», «μεταβατικαί», «ἀπογειούμεναι», «ἐν αὐξήσει» καὶ αἱ «κοινωνίαι τῆς μαζικῆς καταναλώσεως», κατὰ τὸ Ροστοβιανὸν σχῆμα²⁰ προκύπτουν ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλην καὶ ἐκφράζουν σταθμούς, στάδια ἢ φάσεις τῆς καθόλου ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας, ἐρευνῶμεν τὸ ἀναπτυξιακὸν φαινόμενον (ἢ ἄλλως τὸ πρόβλημα τῶν ἐν χρόνῳ ποσοτικῶν καὶ ποιοτικῶν κοινωνικῶν μεταβολῶν) κατὰ τρόπον ἀντίστοιχον πρὸς τὴν μέθοδον τῶν «ὀργανισμικῶν» θεωριῶν. Δὲν δυνάμεθα δὲ διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ νὰ διαγνώσωμεν τὴν ροὴν καθ' ἑαυτὴν τῶν κοινωνικῶν πραγμάτων. Δὲν δυνάμεθα, ἐν ἄλλοις λόγοις, νὰ ἐρευνήσωμεν τὸ πῶς προκύπτει ἡ μία φάσις ἐκ τῆς προηγουμένης καὶ πῶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐπομένην. Διὰ τῆς μεθόδου αὐτῆς δυνάμεθα, ἐπομένως, νὰ περιγράψωμεν ἐξωτερικῶς τὸ πρόβλημα τῶν, ὑπολαμβάνομένων ὡς τελουσῶν ἐν ἀλληλεξαρτήσῃ, ἀναπτυξιακῶν καταστάσεων, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ περιγράψωμεν τὴν ἀναπτυξιακὴν διαδικασίαν καθ' ἑαυτὴν²¹.

Οἱ νόμοι τῆς Νευτονίου μηχανικῆς ἐπέτρεψαν ποιάν τινα πρόοδον. Ἡ κίνησις δὲν εἶναι πλέον τί τὸ ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος ἐρευνώμενον, ἀλλὰ τί τὸ προβλεπτόν. Μὲ βάσιν τοὺς νόμους αὐτοὺς δυνάμεθα «νὰ προβλέψωμεν τὰς μελλοντικὰς κινήσεις ἑνὸς μηχανικοῦ συστήματος εἰς ἓν συγκεκριμένον χρονικὸν σημεῖον ἂν μᾶς εἶναι δεδομένοι ἡ ἀρχικὴ κατάστα-

18. Βλ. P. Frank, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 100-101.

19. Βλ. ἀνωτέρω Κεφάλαιον Γ'.

20. W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth – A Non-Communist Manifesto*, (Cambridge University Press, Cambridge, 1962).

21. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ροστοβιανὴ θεωρία δὲν δύναται τελικῶς νὰ δώσῃ λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα πῶς δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἀνάπτυξις.

σις, αἱ θέσεις καὶ αἱ ταχύτητες ὅλων τῶν μαζῶν τοῦ συστήματος»²². Τοῦτο καθίσταται δυνατόν, διότι ἕκαστον ἐξεταζόμενον σύστημα ἔχει ἀνὰ πᾶσαν χρονικὴν στιγμήν μίαν θέσιν καὶ μίαν ταχύτητα, ἀνεξαρτήτως τῆς κινήσεως τῶν περιβαλλόντων αὐτὰ συστημάτων, ἐφ' ὅσον ἅπαντα τὰ συστήματα ἔχουν κοινὸν σταθερὸν σύστημα ἀναφορᾶς, τοὺς μεμακρυσμένους σταθεροὺς ἀστέρας. Τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον τίθεται εἶναι τί θὰ συμβῇ ὅταν τὸ σύστημα ἀναφορᾶς δὲν εἶναι σταθερόν. Εἰς τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἤλθε νὰ δώσῃ μίαν ἀπάντησιν ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος. Δύο εἶναι τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς δοθείσης λύσεως²³. Τὸ πρῶτον ἡ ἔρευνα τῆς κινήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἴδιον τὸ σύστημα, ἀλλὰ καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ταχύτητα τοῦ συστήματος ἐν συσχετισμῷ πρὸς ἓν ἕτερον σύστημα ἐν ἡρεμίᾳ. Τὸ δεύτερον, ἡ ἀναφορὰ τῆς ταχύτητος τῆς κινήσεως πρὸς μίαν σταθερὰν ταχύτητα, τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός.

Μεταφέροντες κατ' ἀναλογίαν τὰς ἀνωτέρω μεθόδους εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα. Ἡ μελέτη τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς θεωρεῖται δυνατή, καὶ γίνεται, κατὰ τρόπον ἀντίστοιχον πρὸς τὴν μέθοδον τῆς Νευτονίου μηχανικῆς. Ἐξετάζεται ἡ θέσις (ἀναπτυξιακὴ κατάστασις) καὶ ἡ ταχύτης (ρυθμὸς ἀναπτύξεως) τῆς ἐν ἀναπτύξει τελοῦσης κοινωνίας ἀνεξαρτήτως τῶν κινήσεων τῶν λοιπῶν κοινωνιῶν. Καὶ τοῦτο διότι λαμβάνεται ὡς βάσις ἐν κοινὸν σταθερὸν σύστημα ἀναφορᾶς δι' ὅλας τὰς κοινωνίας : ἡ ἀνάπτυξις ὡς γενικὴ τελικὴ μορφή. Τοῦτο ὁδηγεῖ ὅμως εἰς δύο προβλήματα. Τὸ πρῶτον, ὅτι ἡ βάσις ἀναφορᾶς ἐξ ὀρισμοῦ δὲν εἶναι σταθερά. Ἡ ἀνάπτυξις δὲν νοεῖται ὡς τελικὴ ἀνυπέρβλητος μορφή, ἀλλ' ὡς μορφή ἐπιτρέπουσα τὴν ἰδίαν της ὑπέρβασιν — εἶναι ἐπομένως σύστημα ἀναφορᾶς ἐν κινήσει. Τὸ δεύτερον πρόβλημα εἶναι ὅτι μία τοιαύτη, Νευτόνιος, ἔρευνα τοῦ ἀναπτυξιακοῦ φαινομένου προϋποθέτει τὴν παραδοχὴν ἑκάστης κοινωνίας ὡς κλειστοῦ ἀνεξαρτήτου συστήματος. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Αἱ κοινωνίαι δὲν ἀποτελοῦν κλειστὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰς λοιπὰς, συστήματα. Εἶναι συστήματα ὑπολαμβάνοντα μὲν ἑαυτὰ ὡς κλειστά, ἀλλὰ ἐν ἀλληλεξαρτήσει μετὰ τῶν λοιπῶν ὑπάρχοντα. Δὲν συνυπάρχουν ἀπλῶς. Συνυπάρχουν ἐπικοινωνοῦσαι. Ἐπικοινωνοῦσαι δέ, μεταβάλλονται. Καὶ ἔτι περαιτέρω, ἡ ὅλη ἀναπτυξιακὴ διαδικασία ὡς αἷτιον καὶ προσδιοριστικὸν παράγοντα ἔχει ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ στοιχεῖον τῆς ἐπικοινωνίας. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ κατὰ τὴν Νευτόνιον μέθοδον μελέτη τῆς ἀναπτύξεως δὲν δύναται τελικῶς νὰ ὁδηγήσῃ εἰς γνῶσιν τῆς καθ' ἕκαστον χρονικὸν σημεῖον θέσεως καὶ ταχύτητος τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς μιᾶς κοινωνίας, διότι προϋποθέτει μίαν πραγματικότητα διάφορον τῆς παρατηρουμένης. Δὲν ἐπιτρέπει, ἐπομένως, τὴν ἐκκίνησιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον καὶ ὡς ἐκ τούτου καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν ἐπα-

22. P. Frank, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 119.

23. P. Frank, ἐνθ' ἄνωτ., Κεφαλ. Ε'.

ναγωγήν εἰς τὸ ἀντικείμενον. Θὰ ἡδύνατο νὰ λεχθῇ ὅτι προσφορωτέρα ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ μέθοδος ἢ ὁποῖα προκύπτει ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς σχετικότητος. Κατ' αὐτὴν θὰ εἶχομεν μίαν ἔρευναν ἐπὶ μέρους ἀναπτυξιακῶν διαδικασιῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν συνόλην ἀναπτυξιακὴν διαδικασίαν καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ρυθμὸν τῆς τελευταίας ταύτης ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν ρυθμὸν τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν. Ἡ μέθοδος αὕτη, ἀκολουθουμένη ἐνίοτε καὶ μᾶλλον προσηρμοσμένη πρὸς τὴν διεθνῇ ἀναπτυξιακὴν πραγματικότητα, ἔχει δύο δυσχερείας. Ἡ πρώτη, ὅτι στερεῖται βασικοῦ τινος σταθεροῦ μέτρου ἀντιστοίχου πρὸς τὸ ὑπὸ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν χρησιμοποιουμένου. Ἡ δευτέρα δυσχέρεια ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι, καὶ ἂν ἔτι ἐπιτρέπη τὴν μελέτην τῆς ἀναπτυξιακῆς κινήσεως, δὲν ἐπιτρέπει τὴν μελέτην τῆς ἀναπτυξιακῆς καταστάσεως. Καὶ ἐπιστρέφομεν οὕτω καὶ πάλιν εἰς τὸ ἀρχικόν μας πρόβλημα κατὰ πόσον τὸ ἀναπτυξιακὸν φαινόμενον δύναται νὰ συλληφθῇ ταυτοχρόνως ἐν στάσει καὶ ἐν κινήσει.

Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἔχουν δώσει ἤδη μίαν ἀπάντησιν αἱ θετικαὶ ἐπιστῆμαι. Πρόκειται περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς συμπληρωματικότητος, ὡς αὕτη διετυπώθη ὑπὸ τοῦ Niels Bohr. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν ταύτην :

«ἡ κίνησις ἐνὸς ἀτομικοῦ ἀντικειμένου δὲν δύναται νὰ περιγραφῇ διὰ τῆς τροχιάς ἐνὸς μορίου ἔχοντος εἰς ἐκάστην χρονικὴν στιγμὴν μίαν καθωρισμένην θέσιν καὶ ταχύτητα. Δυνάμεθα, ἐν τούτοις, νὰ σκεφθῶμεν «συμπληρωματικὰς» πειραματικὰς ρυθμίσεις αἱ ὁποῖαι ἐπιτρέπουν περιγραφὰς εἴτε ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θέσεων εἴτε ἐπὶ τῇ βάσει τῆς φορᾶς τῶν μορίων. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν — ἐν ἀδραῖς γραμμαῖς — ὅτι τὸ ἀτομικὸν ἀντικείμενον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔχον θέσιν, ἀλλ' ὄχι φοράν. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, ὅτι πρόκειται περὶ μορίου ἔχοντος φοράν, ἀλλ' ὄχι θέσιν»²⁴.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ ἐν στάσει καὶ τὸ ἐν κινήσει ἀντικείμενον δὲν δύναται νὰ γίνῃ νοητὸν ὑπὸ τὰς δύο μορφάς του διὰ μιᾶς καὶ μόνης νοητικῆς ἐνεργείας. Καὶ σημαίνει, ἐπομένως, ὅτι ἡ «ἀνάπτυξις», ὡς φαινόμενον, δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ταυτοχρόνως καὶ ἐν στάσει (κατάστασις) καὶ ἐν κινήσει (διαδικασία). Μόνον κεχωρισμένως δύναται νὰ συλληφθῇ καὶ νὰ ἐκφρασθῇ — εἴτε ὡς στάσις, εἴτε ὡς διαδικασία. Τοῦτο δὲν σημαίνει ἀδυναμίαν γνώσεως τοῦ ἀντικειμένου. Σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀδυναμίαν γνώσεώς του — καὶ ἐπομένως ἐκφράσεώς του — κατ' ἐνιαῖον τρόπον. Κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν διατύπωσιν τοῦ Niels Bohr :

«Τὸ ὑπὸ διαφόρους πειραματικὰς συνθήκας συναχθὲν ἀποδεικτικὸν ὕλικόν δὲν δύναται νὰ περιληφθῇ εἰς μίαν μοναδικὴν εἰκόνα, ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς συμπληρωματικὸν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν

24. P. Frank ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 215.

ὅτι μόνον τὸ σύνολον τῶν φαινομένων ἐξαντλεῖ τὰς πιθανὰς περὶ ἀντικειμένου πληροφορίας»²⁵.

Συμφώνως ὅθεν, πρὸς τὴν ἐνταῦθα ἐπιχειρηθεῖσαν ἀνάλυσιν ἡ ἀδυναμία τοῦ ἐπιστήμονος νὰ ὀρίσῃ τὴν ἀνάπτυξιν κατὰ τρόπον σαφῆ εἶναι ἀπότοκος τοῦ βασικοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος τῆς ταυτοχρόνου ἐν ἐνὶ ὀρισμῷ ἀποτυπώσεως μιᾶς ἐν στάσει καὶ ἐν κινήσει πραγματικότητος καὶ τῶν μεθοδολογικῶν προβλημάτων τῆς ἀναφορᾶς εἰς σταθερὸν μέτρον τῆς κινήσεως, τῆς συσχετίσεως πρὸς σύστημα ἐν ἡρεμίᾳ καὶ τῆς διαγνώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ παράγοντος τοῦ καθορίζοντος τὴν τε ἀπαρχὴν καὶ τὴν ἐκτύλιξιν τῆς παρατηρουμένης κινήσεως. Πρόκειται, ἐπομένως, περὶ ἀντικειμενικῶν προβλημάτων. Πέραν αὐτῶν ὅμως ὑπάρχουν καὶ ὑποκειμενικὰ τοῦ ἐπιστήμονος προβλήματα τὰ ὁποῖα καὶ θὰ ἐξετάσωμεν ἀμέσως κατωτέρω.

25. N. B o h r, Discussions with Einstein on Epistemological Problems in Atomic Physics εἰς A. P. S c h i l p p (ed.), Albert Einstein : Philosopher-Scientist, (Library of Living Philosophers, New York, 1949, 1951), Vol. VII, ὡς ἀναφέρεται ἐν P. F r a n k, ξενθ' ἀνωτ. σελ. 220.

ΙΒ'

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ

Ι

Διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς εἰς τὸ προηγούμενον Κεφάλαιον γενομένης ἀναλύσεως ἐγένετο δεκτὸν ὅτι ὁ κοινωνικὸς ἐπιστήμων δύναται νὰ ἴδῃ κατ' ἀντικειμενικὸν τρόπον τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ ἀναπτυξιακοῦ φαινομένου. Ἐδέχθημεν ὅτι ἡ μεταξὺ πραγματικότητος καὶ ἐπιστήμονος σχέσις δὲν εἶναι ὑπαρξιακὴ, ἀλλὰ μόνον γνωστικὴ. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν ἡ ἐκεῖ γενομένη παραδοχὴ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Ἄν εἶναι δυνατὴ ἡ κατὰ τοιοῦτον τυπικὸν καὶ ἀμέτοχον τρόπον θέσις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος ὑπὸ τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιστήμονος. Αὐτὸ εἶναι τὸ κεντρικὸν πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται εἰς τὸ παρὸν Κεφάλαιον.

Ἡ ἄποψις ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐκκινεῖ ἡ παρούσα ἀνάλυσις εἶναι ἡ τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσεως, τοῦ κλάδου ἐκείνου τῆς κοινωνιολογίας ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ τοὺς κοινωνιολογικοὺς παράγοντας τοὺς προσδιορίζοντας τὸν τρόπον καὶ τὴν μορφήν συνειδητοποιήσεως τῆς περιβαλλούσης τὸν ἄνθρωπον πραγματικότητος. Εἰδικώτερον,

«ἡ κοινωνιολογία τῆς γνώσεως θεωρεῖ τὴν νοητικὴν πράξιν ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰ πρότυπα τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκει, τόσον κατὰ τὴν ὑπαρξιακὴν ὅσον καὶ κατὰ τὴν ἐννοιολογικὴν ποιότητά της, ὅχι ὡς ἀποκάλυψιν «αἰωνίων» ἀληθειῶν, προκυπτουῶν ἐκ μιᾶς καθαρῶς θεωρητικῆς, ἐταστικῆς ὁρμῆς, ἢ ὡς τινα μορφήν συμμετοχῆς εἰς τὰς ἀληθείας αὐτάς (ὡς ἐξηκολούθει νὰ πιστεύῃ ὁ Scheler), ἀλλ' ὡς ἐν ὄργανον πρὸς ἀντιμετώπισιν πραγματικῶν καταστάσεων τοῦ βίου τεθειμένον εἰς τὴν διάθεσιν ἐνὸς ὀρισμένου τύπου ἐμβίου ὄντος ὑπὸ ὀρισμένης συνθήκας ζωῆς. Καὶ οἱ τρεῖς αὗτοι παράγοντες, ἡ φύσις καὶ ἡ δομὴ τῆς διαδικασίας ἀντιμετωπίσεως τῶν πραγματικῶν καταστάσεων τοῦ βίου, ἡ κατασκευὴ (κατὰ τε τὴν βιολογικὴν καὶ τὴν ἱστορικο - κοινωνικὴν τοῦ ἄποψιν) τοῦ ὑποκειμένου, καὶ ἡ ἰδιομορφία τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς, ἰδίᾳ ὁ τόπος καὶ ἡ θέσις τοῦ νοοῦντος — πάντα ταῦτα ἐπηρεάζουν τὰ ἀποτελέσματα τῆς σκέψεως. Ἄλλ' ἐπίσης προσ-

διορίζουν τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀληθείας τὸ ὁποῖον τὸ ἔμβιον αὐτὸ ὄν εἶναι εἰς θέσιν νὰ κατασκευάσῃ ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς σκέψεως»¹.

II

Ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσεως ἡ ἀνάλυσις δύναται νὰ χωρήσῃ εἰς δύο διάφορα ἐπίπεδα, ἐν γενικὸν καὶ ἐν εἰδικόν.

Ἐξετάζοντες τὸ ὑπὸ συζήτησιν πρόβλημα ἀπὸ τῆς γενικῆς του σκοπιᾶς παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἀσάφεια περὶ τὸν ὅρισμόν τῆς ἀναπτύξεως, τόσον ἐν τῷ συνόλῳ τῆς, ὅσον καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὰ συστατικὰ τῆς ἐννοίας μέρη, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς διευρύνσεως τοῦ κέντρου τῆς διανοήσεως, ἰδίᾳ διὰ τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς ἐπιστήμης. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο στηρίζεται ἐπὶ τεσσάρων διαπιστώσεων - προτάσεων. Ἡ πρώτη διαπίστωσις, ἀναλυτικῆς φύσεως, εἶναι ὅτι :

«Ἀνήκομεν εἰς μία ὁμάδα ὅχι μόνον διότι ἔχομεν γεννηθῇ εἰς αὐτήν, ὅχι ἀπλῶς διότι λέγομεν ὅτι ἀνήκομεν εἰς αὐτήν, οὔτε τέλος διότι ὁμνῶμεν πίστιν εἰς αὐτήν, ἀλλὰ κυρίως διότι βλέπομεν τὸν κόσμον καὶ ὁρισμένα πράγματα εἰς τὸν κόσμον καθ' ὃν τρόπον τὰ βλέπει (ἡ ὁμάς) αὐτή»².

Ἡ δευτέρα διαπίστωσις, ἀναλυτικῆς καὶ αὐτὴ φύσεως, εἶναι ὅτι :

«Ἡ ὀριζόντιος κινητικότης (κίνησις ἀπὸ μιᾶς θέσεως εἰς ἄλλην ἢ ἀπὸ μιᾶς χώρας εἰς ἄλλην ἄνευ μεταβολῆς τῆς κοινωνικῆς θέσεως) μᾶς δεικνύει ὅτι διάφοροι λαοὶ σκέπτονται κατὰ διάφορον τρόπον. . . Μόνον ὅταν ἡ ὀριζόντιος κινητικότης συνοδεύεται ὑπὸ ἐντόνου καθετοῦ κινητικότητος, δηλαδὴ ἐντόνου κινήσεως μεταξὺ κοινωνικῶν τάξεων κατὰ τὴν ἐννοίαν τῆς κοινωνικῆς ἀνόδου καὶ καθόδου, κλονίζεται ἡ πεποιθήσις εἰς τὴν γενικὴν καὶ αἰώνιον ἰσχὺν τῶν ἰδίων μας μορφῶν σκέψεως. Ἡ κάθετος κινητικότης εἶναι ὁ κρίσιμος παράγων ὁ καθιστῶν τὰ πρόσωπα ἀβέβαια καὶ σκεπτικὰ ὡς πρὸς τὰς παραδοσιακὰς κοσμοθεωρίας των»³.

Ἡ τρίτη διαπίστωσις, ἱστορικῆς μᾶλλον ὕφης, εἶναι ἡ ἀκόλουθος :

«Εἰς ὅλας τὰς κοινωνίας ὑπάρχουν κοινωνικαὶ ὁμάδες τὸ ἰδιαιτέρον ἔργον τῶν ὁποίων εἶναι νὰ παρέχουν μίαν ἐρμηνείαν τοῦ κόσμου εἰς τὰς κοινωνίας αὐτάς. Τὰς ὀνομάζομεν «διανόησις». Ὅσον περισσότερον στατική εἶναι ἡ κοινωνία, τόσον εἶναι πιθανώτερον ἡ τάξις αὐτὴ νὰ λάβῃ σαφῶς καθωρισμένην θέσιν ἢ τὴν θέσιν κάστας εἰς τὴν κοινωνίαν αὐτήν. . . Ἡ τάξις αὐτὴ τῆς διανοήσεως, ὀργανωμένη ὡς κάστα καὶ μονοπωλοῦσα τὸ δικαίωμα τοῦ κηρύττειν, διδάσκειν καὶ

1. K. M a n n h e i m, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 268.

2. K. M a n n h e i m, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 19.

3. K. M a n n h e i m, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 6.

ἐρμηνεύειν τὸν κόσμον, προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν δύναμιν δύο κοινωνικῶν παραγόντων. Ὅσον περισσότερο καθίσταται ὁ ἐκφραστὴς μιᾶς πλήρως ὀργανωμένης ὁλότητος (π.χ. ἐκκλησίας), τόσον ἡ σκέψις τῆς τείνει πρὸς τὸν «σχολαστικισμόν». Πρέπει νὰ δώσῃ μίαν δογματικῶς δεσμευτικὴν δύναμιν εἰς μορφὰς σκέψεως, αἱ ὁποῖαι ἴσχυον πρότερον μόνον διὰ μίαν κλειστὴν ὁμάδα, καὶ διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ νὰ κυρώσῃ τὴν ἐν τῇ μορφῇ ταύτῃ σκέψεως ἐνυπάρχουσαν ὄντολογίαν καὶ ἐπιστημολογίαν. . . Τὸ δεύτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ μονοπωλιακοῦ τούτου τύπου σκέψεως εἶναι ἡ σχετικὴ ἀπομάκρυνσίς του ἀπὸ τὰς ἀνοικτὰς συγκρούσεις τοῦ καθημερινοῦ βίου· ἐξ οὗ καὶ καθίσταται «σχολαστικὴ» καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην, δηλαδή ἀκαδημαϊκὴ καὶ ἄνευ ζωῆς. . . Ἀπὸ κοινωνιολογικῆς πλευρᾶς τὸ κρίσιμον γεγονός εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατάστασιν κατὰ τὸν Μεσαίωνα, εἶναι ὅτι τὸ μονοπώλιον αὐτὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἡ ἱερατικὴ τάξις, ἐθραύσθη καὶ εἰς τὴν θέσιν μιᾶς κλειστῆς καὶ πλήρως ὀργανωμένης τάξεως διανοουμένων ἐνεφανίσθη μία ἐλευθέρα διανόησις. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς εἶναι ὅτι στρατολογεῖται ὁλονὲν καὶ περισσότερο ἀπὸ διαφόρους κοινωνικὰς τάξεις καὶ πραγματικὰς καταστάσεις τοῦ βίου καὶ ὅτι ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι (τῆς διανοήσεως αὐτῆς) δὲν ὑπόκειται πλέον εἰς κανονισμόν ἀπὸ μίαν πρὸς κάσταν ὁμοιάζουσαν ὀργάνωσιν. . . Ἡ σχεδὸν ὁμοφώνως παραδεκτὴ κοσμοαντίληψις, ἡ ὁποία διετηρεῖτο τεχνητῶς, κατέρρευσε τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἡ κοινωνικῶς μονοπωλιακὴ θέσις τῶν δημιουργῶν τῆς κατεστράφη. Μὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν διανοουμένων ἀπὸ τὴν αὐστηρὰν ὀργάνωσιν τῆς ἐκκλησίας, ἄλλαι μέθοδοι ἐρμηνείας τοῦ κόσμου ἀνεγνώριζοντο ὁλονὲν καὶ περισσότερον»⁴.

Ἀλλά, κατὰ μίαν τετάρτην διαπίστωσιν,

«ὅταν αἱ μορφαὶ τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐμπειρίας, αἱ ὁποῖαι ἀνεπτύχθησαν μέχρι τοῦδε ἀνεξαρτήτως, εἰσέρχονται εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν συνείδησιν (ἀναγκάζουν) τὸν νοῦ νὰ ἀνακαλύψῃ τὸ ἀσυμβίβαστον τῶν συγκρουομένων ἀντιλήψεων περὶ τοῦ κόσμου»⁵.

Σήμερον ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀνοίξει τὰς πύλης τῆς εἰς πάντα ἔχοντα τὸν ζῆλον τῆς γνώσεως «ἀνεξαρτήτως φύλου, θρησκείας, χρώματος, ἐθνικότητος ἢ κοινωνικῆς τάξεως», ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν εἰς τοὺς ναοὺς τῆς προσερχομένων αὐξάνεται σταθερῶς. Ἐξ ἑτέρου, παρ' ὅλον ὅτι ὁ ἐπιστήμων δὲν ἀνήκει σήμερον εἰς σαφῶς κεχωρισμένην κοινωνικὴν τάξιν, ἡ ἀπόκτησις τῆς ιδιότητος τοῦ ἐπιστήμονος ἀποτελεῖ, διεθνῶς, μίαν μορφήν καθέτου,

4. K. K. Mannheim ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 9-11.

5. K. K. Mannheim, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 7.

καὶ δὴ ἀνοδικῆς, κοινωνικῆς κινητικότητος. Εἶναι πρόδηλον ὅτι ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς εἰσέρχονται εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως ποικίλαι θεμελιακαὶ κοσμοθεωριακαὶ ἀντιλήψεις διαφόρου προελεύσεως, ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς προελεύσεως τῶν φορέων των, καὶ συχνάκις ἀντιφατικά, ἀσυμβίβαστοι καὶ συγκρουόμενοι πρὸς ἀλλήλους. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστον πρὸς τὰ ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω περὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Διότι ἐλέχθη ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν ἀναζητᾷ τὴν οὐσίαν τῶν φαινομένων, τὴν προϋποθέτει. Καὶ τὴν προϋποθέτει ἀκριβῶς διότι ἡ ἀρχικὴ (ὑποθετικὴ) ἀντίληψις τῶν φαινομένων ἐκπορεύεται ἐκ μιᾶς εὐρυτέρας ἀντιλήψεως περὶ τοῦ κόσμου, προϋπαρχούσης τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας. Τούτων οὕτως ἐχόντων γίνεται φανερόν ὅτι ἡ προσπάθεια διατυπώσεως τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς μορφολογίας τῆς ἀναπτύξεως δι' ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ ὀρισμοῦ ὑποκρύπτει τὴν προσπάθειαν διακριβώσεως καὶ διατυπώσεως μιᾶς ἐννοίας ἀπορρεούσης ἐξω-ἐπιστημονικῶς ἀπὸ μίαν προϋφισταμένην γενικωτέραν ἀντίληψιν περὶ τοῦ τί εἶναι καὶ τί δεόν νὰ εἶναι ὁ κόσμος, ὡς κοινωνικὴ συγκρότησις καὶ ὀργάνωσις. Ἡ προϋφισταμένη δὲ αὕτη ἀντίληψις εἶναι διάφορος ἀναλόγως πρὸς τὴν κοινωνικὴν προέλευσιν ἐκάστου ἐπιστήμονος εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἰδικῆς του κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἀναλόγως τῆς ἐθνικῆς του προελεύσεως καὶ ειδικώτερον ἀναλόγως τοῦ ἂν προέρχεται ἀπὸ ἀνεπτυγμένην ἢ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μὴ ἀνεπτυγμένην κοινωνίαν. Ἐὰν συνδυασθοῦν αἱ προελεύσεις αὐταὶ ἔχομεν κατ' ἀνάγκην διάφορον θέσιν ἔναντι τοῦ ἀναπτυξιακοῦ φαινομένου ἀναλόγως τοῦ ἂν ὁ ἐπιστήμων προέρχεται ἀπὸ, ἢ νῦν ἐντάσσεται εἰς κοινωνικὰς τάξεις ὑπαναπτύκτων κοινωνιῶν ἐπιδιωκουσῶν τὴν ἐν ἀναπτύξει διατήρησιν τῶν παραδοσιακῶν παραδοχῶν, ἢ ἀπὸ κοινωνικὰς τάξεις ὑπαναπτύκτων κοινωνιῶν ἐπιδιωκουσῶν τὴν διὰ τῆς ἀναπτύξεως εἰσαγωγὴν μιᾶς νέας κοινωνικῆς πραγματικότητος, διαφόρου τῆς παραδοσιακῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ του κρατούσης, ἢ ἀπὸ κοινωνικὰς τάξεις τῆς ἀνεπτυγμένης κοινωνίας ἐπιδιωκούσας ἀντιστοίχως τὴν προβολὴν εἰς τὸν χῶρον τῆς ὑπαναπτύξεως τῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ του κρατουσῶν ἀξιῶν ἢ τῶν ἀξιῶν ἐκείνων τὰς ὁποίας θὰ ἤθελε νὰ ἴδῃ εἰσαγομένης καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν του κοινωνίαν. Ἐχομεν, ἐπομένως, τὴν προβολὴν εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐνὸς λανθάνοντος ὁράματος τῆς ἀναπτύξεως, ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς προελεύσεως ἢ τῆς παρούσης ἐντάξεως τοῦ ἐπιστήμονος. Καὶ εἶναι πρόδηλον ὅτι ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἡ συμφωνία περὶ τοῦ τί νοεῖται ὡς «ἀνάπτυξις» εἶναι ἀδύνατος.

III

Εἰς ἀντίστοιχα συμπεράσματα ἀγόμεθα ἂν ἴδωμεν τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον πρόβλημα ἀπὸ τῆς ειδικωτέρας σκοπιᾶς τοῦ ρόλου τὸν ὁποῖον καλεῖται νὰ διαδραματίσῃ εἰς τὴν σημερινὴν κοινωνίαν ὁ ἐπιστήμων, καὶ

δὴ ὁ κοινωνικὸς ἐπιστήμων. Πρὸς κατανόησιν τοῦ ρόλου τούτου ἀνάγκη νὰ ἐξετασθῶν συνοπτικῶς ἐνταῦθα ἡ ἔκτασις καθ' ἣν ἔχουν γίνει δεκταὶ ὑπὸ τῆς κοινωνίας αἱ θεμελιώδεις παραδοχαὶ τῆς ἐπιστήμης, ἡ θέσις ἡ ὁποία ἀναγνωρίζεται εἰς τὴν ἐπιστήμην ἐν σχέσει πρὸς τὴν δυνατότητα θεραπείας τῶν πραγματικῶν ἢ ὑπολαμβανομένων ἀμέσων καὶ περαιτέρω ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας, ὁ τρόπος καθ' ὃν γίνονται δεκταὶ αἱ ἀνάγκαι αὐταί, ὁ τρόπος καθ' ὃν θεωρεῖ ὁ ἐπιστήμων τὸν ἑαυτὸν τοῦ καὶ τὸ ἔργον τοῦ εἰς τὴν σημερινὴν κοινωνίαν καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἡ θεώρησις αὐτὴ ἐπηρεάζει τὴν διάγνωσιν καὶ ἀποτύπωσιν τῆς ἀναπτυξιακῆς πραγματικότητος.

Ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς κοινωνικῆς διαδικασίας κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπώλεσε σταδιακῶς τὸν κλειστὸν της χαρακτηρισμὸν καταστῆσα εὐρύτερα κοινωνικὴ λειτουργία, τμῆμα τῆς καθ' ἡμέραν κοινωνικῆς πραγματικότητος. Εἰς τὴν διαδρομὴν αὐτὴν πολλαὶ τῶν βασικῶν ἐπιστημονικῶν θέσεων, «σχολαστικά» ἀρχικῶς ἰδιομορφίαι, διεδόθησαν εἰς εὐρύτερα ὁλονὲν λαϊκὰ στρώματα καὶ διεμόρφωσαν ἐν γενικῶν ὑπόστρωμα κοινῶν θεμελιακῶν ἀντιλήψεων. Βασικαὶ ἐπιστημονικαὶ παραδοχαὶ κατέστησαν, εἰς τὰς κοινωνίας ὅπου ἀνεπτύχθη ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη, βασικαὶ κοινωνικαὶ παραδοχαί. Διαδοθεῖσαι εἰς τὸν κοινωνικὸν χῶρον διὰ τῆς ἐνεργοῦ εἰσόδου των εἰς τὸν χῶρον τῆς φιλοσοφίας, τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς δράσεως κατέστησαν διὰ τὰ εὐρύτερα στρώματα ἀλήθειαι αὐταπόδεικτοι καὶ κίνητρα τοῦ ἀτομικοῦ καὶ συλλογικοῦ βίου. Ἀπὸ τὰς παραδοχὰς αὐτὰς αἱ κυριώτεραι εἶναι αἱ ἀκόλουθοι : Πρῶτον, ἡ παραδοχὴ ὅτι ὁ κόσμος γινώσκεται διὰ τῆς νοήσεως. Ὁ ἀποκαλυπτικὴ, ἐνορατικὴ, γνῶσις — ὅπως κυρίως δίδεται διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ δόγματος — ἐτέθη εἰς τὸ περιθώριον, ὡς γνῶσις δεσμευτικὴ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Τοῦτο καθίσταται ἔμφανές διὰ δύο βασικῶν χαρακτηριστικῶν : τὴν διαστολὴν, ἀφ' ἑνός, τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸν περιορισμὸν τῆς τελευταίας κατὰ βάσιν εἰς τὸν χῶρον τῆς ἀτομικῆς ἡθικῆς, ἀφ' ἑτέρου δέ, διὰ τῆς προσπαθείας ἐπανεντάξεως τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν νέον, λαϊκὸν πλέον, χῶρον τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως, τόσον διὰ τῆς ἀποδοχῆς ἐξω-ἐκκλησιαστικῶν μορφῶν ὁργανώσεως καὶ λειτουργίας (ὡς λ.χ. ἡ δημιουργία «χριστιανικῶν» πολιτικῶν κομμάτων) ὅσον καὶ διὰ τῆς προσπαθείας συζεύξεως τῆς ἐπιστημονικῆς μετὰ τὴν δογματικὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων, διὰ τῆς ἐνασχολήσεως δηλονότι μερίδος τοῦ κλήρου μετὰ μὴ θεολογικοὺς καὶ μὴ καθαρῶς φιλοσοφικοὺς ἐπιστημονικοὺς κλάδους τῶν φυσικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Δεύτερον, ἡ παραδοχὴ τῆς αἰτιώδους συναφείας τῶν φαινομένων καὶ γεγονότων, ὡς βασικοῦ στοιχείου τῆς φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος. Τίποτε δὲν θεωρεῖται τυχαῖον καὶ συμπτωματικὸν ἐξ ὑπαρχῆς. Διὰ πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει ἢ συμβαίνει προϋποτίθεται μία αἰτία. Ἡ ἀναζήτησις τῆς αἰτίας καὶ τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος συνέχει τὰ γεγονότα, ἀποτελεῖ βασικὴν μέριμναν

τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου. Τρίτον, ἡ παραδοχὴ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι οὐδέτερος πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ πραγματικότης εἶναι προσδιοριστικὸς παράγων διὰ τὸν ἄνθρωπον μόνον καθ' ὃ μέτρον ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ παρέμβῃ ἐνεργῶς εἰς αὐτὴν πρὸς τὸν σκοπὸν προσαρμογῆς τῆς εἰς τὰς ἀνάγκας του — ἀνάγκας προερχομένας ἐκ τῆς ἰδικῆς του ὑποστάσεως. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ μεταθέσῃ εἰς ὅλον ἐν καὶ πλέον ἀπομακρυσμένο σημεῖον τὰ ὅρια τῆς ἀδυναμίας του πρὸς διαμορφωτικὴν παρέμβασιν εἰς τὸν χῶρον τῆς περιβαλλούσης αὐτὸν φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος. Τέταρτον, ἡ παραδοχὴ ὅτι ἡ φαινόμενη ρευστὴ πραγματικότης εἶναι ἐλευθέρως μεταβλητὴ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον πρὸς συγκεκριμένας ἐκάστοτε κατευθύνσεις, διότι, γνωρίζων τὴν εἰς τὰ φαινόμενα ὑποκρυπτομένην πραγματικότητα, ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ παρέμβῃ εἰς τὸν χῶρον τῶν αἰτίων καὶ νὰ ἐξαναγκάσῃ τὴν κατὰ συγκεκριμένον τρόπον διαμόρφωσιν καὶ ἐκτύλιξιν τῶν σχέσεων αἱ ὁποῖαι συνδέουν τὰ φαινόμενα. Κατὰ ταῦτα, ἡ περιβάλλουσα τὸν ἄνθρωπον πραγματικότης γίνεται δεκτὴ ὅχι μόνον ὡς περιοριστικῶς ἀναγκαστικὴ δι' αὐτόν, ἀλλὰ ὡς δυνατότης πρὸς περαιτέρω κατακτήσεις. Ἡ ρευστότης τῆς πραγματικότητος γίνεται οὕτω πηγὴ δυνάμεως (ὡς δυνατότης) διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ ὅχι, ὡς εἰς τὸ παρελθόν, στοιχεῖον ἀβεβαιότητος καὶ ἀνασφαλείας.

Ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω γενικῶς σήμερον κρατούσας παραδοχὰς προκύπτει ὅτι ἡ ἐπιστήμη κατέχει εἰς τὰς συγχρόνους κοινωνίας ἰσχυράν θέσιν, ἀναγνωρίζομένη ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄργανον παρεμβάσεως εἰς τὴν πραγματικότητα. Δὲν εἶναι αὐτοσκοπὸς — γνώσις πρὸς χάριν τῆς γνώσεως. Εἶναι μέσον πρὸς κατάκτησιν ἐξωθεν τεθειμένων εὐρύτερων σκοπῶν.

«Ἡ ἐπιστήμη μὲ τίς διατυπώσεις τῆς μπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ πλῆθος σκοπῶν ἐνέργειες. Δὲν ἔχει παρὰ νὰ μελετήσῃ καλὰ τὰ φαινόμενα, νὰ ὑποταχθῇ εἰς αὐτά, νὰ τάξῃ σκοπὸν σύμφωνον πρὸς τὴ φύσιν τῆς καὶ μπορεῖ νὰ βρῇ τὸν τρόπον, νὰ τὰ βάλλῃ νὰ δουλέψουν γιὰ τὸν σκοπὸν τοῦτο, σκοπὸ ἐξυπηρετικὸ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔκαμε νὰ ριζώσῃ στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ἡ πίστις στὴ δύναμιν, τὴν παντοδυναμίαν, θάλαγα, τῆς ἐπιστήμης» ⁶.

Ἔχομεν ἐνταῦθα μίαν μεταβολὴν στάσεως — τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς καθαρᾶς ἐπιστήμης καὶ τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἐν ταῦτῳ καθαρᾶς καὶ ἐφηρμοσμένης ἐπιστήμης. Τῆς ἐπιστήμης, δηλαδή, ἡ ὁποία δὲν ἐπιζητεῖ τὴν γνώσιν καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ τὴν γνώσιν πρὸς διάγνωσιν καὶ ἄμεσον ἐπίλυσιν βασικῶν ἀναγκῶν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Τοῦτο ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐκφράζει τὴν κοινωνικὴν παραδοχὴν τῆς ἱκανότητος τῆς ἐπιστήμης νὰ ἀσκήσῃ αὐτὴν τὴν λειτουργίαν, ὁδηγεῖ εἰς δύο περαιτέρω συνεπείας. Ἡ πρώτη συνίσταται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπιστήμη οὕτω πως :

6. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 85.

«υποδουλώνεται στὸν ἄνθρωπο καὶ γι' αὐτὸ ὅλο καὶ ρίχνει τὸ βάρος τῆς στῆ σκόπιμη γι' αὐτὸν ἐνέργεια τῶν φαινομένων. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἡ ἐπιστήμη ἔκαμε εὐκολο τὸ ἔργο τῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ περιόρισε σὲ μεγάλο καὶ ἐπικίνδυνο βαθμό. Πάει νὰ γίνη μιὰ τεχνική» ⁷.

Ἐξ ἑτέρου, ὁδηγοῦμεθα πρὸς μίαν νέαν ἀντίληψιν τῆς δυνατότητος καὶ ἱκανότητος τοῦ γινώσκειν καί, δι' αὐτῆς, πρὸς μίαν νέαν ἀντίληψιν τοῦ σκοποῦ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν :

«Ὅχι ὁ σκοπὸς πρὸς τὴν γνῶσιν, ἀλλ' ὁ σκοπὸς ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ γνῶσει ἀποκαλύπτει τὸν ποιοτικὸν πλοῦτον τοῦ κόσμου εἰς ὠρισμένους τομεῖς» ⁸.

Ποῖοι δύνανται νὰ εἶναι οἱ τομεῖς αὐτοί ; Ἐκεῖνοι, ὅπου ἡ γνῶσις εἶναι συνηρητημένη ἀμέσως μὲ τὴν δρᾶσιν. Καὶ τοιοῦτοι τομεῖς εἶναι κατ' ἐξοχὴν οἱ κοινωνικοὶ τομεῖς.

Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὠδηγήθημεν τελικῶς εἰς μίαν βαθεῖαν μεταστροφὴν εἰς τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον καὶ ἡ κοινωνία καὶ ὁ ἐπιστήμων βλέπουν τὸν ρόλον τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιστήμονος εἰς τὴν σύγχρονον κοινωνίαν. Ἔργον τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιστήμονος δὲν εἶναι πλέον, οὔτε κατ' αὐτόν, οὔτε κατὰ τὴν κοινωνίαν του, ἡ ἐξ ἀποστάσεως καὶ ἄνωθεν ἐταστικὴ θεώρησις τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Εἰς ἓνα κόσμον ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα ὡς μίαν πρόσκαιρον ἐνεστῶσαν καὶ ταυτοχρόνως ἐν δυνάμει μέλλουσαν πραγματικότητα, ὁ κοινωνικὸς ἐπιστήμων εὗρηται ὄχι πλέον εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐξωθεν θεατοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐκ τῶν ἑνδον διαμορφωτοῦ τῆς διςυποστάτου αὐτῆς, ἐνεστώσης καὶ ἐν δυνάμει, πραγματικότητος. Δὲν εἶναι πλέον ὁ ἀνεξάρτητος παρατηρητής. Εἶναι ὁ ἐντεταγμένος καὶ στρατευμένος λειτουργός. Ἀπὸ τὴν στιγμήν καθ' ἣν ὁ ἐπιστήμων ἀποσκοπεῖ ὄχι εἰς τὴν καθαρὰν, ἀφηρημένην διαχρονικὴν καὶ διατοπικὴν, γνῶσιν ἀλλ' εἰς τὴν γνῶσιν ἐκείνην ἢ ὁποία θὰ ὁδηγήσῃ, εὐθέως καὶ ἀμέσως, εἰς τὴν λύσιν πρακτικῶν καὶ ἐπιτακτικῶν προβλημάτων, ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα προσδιορίζεται κατ' ἀνάγκην, πρῶτον, ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ προβλήματος καί, δεύτερον, ἀπὸ τὴν ἀναζητουμένην λύσιν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀφ' ἧς στιγμῆς ἀναγνωρίζεται «ὁ σκοπὸς ἐν τῇ γνῶσει» τότε τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, ὡς ἀμέσως ἀντιληπτὸν πρὸς νόησιν φαινόμενον, λαμβάνεται ὄχι ὡς τὸ ἀπομονώνει καὶ τὸ περιορίζει, διὰ τὰς ιδίας του γνωστικὰς ἀνάγκας ὁ ἐπιστήμων, ἀλλ' ὡς ἐξωθεν δεδομένον, ὡς τὸ θεωρεῖ καὶ τὸ ἀντιλαμβάνεται ἡ κοινωνικὴ ὁλότης ἐντὸς τῆς ὁποίας παρατηρεῖται. Ἡ ἐπιστημονικὴ δὲ ἐνέργεια καθίσταται πλέον «τελεολογική», ἐφ' ὅσον ἡ γνῶσις ἐπιδιώκεται ὄχι καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἐν σχέσει πρὸς τι τὸ μέλλον καὶ ἐπιδιωκτέον. Κατὰ ταῦτα, κοινωνικῶς ἐντεταγμένος,

7. Β. Τατάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 87.

8. Κ. Mannheim, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 265.

ὡς ἀσκῶν ἀνεγνωρισμένον καὶ ἐπιθυμητὸν κοινωνικὸν λειτούργημα, ὁ κοινωνικὸς ἐπιστήμων καλεῖται νὰ διαγνώσῃ — καὶ ἐπομένως νὰ ὀρίσῃ — μίαν πραγματικότητα ὄντολογικῶς καὶ δεοντολογικῶς δεδομένην εἰς αὐτὸν καὶ ὄχι μίαν πραγματικότητα ἐλευθέρως ὑπὸ αὐτοῦ ἐπιλεγομένην πρὸς θέασιν καθ' ἑαυτήν. Οὕτω πῶς ὅμως ὁ σύγχρονος κοινωνικὸς ἐπιστήμων, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἀποτάξῃ τὴν κλασσικὴν ἀντίληψιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου, εὑρίσκεται εἰς μίαν σαφῶς ἀντιφατικὴν κατάστασιν. Ἄφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐνεργείας, διὰ τῆς ἀναγωγῆς ἀπὸ τὰ φαινόμενα εἰς τὰς ἐννοίας, δημιουργεῖ, ὡς εἶδομεν, μίαν νέαν, διάφορον τῆς ἐνεστώσης καὶ παρατηρουμένης, πραγματικότητας. Ἄφ' ἑτέρου, ὅμως, εἶναι ὑποχρεωμένος — διότι δεσμεύεται ἐκ τοῦ ρόλου ὁ ὁποῖος τοῦ ἀναγνωρίζεται καὶ ἐκ τοῦ ἔργου τὸ ὅποιον τοῦ ζητᾶται — ἡ πραγματικότης τὴν ὁποίαν (ἐννοιολογικῶς) δημιουργεῖ νὰ μὴ εἶναι ἀδιάφορος, ἀλλὰ νὰ ταυτίζηται πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς κοινωνίας διαφόρως πῶς, κατὰ μὴ ἐπιστημονικὸν τρόπον, συλλαμβανομένην καὶ νοουμένην (ἐπομένως ἐξ ἴσου δημιουργουμένην) ἐνεστῶσαν καὶ παρατηρουμένην πραγματικότητα. Νὰ νοήσῃ, δηλαδή, ἐπιστημονικῶς ὅ,τι καὶ ὅπως ἔξω-ἐπιστημονικῶς νοεῖται κατὰ τρόπον τόσον ὄντολογικόν, ὅσον καὶ δεοντολογικόν.

IV

Εἰς τὸ τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ὁδηγούμεθα ἐρευνῶντες τὸ θέμα καὶ ἐξ ἐτέρας ὁδοῦ. Ἡ ἀναγνώρισις σκοποῦ ἐν τῇ γνώσει ὁδηγεῖ ὄχι ἀπλῶς εἰς τὴν γνῶσιν διὰ τὴν πρᾶξιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀνάληψιν δράσεως. Ὁ τελικὸς σκοπὸς ἐν τῇ γνώσει εἶναι τὸ ἐκ τῆς μετὰ λόγου γνώσεως ἀναληφθησομένης πράξεως μέλλον νὰ προκύψῃ ἀποτελεσμα. Ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ἀνεγνωρίσθῃ σκοπὸς ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ γνώσει εἶναι διότι ἐπιδιώκεται ἡ παραγωγή ἑνὸς καθ' ἑαυτὸ ἐπιθυμητοῦ ἀποτελέσματος, ὃχι ὡς τυχαίου καὶ συμπτωματικοῦ, ἀλλ' ὡς ἀμέσως αἰτιατοῦ. Ἐπιδιώκεται τὸ μέλλον ἀναγκαίως, κατὰ λογικὴν δηλαδή βεβαιότητα, νὰ προκύψῃ ἀποτελεσμα ἐκ τῆς ὑφισταμένης παρούσης καταστάσεως. Διὰ νὰ καταστῇ δὲ τοῦτο δυνατόν ἀναγνωρίζεται εἰς τὸν δημιουργὸν τῆς σκοπίμου γνώσεως καὶ ἡ ἀρμοδιότης τῆς ἐφαρμογῆς τῆς. Ἡ ἀναγνώρισις σκοποῦ ἐν τῇ γνώσει ὁδηγεῖ οὕτω εἰς τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ κυκλώματος ἀναγωγῆς ἀπὸ τὰ φαινόμενα εἰς τὰς ἐννοίας καὶ ἀπὸ τὰς ἐννοίας εἰς τὰ φαινόμενα. Ὑπὸ τοιοῦτον καθεστῶς ἡ σχηματικὴ διάκρισις μεταξὺ καθαρᾶς καὶ ἐφηρμοσμένης ἐπιστήμης εἶναι δυσκόλως νοητή. Δὲν εἶναι, ὡς ἐκ τούτου, παράδοξον διατὶ ἡ διάκρισις ἔχει σήμερον ἐγκαταλειφθῇ καὶ διατὶ ὁ ἐπιστήμων ἀναγνωρίζεται σήμερον διεθνῶς ὡς στρατευμένος λειτουργός, ὡς ἐμπειρογνώμων. Ἐφαρμογὴ ὅμως σημαίνει δρᾶσις. Ἡ δὲ δρᾶσις δύναται νὰ νοηθῇ ὑπὸ δύο μορφάς. Ὡς τυπικὴ καὶ ὡς ἄτυπος δρᾶσις.

Ἡ πρώτη συνισταμένη εἰς ἐφαρμογὴν γνωστῶν εἰς γνωστὰς καὶ τα-

κτικῶς ἐπαναλαμβανομένας καταστάσεις, ἐκδηλοῦται διὰ σειρᾶς τυπικῶν ἐνεργειῶν, καθισταμένη οὕτω προβλεπτή, καὶ σκοπεῖ εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς ἐνεστώσης πραγματικότητος τόσον ἐν στάσει (κατάστασις) ὅσον καὶ ἐν κινήσει (ἐν ἐνεργείᾳ τάσις ἢ ροπή). Πρόκειται ἐπομένως περὶ τῆς ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ νοουμένης «διοικητικῆς» δράσεως. Ἐξ ἐτέρου ὑπάρχει καὶ ἡ ἄτυπος δρᾶσις σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἀφ' ἐνὸς μὲν ἢ ἐκ τῶν ἐνόντων ἀντιμετώπισις νέων, ἐν πολλοῖς ἀπροβλέπτων, τυχαίων, συμπτωματικῶν καταστάσεων ἢ καταστάσεων διαφευγουσῶν τὸν ἔλεγχον τῆς διοικητικῆς δράσεως καὶ ἡ ἀποκατάστασις μιᾶς νέας σχέσεως — μιᾶς νέας ἰσορροπίας — ἀφ' ἐτέρου δὲ ἡ διαμόρφωσις ὁλοσχερῶς νέας πραγματικότητος, μὴ ἀμέσως καὶ κατὰ τρόπον ἐλεγχόμενον ἐκ τῆς ἐνεστώσης προκυπτούσης, διὰ τῆς δημιουργίας συνθηκῶν καθιστωσῶν ἀναγκαστικὴν τὴν καθ' ὠρισμένον τρόπον προσαρμογὴν τῆς διοικητικῆς δράσεως. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς εὐρέως νοουμένης «πολιτικῆς» δράσεως,⁹ ὁ σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶναι, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἡ διαμόρφωσις ἢ ἡ ἀποκατάστασις νέας, διαφόρου τῆς προηγουμένης, ἰσορροπίας. Ἡ πολιτικὴ δρᾶσις ἐνέχει ἔντονον ἐν ἑαυτῇ τὸ στοιχεῖον τοῦ ἀπροβλέπτου, διότι βάσις της, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διοικητικὴν δρᾶσιν ἢ ὁποία στηρίζεται ἐπὶ τοῦ δεδομένου καὶ γνωστοῦ, εἶναι τὸ νέον καὶ κατὰ ταῦτα τὸ ἀσυνεχές. Καὶ εἰς τὸ στοιχεῖον ἀκριβῶς αὐτό, τὸ ἀπρόβλεπτον, ἔγκειται μέγα μέρος τῆς δυνάμεώς της. Ἐξ ἐτέρου, ἡ διοικητικὴ δρᾶσις ἀποτελεῖ ἐνεργὸν ἄσκησιν ἐξουσίας ἐνῶ, ἡ πολιτικὴ δρᾶσις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῆς δυνατοῦτος πρὸς ἐνεργὸν ἄσκησιν τῆς ἐξουσίας. Ἡ πολιτικὴ δρᾶσις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν κτήσιν (ἢ διατήρησιν) τῆς ἱκανότητος πρὸς ἀνάληψιν διοικητικῆς δράσεως. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διοικητικὴ δρᾶσις εἶναι τελικῶς δυνατὴ μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι νόμιμος, δηλαδὴ ἐφ' ὅσον ὁ φορεὺς της καὶ τὸ περιεχόμενόν της εἶναι κοινωνικῶς ἀποδεκτά, ἡ πολιτικὴ δρᾶσις καθίσταται τελικῶς δρᾶσις σκοποῦσα τὴν θεμελίωσιν ἢ τὴν ἀμφισβήτησιν τῆς διοικητικῆς δράσεως. Τοῦτο σημαίνει ὅμως δύο τινά. Πρῶτον, ὅτι, ἐὰν πρόκειται ἡ διοικητικὴ δρᾶσις νὰ παραμένῃ ἀποτελεσματικῶς ἀδιαμφισβήτητος, ἀνάγκη νὰ ἀποδεικνύηται ὅτι ἐκπορεύεται ἀπὸ τὰς διαπεπιστωμένας κοινωνικὰς ἀνάγκας τὰς ὁποίας καὶ ἀποσκοπεῖ νὰ θεραπεύσῃ. Δεύτερον, ὅτι ἡ πολιτικὴ δρᾶσις, ὡς ἀμφισβήτησις τῆς νομιμότητος τῆς ἐνεστώσης διοικητικῆς δράσεως καὶ ὡς θεμελίωσις τῆς ἀνάγκης ἀναλήψεως τῆς δράσεως ταύτης ὑπὸ νέου φορέως, δὲν δύναται παρὰ νὰ στρέφηται περὶ τὴν ἀπόδειξιν τοῦ ἀσυμβιβάστου τῆς ἐνεστώσης διοικητικῆς δράσεως πρὸς τὰς ἐνεστώσας καὶ μελλοντικὰς κοινω-

9. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ τὴν διατύπωσιν τοῦ K. M a n n h e i m (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 100): «Ἡ πολιτικὴ συμπεριφορά, ἐν τούτοις, ἀφορᾷ τὴν πολιτείαν καὶ τὴν κοινωνίαν καθ' ὃ μέτρον εὐρηνται αὗται εἰς τὴν διαδικασίαν τοῦ γίνεσθαι. Ἡ πολιτικὴ συμπεριφορά εὐρηνται ἀντιμέτωπος μὲ μίαν διαδικασίαν εἰς ἣν πᾶσα στιγμὴ δημιουργεῖ μίαν νέαν κατάστασιν καὶ ἀναζητᾷ νὰ ἀποδεδειχθῇ ἀπὸ τὸν διαρκῆ αὐτὸν ροὴν τῶν δυνάμεων κάτι τὸ ὁποῖον νὰ ἔχῃ ἓνα μόνιμον χαρακτῆρα».

νικάς ανάγκας, εἴτε διότι ὁ τρόπος καθ' ὃν ἀσκεῖται αὕτη δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀποτελεσματικὴν θεραπείαν τῶν, εἴτε διότι αἱ πραγματικαὶ κοινωνικαὶ ἀνάγκαι εἶναι διάφοροι τῶν ὑπ' αὐτῆς ὑπολαμβανομένων. Οὕτω, τόσον ἡ διοικητικὴ δρᾶσις, ὡς ἐνεργὸς ἄσκησις ἐξουσίας, ὅσον καὶ ἡ πολιτικὴ δρᾶσις, ὡς διατήρησις ἢ ἐπιδίωξις τῆς ἐξουσίας, εὗρηνται εὐθέως συνδεδεμέναι μὲ τὰς ἀμέσους κοινωνικὰς ἀνάγκας, ὡς αὗται γίνονται ἀντιληπταὶ ἐν τῇ συγκεκριμένῃ κοινωνίᾳ ἐν ἣ αἱ δράσεις αὗται ἀσκοῦνται.

Ὅταν ὁ κοινωνικὸς ἐπιστήμων καλεῖται ὑπὸ τῆς κοινωνίας νὰ ἀναλάβῃ δρᾶσιν ὡς «ἐμπειρογνώμων», ὡς ἐφαρμοστὴς τῆς σκοπίμου ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ἡ μορφή τῆς δράσεως, τὴν ὁποίαν καλεῖται νὰ ἀναλάβῃ, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν διοικητικὴν. Τοῦτο εἶναι λογικῶς ἀναγκαῖον. Ὁ ἐπιστήμων καλεῖται νὰ ἐφαρμόσῃ ὅσα εἶναι γνωστὰ ἐπὶ μιᾷ πραγματικότητος τὴν ὁποίαν αὐτός, διὰ τῆς ἰδιαίτερας (ἐπιστημονικῆς) ἐνεργείας του καθιστᾷ γνωστήν. Δεδομένου δὲ ὅτι, ὡς ἀλλαχοῦ εἶδομεν, διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς τὰς ἐννοίας ὁ ἐπιστήμων ἀνευρίσκει διὰ τοῦ συγκεκριμένου τὸ γενικὸν καὶ ἀφηρημένον, τὸν τύπον, ἔπεται ὅτι τὸ διὰ τῆς σκοπίμου ἐπιστημονικῆς γνώσεως καθιστάμενον γνωστὸν καθίσταται ἐν ταυτῇ καὶ τυπικόν, ἄρα ἐπαναληπτὸν καὶ ἐπαναλήψιμον — ἐπομένως προβλεπτὸν καὶ δυνάμενον νὰ τεθῇ ὑπὸ ἑλέγχων. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς διοικητικῆς γνώσεως ἔχει οὕτω ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διοικητικῆς δράσεως. Μιᾷ ἰδιαίτερως ἐξειδικευμένης διοικητικῆς δράσεως.

Ἡ ἀνάληψις διοικητικῆς δράσεως ὑπὸ τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιστήμονος καλύπτει μίαν θεμελιώδη ἀνάγκην τῆς συγχρόνου κοινωνίας : τὴν ἀνάγκην ἀποκαταστάσεως τῆς βεβαιότητος καὶ τοῦ αἰσθήματος ἀσφαλείας εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς ἐντόνως ρευστῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ἐλέχθη ἄνωτέρω, ὅτι ἡ σημερινὴ κοινωνία καθ' ὃ μέτρον ἔχει ἀποδεχθῇ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐνέργειαν ὡς κοινωνικῶς ἀναγκαίαν καὶ ἐπιθυμητὴν ἔχει καὶ ἐνστερνισθῇ βασικὰς ἐπιστημονικὰς παραδοχάς. Οὕτω, ἔχει ἀναγάγει εἰς ἀξιώματα τὰς ἀντιλήψεις περὶ τῆς αἰτιότητος καὶ τοῦ μὴ τυχαίου τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, τῆς δυνατότητος ρυθμιστικῆς παρεμβάσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν φυσικὴν καὶ κοινωνικὴν πραγματικότητα, τῆς ρευστότητος τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος ὡς ἀποκρυπτούσης, ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτάς, δυνατότητας καὶ ὅχι ὡς συνιστώσης περιορισμὸν διὰ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ σημερινὴ κοινωνία ἔχει, ἐπομένως, ἀποδεχθῇ ὡς δυνατὴν, καὶ ἐτι περαιτέρω, ὡς ἐπιθυμητὴν, τὴν ἀνάληψιν συνειδητῆς καὶ ἐλλόγου δράσεως πρὸς ἐπίτευξιν συγκεκριμένων κοινωνικῶν σκοπῶν. Ἐξ ἐτέρου, ἡ σύγχρονος κοινωνία στηρίζεται, ἐν τῇ πολιτειακῇ της ὀργανωτικῇ μορφῇ, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ ἐκάστοτε τιθέμενοι κοινωνικοὶ σκοποὶ νοοῦνται πάντοτε ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ὁλόκληρον τὸ κοινωνικὸν σύνολον. Οὕτω ἡ ἄσκησις τῆς ἐξουσίας δὲν πηγάζει ἀπλῶς ἀπὸ τὸν λαόν, ὡς φορέως τῆς κυριαρχίας. Ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται ἢ ἐπιδιώκεται διὰ τὸν λαόν, διὰ τὸ κοινωνικὸν σύνολον τὸ ἀπαρτίζον τὴν ἐθνικὴν

πολιτείαν. Τοιούτοτρόπως όμως ή εξουσία καθίσταται έντολή πρὸς ἐπιδιώξιν συγκεκριμένου σκοποῦ κοινωνικῶς προσδιορισμένου. Δεδομένου δὲ ὅτι ή ἐπιδίωξις συγκεκριμένου σκοποῦ δὲν εἶναι σήμερον νοητὴ εἰμὴ ὡς ἔλλογος συνειδητὴ δρᾶσις, ή εξουσία νοεῖται πλέον ὡς έντολή πρὸς ἀνάληψιν ἐλλόγου δράσεως διὰ τὴν ἐπιδίωξιν συγκεκριμένων σκοπῶν κοινωνικῶς ἀποδεκτῶν καὶ ἐπιθυμητῶν. Ἀναγκαία προϋπόθεσις διὰ νὰ καταστή τοῦτο δυνατόν εἶναι ή δημιουργία μιᾶς ἐλλόγου κοινωνικῆς ὁργανώσεως ή ὁποία, ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ καθιστᾷ δυνατόν τὴν ἔλλογον δρᾶσιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐπιτρέπη τὴν συνεχῇ ἐπέκτασιν τοῦ χώρου τῆς ἐλλόγου καὶ τὸν ἀντίστοιχον συνεχῇ περιορισμόν τοῦ χώρου τῆς ἀλόγου δράσεως. «Αἱ δύο βασικαὶ πηγαὶ τῆς ἀλογοκρατίας εἰς τὴν κοινωνικὴν δομὴν (ἀνεξέλεγκτος ἀνταγωνισμός καὶ κυριαρχία διὰ τῆς βίας) συγκροτοῦν τὸν χώρον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὁ ὁποῖος παραμένει ἀκόμη ἀνοργάνωτος καὶ ὅπου ή πολιτικὴ καθίσταται ἀναγκαία»¹⁰.

Ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω περιγραφεῖσαν, ὡς κρατοῦσαν, έννοιαν τῆς εξουσίας ή πολιτικὴ δρᾶσις, ὡς διατήρησις ή ἐπιδίωξις τῆς εξουσίας (διοικητικῆς δράσεως), δὲν δύναται εἰμὴ νὰ λάβῃ τὴν μορφήν τῆς ἀποδείξεως εἴτε ὅτι ή ἐνεστῶσα διοικητικὴ δρᾶσις εἶναι ἔλλογος (πρὸς διατήρησιν τῆς ἐξουσίας) εἴτε ὅτι εἶναι σύθαιρετος καὶ ἄλογος (πρὸς ἐπιδίωξιν τῆς ἐξουσίας). Ἀλλὰ τὸ ἔλλογον δὲν εἶναι ἀπόλυτον. Εἶναι σχετικόν πρὸς τὸν νοοῦντα, πρὸς τὸ νοούμενον καὶ πρὸς τὸν τρόπον τοῦ νοεῖν. Ὑπὸ καθεστῶς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ συνεχοῦς ἀναφορᾶς τῆς τε διοικητικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς δράσεως πρὸς τὸν λαόν, τὸ ἔλλογον τῆς δράσεως δὲν δύναται νὰ διαφέρῃ βασικῶς ἀπὸ ὅ,τι τὸ κοινωνικὸν σύνολον θεωρεῖ, ή πείθεται νὰ θεωρῇ, ὡς ἔλλογον ἐν σχέσει πρὸς τὰς πεποιθήσεις καὶ πρὸς τὰς ἀνάγκας του εἰς τὰ πλαίσια τῶν σκοπῶν τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως. Οὕτω πως ή πολιτικὴ δρᾶσις ἔχει τὴν «τάσιν νὰ ἀποβάλλῃ τὸ ἄλογον ἀπὸ τὸν χώρον τοῦ κοινωνικοῦ καί, ἐν στενῇ πρὸς (τὴν τάσιν) αὐτὴν σχέσει, δημιουργεῖται μία ἡῦξημένη συνειδητοποίησις παραγόντων οἱ ὁποῖοι μᾶς ἐξουσίαζον μέχρι τοῦδε ἀσυνειδήτως»¹¹. Προβάλλει οὕτω πως ή πολιτικὴ δρᾶσις τὸ ἀσυνειδητόν εἰς τὸν χώρον τοῦ συνειδητοῦ καθιστῶσα ἐτι ἀναγκαιοτέραν τὴν ἐπέκτασιν τοῦ χώρου τοῦ ἐλλόγου. Ἐξ ἑτέρου, δέον νὰ μὴ παρορᾶται τὸ γεγονός ὅτι :

«Πᾶσα πολιτικὴ ἄποψις ὑποδηλοῖ τὴν ἰδίαν στιγμὴν τί τὸ πλέον τῆς ἀπλῆς βεβαιώσεως ή ἀπορρίψεως ἑνὸς ἀδιαμφισβητήτου συνόλου γεγονότων. Ὑποδηλοῖ ἐπίσης μίαν μᾶλλον συνοπτικὴν κοσμοθεωρίαν. Ἡ σημασία τὴν ὁποίαν δίδουν οἱ πολιτικοὶ ἡγέται εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἐμφαίνεται ἐκ τῶν προσπαθειῶν ὅλων τῶν κομμάτων νὰ διαπλάσσουν τὸν τρόπον σκέπτεσθαι τῶν μαζῶν ὅχι μόνον ἀπὸ κομματικῆς πλευρᾶς, ἀλλὰ ἐπίσης ἀπὸ τῆς πλευρᾶς μιᾶς κοσμο-

10. K. Mannheim, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 103.

11. K. Mannheim ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 170.

θεωρίας. Ἡ πολιτική διαπαιδαγώγησις σημαίνει τὴν μεταβίβασιν μιᾶς ἰδιαιτέρας στάσεως ἔναντι τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία θὰ διατρέχη πάσας τὰς ἀπόψεις τοῦ βίου»¹².

Συνειδητοποιοῦσα τὸ ἄλογον εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον καὶ τὴν κοινωνικὴν ὀργάνωσιν, ἡ πολιτικὴ δρᾶσις, δημιουργεῖ καὶ διαχέει νέας κοσμοθεωριακάς ἀντιλήψεις στηριζομένας εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς παντοδυναμίας τοῦ λόγου καὶ τῆς σημασίας του ὡς θεμελιώδους ἀρχῆς διατρεχούσης τὴν ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν τῆς κοινωνίας. Ὁ ἐνστερνισμὸς βασικῶν ἐπιστημονικῶν παραδοχῶν ἀπὸ τὰ εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα ὀφείλεται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν ἔντονον πολιτικὴν δρᾶσιν ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται εἰς τὰς συγχρόνους κοινωνίας. Ἐξηγεῖται οὕτω διατί, ἐν τῇ προσπαθείᾳ τῆς τιθασεύσεως τῆς ρευστότητος τῶν κοινωνικῶν πραγμάτων καὶ τῆς μετατροπῆς τῆς ρευστότητος αὐτῆς ἀπὸ σειρᾶς τυχαίων καὶ συμπτωματικῶν φαινομένων εἰς προβλεπτὴν καὶ κατευθυνομένην διαδικασίαν δημιουργοῦσαν τὴν αἴσθησιν τῆς σταθερότητος ἐν τῇ ροῇ καὶ τῆς βεβαιότητος τοῦ μέλλοντος,

«τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ εἶναι ἡ τάσις νὰ συμπεριληφθοῦν ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερα εἰς τὸν χώρον τοῦ ἐλλόγου καὶ νὰ τεθοῦν ὑπὸ διοικητικὸν ἔλεγχον — ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ μειωθῇ τὸ «ἄλογον» στοιχεῖον μέχρι σημείου πλήρους ἐξαφανίσεως»¹³.

Εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς τοιαύτης διαδικασίας γίνεται φανερόν πῶς καὶ διατὶ διεθνῶς παρατηρεῖται σήμερον αὖξουσα ἀναγνώρισις τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου ὡς κοινωνικοῦ λειτουργήματος καὶ ἐντεινομένη ζήτησις κοινωνικῶν ἐπιστημόνων διὰ τὴν ἀνάθεσιν εἰς αὐτοὺς διοικητικῆς δράσεως.

Δύο σημεῖα χρήζουν ἐνταῦθα ὑπογραμμίσεως. Τὸ πρῶτον, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ πολιτικὴ δρᾶσις ἀναφέρεται εἰς εὐρέα κοινωνικὰ στρώματα, τὰ ὁποῖα καθιστᾷ οὕτω κοινωνοὺς τῆς δράσεως ταύτης, ἡ πρόσκλησις συμμετοχῆς εἰς ἔλλογον δρᾶσιν δὲν δύναται νὰ λάβῃ τὴν μορφήν θεωρητικοῦ διαλόγου. Ἡ πολιτικὴ δρᾶσις προϋποθέτει, διὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ, τὴν δημιουργίαν συναισθηματικοῦ ὑποβάθρου τὸ ὁποῖον θὰ παρορμᾷ πρὸς τὴν ἀνάληψιν τῆς, ὡς ἐλλόγου προβαλλομένης, συλλογικῆς δράσεως ἢ πρὸς ὑποταγὴν εἰς τήν, ὡς ἐλλογον πάλιν προβαλλομένην, διοικητικὴν δρᾶσιν πρὸς ἐξασφάλισιν ἀμέσων ἢ περαιτέρω κοινωνικῶν σκοπῶν. Εἰς τὴν σύγχρονον κοινωνίαν ἡ δρᾶσις ἢ ἡ ὑποταγὴ εἰς τὴν δρᾶσιν ἄλλου συνιστᾷ μέσον, ὃχι αὐτοσκοπὸν. Σκοπὸς εἶναι τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον ὡς διαμορφωτέα πραγματικότης. Τοῦτο σημαίνει, ἀφ' ἑνὸς μὲν, ὅτι διὰ ἡ τῆς πολιτικῆς δράσεως παρώθησις πρὸς τὸν λόγον γίνεται διὰ τοῦ

12. K. Mannheim, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 131.

13. K. Mannheim, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 101.

αλόγου, τῆς παρορμήσεως· ἀφ' ἑτέρου δέ, ὅτι ἡ παρώθησις αὕτη γίνεται ἐν τῇ ἐπιδιώξει μιᾶς πραγματικότητος ἐπιθυμητῆς καὶ ἐμμέσως προκυπτούσης ἐκ τῆς ἀπορρίψεως τῶν θεωρουμένων, ὡς ὑπολειπομένων τοῦ ἐπιθυμητοῦ, στοιχείων τῆς ἐνεστώσης πραγματικότητος. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκει ἡ πολιτικὴ δρᾶσις εἶναι ἡ πραγμάτων τῶν δέοντος εἰς τὸν χρόνον τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ὡς ἐκ τούτου ἡ πολιτικὴ δρᾶσις ὁδηγεῖ εἰς τὴν συνεχῇ ἀξιολόγησιν τοῦ παρόντος μὲ βάσιν τὸ δέον. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ δέον προκύπτει τὸ δέον γενέσθαι ἢ τὸ δέον μὴ γενέσθαι καὶ πρὸς τὴν πραγμάτων αὐτοῦ τοῦ δέοντος ὁδηγεῖται ἡ ἔλλογος (διοικητικὴ ἢ πολιτικὴ) δρᾶσις. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ κοσμοθεωρία, ἡ ὁποία ἐνυπάρχει εἰς πᾶσαν πολιτικὴν ἄποψιν καὶ ἐκδηλοῦται διὰ τῆς πολιτικῆς πράξεως εἶναι ἀξιολογικὴ καὶ δεοντολογικὴ κοσμοθεωρία. Ἡ «ἰδιαίτερα στάσις ἐναντι τοῦ κόσμου» σημαίνει ἓνα τρόπον ἀξιολογήσεως τοῦ κόσμου ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς συστήματος ἀξιών καθορίζοντος τί δέον νὰ εἶναι ὁ κόσμος. Ἡ διὰ τῆς πολιτικῆς δράσεως προβαλλομένη κοσμοθεωρία εἶναι, ὅθεν, μία ἰδεολογία ἢ εἰς «μῦθος» ἐπὶ τοῦ ὁποίου θεμελιούται ἡ παρόρμησις πρὸς συγκεκριμένας ἐκάστοτε ἐνεργείας (ἀνάληψις δράσεως ἢ ὑποταγή) θεωρουμένας ὡς λογικῶς πρὸς τὴν πραγμάτων τοῦ «μῦθου» συνδεομένας. Ἐπομένως τὸ διὰ τῆς πολιτικῆς δράσεως προβαλλόμενον ἔλλογον εἶναι ἰδιόμορφον καὶ διάφορον τοῦ ἐπιστημονικοῦ. Δὲν ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸ φαινόμενον καὶ δὲν ὁδεύει διὰ τῆς νοήσεως. Ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸ ἐξ ὑπαρχῆς ἀξιολογούμενον ὡς δέον καὶ ὁδεύει διὰ τοῦ αλόγου, διὰ τῆς παρορμήσεως.

Τὸ ἰδιαίτερον σημεῖον, τὸ ὁποῖον δέον νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐνταῦθα, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ διοικητικὴ δρᾶσις τίθεται ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς πολιτικῆς δράσεως — εἴτε συνίσταται εἰς ὑπεράσπισιν, εἴτε εἰς ψόγον, ὁ ἔλεγχος αὐτὸς — ἡ διοικητικὴ δρᾶσις συνδέεται εὐθέως πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἔννοιαν τῆς ἐπιδιωκτέας πραγματικότητος. Διότι ἐκ τῆς δράσεως αὐτῆς δέον νὰ προκύπτῃ ἡ ἐπιδιωκτέα πραγματικότης. Κατὰ ταῦτα ἡ διοικητικὴ δρᾶσις δέον νὰ εἶναι «ἔλλογος» κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς τὸ ὑπὸ τῆς πολιτικῆς δράσεως προβαλλόμενον «ἔλλογον». Δέον νὰ ἐπιδιώκῃ ὅ,τι γενικῶς γίνεται δεκτὸν ὡς ἐπιδιωκτέον καὶ ἐπιδιώξιμον. Καὶ νὰ τὸ ἐπιδιώκῃ καθ' ὃν τρόπον γίνεται δεκτὸν ὅτι πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται τοῦτο. Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει μὲν ἡ ἐξάρτησις τῆς διοικητικῆς ἀπὸ τὴν πολιτικὴν δρᾶσιν, ὡς μέσου πρὸς σκοπὸν. Προκύπτει ὅμως καὶ ἡ δυνατότης συγκρούσεως μεταξὺ τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς δράσεως, ἀπὸ τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἡ διοικητικὴ δρᾶσις προβάλλεται καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς μορφὴ ἑλλόγου ὀργανώσεως ἐπιτρεπούσης τὴν διεύρυνσιν τοῦ χώρου τοῦ ἑλλόγου καὶ προβλεπτοῦ καὶ τὸν ἀντίστοιχον περιορισμὸν τοῦ αλόγου καὶ ἀπροβλέπτου. Ἀπὸ τὴν στιγμὴν αὐτὴν ἡ διοικητικὴ δρᾶσις ἀποκτᾷ κοινωνικῶς ἀποδεκτὴν αὐτοδυναμίαν καὶ ὁδηγεῖται εἰς τὴν ἀπευθείας ἀντιπαράθεσιν τοῦ κατ' αὐτὴν, μετὰ λόγου γνώσεως, ἑλλόγου πρὸς τὸ ὑπὸ τῆς πολιτικῆς δράσεως διαμορφούμενον, ἰδιόμορφον ὡς εἶδομεν, ἔλλογον καὶ πρὸς τοὺς

έξωθεν, από πλευράς της, τεθειμένους, ως επιδιωκτέους και επιδιωξιμούς, σκοπούς. Άν το υπό τής διοικητικής δράσεως θεωρούμενον ως έλλογον, επιδιωκτέον και επιδιωξιμον, δεν συμπίπτει με το υπό τής πολιτικής δράσεως ως τοιοῦτον θεωρούμενον, ή κρίσις είναι αναπόφευκτος.

V

Με βάσιν τήν άνωτέρω ανάλυσιν, ο ρόλος του κοινωνικού επιστήμονος, ως φορέως εξειδικευμένης διοικητικής δράσεως, καθίσταται αντιφατικός. Ός επιστήμων, όρίζων δημιουργεί, ως είδομεν ήδη αλλαχού, a posteriori όντολογικήν πραγματικότητα, εκκινών από τὰ φαινόμενα, από το εις «είναι» αναγόμενον «ύπάρχον». Η πραγματικότης, όπως αυτή δεν δημιουργείται δια τήν καθ' έαυτήν θεασίν της, αλλά δια τήν επιδίωξιν σκοπών έξωθεν τεθειμένων και προκυπτόντων εκ μιὰς άλλης πραγματικότητος a priori αξιολογικώς προσδιορισμένης και κοινωνικώς κρατούσης. Ός μέλος τής κοινωνίας και ως έντεταγμένος εις το σύνολον τών διαδικασιών προς επιδίωξιν αυτής τής δευτέρας πραγματικότητος, ο κοινωνικός επιστήμων δεν δύναται ούτε να τήν παρίδη ούτε να τήν απορρίψη. Διότι τοῦτο πράττων και εκβάλλει αυτόν του κοινωνικού του χώρου, μετατασσόμενος εις τήν κατηγορίαν του όριακού ανθρώπου, και τον κοινωνικόν σκοπόν του δεν δύναται να επιτελέση. Είμαι, επομένως, υποχρεωμένος εκ τών πραγμάτων και εκ τής θέσεώς του, να θεωρήσῃ τήν έρευνωμένην πραγματικότητα ως οὔσαν ό,τι ή κοινωνία, εις ήν εὔρηται έντεταγμένος, τήν αξιολογεί ως οὔσαν και να εκφράσῃ έννοιολογικώς και a posteriori ό,τι ήδη εκφράζεται αξιολογικώς και a priori. Το όποϊον σημαίνει ότι πρέπει να καταστήσῃ το «δέον» ή «μη δέον» «δν». Άλλά δια τον επιστήμονα το λογικόν χάσμα μεταξύ «δέοντος» και «δντος» είναι άγεφύρωτον¹⁴. Ούτε το «δέον» δύναται να προκύψῃ λογικώς εκ του «δντος», ούτε το «δν» εκ του «δέοντος».

Άλλά καλεΐται ο κοινωνικός επιστήμων να προβῇ και εις άλλην επιστημονικώς αδύνατον ένέργειαν, καθισταμένου και κατά τον τρόπον αυτόν αντιφατικού του ρόλου του ως φορέως εξειδικευμένης διοικητικής δράσεως. Καλεΐται να καθορίσῃ αυτός, ως γνωρίζων, τὰ «άντικειμενικά» στοιχεία του «δέοντος». Το επιδιωκτέον, ως συλλογικός μῦθος, δεν δύναται να είναι και λεπτομερειακόν. Είμαι γενική παρόρμησις προς τί το γενικόν και άσαφές, το όποϊον καλεΐται ή πολιτική και ή διοικητική πράξις να προσδιορίσῃ εις τὰ καθ' έκαστα μέρη του. Όσον δε επιδιώκεται ή διεύρυνσις του χώρου του έλλόγου και του προβλεπτοῦ, τόσον και πειράται ή ανάθεσις του προσδιορισμοῦ τών επί μέρους επιδιωκτέων, καθισταμένων

14. A. B r e c h t, Political Theory – The Foundation of Twentieth Century Political Thought, (Princeton University Press, Princeton, 1959), σελ. 127.

ἀξιολογούμενον ὡς ἐπιδιωκτέον καί, ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ, τὸ μεταβλητέον εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐνεστώσης κοινωνικῆς πραγματικότητος. Καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μίαν ἰδεολογίαν. Ἀποτελεῖ τὴν διεθνῶς κατ' ἐξοχὴν κρατούσαν ἰδεολογίαν, τὴν θεμελιούσαν βασικὰς κοινωνικὰς ἀνάγκας τὰς ὁποίας ὁ κοινωνικὸς ἐπιστήμων καλεῖται νὰ διαγνώσῃ, νὰ προσδιορίσῃ καὶ νὰ θεραπεύσῃ. Τὸ ἐπιδιωκτέον εἶναι δι' αὐτὸν δεδομένον ἔξωθεν : ἡ ἐπίτευξις ὁλονὲν ὑψηλοτέρων βιοτικῶν ἐπιπέδων. Ἀλλὰ τοῦτο λέγει τὰ πάντα καὶ δὲν λέγει τίποτε τὸ συγκεκριμένον. Καὶ καλεῖται ὁ ἐπιστήμων νὰ εἴπῃ ποῖα εἶναι τὰ ἐπίπεδα αὐτὰ καὶ ποῖοι οἱ (κοινωνικῶς) ὀρθότεροι τρόποι ἐπιτεύξεώς των. Καλεῖται νὰ κάμῃ ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Νὰ ὀρίσῃ ὄντολογικῶς τὸ δεοντολογικῶς προσδιορισμένον — νὰ εἴπῃ ὅχι τί θεωρεῖται ὡς δέον, ἀλλὰ τί εἶναι τὸ δέον. Ἐν ἄλλοις λόγοις, νὰ ἐκφράσῃ κατὰ τρόπον ἀδιαμφισβήτητον καὶ ἀντικειμενικόν, τυπικῶς λογικόν, ὅ,τι εἶναι ἔξω-λογικόν : τὸν μῦθον καὶ τὰς ἐξ αὐτοῦ πηγαζούσας παρορμήσεις πρὸς ἀνάληψιν δράσεως αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς μορφῆς. Ἐχομεν, ἐπομένως, μίαν κατάστασιν ἀντίστοιχον πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν τόσον χαρακτηριστικῶς περιγράφει ὁ K. Mannheim.

«Αἱ μεγάλοι δυσχέρειαι — ἔλεγε — αἱ ὁποῖαι ἴστανται ἐνώπιον τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως εἰς τὸν τομέα αὐτὸν προκύπτουν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν ἔχομεν νὰ κάμωμεν ἐνταῦθα μὲ ἀυστηράς, ἀντικειμενικὰς ὁλότητας, ἀλλὰ μὲ τάσεις καὶ ἐπιδιώξεις εὐρισκομένας εἰς συνεχῆ κατάστασιν ρευστότητος. Μία πρόσθετος δυσκολία ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ὁ ἀστερισμὸς τῶν ἀλληλεπενεργουσῶν δυνάμεων μεταβάλλεται συνεχῶς. Ὅπου ἀλληλεπενεργοῦν αἱ αὐταὶ δυνάμεις, ἐκάστη ἀμετάβλητος ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα αὐτῆς, καὶ ὅπου ἡ ἀλληλεπενέργειά των ἀκολουθεῖ ἐπίσης μίαν κανονικὴν τροχίαν, εἶναι δυνατόν νὰ διατυπώσωμεν γενικοὺς νόμους. Τοῦτο δὲν εἶναι τόσον εὐκόλον ὅπου νέαι δυνάμεις εἰσέρχονται ἀκαταπαύστως εἰς τὸ σύστημα καὶ σχηματίζουν ἀπροβλέπτους συνδυασμούς. Μία πρόσθετος δυσχέρεια εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ παρατηρητὴς ὁ ἴδιος δὲν ἴσταται ἔξω τοῦ χώρου τοῦ ἀλόγου, ἀλλὰ μετέχει τῆς συγκρούσεως τῶν δυνάμεων. Ἡ συμμετοχὴ αὕτη τὸν προσδίδει εἰς μίαν μεροληπτικὴν ἄποψιν μέσω τῶν ἀξιολογήσεων καὶ ἐνδιαφερόντων του. Περαιτέρω, καὶ ἰδιαιτέρως σημαντικόν, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ὁ πολιτικὸς θεωρητικῶς συμμετέχον μέρος τῆς συγκρούσεως ἐξ αἰτίας τῶν ἀξιῶν καὶ ἐνδιαφερόντων του· ὁ ἰδιαίτερος τρόπος καθ' ὃν παρουσιάζεται εἰς αὐτὸν τὸ πρόβλημα, ὁ γενικώτατός του τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι, συμπεριλαμβανομένων ἐτι καὶ τῶν κατηγοριῶν του, εἶναι συνυφασμένος μὲ ὑποκείμενα πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ ρεύματα. Τόσον ἀληθὲς εἶναι τοῦτο, ὥστε εἰς τὸν χῶρον τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς σκέψεως δέον, κατὰ τὴν ἀντίλη-

ψίν μου, νὰ ἀναγνωρίσωμεν πραγματικὰς διαφορὰς εἰς τοὺς τρόπους
τοῦ σκέπτεσθαι — διαφορὰς ἐξικνουμένας μέχρι καὶ αὐτοῦ τούτου
τοῦ χώρου τῆς λογικῆς»¹⁷

εἰς τὸν ὁποῖον εἶναι ἀμετακλήτως ἐντεταγμένος ὁ ἐπιστήμων.

17. K. Mannheim ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 103-104.

ΑΠΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΙΝ

I

Ἐρχήθεν ὁ ὅρος «ἀνάπτυξις» ἐλαμβάνετο ὡς περιληπτική ἔκφρασις τοῦ ὅρου «οἰκονομική ἀνάπτυξις». «Ἀνάπτυξις» καὶ «οἰκονομική ἀνάπτυξις» ἐθεωροῦντο ὅροι ταυτόσημοι. Οἱ λόγοι οἱ ὅποιοι ὤθησαν πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ἐξητάσθησαν ἤδη εἰς ἑτέραν θέσιν τῆς παρουσίας μελέτης¹. Ὅλιγον κατ' ὀλίγον ὅμως ἤρχισαν ἐμφανιζόμενοι καὶ ὅλον ἐν εὐρύτερον χρησιμοποιοῦμενοι καὶ ἄλλοι ἀναπτυξιακοὶ ὅροι. Ἐγένετο λ.χ. λόγος διὰ «διοικητικὴν ἀνάπτυξιν», διὰ «κοινωνικὴν ἀνάπτυξιν», διὰ «πολιτικὴν ἀνάπτυξιν». διὰ «πολιτιστικὴν ἀνάπτυξιν». Καὶ ἐτέθη τότε τὸ ἐρώτημα : τί ὑποδηλοῖ ἡ πολλαπλότης αὐτὴ τῶν ὄρων ; Αἱ ἐπὶ μέρους «ἀναπτύξεις» εἶναι αὐτόνομοι, ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, ἢ ἀποτελοῦν μερικωτέρας ἐκφράσεις ἑνὸς γενικωτέρου φαινομένου, τῆς «ἀναπτύξεως» ἄνευ εἰδικωτέρου προσδιορισμοῦ ; Καὶ περαιτέρω, ποία ἡ σχέσις μεταξὺ τῶν διαφόρων εἰδικωτέρων «ἀναπτύξεων» ; Εἶναι φαινόμενα παράλληλα ἢ εἶναι φαινόμενα τελούντα ἐν χρονικῇ ἀλληλουχίᾳ ; Εἰς τὴν τελευταίαν δὲ ταύτην περίπτωσιν ποῖον εἶναι πρότερον καὶ ποῖον ὕστερον, ποῖον εἶναι ὁ ἀναγκαῖος ὅρος ποῖου ; Οὐδεμία σαφὴς καὶ ἱκανοποιητικὴ θεωρητικὴ ἀπάντησις ἔχει μέχρι σήμερον δοθῇ εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο. Καὶ τὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖον τίθεται εἶναι διατὶ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ πρόβλημα. Ἐτι δὲ περαιτέρω, ποία ἡ σημασία τῆς ἀδυναμίας αὐτῆς ;

II

Ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀναπτύξεως ἀποτελεῖ ἀρχῇθεν, ὡς κατ' ἐπανάληψιν ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ἀποκτήσεως τῶν ἐμφανῶν στοιχείων τῶν ἀποτελεσματικῶς προβαλλομένων ὡς συνιστάντων τὸ θεμέλιον τῆς ἰσχύος μιᾶς ὀρισμένης κατηγορίας κοινωνιῶν, τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἐξεφράζοντο περιληπτικῶς διὰ δύο ὄρων : οἰκονομία καὶ τεχνολογία. Ἀμφότερα εὐρίσκοντο εἰς ἄμεσον καὶ στενὴν πρὸς ἀλλήλα συνάρ-

1. Βλ. ἀνωτέρω Κεφάλαιον Ε'.

τησιν. Ἡ δυνατότης καὶ ἡ ταχύτης αὐξήσεως τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενον τεχνολογικὸν ἐπίπεδον καὶ τὴν δυνατότητα τῶν τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν, ἐνῶ ἐξ ἑτέρου ἡ δυνατότης καὶ ἡ ταχύτης τῆς τεχνολογικῆς ἐξελίξεως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενον οἰκονομικὸν ἐπίπεδον καὶ τὴν δυνατότητα διαθέσεως πόρων διὰ τεχνολογικὰς ἐφαρμογὰς καὶ περαιτέρω τεχνολογικὰς ἐρεῦνας. Ἐξ ἑτέρου, εἰς τὰ πλαίσια τῆς συγχρόνου Δύσεως, τόσον ἡ οἰκονομία ὅσον καὶ ἡ τεχνολογία δὲν ἀποτελοῦν ἀπλῶς παραδοσιακὰς μορφὰς δραστηριότητος. Ἀποτελοῦν συνειδητὴν ἐφαρμογὴν συνεχῶς κατακτωμένης ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Τὸ σημερινὸν ἐπίπεδον τῆς Δύσεως εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ βαθμοῦ ἀναπτύξεως ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἐντεῦθεν προκυψάσης τεχνολογίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἐλλόγου, ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἐκάστοτε τασσομένους ἐπιδιωκτέους σκοπούς, οἰκονομικῆς ὀργανώσεως καὶ δράσεως. Ἄλλ' ἐπιστήμη σημαίνει, ὡς εἵπομεν, σύστημα μετὰ βιβασιτῶν γνώσεων. Ἄρα, ἀρκεῖ ἡ μετάδοσις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἤδη κτηθείσης γνώσεως διὰ νὰ παραχθῇ, ἐντὸς τῶν συγκεκριμένων ἐκάστοτε πλαισίων, ἀνάλογον πρὸς τὸ ἤδη παραχθὲν ἀποτέλεσμα. Ὁ συλλογισμὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ τὴν βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας θεμελιώνεται τόσον ἡ προσφορά ὅσον καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς λεγομένης «τεχνικῆς βοήθειας» πρὸς τὰς μὴ ἀνεπτυγμένας χώρας. Ὡς εἶναι δὲ γνωστὸν, δύο εἶναι αἱ μορφαὶ τῆς «τεχνικῆς βοήθειας». Ἡ ἄμεσος ἐφαρμογὴ τῶν κεκτημένων γνώσεων διὰ τῆς χρησιμοποίησεως ἀλλοδαπῶν «ἐμπειρογνομόνων», προερχομένων ἐκ τῶν ἀνεπτυγμένων ἤδη χωρῶν καὶ ἡ μετάδοσις τῆς ὑπαρχούσης γνώσεως διὰ τῆς πρακτικῆς καὶ θεωρητικῆς ἐκπαιδεύσεως. Δεδομένου ὅμως ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως, εἶναι ταυτοχρόνως καὶ πρόβλημα μέσων, οἰκονομικῶν δυνατοτήτων, τὴν «τεχνικὴν βοήθειαν» ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ ἡ καλουμένη «οἰκονομικὴ βοήθεια»². Αὕτη σκοπεῖ εἰς τὴν δημιουργίαν δυνατοτήτων πρὸς κάλυψιν τῶν δαπανῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς «τεχνικῆς βοήθειας» (χρηματοδότησις ἐκπονήσεως μελετῶν καὶ προγραμμάτων, ὑποτροφίαι, ἀμοιβὴ ἐμπειρογνομόνων καὶ τεχνικῶν), ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἀπαραιτήτου τεχνολογικῆς ὑποδομῆς (ἐπενδύσεις) ἡ ὁποία θὰ καταστήσῃ δυνατὴν τὴν οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν τῶν μὴ ἀνεπτυγμένων χωρῶν κατὰ τρόπον σύγχρονον καὶ ἐπιτρέποντα τὴν ἐπίτευξιν τῶν ἐπιδιωκομένων ἀνωτέρων οἰκονομικῶν ἐπιπέδων.

Τὸ πρόβλημα, ὅθεν, τῆς «οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως» ἐμφανίζεται ὡς πρόβλημα μέσων καὶ ὡς πρόβλημα μεθόδων πρὸς ἀποτελεσματικὴν χρῆ-

2. Πρβλ. καὶ τὴν πρόσφατον δήλωσιν τοῦ Προέδρου τῆς Διεθνοῦς Τραπεζῆς G.D. Woods καθ' ἣν, «Εἰς πᾶσαν ἀναπτυσσομένην χώραν εἰλικρινῶς ἀφωσιωμένην εἰς τὴν οἰκονομικὴν τῆς πρόδοον, τὸ ἔργον τῆς ἀναπτύξεως εἶναι πραγματοποιήσιμον. Καὶ εἶναι πραγματοποιήσιμον κατὰ μέγα μέρος μὲ τὴν γνώσιν καὶ τὰς τεχνικὰς γνώσεις τὰς ὁποίας κατέχομεν, ὑπὸ τὴν μόνην προϋπόθεσιν ὅτι ὑπάρχουν ἐπαρκῆ καὶ κατάλληλα οἰκονομικά μέσα». Εἰς *International Development Review*, Τομ. X (1968), τεύχ. 2, σελ. 2.

σιν τῶν ἤδη ὑφισταμένων καὶ πρὸς δημιουργίαν νέων μέσων. Ἡ «οικονομικὴ βοήθεια» ἀναφέρεται εἰς τὰ μέσα. Ἡ «τεχνικὴ βοήθεια» εἰς τὰς μεθόδους. Αἱ τελευταῖαι δέ, ὡς εἶδομεν, θεωροῦνται πρόβλημα γνώσεως καὶ εφαρμογῆς, ἀναγόμεναι οὕτω εἰς πρόβλημα «τεχνικόν», ἄρα ἀξιολογικῶς οὐδέτερον. Τοῦτο σημαίνει δύο τινά. Ὡς τεχνικὸν πρόβλημα, ἡ ἀνάπτυξις ἐπιδέχεται τὰς αὐτὰς πάντοτε λύσεις ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας. Ὡς τεχνικὸν πρόβλημα δὲν δύναται νὰ λυθῇ εἰμὴ μόνον ἀπὸ τοὺς «εἰδότας» τὸ πρόβλημα, τὴν φύσιν του, τὴν λύσιν του — ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονας, τοὺς «ἐμπειρογνώμονας». Αὐτοί, γνωρίζοντες τὰ γενικά, δύνανται νὰ γνωρίζουν καὶ τὰ εἰδικά καὶ νὰ ἐφαρμόσουν τὰ γενικά καὶ ἀφηρημένα εἰς τὰς συγκεκριμένας ἐκάστοτε εἰδικὰς καταστάσεις.

Ἐκ τῶν ἐπιστημόνων προεξάρχουσιν ἐν προκειμένῳ θέσιν κατέχουν, ὡς εἶναι φυσικόν, οἱ οικονομικοὶ ἐπιστήμονες, ἔργον τῶν ὁποίων εἶναι ἡ κατάρτισις τῶν προγραμμάτων τῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως καὶ δι' αὐτῆς ὁ καθορισμὸς τῶν κριτηρίων ἐπιλογῆς τῶν ἀπαραιτῶν τεχνολογικῶν ἔργων καὶ εφαρμογῶν. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀνάπτυξις, ὡς οικονομικὴ ἀνάπτυξις νοουμένη, καθίσταται «μέριμνα διὰ τὴν σὺν τῷ χρόνῳ αὐξήσιν τῆς παραγωγῆς, κυρίως διὰ βελτιώσεων εἰς τὴν τεχνολογίαν»³. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ μορφὴ ἐκφράσεως τῆς στενῆς συναρτήσεως τεχνολογίας καὶ οἰκονομίας εὑρηται εἰς τὴν βιομηχανικὴν παραγωγὴν, ἡ οὕτω πῶς νοουμένη οικονομικὴ ἀνάπτυξις καθίσταται ἐνὼρις ταυτόσημος σχεδὸν πρὸς τὴν «βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν». Βραδύτερον, θὰ ἐξαρθῇ ὁ ρόλος τῆς τεχνολογίας εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν ἀπαραιτῶν ἐξωτερικῶν ὄρων διὰ τὴν ἀποτελεσματικὴν ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν τῆς οἰκονομίας, τῶν λεγομένων «ἐξωτερικῶν οἰκονομιῶν», καὶ θὰ δοθῇ ἔμφασις εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν καλουμένων ἔργων ὑποδομῆς. Περαιτέρω, ὁ ρόλος τῶν τεχνολογικῶν εφαρμογῶν εἰς τὴν καλυτέραν ἐσωτερικὴν λειτουργίαν τῶν ἐπὶ μέρους τομέων τῆς παραγωγῆς θὰ λάβῃ ἰδιάζουσιν σημασίαν καὶ θὰ τονισθῇ ἡ σημασία τῆς «ὀργανώσεως» εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως. Οὕτω, ὁ κύκλος τῶν φαινομένων, τὰ ὅποια θὰ ἐμπίπτουν εἰς τὴν ρυθμιστικὴν παρέμβασιν τοῦ οἰκονομολόγου, θὰ διευρύνηται συνεχῶς κατὰ τρόπον τείνοντα νὰ καλύψῃ πᾶσαν σχεδὸν οικονομικὴν ἐκδήλωσιν. Ἡ ἔμφασις εἰς τὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν θὰ συμπληρωθῇ ταχέως ἀπὸ τὴν ἔμφασιν εἰς τὴν καταναλωτικὴν δραστηριότητα. Διότι συντόμως θὰ καταστῇ σαφές ὅτι τότε μόνον εἶναι δυνατὴ ἡ ἀποτελεσματικὴ ρύθμισις τῆς παραγωγῆς, ὅταν δὲν ἀφίεται ἡ κατανάλωσις νὰ ἀσκήσῃ πιέσεις, διὰ τῆς ἐντόνου ζητήσεως, μεταβαλλούσας τὸν συσχετισμὸν τῶν εἰς τὴν παραγωγὴν ἐντεταγμένων οικονομικῶν δυνάμεων καὶ μὴ ἐπιτρεπούσας τὴν, πρὸς τὴν ἀρχικῶς ἀποφασισθεῖσαν κατεύθυνσιν καὶ μὲ τὸν ἀρχικῶς προβλεφθέντα ρυθμὸν, αὐξήσιν τῆς

3. H.H. Villard, *Economic Development*, (Holt, Reinnehart & Winston, New York, 1963).

οικονομικής δραστηριότητας. Ούτω πως, ή ανάπτυξις θα νοηθῇ πλέον διττῶς : καὶ ὡς «διατήρησις τῆς συνολικῆς ζητήσεως ἐν ἰσορροπίᾳ μετὰ τὴν παραγωγικὴν ἰκανότητα, κατὰ τρόπον ἀποφεύγοντα τὴν ἀνεργίαν καὶ τὸν πληθωρισμόν, καὶ ὡς αὐξήσις αὐτῆς ταύτης τῆς παραγωγικῆς ἰκανότητος» ⁴.

III

Ἐλέχθη ὅτι :

«Θὰ ἡδύνατο, ἴσως, νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπανάστασις ἐπῆλθεν οὐσιαστικῶς διὰ τριῶν κυρίως μεταβολῶν εἰς λογικὰς διαδικασίας(. . .) διὰ τῆς νέας ἐμφάσεως ἢ ὁποῖα ἐδόθη εἰς τὰς ποσοτικὰς μετρήσεις, ὡς βάσεως διὰ τὴν ἀναγωγὴν λογικῶν συμπερασμάτων. . . διὰ τῆς ἐπιμονῆς εἰς τὴν παρατήρησιν καὶ τὸ πείραμα, ὡς τῆς μόνης ἰσχυρᾶς ἀποδείξεως πάσης ἐπιστημονικῆς προτάσεως. . . καὶ διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῶν συγχρόνων μαθηματικῶν» ⁵.

Ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη τῶν μεταβολῶν τούτων εἶναι ἰδιαιτέρως ἐμφανῆς εἰς τὰς σημερινὰς κοινωνικὰς ἐπιστήμας καὶ ἰδίως εἰς τὴν οἰκονομικὴν. Ἡ τρίτη θὰ ὀδηγήσῃ, διὰ τῆς χρήσεως τῶν συγχρόνων μαθηματικῶν εἰς τὴν οἰκονομικὴν, εἰς τὴν διαμόρφωσιν νέου κλάδου, τὴν οἰκονομετρίαν, καὶ εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν διαφόρων οἰκονομετρικῶν μοντέλλων ἀναπτύξεως. Θὰ ἐπιτείνῃ διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ καθαρῶς ἐπιστημονικὸν καὶ τεχνικὸν πρόβλημα.

Ἡ πρώτη θὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ποσοτικὴν ἔκφρασιν τῶν ἐπὶ μέρους οἰκονομικῶν μεγεθῶν καὶ τῆς οἰκονομίας ἐν τῷ συνόλῳ της καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν δεικτῶν τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, τόσο ὡς καταστάσεως, ὅσον καὶ ὡς διαδικασίας. Ἡ χρῆσις τῶν δεικτῶν τούτων ἔχει πλέον καταστή τὸν εὐρεῖα ὥστε νὰ ἔχουν πλέον εἰσέλθῃ εἰς τὴν καθημερινὴν πρακτικὴν.

Ὡς κατάστασις, ἡ ἀνάπτυξις θὰ ἐκφρασθῇ μὲ ἓνα γενικὸν δείκτην, ἐφαρμοζόμενον ἐφ' ὅλων τῶν κοινωνιῶν : τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα. Μὲ βάσιν τὸν δείκτην αὐτὸν θὰ ἐπιχειρηθῇ ἡ κατάταξις τῶν κοινωνιῶν τῆς γῆς κατὰ κατηγορίας, ἢ κατὰ τὴν τρέχουσαν ὁρολογίαν κατὰ «ἐπίπεδα» ἀναπτύξεως ⁶.

4. Samuelson, Coleman, Bishop, Saunders (eds), Readings in Economics, (McGraw Hill, New York, 1964), σελ. 104.

5. J. U. Nef, Cultural Foundations of Industrial Civilization, (Harper, New York, 1960), σελ. 26-29

6. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ ὑπὸ τοῦ Ὁργανισμοῦ Ἑνωμένων Ἐθνῶν ἐπιχειρηθεῖσα κατάταξις τῶν διαφόρων χωρῶν εἰς ἑξὶ κατηγορίας (ἢ προτίμησις τοῦ οὐδετέρου ὅρου «ομάδες» κατὰ τὴν κατάταξιν εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδεικτικὴ τῆς πολιτικῆς σημασίας, ἣν δύναται νὰ λάβῃ ἡ κατάταξις μιᾶς χώρας εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην «κατηγορίαν»,

Ὡς διαδικασία, ἡ ἀνάπτυξις θὰ ἐκφρασθῇ εἰς ποσοστὰ ἐτησίας αὐξήσεως ἐκφράζοντα τὴν ταχύτητα τοῦ ἐκάστοτε ἐπιτυγχανομένου ρυθμοῦ οἰκονομικῆς προόδου. Τὸ ποσοστὸν τοῦτο δύναται νὰ ἀφορᾷ ἐπὶ μέρους τομεῖς⁷ ἢ τὴν οἰκονομίαν ἐν τῷ συνόλῳ της. Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν ὁ δείκτης ἐκφράζει ποσοστὸν αὐξήσεως τοῦ εἰσοδήματος. Ὁ τελευταῖος οὗτος δείκτης καθίσταται τελικῶς καὶ στόχος πρὸς ἄμεσον ἐπιδίωξιν. Οὕτω τὸ 1961 ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ ΟΗΕ θὰ λάβῃ τὴν ἀπόφασιν νὰ ὀνομάσῃ τὴν περίοδον 1960 - 1970 «Δεκαετίαν Ἀναπτύξεως» καὶ νὰ τάξῃ ὡς θεμελιώδη σκοπὸν τὴν ὑπὸ τῶν ὑπὸ - ἀνάπτυξιν χωρῶν ἐπίτευξιν «κατὰ τὸ τέλος τῆς Δεκαετίας ἐλαχίστου ἐτησίου ρυθμοῦ αὐξήσεως τοῦ συνολικοῦ (τῶν) ἐθνικοῦ εἰσοδήματος κατὰ πέντε ἐπὶ τοῖς ἑκατόν»⁸.

Θὰ φανῇ ὅμως συντόμως ὅτι μόνον αὐτοὶ οἱ δείκται δὲν ἐπαρκοῦν διὰ τὴν ἀκριβῆ ἀποτύπωσιν τῆς ὑφισταμένης καταστάσεως καὶ τῆς, ἐκ τῶν ἐνυπαρχουσῶν εἰς ἐκάστην περίπτωσιν τάσεων, παρουσιαζομένης δυνατότητος. Θὰ δημιουργηθοῦν, οὕτω, πρόσθετοι δείκται, σκοπὸς τῶν ὁποίων θὰ εἶναι ὁ καθορισμὸς τῶν δομικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς οἰκονομίας. Ἡ μία κατηγορία δεικτῶν θὰ ἀφορᾷ τὴν παραγωγὴν καὶ θὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ πηγὰς σύνθεσιν τοῦ εἰσοδήματος, εἰς τὸν κατὰ κλάδους τῆς παραγωγῆς ἀπασχολούμενον πληθυσμόν, εἰς τὰ ἐπίπεδα ἀπασχολήσεως, εἰς τὴν κατανάλωσιν ἐνεργείας, εἰς τὸ ὕψος καὶ τὸν ρυθμὸν ἐπενδύσεων, κ.ο.κ. Μία ἄλλη κατηγορία θὰ ἀφορᾷ τὴν κατανάλωσιν. Οἱ δείκται οὗτοι θὰ ὀδηγήσουν ταχέως εἰς τὴν δυσανάλογον πρὸς τὰ κλασσικὰ ὄρια τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης διεύρυνσιν τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν ἀπασχολουμένου οἰκονομολόγου.

Ἡ κατανάλωσις ἐνδιαφέρει τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν διττῶς. Ἀφ' ἑνὸς μὲν, ὡς δυνατότης διὰ τὴν παραγωγὴν — ὡς παροῦσα καὶ ἐνδεχομένη ζήτησις, ὡς ὑφισταμένη καὶ προβλεπομένη «ἀγορά». Ἀφ' ἑτέρου δέ, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος — ὡς ἀπορρόφησις τῶν παραγομένων ἀγαθῶν. Ὡς ἀποτέλεσμα, ἡ κατανάλωσις ἀποτελεῖ ἐν ταύτῳ καὶ μέτρον ἀξιολογήσεως τῆς ἐπιτευχθείσης ἀναπτύξεως. Διότι, τελικῶς, σκοπὸς τῆς ἀναπτύξεως δὲν εἶναι ἡ παραγωγή καθ' ἑαυτήν⁹, ἀλλ' ἡ παρα-

ὡς ἐνδείξεις ἐσωτερικῆς ποιότητος). Αἱ κατηγορίαι αὗται εἶναι αἱ ἐξῆς : Χῶραι μὲ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα : (α) ἄνω τῶν 1000 δολλαρίων, (β) 575-1000 δολλαρίων, (γ) 350-575 δολλαρίων, (δ) 200-350 δολλαρίων, (ε) 100-200 δολλαρίων, (στ) κάτω τῶν 100 δολλαρίων. Βλ. Report on the World Social Situation, U.N. 1961, σελ. 41.

7. Πρβλ. π.χ. τοὺς δείκτας βιομηχανικῆς παραγωγῆς.

8. Ἀπόφασις 1710 (XVI) τῆς 19.12.1961. Χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸ συνολικὸν ἐθνικὸν εἰσόδημα καὶ ὄχι τὸ κατὰ κεφαλὴν, ἀποφευγομένης οὕτω τῆς συσχετίσεως πρὸς τὴν πληθυσμιακὴν ἔκρηξιν τῶν ὑπαναπτύκτων περιοχῶν.

9. Αὕτῃ καθ' ἑαυτήν ἡ παραγωγή, ἐφ' ὅσον σημαντικῶς ὑπερβαίνει τὰς ἀνάγκας καταναλώσεως, δύναται νὰ καταστῇ ἐν τῇ ἀναπτύξει ἀρνητικὸν στοιχεῖον, καθ' ὅσον δύναται νὰ ὀδηγήσῃ, μέσῳ τοῦ μηχανισμοῦ τῶν τιμῶν, εἰς μείωσιν ἀντὶ εἰς αὐξήσιν τοῦ εἰσοδήματος. Πρβλ. καὶ τὴν καταστροφὴν πλεονασμάτων γεωργικῶν προϊόντων πρὸς

γωγή διὰ κατανάλωσιν, διὰ κάλυψιν ἀναγκῶν. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ἐπιδιώκεται ἀκριβῶς διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ πληρεστέρα δυνατὴ κάλυψις κατὰ τὸ δυνατόν περισσοτέρων ἀναγκῶν. Ἡ κατανάλωσις ἐξ ἑτέρου εἶναι συνάρτησις δύο μεγεθῶν : τοῦ πληθυσμοῦ (ἀριθμὸς καταναλωτῶν) καὶ τοῦ διαθεσίμου εἰσοδήματος. Μὲ βάσιν τὸ πρῶτον τῶν μεγεθῶν τούτων, καθίσταται προφανές ὅτι «ἂν μὲν ὁ ρυθμὸς ἀναπτύξεως εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ρυθμὸν αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ, τότε θὰ αὐξηθῇ τὸ κατὰ κεφαλὴν πραγματικὸν εἰσόδημα»¹⁰. Τὸ δεύτερον μέγεθος εἶναι συνάρτησις τοῦ τρόπου διανομῆς ἢ ἀνακατανομῆς τοῦ πραγματοποιουμένου εἰσοδήματος. Οἱ δείκται καταναλώσεως συνδυαζόμενοι πρὸς τοὺς δείκτας παραγωγῆς παρέχουν, οὕτω πως, τὴν ἔνδειξιν ὅχι μόνον τῆς ἱκανότητος τῆς παραγωγῆς νὰ καλύψῃ τὰς ἀνάγκας τῆς καταναλώσεως, ἀλλὰ καὶ τὴν δυνατότητα τῆς καταναλώσεως νὰ προμηθευθῇ ἐκ τῆς παραγωγῆς τὰ μέσα διὰ νὰ καλύψῃ τὰς ἀνάγκας τῆς. Ἀποτελοῦν, δηλαδή, ἔνδειξιν τῆς δυνατότητος πραγματοποίησης κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ζωῆς. Θεωρεῖται δὲ τόσον ὑψηλότερον τὸ ἐπίπεδον ζωῆς ὅσον περισσοτέρας, πέραν τῶν βασικῶν βιοτικῶν, ἀνάγκας δύναται νὰ καλύψῃ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ συχνάκις γίνεται προσφυγὴ εἰς δείκτας καταναλώσεως, καὶ δὴ καταναλωτικῶν ἀγαθῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνέσεως, ὡς ἐνδεικτικῶν τοῦ ἐπιπέδου ἀναπτύξεως¹¹.

Οἱ οἰκονομολόγοι, ὅμως, γνωρίζουν πλέον ἀπὸ ἄρκετοῦ χρόνου, ὅτι βασικὸς συντελεστὴς διαμορφώσεως τῆς καταναλώσεως, πέραν τῶν μεγεθῶν, εἶναι εἰς ἐντόνως ὑποκειμενικὸς παράγων : αἱ προτιμήσεις. Καὶ συμβαίνει αἱ προτιμήσεις αὗται νὰ μὴ ἀκολουθοῦν τὴν αὐστηράν ἀντικειμενικὴν λογικὴν τοῦ πλασματικοῦ *homo economicus*, ἀλλὰ τὴν χαλαρὰν ὑποκειμενικὴν κοινωνικὴν λογικὴν τοῦ ἀτομικοῦ καταναλωτοῦ. Αἱ προτιμήσεις διαμορφοῦνται ἀπὸ καθαρῶς ἔξω - οἰκονομικοὺς καὶ καθαρῶς κοινωνιολογικοὺς παράγοντας, συνδεομένους ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὴν ὑφισταμένην, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν ἐπιδιωκομένην κοινωνικὴν ἑνταξιν τοῦ καταναλωτοῦ¹². Τοῦτο παρατηρεῖται εἰς τὰς ἀνεπτυγμένας κοινωνίας ὅπως καὶ εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους. Ἀλλὰ ἡ πρακτικὴ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως κατέδειξε ἕτερόν τι πλέον σημαντικόν : ὅτι καὶ αἱ ἀνάγκαι αὗται καθ' ἑαυτὰς δὲν ἔχουν ἀντικειμενικὴν, ἀλλὰ κοινωνικὴν ὑπόστασιν. Ἐκάστη κοι-

δημιουργίαν τεχνητῆς σπάνιος διὰ τὴν διατήρησιν τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων εἰς σταθερὰ ἐπίπεδα καὶ ἀποφυγὴν τῆς ἀνωτέρω σημειωθείσης ἀρνητικῆς ἐπιπτώσεως τῆς ὑπερπαραγωγῆς.

10. G. M. Meier, & R. E. Baldwin, *Economic Development*, (J. Wiley & Sons, New York, 1964), σελ. 2-3.

11. Βλ. καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ S. M. Lipset χρησιμοποιουμένην σειρὰν τοιούτων δεικτῶν εἰς τὸ βιβλίον τοῦ *Political Man*, (Mercury Books, London, 1963), Κεφ. II.

12. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρεται ἐν προκειμένῳ ὡς χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τὸ περίφημον «μυμητικὸν ἀποτέλεσμα» (imitation effect).

νωνία διαμορφώνει τὸ ἰδικόν της σύμπλεγμα ἀτομικῶν ἀναγκῶν. Καὶ αὐτὰς ἔτι τὰς θεμελιώδεις βιοτικὰς τοῦ ἀνθρώπου ἀνάγκας κατὰ διάφορον τρόπον τὰς ἀντιλαμβάνεται καὶ τὰς ἀξιολογεῖ ἐκάστη κοινωνία. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ὡδήγησεν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ διευρυνθῇ ὁ χῶρος τῆς ἐρεῦνης τοῦ τρόπου διαμορφώσεως καὶ καλύψεως τῶν ἀναγκῶν, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς κοινωνιολογικῆς καὶ τῆς κοινωνιο - ἀνθρωπολογικῆς ἐρεῦνης τοῦ τρόπου διαμορφώσεως καὶ ἐκδηλώσεως τῶν ἀναγκῶν, ἀφ' ἑτέρου διὰ τοῦ ἐλέγχου τῆς καλύψεως τῶν ἀναγκῶν διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς ἐσωτερικὰ ἀντικειμενικὰ ποιοτικὰ στοιχεῖα ¹³.

Ἡ ἐπιδίωξις ὑψηλοτέρων ἐπιπέδων ζωῆς σημαίνει δύο τινά, πρὸς τὴν δυνατότητα τῆς ὑπὸ πλείονων καλύψεως περισσοτέρων ἀναγκῶν. Σημαίνει τὴν κατὰ θετικὸν τρόπον ἀξιολόγησιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Δὲν ἔχει νόημα ἡ ἐξασφάλισις καλυτέρων συνθηκῶν ζωῆς ἂν δὲν δύναται νὰ ἐξασφαλισθῇ τὸ βασικώτερον : ἡ ζωὴ αὐτὴ καθ' ἑαυτήν. Διὰ τοῦτο καὶ μία ἰδιαιτέρως σημαντικὴ κατηγορία δεικτῶν ἀναπτύξεως εἶναι οἱ δημογραφικοὶ δείκται (θνησιμότης, νοσηρότης κλπ.). Ἐξ ἑτέρου σημαίνει ἡ ἐπιδίωξις ὑψηλοτέρων ἐπιπέδων ζωῆς τὴν δυνατότητα καλύψεως, πρὸς τὰς ὕλικας, τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω οἱ εἰς τὴν παιδείαν καὶ τὰς ἐπικοινωνίας ἀναφερόμενοι δείκται καθίστανται καὶ αὐτοὶ δείκται ἀναπτύξεως. Καὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι παρατηρεῖται ἡ τάσις νὰ ἐξετάζωνται οἱ δημογραφικοὶ δείκται καὶ οἱ δείκται τῆς παιδείας ἐν σχέσει πρὸς τὴν οἰκονομίαν — ὥς προϋποθέσεις καὶ ὅροι τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ¹⁴. Ἄλλ' εἶναι ἐπίσης γεγονὸς ὅτι ἐξετάζονται σήμερον ὅλον ἐν καὶ περισσότερον ὥς ἐνδείξεις πραγματώσεως αὐτονόμων θεμελιωδῶν ἀξιῶν. Καὶ εἶναι αὕτη ἡ τάσις ἡ ὁποία ὡδήγησεν εἰς τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν λεγομένην «κοινωνικὴν ἀνάπτυξιν». Παρατηρεῖται ὁμως καὶ ἐνταῦθα τὸ ἴδιον φαινόμενον τὸ ὁποῖον διεπιστώθη ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς προτιμήσεις. Κατὰ διάφορον τρόπον ἀντιλαμβάνονται καὶ ἀξιολογοῦν αἱ καθ' ἑκάστην κοινωνίαι καὶ τὴν ζωὴν καὶ τὰς μὴ ὕλικας ἀνάγκας. Καὶ ἐπεξετάθη πάλιν ἡ ἐρευνα πρὸς τὴν κοινωνιολογικὴν κατεύθυνσιν καὶ πρὸς τὴν προσπάθειαν ἀνευρέσεως τῶν ἀντικειμενικῶν συστατικῶν στοιχείων ¹⁵.

Ἐγένετο ἀπὸ τὴν πρακτικὴν τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἀντιληπτόν,

13. Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ἀνάλυσις τῆς διατροφῆς εἰς θερμίδας· εἰς πρωτεΐνας ζωϊκῆς καὶ φυτικῆς προελεύσεως, τῆς κατοικίας εἰς πυκνότητα κατὰ δωμάτιον κλπ. Βλ. σχετικῶς Report on the World Social Situation, U.N., 1961 καὶ τὰς ἐργασίας τοῦ Ἰνστιτούτου Ἐρευνῶν τῶν ΟΗΕ διὰ τὴν Κοινωνικὴν Ἀνάπτυξιν.

14. Πρβλ. π.χ. τὴν σχέσιν μεταξὺ νοσηρότητος καὶ παραγωγικότητος, πληθυσμοῦ (γονιμότης - θνησιμότης) — παραγωγῆς — καταναλώσεως, παιδείας καὶ παραγωγικότητος.

15. Οὕτω λ.χ. τὸ ἐκπαιδευτικὸν ἐπίπεδον δὲν χαρακτηρίζεται μόνον ἀπὸ τὸ ποσοστὸν τῶν ἐγγραμμάτων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ περισσότερον ἐξειδικευμένους δείκτας ὥς οἱ εἰδικοὶ καθ' ἡλικίαν δείκται ἐγγεγραμμένων εἰς σχολεῖα, δείκται ἐκφράζοντες τὸν λόγον μαθητῶν πρὸς αἰθούσας μαθητῶν, πρὸς διδασκάλους κ.ο.κ.

κατὰ τὸν πλέον σαφῆ καὶ ἀναμφισβήτητον τρόπον, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις δὲν δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ, ἢ τοῦλάχιστον νὰ ἀποδώσῃ τὰ ἐπιδιωκόμενα ἀποτελέσματα, ἂν δὲν συντρέχουν εὐρύτεροι ἐξω - οἰκονομικοὶ ὅροι ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐπηρεάζοντες τὴν ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν τῆς οἰκονομίας. Σημειώνει ὁ J. K. Galbraith ἐν προκειμένῳ :

«Ἐν συνόψει, κατὰ τὴν πλέον προκαταρκτικὴν ἔτι θεώρησιν τοῦ προβλήματος, ἡ ἀποτελεσματικὴ διοίκησις, ἡ παιδεία καὶ ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη ἐμφανίζονται ὡς ἔχουσαι κρίσιμον σημασίαν. Εἰς πολλὰς χώρας, κατὰ τὴν διάγνωσιν τῶν ἐμποδίων τῆς προόδου, ἡ ἔλλειψις τούτων ἔχει κρίσιμον σημασίαν. Καὶ ἔπεται, ὅτι μέχρις ὅτου ἀρθοῦν τὰ ἐμπόδια ταῦτα ἢ ἐπένδυσιν κεφαλαίων καὶ ἡ τεχνικὴ βοήθεια θὰ ἔχουν ἐλάχιστα ἀποτελέσματα. Παρ' ὅλον ὅτι τὰ προγράμματα θὰ εἶναι μεγάλα ἐπὶ τοῦ χάρτου, θὰ ἔχουν μικρὰ ἀποτελέσματα»¹⁶.

Ἔχει δέ, ἐξ ἄλλου, ἀπὸ μακροῦ χρόνου, διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Max Weber καὶ τοῦ R. H. Tawney, τεθῇ τὸ πρόβλημα τοῦ ρόλου τὸν ὅποιον διαδραματίζει ἡ θρησκεία εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς μιᾶς κοινωνίας¹⁷. Μὲ ἐπικέντρον τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπίτευξιν καθαρῶς οἰκονομικῶν ἀποτελεσμάτων ἐν τῇ τελικῇ ἐπιδιώξει εὐρύτερων σκοπῶν ἀγόμεθα εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι :

«Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις δὲν σημαίνει ἀπλῶς αὕξησιν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ μιᾶς κατηγορίας ἀνθρώπων παραγόντων περισσότερα ἀγαθὰ τοῦ αὐτοῦ εἶδους. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις σημαίνει ὅτι διάφοροι ἄνθρωποι παράγουν διάφορα ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ ἀγαθὰ καὶ ἀπ' ὅ,τι παρήγον οἱ πρόγονοί των. Τοῦτο ὀνομάζω «ἡ δευτέρα μεγάλῃ μεταβολή» (ἡ πρώτη ἦτο ἡ μεταβολὴ ἀπὸ τὰς πρό - πολιτισμένας εἰς τὰς πολιτισμένας κοινωνίας, αἱ ὁποῖαι ἠκολούθησαν τὴν ἐξημέρωσιν τῶν ζώων καὶ τὴν καλλιέργειαν τῶν φυτῶν). Ἡ μεταβολὴ αὕτη ἔχει πολλὰς ἀπόψεις : οἰκονομικὰς, πολιτικὰς, κοινωνικὰς, ψυχολογικὰς, φιλοσοφικὰς, εκπαιδευτικὰς καὶ θρησκευτικὰς. Πρόκειται περὶ μιᾶς μεταβολῆς ἐπηρεαζούσης ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ εἰσχωρούσης βαθέως εἰς τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα»¹⁸.

Ἀπὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ δὲν ἀπομένει παρὰ ἓν βῆμα διὰ νὰ δεχθῶμεν τὴν ἀνάπτυξιν ὡς :

16. J. K. Galbraith, *Economic Development in Perspective*, (Fawcett Publ. New York, 1962), σελ. 19.

17. Πρβλ. M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, (C. Scribner's Sons, New York, 1958), καὶ R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, (Pelican Books, 1961).

18. K. E. Boulding, *Research and Development for the Emerging Nations* εἰς R. A. Tybout (ed.), *Economics of Research and Development*, (Ohio State Univ. Press, 1965), σελ. 423-425. Ἐμφασις προστιθεμένη ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

«μίαν καθολικὴν διαδικασίαν διότι συνεπάγεται, πρὸς τὴν οἰκονομικὴν μεταβολήν, κοινωνικο-πολιτιστικὴν μεταβολήν καθιστῶσαν τὴν πρώτην δυνατὴν. Ἐπομένως, μία πολιτικὴ παρακινήσεως τῆς ἀναπτύξεως δὲν εἶναι μόνον μία πολιτικὴ διὰ οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, ἀλλὰ ἐπίσης μία πολιτικὴ διὰ καθολικὴν κοινωνικο-οἰκονομικὴν μεταβολήν...

Ἡ ἀνάπτυξις εἶναι μία δυναμικὴ διαδικασία χαρακτηριζομένη ὑπὸ μιᾶς συνθέτου ἀλληλεπιδράσεως μεταξὺ πολιτικῶν, κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν, ψυχολογικῶν καὶ πολιτιστικῶν στοιχείων.

Εἰς τὴν διαδικασίαν τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, τὴν ὁποίαν συνεπάγεται ἡ μετάβασις ἀπὸ μιᾶς ὑπαναπτύκτου εἰς μίαν ἀνεπτυγμένην κοινωνίαν, ὑπάρχουν τρεῖς κύρια περιοχὰ εἰς τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ὑπερνηκηθοῦν στοιχεῖα ἀντιδράσεως, ἐὰν ὁ ἐκσυγχρονισμὸς μιᾶς παραδοσιακῆς κοινωνίας πρόκειται νὰ πραγματοποιηθῇ ἀποτελεσματικῶς : ἡ πολιτικὴ, ἡ οἰκονομία καὶ ἡ κοινωνικὴ δομὴ. Τὸ ὑποκείμενον εἰς τὰς περιοχὰς ταύτας προσαπαιτούμενον μεταβολῆς εἶναι ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς στάσεως. Τὸ σύγχρονον εἶναι εἰς ἰδιαιτέρος τρόπος ζωῆς. Τὸ σύνολον τῶν συμπεριφορῶν αἱ ὁποῖαι συνθέτουν τὸν σύγχρονον τρόπον ζωῆς ἀποκτᾷ τὴν συνοχήν του δι' ἑνὸς τρόπου σκέπτεσθαι — ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐνθάδε καὶ τὸ ἐπέκεινα, τὴν μονιμότητα καὶ τὴν μεταβολήν, τὸν ἑαυτὸν καὶ τοὺς λοιπούς.

Εἶναι ὀρθότερον, ἐπομένως, νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ἐθνικῆς ἀναπτύξεως μᾶλλον ἢ περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐννοίας τῆς ἐθνικῆς ἀναπτύξεως ἡ οἰκονομία μιᾶς χώρας δὲν ἀποτελεῖ εἰμὴ ἐν εἰσόδημα τῆς συνόλης κοινωνίας καὶ αἱ συγκεκριμέναι οἰκονομικαὶ διαδικασίαι προσδιορίζονται πάντοτε ἀπὸ μὴ οἰκονομικοὺς παράγοντας προκύπτοντας ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδρασιν τῆς οἰκονομίας, ὡς ὑποσυστήματος, καὶ τῶν λοιπῶν μὴ οἰκονομικῶν ὑποσυστημάτων τῆς κοινωνίας»¹⁹.

IV

Ἐκκινήσαντες ἀπὸ τὴν ἀπλὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις εἶναι ἡ «μέριμνα διὰ τὴν σὺν τῷ χρόνῳ αὐξήσιν τῆς παραγωγῆς» ἐφθάσαμεν εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι διὰ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως εὐρισκόμεθα ἐνώπιον ἑνὸς συνθέτου φαινομένου ἐπηρεάζοντος «ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρω-

19. G. Lagos, *International Stratification and Underdeveloped Countries*, (Univ. of N. Carolina Press, 1963), σελ. 213-214. Ἡ ἐν τῷ κειμένῳ περικοπὴ εἰλημμένη ἐκ M. F. Millikan & D. L. M. Blockner (eds), *The Emerging Nations*, (Little, Brown & Co, Boston, 1961), σελ. 19

πίνης ζωῆς καὶ εἰσχωροῦντος βαθέως εἰς τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα». Ὅ,τι ἀρχικῶς ἐφαίνετο μεμονωμένον—καθίσταται ἤδη καθολικόν. Ὅ,τι ἀρχικῶς ἦτο ἀντικείμενον ἐρεῦνης ἑνὸς μόνον ἐπιστημονικοῦ κλάδου, τῆς οἰκονομικῆς, κατέστη πλέον ἀντικείμενον ὅλων τῶν κλάδων τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς σειρὰν ἐρωτημάτων. Πρόκειται περὶ ἑνὸς φαινομένου ἐπηρεάζοντος ὁλόκληρον τὸν κοινωνικὸν βίον; Πρόκειται περὶ ἑνὸς φαινομένου ἐξαρτωμένου ἀμέσως ἀπὸ τὸν τρόπον ὀργάνωσης καὶ λειτουργίας τῆς κοινωνίας; Εἶναι δηλαδή, ἡ συγκεκριμένη κοινωνικὴ μορφολογία προϋπόθεσις τοῦ φαινομένου; Ἡ μήπως, τέλος, τὸ συγκεκριμένον φαινόμενον ἀποτελεῖ εἰδικωτέραν ἐκδήλωσιν τῆς καθολικῆς ἐν ἐκάστη στιγμῇ κοινωνικῆς πραγματικότητος;

Ἡ ἀντίληψις ὅτι τὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα ἀποτελοῦν τὸν τελικὸν ρυθμιστικὸν παράγοντα ὁλοκλήρου τοῦ κοινωνικοῦ βίου, χαρακτηριστικὴ τῆς Μαρξιστικῆς σκέψεως, ἔχει ἀπὸ μακροτάτου χρόνου καταδειχθῇ ὡς ὑπερβολικῶς στενὴ καὶ ὡς ἀπρόσφορος διὰ τὴν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ συγκεκριμένη κοινωνικὴ μορφολογία ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν συγκεκριμένης μορφῆς ἀναπτύξεως εἶναι, ἐν ὑστάτῃ ἀναλύσει, ταυτόσημος μὲ τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐκάστοτε μορφή ἀναπτύξεως ἀποτελεῖ εἰδικωτέραν ἐκφράσιν τῆς κρατούσης τὴν στιγμὴν ἐκείνην εὐρυτέρας κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ἡ παραδοχὴ τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς ὁδηγεῖ εἰς δυσεπίλυτα πρακτικὰ προβλήματα. Ὁδηγεῖ ὅμως καὶ εἰς καθαρῶς θεωρητικὰ δυσχερεῖας τὰς ὁποίας αἱ κοινωνικαὶ ἐπιστήμαι δὲν ἠδυνήθησαν εἰσέτι νὰ υπερπηδήσουν. Καὶ τοῦτο διὰ δύο κυρίως λόγους.

Ὁ πρῶτος ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα, ὡς ἰδίου τύπου σχέσεις, εἶναι τελικῶς κοινωνικαὶ σχέσεις ὀρισμένης μορφῆς. Διὰ τοῦτο καὶ εὐρίσκονται εἰς τόσον στενὴν συνάρτησιν πρὸς ἄλλας κοινωνικὰς σχέσεις καὶ τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ ὅλου συστήματος ἀξιών τοῦ κρατοῦντος ἐν δεδομένῃ κοινωνίᾳ. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ἡ ἀντίστοιχος διαπίστωσις ὅσον ἀφορᾷ τὰς λοιπὰς ὑπὸ ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ἐρευνωμένας σχέσεις εἰς τὸν κοινωνικὸν χῶρον. Καὶ αὗται προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ γενικὸν σύστημα ἀξιών. Αἱ διαπιστώσεις αὗται εἶναι σχετικῶς πρόσφατοι. Προέκυψαν ἐκ τῆς συστηματικωτέρας εἰς βάθος ἐρεῦνης ὁλοκλήρου καὶ μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ κοινωνιῶν εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀναπτυξιακῆς θεωρητικῆς ἐνασχολήσεως. Γεγονὸς τὸ ὅποιον τελικῶς ἐδημιούργησεν μίαν σοβαρὰν ἐσωτερικὴν κρίσιν εἰς τὰς συγχρόνους κοινωνικὰς ἐπιστήμας. Διότι κατέστη σαφές ὅτι τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα ἐφ' ὧν στηρίζοντο αἱ θεωρητικαὶ γενικεύσεις, ἦσαν δεδομένα ἑνὸς συγκεκριμένου τύπου κοινωνιῶν, τῶν δυτικῶν, ὅπου καὶ ἀνεπτύχθησαν οἱ διάφοροι κλάδοι τῶν σημερινῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες ἦσαν μέλη τοῦ ἰδίου κοινωνικοῦ συνόλου, τὸ ὅποιον ἠρεῖνον, ἔκαμεν ὥστε τὰ εἰς τὰς κοινωνίας των κρατοῦντα κοινὰ συστήματα ἀξιών νὰ μὴ καθί-

στανται άμέσως συνειδητά, ή, καθ' ό μέτρον συνειδητοποιούντο, νά θεωροϋνται ως φυσικά. Ή άμεσος όμως έπαφή με διαφόρους κατηγορίας κοινωνιών, τās μη άνεπτυγμένες, κατέστησε συντόμως έμφανή την ύφισταμένην διαφοράν μεταξύ τών ιδιικών των, τών δυτικών, και τών λοιπών, τών μη - δυτικών, συστημάτων άξιων τών προσδιοριζόντων τās συγκεκριμένες εκάστοτε κοινωνικάς, έπομένως και τās οικονομικάς, σχέσεις. Τοϋτο είχεν ως αποτέλεσμα νά καταστή πλέον συνείδησις τó γεγονός ότι τó ως γενικώς ισχύον θεωρούμενον — αί επί τη βάσει της άυτοπαρατηρήσεως των δυτικών θεωρητικών γενικεύσεις — ήτο μόνον σχετικόν, ως ισχύον εις συγκεκριμένα πολιτιστικά πλαίσια. Όδηγεί ή διαπίστωσις αύτη εις μίαν όλως νέαν συνειδητοποίησην της ιδιαιτερότητος της Δύσεως ως πολιτιστικού συστήματος, και θέτει επί τάπητος τó πρόβλημα της διαγνώσεως της πολιτιστικής ένότητος έν τῷ συνόλῳ της και κατά τὰ συστατικά αύτης μέρη. Καί ένταϋθα έγκειται ή βασική θεωρητική δυσχέρεια ή πηγάζουσα έξ αύτης ταύτης της φύσεως τοϋ υπό τοϋ δυτικού άνθρώπου δημιουργηθέντος επιστημονικού τρόπου τοϋ διαγνώττειν και έρμηνεύειν τὰ φαινόμενα.

V

Ή επιστήμη βασίζεται επί της άρχής της ειδικότητος. Τό γενικόν και καθολικόν έχει άφεσθή εις τόν χῶρον της φιλοσοφίας. Έκάστη επιστήμη άπομονώνει, ως είδομεν, τó άντικείμενον τοϋ ένδιαφέροντός της και τó έρευνά καθ' έαυτό. Ή τοιαύτη άπομόνωσις και άφαίσεις τοϋ άντικειμένου από τόν χῶρον της περιβαλλούσης αύτό πραγματικότητος συνιστά έν ταϋτῷ και μίαν πρᾶξιν δημιουργίας. Τό άντικείμενον δημιουργείται ως έννοια και, έπομένως, ως τι τó διάφορον τοϋ άμέσως διά τών αισθήσεων άντιληπτοϋ. Τοϋτο όμως σημαίνει ότι οϋδεμία επιστήμη είναι εις θέσιν νά διαγνώσῃ ταυτοχρόνως τó σύνολον της πραγματικότητος²⁰. Έπομένως ή κοινωνική πραγματικότης, ως ένιαϊον σύνολον μορφών και δυνάμεων, δέν δύναται νά διαγνωσθῇ έν τη όλότητί της υπό οϋδεμιᾶς τών επί μέρους κοινωνικών επιστημών. Οϋτε υπό αύτης έτι της κοινωνιολογίας. Διότι άντικείμενον της κοινωνιολογίας είναι αί δημιουργούμεναι σχέσεις κατά συγκεκριμένους τομείς. Δι' αύτό και δέν ήδυνήθη μέχρι σήμερα ή κοινωνιολογία νά εκφράσῃ τó ένιαϊον τών σχέσεων τούτων υπόβαθρον, τόν πολιτισμόν ως σύνολον άξιων, ως κατευθυντήριον έρμηνευτικήν της πραγματικότητος κοσμοθεορίαν. Άλλά οϋτε και τó άλλον είναι δυνατόν : ή διά τών συγκλινουσών επί μέρους επιστημονικών θεωριών ανασύστασις της ένιαίας πραγματικότητος. Πρῶτον μέν, διότι κατά την ύφ' εκάστης επιστήμης άπομόνωσιν τών φαινομένων και δημιουργίαν της νοητής άφηρημένης υποστάσεως των, άπωλέσθη μέρος της ύφισταμένης πραγματικότητος, ή πρό της άπομονώσεως ύφιστα-

20. Πρβλ. Β. Τ α τ ά κ η ν, ένθ' άνωτ. Κεφ. ΙΙΙ και V.

μένη σχέσις πρὸς τὸ σύνολον τῆς ὑπολοίπου πραγματικότητας. Δεύτερον δέ, διότι τὸ αὐτὸ πολλάκις φαινόμενον διαφόρως πῶς ἀπεμονώθη καὶ ἀνεδημιουργήθη εἰς ἔννοιαν ὑπὸ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν²¹. Ἡ ἀνασύστασις, ὅθεν, τῆς πραγματικότητος διὰ τῆς συνενώσεως τῶν ἐπὶ μέρους ἀπομονωθέντων δὲν εἶναι δυνατὴ εἴτε διότι θὰ παραμένουν κενὰ μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους, μὴ καλυπτόμενα ὑπὸ οὐδεμιᾶς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, εἴτε διότι θὰ παρουσιάζονται ἐπικαλύψεις ἐκ τῆς κατὰ διάφορον ὑφ' ἐκάστης τρόπον ἀντιλήψεως τοῦ φαινομένου. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἐπιχειρηθεῖσα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη συνθετικὴ ἀντίληψις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος διὰ τῆς λεγομένης «πολυ-ἐπιστημονικῆς μεθόδου» (multi - disciplinary approach) δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀποδώσῃ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ βιουμένη πραγματικότης παραμένει, ὅθεν, ἐν τῷ συνόλῳ τῆς διάφορος τῆς νοουμένης καί, ὥς ἐκ τούτου, ἀπροσπέλαιστος ἀπὸ τὰς σημερινὰς κοινωνικὰς ἐπιστήμας. Μία πρόσφατος, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη σταθερῶς διευρυνομένη, προσπάθεια εἶναι ἡ σύλληψις τῆς συνόλης πραγματικότητος διὰ τῆς λεγομένης «δι-ἐπιστημονικῆς μεθόδου» (inter - disciplinary approach) διὰ τῆς ὁποίας καταβάλλεται προσπάθεια δημιουργίας συνθέτων δι-ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν. Ἡ πραγματικότης νὰ νοηθῇ ὄχι ὑπὸ τὸ πρῖσμα μιᾶς ἐκάστης ἐπιστήμης, ἀλλὰ διὰ τῆς δημιουργίας κοινοῦ δι-ἐπιστημονικοῦ πρίσματος. Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἀκόμη περιορισμένα εἰς ἑκτασιν καὶ ὄχι πάντοτε γενικῶς παραδεκτά. Τοῦτο ὅμως δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ λεχθῇ : Ἡ ὑπὸ τὴν σύγχρονον μορφήν τῆς, τῆς ἐπιδιώξεως τῆς παγκοσμίου ἀναπτύξεως, ἐπαφῇ τῆς δυτικῆς σκέψεως μὲ τὴν μὴ-δυτικὴν πραγματικότητα ὠδήγησεν εἰς μίαν βαθεῖαν κρίσιν— τὴν συνειδητοποίησιν τῆς σχετικότητος τῶν δυτικῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, τὴν διάγνωσιν νέων μεθοδολογικῶν καὶ γνωσιολογικῶν περιορισμῶν, ἐντεῦθεν δὲ τὴν ἀναθεώρησιν τῶν βάσεων τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως καὶ τὴν ἀναζήτησιν νέων, καθολικωτέρας ἰσχύος, ἐπιστημονικῶν κριτηρίων. Μέχρις οὗτο ἐξέλθωμεν τῆς κρίσεως αὐτῆς τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως θὰ ἐξακολουθῇ νὰ ἀντιμετωπίζεται, θεωρητικῶς, ὥς μία σειρὰ μεμονωμένων, ἀλλὰ στενῶς πρὸς ἄλληλα συνηρημένων, φαινομένων, ἐνῶ ταυτοχρόνως θὰ γνωρίζωμεν διαισθαντικῶς ὅτι ἡ οὐσία τοῦ φαινομένου ἀφορᾷ μίαν συνολικὴν ἐνιαίαν πραγματικότητα, τὴν ὁποίαν δὲν δυνάμεθα εἰσέτι νὰ νοήσωμεν καὶ νὰ ἐκφράσωμεν ὑπὸ ἀντικειμενικοῦ, ἐπιστημονικοῦ, ὅρους.

21. Διὰ νὰ λάβωμεν ἓν μόνον χαρακτηριστικὸν παράδειγμα. Διάφορος ἡ ἔννοια τῆς «ἀγορᾶς» ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς οἰκονομικῆς, τῆς κοινωνιολογίας ἢ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης διότι διάφορον ἐκάστη δίδει ἔμφασιν εἰς ἐκάστην κατηγορίαν σχέσεων περὶ τὴν ἀνταλλαγὴν ἀγαθῶν. Ἡ πρώτη θεμελιοῖ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀγορᾶς ἐπὶ τῆς σχέσεως προσφορά - ζήτησις, ὥς αὕτη ἐκφράζεται διὰ τῆς διαμορφώσεως τῶν τιμῶν. Ἡ δευτέρα ἐπὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν κοινωνικῶς ἀναγνωρίζεται καὶ καθορίζεται ἡ ἑκατέρωθεν κοινωνικὴ σχέσις τῶν ἀντισυμβαλλομένων. Ἡ τρίτη ἐπὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν τίθεται καὶ λειτουργεῖ τὸ ρυθμιστικὸν πλαίσιον τῆς «ἀγορᾶς» ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκτυλίσσονται αἱ οἰκονομικαὶ καὶ αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams D. «Cultural Pitfalls of an Educational Advisor» *sig International Development Review*, Vol. II No 2 – Oct. 1960.
- Adiseshiha, M. S. et a., *Restless Nations – A Study of World Tension and Development*, Macfadden Books, New York, 1962.
- Ali S.A., *The Spirit of Islam*, Methuen, London, 1967.
- Almond G. A. & Coleman J.S. (ed.), *The Politics of the Developing Areas*, Princeton University Press, Princeton N.J., 1960.
- Almond G. A. & Verba S., *The Civil Culture*, Princeton University Press, Princeton, 1963.
- Arendt H. *On Revolution*, Viking Press, New York, 1963.
- Arensberg C.M. & Niehoff A.H., *Introducing Social Change*, Aldine, Chicago, 1964.
- Atangana B. etc., *Le Tiers-Monde, L'Occident et l'Église*, Corf, Paris, 1967.
- Balandier G., *Le Tiers-Monde. Sous – Développement et Développement*. Cahiers de l'Institut National d'Études Démographiques, Paris P.U.F., 1956.
- Barringer H.R., Blanksten G.I., Mack R.W. (eds), *Social Change in Developing Areas – A Reinterpretation of Evolutionary Theory*, Schenkhaan, Cambridge, Mass., 1965.
- Baulin J., *The Arab Role in Africa*, Penguin, 1962.
- Benedict R., *Patterns of Culture*, Mentor Books, New York, 1960.
- Berger M. *The Arab World To-day*, Anchor, Doubleday, New York, 1964.
- Bottomore T.B., *Sociology – A Guide to Problems and Literature*, Unwin University Books, London, 1962.
- Boulding K.E., *Conflict and Defense – A General Theory*, Harper Torchbooks, Harper & Row, New York, 1963.
- Boulding K.E., *The Image – Knowledge in Life and Society*, Ann Arbor Paperbacks – University of Michigan Press, 1963.
- Boyd A., *United Nations – Piety, Myth and Truth*, Penguin Books, 1964.
- Brecht A. *Political Theory – The Foundations of Twentieth-Century Political Thought*, Princeton, Princeton University Press, 1959.
- Bronowski J., *The Common Sense of Science*, Penguin Books, 1960.
- Busia K. A., *The Challenge of Africa*, Praeger, New York 1964.
- Carr E. H., *What is History?*, Pelican Books, 1964.
- Churchill W. S., *Into Battle – War Speeches 1939–1940*, Cassell, London, 1947.
- Churchill W. S., *The Unrelenting Struggle – War Speeches 1941*, Cassell, London, 1946.

- Churchill W. S., The End of the Beginning -- War Speeches 1942, Cassell, London, 1943.
- Churchill W. S., Onwards to Victory -- War Speeches 1943, Cassell, London, 1945.
- Churchill W. S., The Dawn of Liberation -- War Speeches 1944, Cassell, London, 1945.
- Churchill W. S., Victory -- War Speeches 1945, Cassell, London, 1946.
- Churchill W. S., Secret Session Speeches, Cassell, London, 1946.
- Cole J. P., Geography of World Affairs, Penguin Books, 1963.
- Cornford F. M., Before and After Socrates, Cambridge Univ. Press, 1962.
- Conze E., Buddhist Scriptures, Penguin Books, 1959.
- Coser L. A., The Functions of Social Conflict, The Free Press, Clencoe Ill. - 1956.
- Danckwortt Dr. D., Die junge Elite Asiens und Afrikas als Gast und Schüler Europas (Eine sozialwissenschaftliche Studie im Auftrage der Europäischen Kulturstiftung). Psychologisches Institut der Universität Hamburg, August 1959 (mimeo).
- Δασκαλάκη Γ. Δ., Πολιτικά κόμματα και Δημοκρατία, 'Αθήναι, 1957.
- Δασκαλάκη Γ. Δ., «Οι Νέοι προσανατολισμοί μας» εις Νέα 'Εστία, τεύχ. 858 και 859 ('Απρίλιος 1963).
- Δασκαλάκη Γ. Δ., «Τὸ Συνταγματικὸν καθεστὼς τῶν Ἰονίων Νήσων» εις Νέα 'Εστία τεύχ. 899 (Χριστούγεννα 1964).
- Δασκαλάκη Γ. Δ., «Ὁ Ὅργανικός Νόμος τῆς Κρήτης τοῦ 1867», εις Νέα 'Εστία, τεύχ. 943 (Νοέμβριος 1966).
- Δασκαλάκη Γ. Δ., Ἡ στρατηγικὴ τῆς ἀβίαιης βίας, 'Αθήναι, 1970.
- Daskalakis, G. D., «Political Democracy and States of Medium Development», εισηγήσεις εις τὸ Διεθνὲς Συνέδριον «Μεσογειακοὶ Διάλογοι» 'Αθήναι, Πάντειος Ἀνωτ. Σχολὴ Πολ. Ἐπιστημῶν (Μάιος 1964).
- Dickinson R., Line and Plummet -- The Churches and Development, World Council of Churches, Geneva, 1968.
- Dodge D., African Politics in Perspective, Van Nostrand, New York, 1966.
- Easton S. C., The Rise and Fall of Western Colonialism -- A Historical Survey from the Early Nineteth Century to the Present, Praeger, New York, 1964.
- Edwardes M., Asia in the Balance, Penguin Books Special, 1962.
- Edwardes M., Asia in the European Age: 1948-1955, Thames and Hudson, London, 1961.
- Eisenstadt S. N., Essays on Sociological Aspects of Political and Economic Development, Mouton, The Hague, 1961.
- Epstein I., Judaism -- A Historical Presentation, Penguin Books, 1959.
- Finer S. E., The Man on Horseback, Pall Mall, London, 1962.
- Fisher S. N., (ed.), The Military in the Middle East, Ohio Univ. Press, Columbia, 1963.
- Fitzgerald C. P., The Chinese View of their Place in the World, Chatham House Essays: I, Oxford University Press, 1964.

- Forde D., African Worlds – Studies in the Cosmological Ideas and Social Values of African Peoples, Oxford Univ. Press, 1965.
- Foster G. M., Traditional Cultures and the Impact of Technological Change, New York, 1962.
- Frankfort H. a.o., Before Philosophy, Penguin Books, 1961.
- Galbraith J. K., Economic Development in Perspective, Fawcett, New York, 1962.
- de Grazia S. The Political Community – A Study of Anomie, Phoenix Books, University of Chicago Press – Chicago, 1963. (1948).
- von Grunbaum G. E., Modern Islam – The Search for Cultural Identity, Vintage Books, New York, 1964.
- Halder M., The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa, Princeton Univ. Press, 1963.
- Heinz P. (ed.), Soziologie der Entwicklungsländer – Eine Systematische Anthologie, Kiepenheuer & Witsch, Köln–Berlin, 1962.
- Hodkin T., African Political Parties, Penguin Books, 1961.
- Hoffman S., «The American Style: Our Past and our Principles» εις Foreign Affairs, Jan. 1968.
- Jacobs N., The Sociology of Development, Praeger, New York, 1966.
- Janowitz M., The Military in the Political Development of the New Nations – An Essay in Comparative Analysis, University of Chicago Press, Chicago, 1964.
- Jeffries Sir Charles (Former Deputy Under-Secretary of State for the Colonies), Transfer of Power; Problems of the Passage to Self-Government, Pall Mall Press, London, 1960.
- Jennings Sir Ivor, Democracy in Africa, Cambridge Univ. Press, 1963.
- Kautsky J. H. (ed.), Political Change in Underdeveloped Countries – Nationalism and Communism, J. Wiley, New York, 1964.
- Kissinger H., etc., «Αἱ ὑπερδυνάμεις τώρα δὲν εἶναι παντοδύναμοι» εις ἐφημ. Τὸ Βῆμα 5-18.1.1969.
- Lagos G., International Stratification and Underdeveloped Countries, University of N. Carolina Press, 1963.
- Larout A., L'Idéologie Arabe Contemporaine, Maspéro, Paris, 1967.
- Lederer W. J., and Burdick, E., The Ugly American, Fawcett, Comm., 1962.
- Legum G., Pan-Africanism; a Short Political Guide, London, 1962.
- Lerner D., The Passing of Traditional Society, Glencoe, Ill. 1958.
- Levi-Strauss C., Tristes Tropiques, Union Générale d'Éditions, Paris, 1955.
- Levi-Strauss C., La Pensée Sauvage, Plas, Paris 1962.
- Levy R., The Social Structure of Islam, Cambridge Univ. Press, 1962.
- Lewis O., The Children of Sanchez – Autobiography of a Mexican Family, Penguin Books, 1962.
- Lipset S. M., Political Man, Mercury Books, London, 1963.
- Livingstone Sir R. W., Greek Ideals and Modern Life, Oxford Univ. Press, London, 1947.

- Lloyd D. C., *Africa in Social Change - Changing Traditional Societies in the Modern World*, Penguin Books, 1967.
- Lodge G. C., *Spearheads of Democracy - Labor in the Developing Countries*, Harper & Row, New York, 1962.
- Macridis R. E., *The Study of Comparative Government*, Random House, New York, 1955.
- Madariaga S. de, *Latin America between the Eagle and the Bear*, Hollis & Carter, London, 1962.
- Mair L., *Primitive Government*, Penguin Books, 1962.
- Mair L., *New Nations*, University of Chicago Press, London, 1963.
- Malik, C. R., «The Political Aspects et Development», εισηγησις εἰς τὸ Διεθνὲς Συνέδριον «Μεσογειακοὶ Διάλογοι», Ἀθῆναι, Πάντειος Ἀνωτ. Σχολῆ Πολ. Ἐπιστημῶν (Μάιος 1964).
- Mannheim K., *Ideology and Utopia - An Introduction to the Sociology of Knowledge*, London, Routledge and Kegan Paul, 1960.
- Mannheim K., *Man and Society in an Age of Reconstruction - Studies in Modern Social Structure*, London, Routledge & Kegan Paul, 1960.
- Martin L., (ed.), *Neutralism and Nonalignment*, Praeger, N.Y., 1962.
- McKay V., (ed.), *African Diplomacy - Studies in the Determinants of Foreign Policy*, Pall Mall, London, 1966.
- Mead M., *Cultural Patterns and Technical Change*, Unesco-Mentor Books, New York 1962.
- Metraux G. S. and Fr. Crouzet (eds), *The New Asia*, A Mentor Book, 1965 (Ney York).
- Middleton J., *The Effects of Economic Development on Traditional Political Systems in Africa South of the Sahara*, Mouton, Paris, 1966.
- Miller J. D. B., *The Politics of the Third World - Chatham House Essays*, Oxford University Press, London, 1966.
- Moore W. E., *Social Change*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1965.
- Morison D., *The USSR and Africa*, Oxford Univ. Press, London, 1964.
- Murray G., *Five Stages of Greek Religion*, Doubleday, New York, 1951.
- Myrdal G., *Beyond the Welfare State - Economic Planning in the Welfare States and its International Implications*, London, 1965.
- Needler M., *Latin American Politics in Perspective*, van Nostrandt, New York 1963.
- Nef J. U., *Cultural Foundations of Industrial Civilization*, Harper, New York, 1960.
- Nehru J., *The Discovery of India*, Meridian Books, London, 1951.
- Nicolson H., *The Evolution of Diplomatic Method*, London, Constable, 1954.
- Niehoff A. & J., «The Influence of Religion on Socio-Economic Development» εἰς *International Development Review*, Vol. III N° 2 — June 1966.
- Nieuwenhuijze C. A. O. van (ed.), *Research for Development in the Mediterranean Basin - A Proposal*, Mouton, The Hague, 1961.
- Nieuwenhuijze C. A. O. van, *Society as Process - Essays in Social Sciences Method*, Mouton, The Hague, 1962.

- Nieuwenhuijze C. A. O. van, *Cross-Cultural Studies*, Mouton, The Hague, 1963.
- Nieuwenhuijze C. A. O., «Traditional Images of Man, Society and State in the Mediterranean Basin as Determinants of Development» *et: Conspectus*, vol. I, No 2 (1965).
- Nieuwenhuijze C. A. O., *The Nation and the Ideal City. Three Studies in Social Identity*, Mouton, The Hague, 1966.
- Nieuwenhuijze C. A. O., *Development: A Challenge to Whom?* Mouton, The Hague, 1969.
- Northrop F. S. C., *The Logic of the Sciences and the Humanities*, Meridian Books, New York, 1959.
- Northrop F. S. C., *The Meeting of East and West – An Inquiry Concerning World Understanding*, Macmillan, New York, 1960.
- O. E. C. D. Development Centre, *Social Change and Economic Growth*, Paris, 1967.
- Oliver R & J. D. Face, *A Short History of Africa*, Penguin Books, 1962.
- Ponsioen J. A., *The Analysis of Social Change Reconsidered – A Sociological Study*, Mouton, The Hague, 1962.
- Porter C. O. & Alexander R. J., *The Struggle for Democracy in Latin America*, New York, 1961. The Macmillan Company.
- Rye L. & W. Verba, *S. Political Culture and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, 1965.
- Radhakrishnan S., *Eastern Religions and Western Thought*, Oxford University Press, London, 1959.
- Rostow W. W., *The Stages of Economic Growth – A Non-Communist Manifesto*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1962.
- Ruopp P. (ed.), *Approaches to Community Development*, W. van Hoeve, The Hague, 1953.
- Schester J., *The New Face of Buddha – Buddhism and Political Power in Southeast Asia*, Collantz, London, 1967.
- Senghor L. S., *On African Socialism*, Pall Mall, London, 1964.
- Sharabi H. B., *Nationalism and Revolution in the Arab World*, van Nostrand, New York 1966.
- Shepherd G. W., *The Politics of African Nationalism*, Praeger, New York, 1965.
- Sherwood R. E., *Roosevelt and Hopkins – An Intimate History*, Harper, New York, 1948.
- Shil E., *Political Development in the New States*, Mouton The Hague, 1962.
- Sigmund E. J., *The Ideologies of the Developing Nations*, Praeger, New York 1963.
- Silvert K. H. (ed.), *Discussion at Bellagio – The Political Alternatives of Development*, American Universities Fields Staff, Inc., New York, 1964.
- Simmel Georg., *Conflict and the Web of Group Affiliations*, Free Press of Glencoe, London, 1964.
- Smelser N. J., *The Sociology of Economic Life*, Prentice-Hall, New Jersey, 1965.

- Smith W. C., Islam in Modern History, Mentor Books, New York, 1959.
- Staley E., The Future of Underdeveloped Countries, Political Implications of Economic Development, New York, Praeger, 1961.
- Τατάκη B. N., Φιλοσοφία και 'Επιστήμη, Φέξης, 'Αθήναι, 1961.
- Tawney R. N., Religion and the Rise of Capitalism, Penguin Books, 1961.
- Theobald R., The Rich and the Poor – A Study of the Economics of Rising Expectations, Mentor, New York, 1960.
- Thesiger W., Arabian Sands, Penguin Books, 1964.
- Thompson J. M., and Reischauer R. D. (eds), Modernization of the Arab World, van Nostrand, New York, 1966.
- Tinbergen J., Development Planning, Weidenfeld and Nicolson, London, 1967.
- Tinker H., Ballot Box and Bayonet. People and Government in Emergent Asian Countries, Oxford Univ. Press, London, 1964.
- Toynbee A., A Study of History, Vols I–XII, Oxford Univ. Press, London, 1962.
- Τσάτσος K., 'Ελληνική Πορεία, 'Ικαρος, 'Αθήναι, ά.χ.
- Τσαούση Δ. Γ., «Σημειώσεις για μιὰ θεωρία συγκρούσεων τῆς ἀναπτύξεως» εἰς 'Εποχές, ἀριθ. 16, Αὐγούστος 1964.
- Τσαούση Δ. Γ., «Πρὸς μία χριστιανικὴ ἀντίληψη τῆς ἀναπτύξεως;» εἰς Νέοι 'Ορίζοντες, ΙΔ': 127 (Μάρτιος 1970).
- Τσαούση Δ. Γ., «Ἡ συμβολὴ τῆς 'Εκκλησίας στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας» εἰς Νέοι 'Ορίζοντες, ΙΔ': 128 καὶ 129 ('Απρίλιος, Μάϊος 1970).
- Verney B. V., The Analysis of Political Systems, Routledge & Kegan Paul, London, 1961.
- de Vries E. (ed.), Essays on Unbalanced Growth – A Century of Disparity and Convergence, Mouton, The Hague, 1962.
- Waddington C. H., The Scientific Attitude, Penguin Books, 1948.
- Ward B., Greek Regional Development, Center of Economic Research, Athens,
- Ward R. J. (ed.), The Challenge of Development, Aldine, Chicago, 1967.
- Weber M., The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Scribner, New York, 1958.
- Weber M., The Sociology of Religion, Beacon Press, Boston, 1963.
- Whitaker A. P., The Western Hemisphere Idea: Its Rise and Decline, Cornell Paperbooks, New York, 1965.
- White L. Jr., Medieval Technology and Social Change, Oxford University Press, 1964 (Reprint).
- Whiteford A. H. (ed.), A Reappraisal of Economic Development, Aldine, Chicago, 1967.
- Wittfogel K. A., Oriental Despotism; A Comparartive Study of Total Power, Yale University Press, New Haven & London, 1963.
- Worsley D., The Third World, Weidenfeld, London, 1967.
- Zevin B. D., Nothing to Fear — The Selected Addresses of Franklin D. Roosevelt, 1932–1945, Popular Library, New Ysrk, 1961.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<i>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</i>	<i>9</i>
<i>ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ</i>	
<i>ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑΙ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΕΙΣ</i>	
<i>Α'. Ἀβεβαιότητες</i>	<i>27</i>
<i>Β'. Πεποιθήσεις καὶ παραδοχαὶ</i>	<i>32</i>
<i>Γ'. Ἱστορικαὶ ἀναδρομαὶ</i>	<i>44</i>
<i>ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ</i>	
<i>ΤΑ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ</i>	
<i>Δ'. Ἀπὸ τῆς οἰκουμένης εἰς κόσμον</i>	<i>57</i>
<i>Ε'. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ὡς ἔκφρασις τοῦ αὐτοπροσ- διορισμοῦ τῆς Δύσεως</i>	<i>80</i>
<i>ΣΤ'. Ἡ ἀνάπτυξις ὡς ἰδεολογία</i>	<i>87</i>
<i>Ζ'. Αἱ Ἑνωμέναι Πολιτεῖαι ὡς διαμορφωτῆς καὶ πρό- τυπον τῆς ἀναπτύξεως</i>	<i>98</i>
<i>Η'. Κράτος καὶ ἀνάπτυξις</i>	<i>108</i>
<i>Θ'. Κοσμοθεωριακαὶ βάσεις τῆς ἀναπτύξεως</i>	<i>127</i>
<i>ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ</i>	
<i>Ο ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ</i>	
<i>Γ'. Κοσμοθεωρίαι καὶ κοσμοαντιλήψεις</i>	<i>143</i>
<i>ΙΑ'. Ὁ ἐνιαῖος προσδιορισμὸς τῆς πραγματικότητος ὑπὸ τὴν στατικὴν καὶ τὴν δυναμικὴν τῆς ἄποψιν</i>	<i>156</i>
<i>ΙΒ'. Ὁ κοινωνικὸς ἐπιστήμων καὶ ἡ ἀνάπτυξις</i>	<i>169</i>
<i>ΙΓ'. Ἀπὸ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν .</i>	<i>186</i>
<i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</i>	<i>199</i>

Τύποις : «Π. ΚΛΕΙΣΙΟΥΝΗ» Ο.Ε. Νεοφ. Μεταξά 29, Τηλ. 813.732 — Ἀθήναι